

जीव सौ ध्वीवि यानुक्र णिका

विषयः	गाथा यावत्.	विषयः	गाथा यावत्.
निक्षेपानुयोगमार्गणागुणस्थानानि	९	द्रव्यप्रमाणे दंडांगुलादिभेदाः	१०४
संप्रेमदगतीन्द्रियकायकुलयोनिंसह-		काले समयादिपल्यादितत्प्रयोजन-	
ननसंस्थानशरीरयोगवेदकपायज्ञा-		संख्यातादिनयप्रमाणभेदाः ...	१४३
नसामायिकादिपुलाकादिदर्शनले-		भिध्यादृष्ट्यादिनारकादिजीवमानं	१६६
इयाभव्यक्षयोपशमादिसम्यक्त्व-		धर्मास्तिकायादिमानं ...	१६८
संज्ञाऽऽहारकवर्णनं तत्र गुणास्तत्त्वा-		नारकादिशरीरमानम् ...	१८०
मिनश्च ...	८२	स्पर्शना अधस्तिर्यगूर्ध्वलोकाः	१९१
धर्मास्तिकायाद्यजीवभेदाः ...	८६	समुद्घातास्तत्क्षेत्रकालमानं	
		भिध्यादृगादिस्पर्शना च ...	२००
			—*—
		नारकदेवतिर्यग्नरायूषि मिध्या-	२४२
		दृग्गार्दीनां स्थितिः ...	
		अन्तरं गत्युत्पादादि सिद्धिनारकदेव-	२६४
		गुणानां विरहकालश्च ...	२७०
		भावभेदा जीवाजीवाश्रयत्वं लब्धयश्च	
		गतिर्वेदप्रध्वीदेवजातिकायगुणानाम-	२८४
		ल्पबहुत्वं धर्मादीनां च ...	
		फलमुपसंहारश्च ...	२८७

अथ जीवसमासे बृहद्विषयानुक्रमः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ चतुर्विंशतिजिननमस्कारः चतुर्दशजीवसमासिनिरूपणप्रतिज्ञा च १	१०	अयोगित्वे चतुर्दशगुणस्थानस्थाः सिद्धाश्च ...	११
२ निक्षेपनिकाक्तिसत्पदादिगत्यादिभिश्चानुगमः ...	११-१३	गतेर्भेदाः, भेदा नामानि गोत्राणि च नरकाणां	१२
३ जीवनिक्षेपोः ...	१४	तिर्यग्गन्तरगतनिरूपणं...	१३
४ किमादीनि पञ्चयुगद्वाराणि सत्पदादीनि अष्टानुयोगद्वाराणि	१५	कर्मभोगभूम्यन्तरद्वीपसंमूर्च्छिमगर्भजायर्मलेच्छभेदा नराणाम्	१४
५ गत्यादीनि चतुर्दश मार्गणस्थानानि ५	१६-२१	देवानां भेदाः भवनपतयः १० व्यन्तराः ८ ज्योतिष्काः ५ कल्पोपपन्नाः १२ भ्रैवयकाः ९ अनुत्तराः ५	१९
६ बहुत्वात् जीवभेदानां चतुर्दशभिर्भेदैरनुगमस्य प्रस्तावः ५			
७ चतुर्दश मिथ्यादृष्ट्यादीनि गुणस्थानानि ...	२२	गतिषु चतसृषु गुणस्थानानि	२१

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२३-२४	पञ्चस्विन्द्रियेषु गुणस्थानानि	२२
२५	पर्याप्तयः ...	२३
२६	षट् कायास्तेषु गुणस्थानानि च	२४
२७-३६	खरपृथ्वीमणिअप्तेजोवायु-बादरवनस्पतिकन्दद्विसेवाला-द्विसाधारणभेदाः ...	२४
३७	अनन्तकायप्रत्येकवनस्पतिलक्षणाणि ...	२९
३८-३९	त्रसकाये द्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियभेदाः	२९
४०-४४	पृथ्व्यादीनां कुलकोटीमानम्	३१
४५-४७	योनीनां संवृतादयोऽर्चितादयः शीतोष्णाददयश्च भेदाः	३३
४८-५०	संहननानिदत्तानि केषां कानि च	३४

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५१-५२	संस्थानानि ६ तत्स्वामिनश्च, पृ- थ्व्यादीनामाकाराः	३५	८१	(३)संज्ञास्वरूपं, संज्ञासु गुणाः ७८	७८
५३-५४	शरीराणि ५ तद्वन्तश्च	३६	८२	आहारानाहारकस्वरूपं, अनाहा- रका जीवाः	७९
५५-५८	योगाः १५ तत्स्वामिनश्च, योगेषु गुणस्थानकानि च	३८	८३	साकारानाकारोपयोगौ	८३
५९-५९॥	वेदाः ३, तद्वन्तः तत्र गुणाश्च ४६	४७	८४-८६	अजीवस्य स्वरूपं, धर्मोस्तिका- यादयो भेदाः(१४), धर्मादीनां गत्यादीनि लक्षणानि	८४
६०	कपायाः ४ तत्र गुणाश्च	४७	८७-९०	प्रमाणभेदाः(४), द्रव्ये प्रदेशवि- भागौ, मानोन्मानप्रमाणप्रति- मानगणितभेदाः रसमानं दण्डर- ज्ज्वादिमानं च	८९
६१-६४	ज्ञानानि ५ मतेः २८ श्रुतस्य १४ अवर्धभेदाः ६, अवाधिमन्तः, मनःपर्यायभेदौ केवलं च	४८	९१-९३	क्षेत्रप्रमाणे प्रदेशविभागौ, अंगु- लाद्यलोकान्तं त्रिविधमंगुलं सूची- प्रतरघनभेदाश्च	९२
६५	ज्ञानाज्ञानेषु गुणस्थानानि	५२			
६६-६७	चारित्र्याणि ५ तत्र गुणाश्च	५३			

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
९४-१०४	परमाणोलक्ष्णं, नैश्चयिकव्या- वहारिकभेदौ, उत्प्लक्ष्णरूपादि- काद्याः परमाणुत्रसरेषादयः- अंगुलवितस्त्यादि प्रमाणांगुल- श्रेणिप्रतराद्याः आत्मांगुलं तत्त- दंगुलमेयानि च	९४
१०५-११६	कालप्रमाणे समयलक्षणमाव- लिकोच्छ्वासाप्राणस्तोकलवमु- हूर्त्तोऽहोरात्रमासस्त्वयनवर्षपू- र्वागपूर्वादिशीर्षप्रहिलिकापर्यन्त- कालनिरूपणं	...१०३
११७-१३३	पल्यस्वरूपं, बालभरणोद्धरणे,	

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	बादरसूक्ष्मे पल्योपमे सागरो- पमे च, द्वीपसागरसंख्या, अद्धा- पल्योपमसागरोपमे द्विविधे, उत्सर्पिण्यवसर्पिण्या, कर्मका- यभविस्थितयः प्रयोजनं, द्विवि- धे क्षेत्रपल्योपमसागरोपमे पू- ज्यादीनां मानं प्रयोजनं च	१०९
१३४-१४३	भावप्रमाणे गुणे वर्णादि, श्रुतसं- ख्याने कालिकाद्याक्षरपदादि, गणनसंख्याने अनवस्थितश- लाकप्रतिशालाकमहाशालाकैरु- त्कृष्टं संख्यातं नवविधमसंख्या-	

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	तमष्टविधमनन्तं च, नोसंख्या- ने ज्ञानदर्शनचागित्रनयाः, प्रत्यक्षपरोक्षे इन्द्रियप्रत्यक्षा- नुमानोपमानां मतित्वं, श्रुत- लक्षणं, दर्शननयानां भेदाः...	११८
१४४-१४९	निक्यादृष्ट्यादीनां गुणस्था- निनां द्रव्यक्षेत्रकालैः परिमाणं	१३४
१५०-१६४	रत्नप्रभादिषु नारकमानं, तिर्य- ग्मानं पर्याप्तापर्याप्ततिर्यग्मानं वैक्रियलाब्धिमार्त्तिर्यग्मानं स्त्री- पुंनपुंसकतिर्यग्मानं, (महाद- ण्डकः) गर्भजमनुष्यमानं चतु-	

थांकः	विषयः	लङ्कः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	थांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१६५-१६६	निकायेदेवमानं श्रेणिसूच्यादि- ना नारकदेवमानं पर्याप्तपृथ्व्य- प्रत्येकवनस्पतिवाह्निवायुअप- र्याप्तपृथ्व्यादिपर्याप्तापर्याप्तिबा- दरसूक्ष्मसाधारणचैक्रियवा- शुपर्याप्तापर्याप्तविकलेन्द्रियमानं १४०	१६२	१७८-१८२	क्षेत्रं, नारकविकलहरि 'मू- च्छिमगर्भजपर्याप्तापर्याप्तजल- खेचरचतुष्पदपरिसर्पपृथ्व्या- दिमनुष्यभवनपत्यादिदेव- शरीरमानं १६६	१६६	छिः,ई नादिषु रज्जुसंख्या च १७७ ११२-२०० समुद्घाताः (७) तत्त्वामिनः, दण्डादिप्ररूपणा, मिथ्यादृष्ट्या- दिप्रमत्तादिजीवानां नरकेषु ईशानसहस्राराच्युतान्तदेवे- षु नरतिर्यक्षु विकलेन्द्रियेषु बा- दरपर्योप्ते च गुणद्वारा स्पर्शना, अजीवानां तु सा स्वयं १८६	२०१-२१२	एकजीवानानाजीविषु भवायुःका- लादिप्रतिज्ञा, नरकेषु असुर- नागादिषु व्यन्तरज्योतिष्कश- क्रादिदेवेषु परापरे भवायुषी,
१६७	मानस्य अजीवद्रव्ये धर्मास्तिकायादी- नां मानं १६४	१६२	१८३-१९९	क्षेत्रं, नारकविकलहरि 'मू- च्छिमगर्भजपर्याप्तापर्याप्तजल- खेचरचतुष्पदपरिसर्पपृथ्व्या- दिमनुष्यभवनपत्यादिदेव- शरीरमानं १६६	१६६	२०१-२१२	एकजीवानानाजीविषु भवायुःका- लादिप्रतिज्ञा, नरकेषु असुर- नागादिषु व्यन्तरज्योतिष्कश- क्रादिदेवेषु परापरे भवायुषी,	
१६८-१७७	क्षेत्रे धर्मास्तिकायादयो नो-	१६४						

गार्थांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	गार्थांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२१३-२१८	पृथ्व्यादिद्वीन्द्रियादिगर्भजेत- रजलस्थलखेचरसाधारणाना- मायुः १९८		२४७-२४९	रश्मां असंक्षितिरश्मां तेजोवा- युशेषतिरश्मां तमस्तमसां आ- नतादीनां सुरनारकाणां गति- स्थानं २५१	
२१९-२३४	गोदबादरसूक्ष्मपर्याप्तबादर- संख्यातवर्षायुस्तिर्यग्नरपर्या- प्तपंचेन्द्रियत्रसानां कायस्थितिः २०४		२५०-२५५	सजीवानामुत्पत्तिच्यवनयोः सं- ख्या नैरन्तर्यं च, सिद्धानां सि- द्धिकालः संख्या च २५५	
२३५-२३७	मिथ्यादृष्ट्यादीनां कालमानं सास्वादुनमिश्रेषु एकजीवं ना- नाजीवांश्चाश्रित्य मिथ्यात्वे ए- कजीवस्य अविरतादीनां ज- घन्येतरे नरकादिषु च मिथ्या-			रं त्रसस्थावरवादरसूक्ष्मप्रत्येके- तरेषामन्तरं बादरसूक्ष्मानिगो- दानां प्रत्येकानां असंक्षितिर्य-	
२३८-२४३	अन्तरस्वरूपं, नराणां संक्षिति-				

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५७-२६४	मनुंसकानां सौधर्मादीनां देव- गतौ तत्र तत्रोत्पादोद्धर्तनयो- रन्तरं	२५९	२६५-२७०	भावाः ६, कर्मस्ववतारः, भेदाः अजीवि भावो	२८२
२५७-२६४	मिथ्यात्वसास्वादनादीनामाहा- रकादीनां छेदोपस्थापनीयादी- नामुच्छ्रयो जघन्यश्च विरहः, सम्यक्त्वेदेशविरतिसर्वविरती- नामन्तरं अजीवानां च	२७०	२७१-२८४	गतिर्यगादिन्वी नारकादि धर्मोदितिर्यगगतिदेवगतिजाति काय गुणस्थानि नारकदेव तिर्यगमनुज्य गुणस्थानि (योग- वेदरूपाश्च लेभ्याद्विज्ञान) अजीवि द्रव्यतत्त्वप्रदेशाल्पबहुत्वं	२९९

इति जीवसमानः

—*—

श्रीजीवसमासस्योपोद्घातः

समुपादीयतामिदं पूर्वधराचार्यविहितं यथार्थं जीवसमासाभिधानं प्रकरणं, विवरीतारश्चास्य पूर्वमप्यभुवन् केऽप्याचार्य-
सिन्धुराः यतः अत एव नान् पूर्वटीकाकारा इत्थमाहुरित्येवं ४७ गाथावृत्तौ प्रकृतटीकाकाराः स्मरयन्ति, प्रकृता च व्याख्या श्रीमद्भिह-
र्षपुरीयगच्छाम्बरनभोभिणिभिः श्री हेमचन्द्रस्वरिभिः प्राणायि, श्रीमन्तो हेमचन्द्रस्वरयश्च त एवमे ये श्रीविशेषावश्यकभाष्यं
अनुयोगद्वाराणि च व्याख्यायाऽलंचक्रुः, चक्रुश्च स्वोपज्ञव्याख्यायुतां भवभावनां पुष्पमालां चेति प्रतीतमेव प्रतिभावतां, किंच-श्रीमतां
शिष्यवर्येण श्रीश्रीचन्द्राचार्येण विहिते श्रीमुनिव्रसुतचरित्रेऽपि श्रीमतां किंचिद् वृत्तं प्रसाधितं तत् तत एवावधार्य, श्रीमन्तश्च द्वाद-
शशताब्द्यां वैक्रमीयायां सत्तावन्तः, यतः प्रकृतग्रन्थप्रशस्तौ वीरदेवाचार्यान् श्रीमन्मुनिचन्द्राचार्याश्च स्मरन्ति एते, ते च द्वादशश-
ताब्दीतः परतो न, किन्तु प्रागेव, यतः श्रीमुनिचन्द्रस्वरयो हि सप्तत्यधिकवर्षसहस्रेषु दिवं गताः, किंच श्रीमतां शिष्यवर्याः
श्रीश्रीचन्द्राचार्याः श्रीमुनिसुव्रतस्वामिनां चरित्रं त्रिनवत्यधिकैकदशशताब्द्यां चक्रुः, ततोऽपि निस्संशयमेतत् यतः श्रीमन्तो द्वादश-
शताब्दीभाविनः, आस्तामन्यत्-स्वयमपि च श्रीविशेषावश्यकवृत्तौ 'शरदां च पंचसप्तत्यधिकैकदशशतोऽवतीतेषु । कार्तिकसितपंचम्यां
श्रीमज्जयसिंहनृपराज्ये ॥१॥' इति श्लोकेन ख्याति स्वीयां सत्तां द्वादशशताब्द्यां, किंच-श्रीमद्भिर्विवृतेषु कृतेषु च ग्रन्थेषु दशसु विवरणमिदं
षष्ठं, अत्र वृत्तौ नास्ति हायनानां संख्यतिद्विधानकालदर्शिका, अन्ये तु चतुष्षष्ट्यधिकान्येकादश शतान्याहुः, सुसंभविच तत्, यतो विशेषाव-
श्यकवृत्तौ "स्वकृतानां ग्रन्थव्रजानामेवं क्रमनिर्देशं व्यधुः पूज्याः-मया परमपुरुषस्योपदेशं श्रुत्वा विरचय्य झटिति निर्वेशितमावश्यक-

टिप्पणिकाभिधानं सद्भावनामंजूपायां नूतनफलकं, ततोऽपरमपि कविवरणनामकम्, अन्यदपि नुयोगद्वारवृत्तिसंज्ञितं, ततोऽपरमप्युपदेशमालासूत्राभिधानम्, अपरं तु तद्वृत्तिनामकम्, अन्यच्च जीवसमा विवरणनामधेयम्, अन्यत्तु भवभावनासूत्रसंज्ञितम्, अपरं तु तद्विवरणनामकम्, अन्यच्च झटिति विरचय्य तस्याः सद्भावनामंजूपाया अंगभूतं निवेशितं नन्दिटिप्पणं नूतनदृढफलकम्, एतैश्च नूतनफलकैर्निवेशितैर्वज्रमयीव संजाताऽसौ मंजूषा तेषां पापानामगम्या, ततस्तरतीव छलघातितया संवूर्णयितुमारब्धं तद्द्वारकपाटसंपुटं, ततो मया संसंभ्रमेण निपुणं तत्प्रतिविधानोपायं चिन्तयित्वा विरचयितुमारब्धं तद्द्वारपरिधानहेतोर्विशेषावश्यकविवरणाभिधानं वज्रमयमिव नूतनकपाटसंपुटं, ततश्चाभयकुमारगणि--धनदेवगणि--जिनभद्रगणि--लक्ष्मणगणि--विबुधचन्द्रादिभुनिवृन्दश्रीमहानन्दश्रीमहत्तरावीरमतीगणिन्यादिसाहाय्यात् समस्तमपि विलक्ष्यभूतं तत्सैन्यं निलीनं च सनायकमेव स्पष्टं चातो जीवसमासविवरणरूपा यष्टा कृतिः कृतिनां, किंच-श्रीमतामेतासु दशसु कृतिषु नन्दिवृत्तिटिप्पणकं तावदलभ्यमेव, यतो यल्लभ्यते नन्दिटिप्पणकं तत्तु धर्मघोषाचार्यपादकमलमकरन्दचंचरीकायमानश्रीश्रीचन्द्राचार्यनिर्मितमस्ति न तु श्रीमद्भिः स्रजितमित्यन्वेष्यमेव मेधाविभिरेतत्, शेषास्तु नवापि कृतयोऽनवा अपि नवा इव जाग्रति जैनशासनामृतसरसीपासितानां, नेचमान्यसंभवीनि पूर्वोक्तानि वर्षाणि अस्यां विधाने यतः सप्तम्या भवभावनायाः कृतिस्तत्प्रस्तावनातः सप्तत्याधिकैकादशसु शतेषु अवसीयते, ग्राक् चेदमदृम्भिषुर्विवरणं, ततो यथायथमेतत्, आस्तामनुमानं, स्वयमेव प्रथमादर्शे लिखिता पुस्तिकाऽस्या अस्ति स्तम्भतीर्थे तद्वर्षाङ्कवतीति न संदेहलेशोऽत्र, परं पुण्यमालायाः सविवरणाया एतत्प्राग्निष्पादिताया अपि पंचसप्तत्याधिकैकादशताब्दी उद्घुष्यते सा कथं श्रद्धयितां ?, विशेषावश्यकक्रमस्य तदन्यथाभूतत्वात्, न चेत् स पाठः क्रमदर्शकस्तदा भवेदेवं, परमस्माकं स क्रमदर्श-

कतया प्रतिभातीति । अवधार्य तावद्धीधनैर्यदुत जीवसमामाख्यं प्रकरणमिदं पूर्वभृद्धिविहितं यत आख्यान्ति प्रकरणकारा उपसं-
हारगाथायां दृष्टिवादगतपदार्थदर्शकतामेतस्य, परं ते स्वरिपुङ्गवाः कदा अभूवन् किमभिधानाश्च ते इति न ज्ञायते, परं प्रामाणि-
कप्रकाण्डास्ते इति तु निर्णीयते, यतः ३०-३६-६५-६९-७३-७८-८०-८२-११५-१५३-१५७-१५८-१७५-१८४-१९४-१९७-१९९-
प्रभृतिगाथासु पृथ्वीभेदक्रमार्दानां सिद्धान्ताभिहितक्रमोदन्यथात्वेऽपि न टीकाकारेण दूषितान्येतदग्रन्यगतानि वाक्यानि, श्री-
विजयसेनस्वरिभिः सेनप्रश्नेऽपि द्वितीयोल्लाससत्कद्रापष्टितमे तुयोल्लाससत्कद्रादशे च प्रश्ने एतत्प्रकरणगतं वचनमनूदितं मतान्तर-
तया न तु दूषितं, श्रीविनयविजयोपाध्यायैस्तु लोकप्रकाशे शतशोऽनूदितमेतत् मूलप्रकरणं, यत एवं ततो विसंवादो दृश्यतेऽत्र
बहुषु स्थानेषु सिद्धान्तवाक्यैः सह परं न तत्रानास्था श्रद्धावतां, यतः केवलादिगम्येषु पदार्थेषु अर्वाग्दर्शिभिरन्यतमः सत्यतया
निर्णेतुं शक्यो नेति पदार्थ द्वयमपि व्याख्येयमेवेति । किंच-प्रकरणस्यास्य विवरणादेतस्मात् प्रागप्यभूतां द्वे वृत्ती, यतः श्री-
मद्भिरैव ४७ तमगाथावृत्तौ 'मूलवृत्तिकृते'ति स्पष्टमेवाख्यातं, स्वकृतविवरणमपेक्ष्य स्यात् तस्या वृत्तेर्मूलवृत्तित्वं परं १५८गाथावृत्तौ "ए-
तद्गाथायामर्वाचीनीटीकाकारः ग्राह, तद्वथा-मूलटीकायां न व्याख्याता, अस्माकं त्वयमर्थः प्रतिभासते, व्याख्यानमर्वाचीनीटीकाकार-
कृतं दर्शित" मिति स्पष्टमुल्लेखस्य दर्शनात् अभूतां द्वे वृत्ती अस्य इतः प्राक् इत्यत्र न कोऽपि संदेहः, परं न क्वाप्युपलभ्येते न चेच्छिखिते
अपि अन्यत्र दृश्येते, स्यातां चेत्कस्यापि विदुषः पार्श्वे ज्ञाप्या समितिरियं यतस्तयोरपि यथायथं प्रचारः स्यात् । प्रकरणमिदं सवृत्तिकं
प्राक् श्रीमद्भिरगोविन्ददासोक्त्या कलिकत्तायां मुद्रयितुमारब्धं परं तस्य मुद्रणालयाधिपेन रूप्यकाः प्रचुराः श्रीमद्भरगोविन्ददासो-
पिता गृहीत्वा न कृतं मुद्रणं पूर्णमिति श्रीजैनबन्धुप्रेसमुद्रणालये पूर्णकारितमेतदिति पत्रान्यथात्वेऽक्षरद्वैविध्ये चानुपाया वयमिति-

पयन्ति आनन्दसागराः ॥ संवद्वेदाष्टनागैलामितैऽब्दे श्रावणे सिते । तृतीयायां शनौ चकुरेनमानन्दसागराः ॥ १ ॥ निरस्य
केशरीयाख्ये तीर्थे तीर्थमालिङ्गुचः । नभान् विघ्नकरान् राजदेशात् दण्डक्रियां व्यधुः ॥ २ ॥ ते निर्वन्धेन सङ्घस्य स्थिता
उदयपत्तने । किञ्चिज्जीवसमासस्योपोद्घातं हलिलवप्रभुम् ॥ ३ ॥

द्धि पत्रम्

९१ पंक्ति ८—अष्टभिः परमाणु भिरक ऊर्ध्वरेणुः-भवतीत्यर्थः.

पृष्ठ ९८ पं १३-रत्निर्वेक्तो.

९९ पं ८—० तत्वादेव तदिह.

पृष्ठ १०० पंक्ति ८—० विष्कम्भा सहस्राङ्गुलदीर्घा च णाङ लङ्घची जायते, इदं मुक्तं भवति-अर्धतृतीयोत्सेधाङ्गुलविष्कम्भे

प्रमाणाङ्गुले तिस्रः-श्रेणयः कल्प्यन्ते एका उत्सेधाङ्गुलेनाङ्गुलविष्कम्भा, शतचतुष्टयदीर्घा च-द्विती.

पृष्ठ १०१ पंक्ति ६—ततः-श्रेण्यादयो भवन्ति तथाहि असंख्येयगुणेन प्रभाणाङ्गुलयोजनेरित्यर्थः-अनु०

श्रीमन्मलधारिहोमचन्द्रसुरिस्रितविवरणयुतः श्रीजीवसमासः

॥ अहम् ॥

य स्फारकवलकरेजगता निहत्य, हार्दं तम प्रकटिताखिलवस्तुतत्त्व ।
नित्योदित मुरवै स्तुतपादपद्माऽपूर्वो रविर्विजयते स जितेन्द्रवीर ॥ १ ॥
प्रणमामि चरणयुगलं तेषां श्रीगौतमादिस्फुरिणाम् । यैर्जलदैरिव वृष्टं सूत्रजलैर्भव्यवसुधासु ॥ २ ॥
कामधेनुविरिवाशेषकामितायं प्रमाथिनी । या स्तुता सर्वगोर्वाणैः, स्तोमि ता श्रुते देवताम् ॥ ३ ॥
विशेषतश्च नत्वाऽऽत्मगुरुणा पदपङ्कजम् । त्रिं जीवसमासस्य, वीतविघ्नं प्रवचम्यहम् ॥ ४ ॥

तत्र चाद्युर्वलमेधादिभिरपधीयमानान् गाम्प्रतकालीनजन्तून् समवलोक्य तदनुग्रहार्थमन्यत्र विस्तागभिहितान् जीवगुणस्थानादिकान् भावान् सङ्क्षिप्य प्रतिपादयितुं जीवसमाससिद्धतः प्रकीर्षाचार्यो निगेषप्रत्यहोपसामय मङ्गलगर्भो प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं सत्त्वन्धाभिवेद्यप्रयोजनगर्भो च गाथासाह—

दस चोदस य जिणवरे चोदसगुणजाणप न्नांसिता । चोदस जीवसमासे समासोऽणुक्कमिस्सामि ॥ १ ॥

व्याख्या—दस चतुर्दश च जिनवरान्-चतुर्विंशतिसद्व्यास्तोर्थकरानित्यर्थं ‘नमस्कृत्य’ प्रणिपत्य, किमित्याह—‘चोदसजीवसमासे’ इत्यादि, जीवानां-समस्तजीवान्मिकायगतानामनन्तानां जन्तूनां समासा-सद्व्याहका सद्व्याहका च ते जीवसमासाश्च तान् वक्ष्यमाणस्वरूपान् सिद्धान्तमहोदधिभरणतापेक्षया

गतीन्द्रियकायादिषु मार्गणा गत्यादिमार्गास्ताभिश्च जीवसमाया अनुगन्तव्या इति गाथासमासार्थः ॥ २ ॥ विस्तारार्थं विभिण्डु स्वयमेव सूत्रकारो निक्षेपस्वरूप तावदाह—

नामठवणा द्रव्ये भावे य चउव्विहो य निक्खेवो । कत्थइ य पुण बहुविहो तयासयं पप्प कायव्वो ॥ ३ ॥

व्याख्या—नामस्थापनाद्रव्यभावभेदात्तामान्येन चतुर्विधां निक्षेपो भवति, स च प्रस्तुते इत्थं योज्यते—जीव इति नाममात्र नामजीव, नाम चासौ जीवोतिष्ठत्वा, अत्य वाऽचेतनस्य (सर्चेतस्य वा) कस्तुनो जीव इति नाम विरते स नामजीव, नामना-नाममात्रेण जीवा नामजीव इति हेतोः, चित्तकर्मलोप्यकर्मोच्चादिषु स्थाप्यमान स्थापनाजीव, यस्य तु जीवस्यैव सताऽपि ज्ञानादीन् लेष्ट्वादिव्यावृत्तिप्रपञ्च तीर्थ पर्यायान्वगण्य केवल तद्विस्तृत जीवमात्र विवच्यते सः द्रव्यजीवो, गुणपर्याय-वेकल्यविवक्षाया द्रव्यमात्रत्वात् । अथवाऽनुपयुक्तो जीवो द्रव्यजीव, ‘अनुपयोगो द्रव्य’ मिति वचनात्, यद्वैवहारिकादिशरीरद्रव्येण सह जीवस्यान्योऽन्यानुगतत्वाद् द्रव्यस्य च प्रधानतया विवक्षितत्वाद् द्रव्यभूतो जीवो द्रव्यजीव, यथा भोगी पुरुषोऽपि भोगपुरुष उच्यते एवमौदारिकशरीरादिद्रव्यवान् जीवोऽपि द्रव्यजीव इत्यर्थः, औदारिकादिभावयुक्तस्तु ज्ञानादिगुणसमन्वितो भावजीव, इह च—“जत्थ य ज जाणिजा निक्खेव निरवसेस । जत्थवि य न जाणिजा चउक्कय निक्खेवे तत्थ ॥ १ ॥” इति वचनाद्वस्तुना : निक्षेपो बहुविधाऽपि सभवति, यथा—“नाम ठवणादविण् खित्ते काले भवे य भावे य । एसो खलु ओहिस्सा निम्बेवा होइ, सत्तिविहो ॥ १ ॥” तथा—“नाम ठवणा दविण् खित्ते काले भवे य भावे य । पक्खलोगे य तहा अट्ठविहो लोगनिक्खेवो ॥ १ ॥ नाम ठवणा दविण् आहो भव तव्वमे य भोगे य । सजम जस कित्ती जीविय च त भण्णई दसहा ॥ २ ॥” इत्यादि । यत्र पुन प्रज्ञावैकल्यादिकारणाद्बहुविधो निक्षेपो न ज्ञायते तत्रापि नामस्थापनाद्रव्यभावलक्षण चतुष्टय निक्षेपेदेव, तस्य सर्वव्यापकत्वात्सुप्रतीतत्वाच्च, तदेवमत्रापि चतुष्टयनिक्षेप प्रदर्शितोऽथ बहुविधनिक्षेपप्रदर्शनार्थमुत्तादाह—“कत्थइ य पुणे’ ल्यादि, कापि पुनर्वस्तुनि बहुविधो यथासम्भव पञ्चषट्मसादिविधोऽपि निक्षेप कर्तव्यः, किं कृत्वा इत्याह—

तस्य-निष्ठास्यद्वयस्याश्रयो-निक्षेप्यविषय आधारक्षेपत्वत्वादितस्तं ग्राह्यम्-- आश्रित्येति, तथाहि-प्रस्तुते क्षेपपर्यादप्रधानो (जीव ह्यत्र) जीव प्राप्यकृदि कालजीव चक्रस्थानादिभोगजीव गणधरादि समयजीव इत्यादि स्वमलाऽभ्यूह त्राच्यमिति गार्थाः ॥ ३ ॥ तदेव निक्षेपद्वारेण व्याख्याता जीवसमाप्ता, निरुक्तिस्तु जीवति जीविज्यतीत्यादिना-दर्शितेव, साम्प्रत षडनुयोगद्वारदर्शनार्थमाह--

किं कस्म केण कतथ च केमचिः कइविहो उ भावोत्ति । छहिं अनुओगदारेहि सवभावाऽणुगतव्वा ॥ ४ ॥

एतै किमादिभिरनुयोगद्वारे सर्वेऽपि जीवाजीवाद्य पदार्था 'अनुगन्तव्या' व्याख्येयाः, तत जीवपदार्थस्य प्रस्तुतत्वात् एवेह तावचिन्त्यते, यथा-कि वस्तु जीव इत्यभिधीयते ? इति प्रश्ने निर्वचनमिदं द्रष्टव्य-यौदधिकदिभावयुक्त मयेतदव्य जीव १ कस्यासौ जीवः ? इति स्वस्वामिसम्यक्प्रश्ने विवजामावादात्मन एव सत्को जीवो नापरस्य, अथवा कस्य प्रभुर्जीव ? इति प्रश्ने आत्मोक्त्यैव वस्तुहस्य जीवस्तत्परस्या प्रभुर्न वात्यस्य वनकनकादे, इहापि तस्य व्यभिचारित्वादिति २, केन कारणकलापेन निरूप्यन्तो जन्तु ? , न केनचिद, दृग्गार्थतया निरुत्वेनाकर्तृकत्वाज्जीवस्य ३, मग्नो-जीव ? त्वार्पण्यन्तगरीग्नौ लोके वा ४, कियच्चिरं कालमसौ भवति ? , सर्वकाल, द्रव्यताऽनाद्यपर्यवसितत्वाज्जीवस्य ५, 'कश्चिद्' उ भावोत्ति ' कतिगिं' उ भागः ? जीव इत्यर्थं, तत्रौदधिकदिभावाना पडिक्कत्वात् तद्युक्तस्यैव च भावजीवत्वात् धर्मभेदाच्च धर्मिणोऽपि कथञ्चिद्वेदात्पडिविधां भावजीव इति, यद्विधा 'कश्चिद्' उ भावो ' ति ' कनिविधो ' कतिभेदो भाव पुनः यस्य जीवस्य मज्जम्यते ? इति प्रश्ने निर्वचनमुच्यते-- चाथिक्कपाणिगामिभवाद्वय सिद्धस्य लभ्यते, यौदधिकजायोपरागमिक्कपाणिगामिमलक्षण भाववगमेकद्विविचतुरिन्दियाणा, नुयवर्जपञ्चेन्द्रियाणा तु खितयमिदमेव, चतुर्थस्तु केषाञ्चिदौपशमिक जायिकां वा भावो लभ्यते, मनुजाना तु केमच्चिद्वेते पञ्चापि भावा पाप्यन्ते, षष्ठस्तु सानिपातिक सिद्धादीना सर्वेषामप्यनुगतो लभ्यत एव, द्वादिभावसन्निपातस्य सर्वत्र प्रतिपादितत्वादिति गार्थाः ॥ ४ ॥ अथाष्टानुयोगद्वारनिरूपणार्थमाह--

संतयपरूवणया दवमणं च खितफुसणा य । कालेतरं च भावो अप्पावहुयं च दाराइ ॥ ५ ॥

व्याख्या—सदित्येतत्पद सत्यम्, जीवादीनां सत्यमिति तात्पर्यं, तस्य गत्यादिमार्गणद्वारेषु प्ररूपणता कार्या, यथा क नरकगत्यादौ किं तत् मिथ्यादृष्ट्यादिव, जीवस्य स्यात् ? इति, तथा द्रव्यप्रमाणं चिन्तनीयं, यथा क नरकगत्यादौ कियन्ति जीवद्रव्याणि प्राच्यन्ते ? इति, तथा चैव वक्तव्यं, यथा को जीव कियत्क्षेत्रे तन्मवगादयति ? तथा को जीव कियत्क्षेत्रे स्थितिः ? इत्यादि च निरूपणीयं, तथा नरकादीनां निरन्तरमुत्पन्नमानानां कदाचिदन्तरमपि भवति ? इत्यादिस्वरूपमन्तरं प्रदर्शनीयम्, अन्तान्तरे के जीवाः केषां कतिभागे वर्तन्ते ? इत्यादिलक्षणं भङ्गद्वारमप्यावश्यकमिदं दूरयते तदिहान्यबहुत्वाद्वारान्तर्भावादिना केनचित्कारणेन नोक्तमिति द्रष्टव्यं, तथा कायिकादिभावानां मध्ये को जीव कस्मिन् भावे वर्तते ? इत्यादिलक्षणो भाव परिभाषनीयः, तथा नरकादिजन्तुराशीनां च परस्परं क कस्मादल्पो बहुर्वा ? इत्यादिलक्षणमल्पबहुत्वं विचारणीयं मित्यष्टौ द्वाराणि-जोयसमागत्याख्यानापायख्याणोनि गाथाऽङ्कैयार्यो, भिस्तरार्यं तु सूत्रकार प्रकाशयित्समिति यावद्वदयतीति ॥ ५ ॥ अत्र गत्यादिमार्गणाद्वाराण्यष्ट—

गङ् इदं य काए जोए वेए कसाय नाणे य । संजम दंसण लेसा भव समे सन्नि आहारे ॥ ६ ॥

गतयो-नरकगत्यादिकास्तासु सत्पदरूपणाद्विद्वारेण जीवभेदा मिथ्यादृष्ट्यादयो मार्गणीया, एवमिन्त्यकाययोगवेदकायज्ञानसंयमदर्शनलेयामव्य-सम्यक्त्वसन्ज्ञाऽऽहारकलक्षणेष्वपि तयोदरासु स्थानेष्वत्र जीवभेदाश्चिन्तनीया, अत एवेतानि चतुर्दशापि मार्गणस्थानान्युच्यन्ते, जीवादिवस्तूनामेतेषु मृत्युमाणात्वान्, जीवभेदानां चेत् चिन्तन विस्तरेण सूत्रकार एव करिष्यतीति गाथा ॥ ६ ॥ नन्नादौ चतुरंग जीवनामा व्याख्येयत्वेनेह प्रतिज्ञाता तत्किं जीवसङ्ख्याहका भेदा प्रकारान्तरेणापि सम्भवन्ति तेन चतुर्दशेति विशेषणं विहितमिन्त्याराङ्मथान्यानपि समस्तजीवास्ति कायसङ्गाहकान् भेदान् दर्शयन्नाह—

आहारमव्वजोगाइहि एगुत्तरा वह भेया । एत्तो उ चउदसण्हं इहाणुगमणं करिस्सामि ॥ ७ ॥

व्याख्या—इहोपयागलक्षणो जीव इत्येको जीवसमास, सर्वेषामपि जन्तूनामनेकेनैव भेदेन सङ्ग्रहात्, अयं चोत्सर्गसिद्धत्वात्सुप्रतीतत्वाच्च सर्वेऽनुक्तोऽपि

स्वयम्भूद्य, तथा-“ विगहगइमावन्ना केवलियो समुहया अजोगी य । सिद्धा य अण्णाहाग सेसा आहारगा जीवा ॥ १ ॥” इति वचनादाहागकानाद्वारकमेदत द्विया जीवसमास, तथा : मुक्तिगमनयोगो भव्यरतद्वगमनायोगस्तदभव्य रिद्धरतु न भव्यो नाप्यभव्य इत्येवं द्विया जीवसमास, तथा मनोवाकाययोगैस्तदभावेन च चतुर्धा, आदिग्रहात्कोवमानमायालोभैस्तदभावेन पञ्चधा, तथा मिथ्यात्वसास्वादनौपशमिकक्षाधिकक्षायोपशमिकमिश्रसम्पत्त्वभेदात्पोढा, तथा कृष्णादिलेख्याषट्केनो तदभावेन च सप्ताधा, तथा वेदनाकषयमरणवैविध्याहारखतेज केवलिसमुद्घातैस्तदभावेन चाष्टधा, तथा ऽण्डजपोतजजरायुजरसजस्वेदजसंमूर्च्छजोद्भिन्नोपपातिक-यौनिकभेदान्नवधा, तथा [पृथिव्यस्रो जोवायुवनस्पतिद्वीन्द्रियवीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियानिन्द्रियभेदाद्विधा, तथा पर्यायापर्याशै कद्विचिचतुष्यञ्चेन्द्रियभेदादिनिन्द्रियै सहेकादशधा, तथा ज्ञानपञ्चकाज्ञानलसम्बन्धिभिरष्टभि साकारोपयोगैश्चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदर्शनसम्बन्धिभिश्चतुर्भिर्नाकारोपयोगैर्द्विदशधा, तथा पर्यायापर्याशष्ट-यिव्यस्रो जोवायुवनस्पतिकायलसभेदादकायप्रक्षेपाच्च त्रयोदशधा, ‘ मिच्छादिद्वी सासायणे य तह सम्ममिच्छादिद्वी ये ’ त्यादिचतुर्दशगुणस्थानभेदाच्चतुर्दशधा, तथा पर्यायापर्या-ससूक्ष्मवादरैकेन्द्रियद्विचिचतुरिन्द्रियासन्धि सन्धिपञ्चेन्द्रियैर्मूर्त्तैश्च पञ्चदशधा, तथा चतुर्विधवाग्योगचतुर्विधमनोयोगरसविदकाययोगैस्तदभावेन च षोडशधा, एवमाद्य को-त्तरया शृङ्ग्या बहवो जीवसमासभेदा सम्भवन्ति अतश्चतुर्दशजीवसमास इति विशेषणमादौ कृतम्, एतेभ्यो मध्याच्चतुर्दशानामेव जीवभेदानामिह ग्रन्थेऽनुगमन-व्याख्यान करिष्यामि, तुरेकारार्थ, स च चतुर्दशानामेवेत्यत्र योजित एव, आह-ननु दशपरेऽपि जीवभेदा ऽभवन्ति तत्किमिति शेषपरिहारेण चतुर्दशैवेह व्याख्यायन्ते ? इति, उच्यते, त्रयीषा बहुतरविचारविषयत्वेन विशिष्टशिष्यमतिव्युत्पत्तिरुपभवतो विशेषोपयोगित्वादिति ‘ गाथार्य ॥ ७ ॥ के पुनरते चतुर्दश जीवसमासा येऽत्र व्याख्यास्यन्ते ? इत्याह—

मिच्छा १ ऽऽसायण २ःमिस्सा ३ अविरयसम्मा ४ य देसविरया ५ य । विरया प ६ इयरे ७ अपुत्त ८ अण्णिट्ठि ९ सुहुमा १० य ॥८॥

उवसंत ११ खीणमोहा १२ सजोगिकेवलजिणो १३ अजोगी १४ य । चोदस जीवसमासा कमेण एएऽणुगतव्वा ॥ ६ ॥

व्याख्या—‘मिच्छ’ति इह सूचामात्वात्सूत्रस्य यथासम्भव सर्वलोकदेशेन समुदायो गम्यते, ततश्च भवितव्यत्वरूपस्य सिते पीतप्रतिपत्तिरन्विम्या-विपर्यस्ता दृष्टि-अर्हत्प्रणीतवस्तुप्रतिपत्तिरस्य स मिथ्यादृष्टिः, मिथ्यात्वमोहनीयवर्मोदयज्जिह्वदृष्टयथाऽवस्थिततत्त्वार्थश्रद्धानरहित इत्यर्थः, उक्तञ्च—“त मिच्छतं जमसद्वहण तत्राण होइ भावाण । ससइयमभिगहियं अणभिगहिय च त तिबिहं ॥ १ ॥” अपरञ्च—“पयमक्खरपि एक पि जो न रोएइ सुत्तनिद्धिं । सेसं रोयतोविहु मिच्छदिद्री जमालिब्व ॥ २ ॥” समस्तजीवराशेश्चानन्ततमभारहिता शेषा सर्वेऽपि जीवा मिथ्यादृष्टय १ । ‘आसायण’ति आयम्-औपशमिकसम्यक्त्वलाभलक्षण सादय-ति-अपनयतीति आसादन-अनन्तानुबन्धिकपायवेदनमिति, नैरुक्तो यशब्दलोपः, सति ह्येतस्मिन्ननन्तानुबन्धिकपायवेदनेऽनन्तसुखफलदो नि श्रेयसतत्त्वोपभूत औपशमिक-सम्यक्त्वलाभो जघन्यत समयेनोत्पद्यते इति भ्रातृद्विवाभिरपगच्छतीति आसादन्योगाज्जीवोऽप्यासादन स चासौ सम्यग्दृष्टिश्चासादनसम्यग्दृष्टिः, यदिवा समन्ताच्छतयति-स्फोटयत्यौपशमिकसम्यक्त्वमिलायातन-अनन्तानुबन्धिकपायवेदनमेव तद्योगाज्जीवोऽप्यायातन स चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेत्यासादनसम्यग्दृष्टिः, यदिवा समन्तचक्रसमवाय्यात्वादयति न पुन सर्वथा परिलज्जतीत्यात्वादन-स चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेत्यात्वादनसम्यग्दृष्टिः, अयं च यथा भवति तथोच्यते-इह गम्भीरापारससारसा-गरमध्यविपरिवर्ती जन्तुः सखलदुःखपादपवीजभूतमिथ्यात्वप्रत्यक्षमनन्तान् पुद्गलपरावर्तानन्तानि दुःखलक्षणानुभूय कथमपि तयाम्भवत्परिपाकवशाद्विरसिदुपलघालना-कल्पेनाध्यवसायरूपेणानभोगनिर्व्यतिनेन यथाप्रवृत्तकरणेनानुवर्जानि ज्ञानावरणादिकर्मणि पृथगन्त सागरोपमकोटीकोटिस्थितिकानि करोति, अत्र चान्तरे तथाविध-कर्मफलपटलतिरस्कृतजीववीर्यविशेषाणामसुमता दुःखं वक्त्रं शनिविडचिरहृदग्रन्थिनि कर्मपरिणामजन्तौ निविडगगंद्वे परिणामपांडभिन्नपूर्वो ग्रन्थिर्भवति, तदुक्त-
“गठिति सुदुग्धे ओ कक्खलघणहृदगुहगठिब्व । जीवस्स कम्मजणिओ घणारागहेऽपरिणामो ॥ १ ॥” अमुं च ग्रन्थिं यावद्भवत्या अपि यथाप्रवृत्तकरणेन कर्म ज्ञापयित्वाऽनन्तरा समागच्छन्त्येव, ततो ग्रन्थिभेद कर्तृमसमर्थं पुनरपि व्यावृत्त्यं सक्के शवशादुत्कृष्टस्थितीनि कर्माणि कुर्वन्ति, कथितं पुनर्महात्मा समासन्ननिवृत्तिसुख-समुद्भासितप्रबुद्धुर्दुर्गारवीर्यप्रसर प्रचण्डकुलशरदण्डेनैव भूधर योक्तग्रन्थिमनुभूतपूर्वतथाविधविशिष्टविशुद्ध्यात्मकेनापूर्वकरणेन त भित्त्वा विशिष्टतरविशुद्ध्यात्मकमेवानिवृत्तिकरणमनु-

भवन् मिथ्यात्वस्थितेरुत्पत्त्यादादभ्यान्तर्महत्तुष्टिरितप्रदेशवेदामिथ्यात्वदलिकवेदनाऽभावहपमन्तरकरण करोति, एतमिंश कृते मिथ्यात्वमोहनीयस्य कर्मणः स्थितिद्वय भवति-
 अन्तरकरणादधस्तनी अन्तर्महत्तमात्वा प्रथमस्थिति तस्मादेवपरित्तनी अन्तर्महत्तौनाऽन्त रागरागमहोटीकाटिप्रमाणा शेषा द्वितीयस्थिति, स्थापना, तत्र प्रथमस्थितौ मिथ्यात्व-
 दलिकवेदनाऽसौ मिथ्यादृष्टिरेव, अन्तर्महत्तेन वा पुनस्तस्यामधस्तनरिति तौ क्षपितायामन्तरकरणप्रथमतमय एव मिथ्यात्वदलिकवेदनाऽभावादौपशमिक सन्ध्यस्त्यभवाप्रोति, यथा हि
 वनवन्नि पूर्वदेशेन्धनमूरं (वा) प्रदेशमवाप्य विचारयति तथा मिथ्यात्ववेदनाप्रतिपि तत्प्रदेशवेदामिथ्यात्वदलिकाभावहपमन्तरकरणमवाप्य विचारयत्येव, तस्या च परमनिधिलाभा-
 कल्पयमानान्तर्महत्तुष्टिरित्यामुपशान्ताद्धाया जघन्येन समशोषायामुत्कृष्ट षडवलिकावशिष्टाया वस्थचिन्महाविभीषिकात्थानल्लपोऽनन्तानुबन्धिकप्रायोदय सम्पद्यते, तदुदये चादना-
 सादनसम्यग्दृष्टिर्भवति, उपशमश्रेणिप्रतिपत्तितो वा अनन्तानुबन्धिकप्रायोदये आसादनमम्यदृष्टिता काऽन्ववाप्नोति, जघन्यत सम्यादुत्कृष्ट पडावलिकाम्य पुनरुद्भवमस्य मिथ्यात्वो-
 दयादसौ मिथ्यादृष्टिरेव भवतीत्यल विस्तरेण, एते चानादनसम्यग्दृष्टय कदाचिदुत्कृष्टताऽमहत्त्वया प्राप्यन्त इति सविशेषगुणगिग्राह्यत इति । 'मिस्त्र'नि सम्यक् च मिथ्या
 चेत्यव मित्रा दृष्टिर्यस्येति मिश्रदृष्टि, इदमव हृदयम्-अनन्तरवर्णितविधिना लब्धेनोपधविशेषकृतेनोपशमिसम्यक्त्वेन मदनकोद्ववदगुद दशनमोहनीय कर्म जीव शोबधित्वा
 जिया करोति, तयथा-शुद्धमर्धविशुद्धमविशुद्धं चेति, स्थापना, तयाणा चेत्या पुञ्जाना मध्ये यदाऽर्धविशुद्ध पुञ्ज उदेति तदा तदुदयवशाद्वद्विशुद्धमर्धदृष्टत्त्वथद्धान भवति जीनस्य
 ततोऽपौ मिश्रदृष्टिरुच्यते, सम्यग्मिथ्यादृष्टिरित्यर्थ, अन्तर्महत् चेतस्मिन् गुणस्थानेऽवतिष्ठते, तद्वत् सम्यात्व मिथ्यात्व वाऽवय गच्छति, आहच—“मिच्छात्रो सकंती प्रविरुद्धा
 हृद्द सममीमेषु । मीसात्रो वा दोरु सम्मा मिच्छ न पुण मीम ॥१॥” [मिथ्यात्वात् सम्यक्तमिथ्यो नान्तिरविरुद्धा भवति । मिश्राद्वा द्वयो सम्यक्त्वात् मिथ्यात्वे
 मित्रे तु न ॥१॥] एतेऽपि मिश्रदृष्टय कदाचिदुत्कृष्टताऽसह्येया प्राप्यन्त इत्यथैव वक्ष्यत इति ३ । 'अविरयसम्प्रा य' ति विरमते-सानययोगेभ्यो निवर्तत
 इति 'गत्यर्थमर्मे' त्यादिना कर्तरि विहिते कप्रत्यये विरतो न तथाऽविरत, अयमा नपुमके भावे कप्रत्यये विरता विरत-सावययोगप्रत्याख्यानमेव नास्ति विरतस्येऽपि न
 चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेत्यविरतसम्यग्दृष्टि, अयमव भावार्थः— य पूर्वोपवर्णितोपशमिसम्यग्दृष्टि शुद्धदर्शनमोहपुञ्जोदयवर्ती वा चायोपशमिसम्यग्दृष्टिः क्षीणस्यानगसका वा

चायिकसम्यग्दृष्टिः परममुनिप्रणीतां सावययोगविरतिं देशतः सर्वतो वा सिद्धिसौधाध्यारोहणानि श्रेणिकल्पा जानन् अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणकषयोदयविघ्नितत्वाभ्याभ्युपगच्छति न च तत्पालनाय यतते स इहाविरतसम्यग्दृष्टिरुच्यते, एते चाविरतसम्यग्दृष्टयोऽसद्व्याता- सर्वदेव प्राप्यन्त इति बहुवचनं, 'च' समुच्चये, एवमन्यत्वापि ४। 'देशविरत्य'ति न्वसावययोगस्य देशो-एकत्रनविषये स्थूलप्राणातिपातादिसर्वत्रतृपिपायानुमतिव्रजसर्वसावययोगान्ते विरत-विरतिरित्यासौ देशविरतिः, सर्वसावययोगविरतित्वस्य नास्ति, प्रत्याख्या-नारणप्रायोदयनिवारितत्वादिति, देशविरतिरित्यासौ सम्यग्दृष्टश्च देशविरतिसम्यग्दृष्टिः, उक्तञ्च—“सम्मदं सणसंहिओ गिगहतो विरइमप्यसतीए। एगब्बयाइचरिओ अप्पुमइमितिंति नारण ॥ १ ॥ परिमियमुवेवतो अपरिमिदमणतय परिहरंतो। पावइ परम्मि लोए अपरिमिदमणतय सोक्खं ॥ २ ॥” एतेऽपि देशविरतसम्यग्दृष्टयोऽसद्व्याता सर्व-देव लभ्यन्ते ५। उक्ता-सर्वविरतिरहितजन्तुसम्भविनो जीवमेता, साम्गत तत्सहितजन्तुसम्भविनस्तान् विगणिषुराह—“विरया पमत्त इये” इति विरमन्ति-सर्वसावययोगविरतन्त देव लभ्यन्ते ६। उक्ता-सर्वविरतिरहितजन्तुसम्भविनो जीवमेता, साम्गत तत्सहितजन्तुसम्भविनस्तान् विगणिषुराह—“विरया पमत्त इये” इति विरमन्ति-सर्वसावययोगविरतन्त इति विरता, ते च द्विविधा-प्रमत्ता इतरे च, तत्र नञ्जलनक्रपायोदयान्मयविषयकायनिद्रा विकथालक्षणे-प्रमादस्थाने सर्वेऽन्यतरेण वा प्रमादान्ति-तंयमयोगेषु सीदतीति प्रमत्ता न प्रमत्ता अप्रमत्ता, सर्वथा यथोक्तप्रमादरहिता इत्यर्ग ७। ‘अपुञ्च’ इति इहापि भोमो भीममेन इति न्यायादेकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादपूर्वकरणा इत्यर्थः, तत्र स्थिति-घातरसघातगुणश्रेणिसुखसद्वृत्तस्थितिवन्धादिपदार्थानामपूर्व-तत्प्रथमतयाऽभिव्य-करणं किंवा येषु तेऽपूर्वकरणा, तथाहि-बृहत्प्रमाणाया ज्ञानावरणादिकर्मस्थितेरपवर्तना-करणेन सगजजन्तु-प्रत्येकीकरण स्थितिवात उच्यते, रमस्यापि कर्मपरमाणुगतास्तिगन्धवलक्षणस्य तैव करणेन खण्डन घातो रसघात, एतौ च द्वावपि पूर्वगुणस्थानेषु विशुद्धे-रत्नत्वादल्यावेव कृतवन्त, यत्र पुनर्विशुद्धेर्बृहत्प्रमाणत्वाऽपूर्वाविमो कुर्वन्ति, तथोपरितस्थितेर्विशुद्धिबशादपवर्तनाकरणेनावतारितस्य दलिकस्यान्तर्महृत्तंप्रमाणमुदय-क्षणादुपरिप्रतरक्षणाया प्रतिक्षणं गुणेन असद्वृत्त्येयगुणवद्ध्या विरचनं गुणश्रेणिरित्युच्यते, स्थापना, एतां च पूर्वगुणस्थानेष्वविशुद्धत्वात्कालतो दीर्घा दलिकविरचनमाश्रित्य प्रतीयमी दलिकस्याल्पस्यापवर्तनाद्विरचितवन्, अत्र तु तामेव विशुद्धत्वादपूर्वा कालतो ह्रस्वतरां दलिकविरचनमङ्गीकृत्य पुन पृथुरां बहुतरदलिकस्यापवर्तनाद्विरचयन्तीति, तथा वक्ष्यमानाशुभप्रकृतिव्यवधानाशुभप्रकृतिदलिकस्य प्रतिक्षणं गुणेन-असद्वृत्त्येयगुणवद्ध्या विशुद्धिः सात्सद्वृत्तमणं-सञ्चाराणं नयन गुणसद्वृत्तमणं, तमन्वेते विशिष्टतर-

त्वादिहापूर्वं कुर्वन्ति, तथा स्थितिं च वर्मणाशुद्धत्वात्प्राग् दीर्घा वद्धवन्त, अत्र तु तामेव विशुद्धिप्रकर्षतो हस्तयाऽपूर्वा वञ्चन्तीत्येव स्थितिघातादीनामिहापूर्वकरणात् इष्टव्या, एते चापूर्वकरणा द्विधा-मोहनीयवर्मणा. क्षणार्हत्वात्क्षपका, तस्यैवोपशमार्हत्वादुपशमका ८ । 'अनियद्दि' ति इहान्वेकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादिनिवृत्ति-
 वादरसम्पराया इत्यर्थ, तत्र युगपदेतद्गुणस्थानप्रविष्टाना दहृना जीवाना परस्परसम्बन्धिनाऽव्यवसायस्थानस्य व्यावृत्ति-वैलक्षण्य निवृत्तिगिभिर्घेता, नास्ति तथा-
 विद्या निवृत्तिरेवमित्यनिवृत्तय, समकालमेवैतद्गुणस्थानकं प्रविष्टस्यैवस्य विवर्चिते प्रथमाद्यन्यतरसमये यदव्यवसायस्थान तदन्योऽपि विवर्चित कश्चित्ता तद्व्यवैत्यर्थः,
 सम्पदैति नयति ससारमनेनेति सम्पराय-वशयोदय, यादर-सूक्ष्मसम्परायापेक्षया स्थुर-सम्परायो येषा तं यादरसम्पराया, अनित्यतदय ते यादरसम्पराया-
 थ अनित्यतिवादरसम्पराया, एते द्विविधा-क्षपका उपशमकाश्च, तत्र क्षपका मोहस्य विनातिप्रकृती स्थानद्विक लयोदय नामप्रकृतीश्च क्षपयन्ति, कथम् इति चेदुच्यते
 प्रथम तावत्प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानावशगादयान्दौ वषायान् क्षपयितुमारभन्ते, तेषु चार्द्धक्षपितेऽवेवातिशुद्धिवादान्तराल एव . स्थानद्विक नामन्धेमास्त्वयोदरा
 प्रकृतीरुक्तेदयन्ति, तद्यथा—नयद्विक-तिर्यग्द्विकमेकैन्द्रियद्वौन्द्रियद्वौन्द्रियचतुरिन्द्रियजातयत्तत्र आतप्सुदयोतं स्थावर साधारणं सूक्ष्ममिति, एतासु च पोऽयसु प्रकृतिषु
 क्षपितासु पुन कषायाष्टरस्य क्षपितरोप क्षपयन्ति, तता न्युसकवेद ततोऽपि स्तीवेद तदनन्तरमपि च हास्यादिपटुक ततोऽपि पुरुषवेद तत ऊर्ध्व गजलनक्रोष ततो मानं ततोऽपि
 माया क्षपदन्तीत्येव मोहस्य विगतिऽदृती क्षपयन्ति, लोभमपि वादर क्षपयन्ति, सूक्ष्मसम्पराय एव क्षपयन्त, दर्शनगतं तु प्रागेवाविरतायप्रभतान्तान्तस्याया
 क्षपितमिति क्षपकव्यापारो दर्शित, ये तूपशमकास्ते एताएव विगतिप्रकृतीर्वन्द्यमाणान्यायेनोपशमयन्ति ६ । 'सुहुमा य' ति, इहापि पूर्वोक्तनीत्या सूक्ष्मसम्पराया
 इत्यर्थ, तत्र सूक्ष्म सम्पराय-विष्टीकृतलाभकषायाड्यस्मगो येषा ते सूक्ष्मसम्पराया; तेऽपि द्विविधा-क्षपका उपशमकाश्च, तत्र क्षपका अनित्यिमादरे-सूक्ष्मविष्टीकृत लोभं
 निमोलत एव क्षपयन्ति, उपशमकास्तु तमोपशमदन्तीति १० । 'उच्यते' ति उपगान्तकषाया इत्यर्थ, 'क्षपयिष' इत्यादि दृग्उपशान्तुर्हिनार्थस्ततश्च वपन्ति न्यन्ते
 वा परस्परमस्मिन् प्राणिन इति कथ-ससार 'पुसि सञ्ज्ञाया घःप्रायेणे' ति प्राद्योऽनष्टाद् घप्रत्यय, अन्यथा एतन्तत्वात् 'हलधे' ति घञ्प्रत्यय स्यादिति, वषमयन्ते-

गच्छन्त्येभि प्राणिन इति कथाया -क्रोधादयः- उपशान्ता -उपशम नीता विद्यमाना एव सङ्क्रमणोद्वेगान्तरादिदृष्टान्तराद्यन्तरेण वधायै ते उपशान्तकथाया , तदाविरताप्रमत्तान्तावस्थायां दर्शनसकमुपशमिति, ततोऽनिवृत्तिवादावस्थाया चारिषमोहस्य प्रथम नुसकवेदमुपशमयति तत स्त्रीवेद तताऽपि हास्यादिषट्कं तत पुरुषवेद ततो युगपदप्रत्युत्थानावरणप्रत्याख्यानवरणौ क्रोधात्तत सञ्ज्वलनक्रोधं तत समकालमेव द्वितीयतृतीयानौ तत सञ्ज्वलनमानतत समक्रमेव द्वितीयतृतीये माये तत सञ्ज्वलनमाया ततश्चेद्वैद द्वितीयतृतीयौ लोभौ ततोऽपि सूक्ष्मरुपरायावस्थाया सञ्ज्वलनलोभमप्युपशमय सर्वथैवोपशान्तमोहत्व प्रतिपद्यन्त इत्येवमुपशान्तकथाया अमी प्रोच्यत इति ११ । 'स्त्रीणमोह' इति स्त्रीणो मोहो येषा ते स्त्रीणमोहा, सूक्ष्मरुपरायावस्थाया सञ्ज्वलनलोभमपि नि शेष क्षणित्वा सर्वथा मोहनीयवर्माभाव प्रतिपन्ना इत्यर्थ १२ । 'सजोगिकेवलजिण' इति जोगो वीर्य शक्तिरुत्साह पराक्रम इति चानर्थान्तर, स च मनोवाक्कायलक्षणद्वयभेदतरित्तल सङ्गा लभते-मनोयोगो वाग्योग काययोगश्चेति, स चायं त्रिविवोऽपि जोगो भगवत प्रस्तुतकेवलिन सभवति, तथाहि-मनोयोगस्तावन्मन पर्यायज्ञान्यादिभिर्नुत्तसुरादिभिर्वा जीवादितत्त्व किञ्चिन्मनसा पृष्टस्य मनसैव देशनाया सभवति, वाग्योगस्तु सामान्येन देशनादौ, काययोगस्तु चङ्क्रमणोन्मेषादौ, सह योगेन वर्तन्त इति सर्वधनादेराकृतिगणत्वेन मत्त्वर्थीयैर्निवृत्त्याज्जिनाश्चेति सयोगिकेव- इति पाठान्तरं वा, केवल-सम्पूर्णज्ञेयग्राहित्वेन सम्पूर्ण ज्ञानमेवमिति केवलिन, सयोगिश्च केवलिनश्चेति सयोगिकेवलिन ते च ते गगादिदोषजंतुत्वाज्जिनाश्चेति सयोगिकेवलजिना १३ । 'गेगी य' इति न विद्यते यथोक्तो जोगो येषा तेऽजोगिस्त एव केवलिन अयोगिकेवलिन शैलेयवस्थाया सर्वथा समुच्छिन्नमनोवाक्कायव्यापारा इत्यर्थ, एते चतुर्दश जीवसमासा -रुमग्रजीवराशिः सङ्ग्राहवभेदा क्रमेण गत्यादिमार्गस्थाऽन्धेषु इह प्रवर्णे 'अनुगन्तव्या' विचारणीया इति गाथाद्वयार्थ ॥ ६ ॥ आह-नु जीवसमासा समग्रजीवराशिसङ्ग्राहवभेदा इतिभिरेता, तत्र च ससारे मिथ्यादृष्ट्यादीनयोरिपदन्तान् जन्तून् दिद्याय न सम्बन्धेवान्य जीवा अतो युक्त एतैश्चतुर्दशभिर्भेदै सासारिकजीवसङ्ग्रहः, मुक्ताना तु सङ्ग्रहो न प्राप्नोति स कथं विज्ञेय ? इत्याशङ्क्यायोगिकेवलिना द्वैविध्यमुपदर्शयन्नाह—

दुविहा होति अजोगी निरुदजोगी य । अ उण सिद्धा जे सव्वभवमुक्का ॥ १० ॥

प्रयोगिनो द्विविधा भवन्ति, तद्यथा-सम्भा अभवाद्य, तत्र सह भवेन-ससौग्यं कर्तुं इति सम्भा-शैलेरयवस्थाभाविनः समुच्छिन्नाग्निप्रतिपातिष्वनध्यतारो ह्रस्वपञ्चाक्षरोद्गिरणकालमावससारा इत्यर्थः, ससारकारणवर्त्ममलकलङ्कलेशेनापि विप्रशुक्लत्वेन सिद्धत्वात् विद्यते भवः-संसारो येषां तेषां तेषां, सिद्धा इत्यर्थः, तत्र समवानाम-भवात्वाच्च स्वरूपं सूत्रकार स्वयमेवाह—‘निरुद्धजोगी य इह सम्भव’ इति चकारो भिन्नप्रमे, स चाभवत्वेत्यत्र योजित एव, येषस्य त्वदमर्थ-निरुद्धमनोवाक्काययोगा इह ससारं सावशेषभवोपग्राह्यमर्त्मतयाऽद्यापि येष्योगिनो कर्तुं ते सम्भा इत्युच्यते, अभवा पुनः सिद्धा ये सर्वमवद्रूपत्वेन विमुक्ताः, तदनेनेतदुक्तं भवति योगभावास्तयोभ-यस्यापि तुल्यत्वादयोरिष्यव्यव्यता सिद्धनामप्यविरुद्धेति तेषामपि सदृशोऽवोपपद्यत एवेति गार्थाः ॥ १० ॥ अथैते चतुर्दश जीवसमासा गत्यादिगर्गणास्थानेषु चिन्तयिष्यन्तेऽतो गतिद्वारनिरूपणार्थं तावदाह—

निरयगर्हं तिरि मणुया देवगर्हं चैव होइ सिद्धिगर्हं । नेरइया उण नेया सत्तविहा पुढविभेपण ॥ ११ ॥

तत्र गम्यते स्वकर्मरज्ज्वाहृष्टजन्तुभिर्याऽस्तौ गतिः, सा च निरयगत्यादिभेदाद्दुर्हा, तत्राप-इष्टपलं देवः, निर्गतस्य येभ्यस्ते निरया-सीमन्तवादस्त एव गम्यमानत्वादतिनिरयगतिः, इहाद्यन्तयोर्गतिशब्दश्चेपादानान्मन्त्रेऽप्यसौ द्रष्टव्यः, ततश्च तिरिहा-एते निरयादेना गतिरित्यंगतिः, मनुष्याणां गतिर्मनुष्यगतिः, देवानां गतिर्देवगतिः, सिद्धिगतिरतु कर्मजन्या शास्त्रपत्रिभाषिता न भवति, केवलं गम्यत इति गतिरिति व्युत्पत्तिसाम्यमात्रादिहोपात्ता, इह च गतेस्तद्वत्ता चाभेदविवक्षया गतौ प्रस्तुतायामपि गतिमतो नारकान् भेदतो निरूपयन्नाह—‘नेरइया उणे’ इत्यादि, गतिस्तावदित्थं भेदतः पञ्चधा प्रोक्ता, नारका पुनर्भेदतश्चिन्तमानाः पृथिवीभेदात्सप्तविधा इत्यादि, रत्नप्रभादिपृथ्वीनां सप्तविधत्वात्तदाभारा नारका अपि नप्तविधा इति भावः इति गार्थाः ॥ ११ ॥ अथ किनामिका-पुनस्ता-पृथिव्यो यद्भेदात् नारका सप्तविधाः ? इत्यायादृक् पृथ्वीनां नामान्याह—

धम्मा वंसा सेला होइ तहा अंजणा य र्हिा य । मयवत्ति माघवत्ति य पुढवीणं नामधेयादं ॥ १२ ॥

धर्मा वशा शैलाऽऽञ्जनां रिष्टा भवती, अन्यत्र क्वचित् मधेत्यसौ पठ्यत, माधवती इत्येतानि रत्नप्रभादीना यथासद्व्युत्पन्नान्तराख्याह—
दन्यर्थनिरपेक्षतया प्रवृत्तानि 'नामधेयानि' अभिधानानीति गार्थार्थः ॥ १२ ॥ अथ तासामेव सान्वर्थान्यभिधानान्तराख्याह—

रयण्यभा य सक्करवालुयंपंकप्यभा य धूमपहा । होइ तम (होईतमा) तमाविय पुढवीणं नामगोत्ताइं ॥ १३ ॥

रत्नानामिहैव वन्द्यमाणौमेयकरचकाहङ्गलोहितादौवैड्यप्रभृतीना बहुना तत्र सम्भवान्तरकवर्जं प्रायो रत्नाना प्रभा-ज्योत्सना यस्या सा रत्नप्रभा, एवं यार्क'राणा-उपलक्षणाना प्रभा-प्रकाशन स्वरूपेणावस्थान यस्या सा शर्कराप्रभा, एवमन्यत्रापि प्रभाशब्दो योजनीय, वालुकाया-परुषपाशूत्कररूपाया प्रभा-स्वरूपावस्थितिर्यस्या सा वालुकाप्रभा, पङ्क्त्य प्रभा यस्या सा पङ्कप्रभा, पङ्कभाद्रव्योपलक्षितेत्यर्थ, धूमस्य प्रभा यस्या सा धूमप्रभा, धूमाभाद्रव्योपलक्षितेति भाव, तमस प्रभा यस्या सा तमप्रभा, कुश्याभाद्रव्योपलक्षितेति हृदयम्, अन्ये तु तमा इत्येतावन्मात्रमेव मन्यन्ते, तत्रापि तमोरूपद्रव्ययुक्तत्वात्मेति मन्तव्यं, अतिशयेन तम तम तमस्तस्य प्रभा यस्या सा तमस्तम प्रभा, अतिकृशभाद्रव्ययुक्त्यर्थ, अत्रापि तमस्तमा इत्येतावेव केचिदिच्छन्ति, तत्राप्यतिशयवत्तमोरूपद्रव्ययुक्तत्वात्तमस्तमा, इत्येतानि, धर्मादिदृष्टिबीना तेषु तेज्वपरापरपर्यायिषु नमनात्- सर्वदेवानुवर्तनोन्नामानि गो-स्वाभियमकवचनस्य क्षाणाद्यर्थान्वत्सम्पादेन पालनद्वोक्षाणि, सत्यार्थानीत्यर्थ, नामानि च तानि गोक्षाणि चेति नामगोक्षाणीति गार्थार्थः ॥ १३ ॥ उक्ता नरकगतिः, अथ तिर्यगतिरूपणार्थमाह—

तिरियगईया पंचिदिया य पज्जत्ता तिरिखलीओ । तिरिया य अपज्जत्ता मणुया य पज्जत्त इयरे य ॥ १४ ॥

तिर्यगतौ भवास्तिर्यगतिका, के पुनस्ते ? इत्याह—'पंचिदिया य'ति पञ्चेन्द्रियास्तिर्यगतिका मीनमहिषमयूरादय, चराब्दादेकद्विविचतुरिन्द्रियाणा सदग्रह, एते च सर्वे कथम्भूता ? इत्याह-पर्याप्तिका, न केवलमेते. तिर्यञ्च तिर्ययोषितश्च पर्याप्तास्तिर्यगतौ भवन्ति । ननु किमेते . एकेन्द्रियादय पर्याप्ता एव तिर्यग्तिका भग्यन्ते ? नेत्याह-अपर्याप्ताश्च एते तिर्यञ्चस्तिर्यगतिका भवन्ति, तस्मादेकद्विविचतुष्षण्चेन्द्रियास्तिर्यञ्चश्च पर्याप्तापर्याप्तास्तिर्यगतिका भग्यन्त इति तात्पर्यम् । अथ मनुज्यगतिरूप-

साधमाह-मनुष्या पर्याप्ता इतरे च-अपर्याप्ता मनुष्यगतौ भगन्तीति शेष इति गार्थः ॥ १४ ॥ मनुष्यानेव चोक्तादिभेदाश्चिन्तयन्नाह—

ते कर्मभोगभूमिय अंतरदीवा य खित्तपविमत्ता । सममुच्छिप्ता य गब्भय आरिमिलक्खुत्ति य ससेया ॥ १५ ॥

‘ते’ अनन्तरोक्ता पर्याप्तापर्याप्तमनुष्या ‘पुनरपि ‘खित्तपविमत्ता’ ति निवासस्थानभूतेन क्षेत्रेण हेतुभूतेन प्रविभक्ता श्रुथक्चिन्त्यमाना सन्तश्चिविवा भवन्ति, तदेव च तैविध्यमुपदर्शयन्नाह—कृषिवाणिज्यतप सयमानुष्ठानादिकर्मप्रधाना भूमय कर्मभूमयो-भरतपञ्चकैरावतपञ्चकमहाविदेहपञ्चकलक्षणा पञ्चदश तासु जाता कर्मभू-मिजा, भुज्यन्ते इति भोगा शब्दरूपरसगन्धस्पर्शाः, ते चेह युगलधार्मिकाणा समन्विनो विशिष्टा गृह्यन्ते १, कृत्र्यादिकर्मरहिता भोगप्रधाना एव भूमयो भोगभूमय-हैमवतपञ्च-कहरिवर्षपञ्चकदेवदुरुपञ्चकोत्तदुरुपञ्चकरम्यकपञ्चकैरावतपञ्चकहृत्पास्ति शत् तासु जाता भोगभूमिजा २ अन्तरे-लवणसमुद्रस्य मध्ये द्वीपा अन्तरद्वीपा-एकोरुमादय. पट्-पञ्चाशत्तेषु जाता मनुष्या अप्युपचारादन्तरद्वीपा ३, चरावद् समुद्रये, अथ ऋ प्रदेशे पुनरसौ द्वीपा वर्तन्ते १ किस्वल्पाश्च २ इति, अल्लोच्यते, इह जम्बूद्वीपे भरतकोव-पर्यन्ते पूर्वापरायततया व्यवस्थितस्य हिमवत्पर्वतस्य पर्यन्ताहुतरपूर्वस्या दिशि तीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य, हिमवत. पर्यन्तादीशानकोणानुसारेण द्वीणि योजनशतानि लवणसमुद्र प्रविश्येत्यर्थ, अत्रान्तरे द्वीणि योजनशतानि प्रत्येकमायामविक्रमभाभ्यामेकोनपञ्चाशदधिकानि नम योजनशतानि किञ्चिन्त्यूनानि परिक्षेपेणैकोरुनामा द्वीप समस्ति, अयं च पञ्चधनु शतविक्रमभा गब्यूतद्वयोच्छ्रुतया पन्नरवेदिकया वनरागेन च सर्वत समगूड १, एकस्येव हिमवत पर्यन्ताह्निजणपूर्वस्या दिशि, आग्नेयकोणानुसारेणेत्यर्थ, द्वीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमगाह्यैकोरुनिर्दिष्टप्रमाणयुक्त एवाभासिकनामा द्वीप सतिष्ठते २ तथा तस्यैव हिमवत पर्यन्ताह्निजणपश्चि-माया दिशि, नैर्ऋतकोणानुसारेणोति भाव, द्वीणि योजनशतानि लवणसमुद्र प्रविश्य यथोक्तमानयुक्त एव वैपाणिकनामा द्वीपो मन्तव्य ३ हिमवत एव पर्यन्तात् पश्चिमोत्तरस्या दिशि, वायव्यकोणानुसारेणेत्यर्थ, द्वीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमगाह्याभिहितप्रमाणान्वित एव नट्गोलिकनामा द्वीप. प्राप्यत इति ४, एयमेते चत्वारो द्वीपा हिमवत एव चतस्तद्व्यपि विदिस्वैकप्रमाणायान्विताः प्रोक्ता, अ[न्य]तो यथाक्रममेकोरुकादीनाः परतो व्यवस्थिता भिन्नप्रमाणायान्विताश्चत्वारो द्वीपा प्रोच्यन्ते, तथा—एकोरुकाद्वीप-

त्योत्तरपूर्वस्या दिशि चतुर्भयोजनशतै परत [प्रत्येकं] चत्वारि योजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्या किञ्चिन्न्यूनपञ्चषष्ठ्यधिकद्वादशयोजनशतानि परिज्ञेपेण हयकर्णनामा द्वीपो भवति ६, पूर्वोक्तप्रमाणा पञ्चवरवेदिका वनपङ्क्तं च पाश्चात् सर्वद्वीपाना द्रष्टव्यम्, एवमाभासिकद्वीपस्य दक्षिणपूर्वस्यामेव दिशि चतुर्भय योजनशतै परतो हयकर्णद्वीप- निर्दिष्टप्रमाणयुक्त एक गजकर्णाभिधानो द्वीप समवसेय ६, तथा वैषाणिकद्वीपस्य दक्षिणपश्चिमायामेव दिशि चतुर्भय योजनशतै परतो हयकर्णद्वीपप्रमाण एव गोकर्णाभिधानो द्वीप समवगन्तव्य ७, एवं नङ्गोलिकद्वीपस्य पश्चिमोत्तरस्यामेव दिशि चतुर्भय योजनशतै परतो हयकर्णद्वीपसमान एव शङ्खलीकर्णनामा द्वीपो योद्धव्य इति ८, एवमेतेऽपि हयकर्णादियश्चत्वारो द्वीपाः समानपरिमाणाद्यन्विता प्रोक्ता, एवमेतेषा चतुर्णामन्यनन्तरोक्तहयकर्णादिद्वीपाना यथासङ्ख्यमनन्तरोक्तासु उत्तरपूर्वादिकासु चतस्रष्टयपि विदिचु पञ्चभि पञ्चभयोजनशतै परत क्रमेणादर्शमुखमिषड्मुलायामुखगोमुखानमानश्चत्वारो द्वीपा भवन्ति, एते च प्रत्येक पञ्चयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्यामेका- शीत्यधिकपञ्चदशयोजनशतानि परिज्ञेपेण भवन्ति १२, एतेषा त्वादशमुखद्वीपानामेतास्वेव विदिचु पञ्चभयोजनशतै परतो यथासङ्ख्यमधुखहस्तिमुखसिहसुखव्याघ्रमुला- भिधानाश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्या प्रत्येकं षड्योजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्या सप्तनवत्यदिकाष्टादशयोजनशतानि परिज्ञेपेण भवन्ति १६, एषामन्यश्चत्वारो द्वीपा विदिचु सप्तभिः सप्तभयोजनशतै परतो यथासङ्ख्यमक्षकर्णहरिकर्णार्कणप्रावरणमानानश्चत्वारो द्वीपा द्रष्टव्या सप्तसप्तयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्या त्रयोदशाधिकद्विविशतियोजनशतानि परिज्ञेपेण च भवन्ति २०, एतेषा चाक्षकर्णादीनामभिहितास्वेव विदिचष्टभिरष्टभयोजनशतै परतो यथासङ्ख्यमुल्कमुलमेघमुखविद्युन्मुखविद्युन्मृगानाश्चत्वारो द्वीपा मन्तव्या, अष्टाष्टयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्यामेकोनद्विशदधिकपञ्चविशतियोजनशतानि परिज्ञेपेण भवन्ति २४, त्रयोदशा चोल्कमुखद्वीपाना तास्वेव विदिचु नवभिर्नगभिर्योजनशतै परतो यथात्मं धनदन्तलट्टदन्तगूढदन्तगूढदन्तमानानश्चत्वारो द्वीपा मन्तव्या, नवनवयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्या पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विविशतियोजनशतानि परिज्ञेपेण च भवन्ति २८, एतेषु च द्वीपेषु वज्रप्रभनाराचसहनयुक्ता समचतुरस्रसंस्थानसंस्थिता समग्रलक्षणव्यञ्जनगुणोपेता देवलोकानुकारिरूपलावणालङ्कृतिग्रहा षष्टधनु शतप्रमाणाः, स्त्रीणा त्विदमेव प्रमाण किञ्चिन्न्यून द्रष्टव्य, पल्योपमासङ्ख्येयभागयुषः स्त्रीपुरुषयुगलव्यवस्थिता मनुष्या परिवसन्ति । एतं च दशविधकल्पद्रुमोपजीविनो भवन्ति, ते चामी

कल्पयुजा 'मतगा भिगा तुडियगा दीवसिहा' जोइसया चित्तगा गेहगारा अण्णिगणा य' ति तत्राद्या कल्पयारखिनो विशिष्टबलवीर्यकान्तिहेतुवित्तसापरिणत-
सरससुगन्धित्वादुमनोहारिनाप्रकारसरदिरपरिपूर्णकोशकै पलेखि शोभमानास्तिष्ठन्ति, तेभ्यस्तेषा मनुष्याणा मद्यावासिर्भवतीति, शृङ्गाङ्गा पुनर्यथेह मण्णिमनकमय-
विचित्रभाजनानि दृश्यन्ते तथैव वित्तसापरिणतै स्थालकचोलादिभिर्नानाविधभाजनै पलेखिव शोभमाना दृश्यन्ते, तेभ्यस्तेषा भाजनानि भवन्ति, एवमन्यद्वापि यद्येषु प्राप्यते
तन्तेभ्यस्तेषां भवतीति द्रष्टव्य, तुडिताङ्गाभिधानास्तु कल्पमहीरस्ततविततधनशुपिरेभेदभिन्नै बहुप्रकारैरातोयै फलैरिवोपशोभितास्तिष्ठन्ति, तत्र च 'तत वीणादिक ज्ञेय, वितत
पटहादिकम् । धन तु-कास्यतालादि, शुषिग काहलादिकम् ॥ १ ॥ दीपशिखास्तु यथेह रिग्न्य प्रज्वलन्त्य कनकमणिमय्यो दीपिना उद्योत कुर्वाणा दृश्यन्ते तद्द्विलसापरिण-
तप्रकटोद्द्योतेन सर्वमुद्द्योतयन्तस्तिष्ठन्ति, ज्योति शिखास्तु रविमण्डलयिव रवतेजसा सर्वम्भवभासयन्तो वर्तन्ते इति, चिलाङ्गास्तु विचित्रसरस्सुरभिपञ्चवर्णमाल्यमाला-
भिराकीर्णा सदेवासत इति, चित्रसास्त्विहत्यक्लमशालिदालिपक्कात्रव्यञ्जनादिभ्योऽतीवापरिमितमाधुर्यस्वादुतादियुणोपेताविचित्रत्वादमोच्यवस्तुपरिपूर्णं फलमञ्चैर्विराजमाना-
सतिष्ठन्त इति, मणिकाङ्गास्तु विलसापरिणतानि विमलमहाध्व्यभुवनेकसारस्फारहारकट्वक्रेयूरानूरादिभिर्भूषणनिर्बहैः समन्वितास्तिष्ठन्तीति, गृहाकारास्तु विलसापरिणामत एव
प्राकारोपयूटसोपानपटिक्ताविचित्रशालारतिगृहगवाक्षगुप्तप्रकटानेकापवरककुट्टिमतलावलढ कृत्तविचित्रभवनसमनुगताः सतिष्ठन्त इति, अनन्नास्तु विश्रसावरात एव स्फुरत्प्रचुरते-
जोऽतिसुन्दरमुकुमालवेदूष्यानुकारिप्रवरविचित्रवस्त्रानुगताः प्राप्यन्त इति । अपरञ्च ते मनुष्याः प्रकृत्या भद्रका विनीताः प्रशान्ताः प्रतनुकोधमानमायालोभग अल्पेच्छा
निरौत्सुक्याः कामचारिणो वायुवेगाः, सत्यपि तत्र कनकमणिमौक्तिकादिके ममत्त्वकारणे ममत्वमूच्छाभिनिवेशारहिताः सर्वथाऽपगतवैरानुबन्धाः परस्परप्रेष्यतादिभावविनिर्मुक्ता
अहमिन्द्राः, हस्त्यश्वकरभगोमहिव्यादीना तत्र सद्भावोऽपि तत्परिमोहरहिताः, पादविहारचारिणो रोगवेदनादिविनिर्मुक्ता भवन्ति, चतुर्थ्यैते आहारं गृह्णन्ति, चतुःपटिश्च
पृष्ठिकरगडकास्तेषा, षणमासावशेषान्युपश्र श्रीपुरुषयुगलममी प्रसवन्ति, एकोनाशीति च दिनानि तत्परिपालयन्ति, स्नेहकपायाल्पतया च मरणानन्तर दिवमुपगच्छन्ति, तत्र हि
व्याघ्रासिंहसर्पादिस्वापदगणा अपि ऋतादिदोषविनिर्मुक्ता न परस्पर भक्षणदिषु प्रवर्तन्तेऽत एव तेषां देवलोकगामिन एव, तेषु च द्वीपेषु शालिव्रीषादीनि धान्यानि विलसात

एव भवन्ति ननु मनुष्यादयो भुञ्जते, भूमिपुत्रिकापुष्पफलानि च तरुणा शर्करारितोऽप्यतीवमाधुर्यादिगुणोपेतानि मनुष्याणा परिभोगमायान्ति, तेषु च द्वीपेषु दशमशकयूकामत्स्युणादयश्चन्द्रसूर्योपरागादयश्च न भवन्ति, भूमिश्च तत्र रेणुषड्कक्रगटकादिरहिता सर्वत समतला गमणीया च भवतीत्यल विस्तरण । तदेवमेते मेरोर्दक्षिणतस्तावदष्टाविंशतिर्द्वीपाः प्रोक्ता, मेरोरुत्तरतोऽप्येतैरव नामभिरनेनेव प्रमाणादिना स्वरूपेण युक्ता अष्टाविंशतिर्द्वीपा वक्तव्याः, केवल हिमवत्पर्वतस्य स्थाने ऐग्वत-पर्यन्तवर्ती शिखरी पर्वतो वाच्य, अन्यत्रिष्वशेषं तथैव, तदेवमेते दशिता लेशत, षट्पञ्चाशदन्तरद्वीपाः, विस्तरतरु जीवाभिरासादिभ्योऽवसेया, यदेव चेह कल्पप्रजा-दिचरपमुक्तं हैमवतावकर्मभूमिन्वपि तदेव द्रष्टव्य, केवलमायुष्कादिनाऽन्यथात्वं, तच्च बहुषु स्थानान्तरेषु मुप्रतीतत्वादिह नोक्तम्, अन्तरद्वीपाना तु स्वरूपं स्वल्प एव स्थानान्तरोऽभिततिमिति विशेषतोऽत्र प्रदर्शितमिति, एतेऽपि कर्मभूमिजादय सामान्येन मनुष्या पुनरपि सह भेदैर्वर्तन्त इति समेदा भवन्ति, कथमित्याह-‘संमुच्छिमा ये’त्यादि, समूर्च्छनं-गर्भनिरपेक्षं वान्तपित्तादिदेवमेव भवनं तमूर्च्छन्तरमाजाता रमूर्च्छजा मनुष्या, एते च मनुष्यत्वेन एव गर्भजमनुष्याणामेवोच्चारद्विप न्यवन्त नान्यत्र, अत उक्त प्रज्ञापनायाम्—‘कहि ण भते’ समुच्छिममणुत्सा समुच्छंति, गोप्रमा । अंतोमणुत्सत्वेने पणयालीमए जायगस्यत्तरस्सेसु अड्डाइज्जेसु दीत्समुद्देसु पन्नगमसु दम्मभूमोसु तीताए अकम्मभूमोसुः छप्परणाए अंतरदीवेसु गम्भकं तियमणुत्साए चैव उच्चारोसु वा पासवणेसु वा खेलेरु वा सिंघाणेसु वा वतेसु वा पित्तोसु वा पूसु वा सोणिणसु वा मुक्केसु वा सुक्कपोगलपरिसाहेसु वा श्रीपुरिसमंजोणसु वा नगरनिद्धमणेसु वा सव्वेसु चैव असुरएसु ठाणेसु समुच्छिममणुत्सा समुच्छति, अगुलस्स असखेज्जभगमिताए ओगाटणाए असगगणी मिच्छादिद्वी सव्वाहि पज्जतीहि अपपज्जत्ता अतोमुहुताउया चैव काल करेति, सेत्त समुच्छिममणुत्सा” । गोपिता गर्भेषु जाता गर्भजा मनुष्या, प्रतीता एवति । आराट्-इंग्ग सर्वहेयथमभ्यो याता आर्या, ते च द्विविधा-अद्विप्रासा अद्विप्रासाथ, तत्र अद्विप्रासा पडिब्धास्तथया—तीर्थकरचक्रवर्तिनासुदेववलदेवचारणमुनिविद्याधरा, प्रमुद्विप्रा-साथ आर्या नवविधा प्रज्ञास्तथया-चेदत आर्या, जातित उल्लत कर्म्मत शिल्पतो भाषातो ज्ञानतो दर्शनतथारिततयेति, तत्र ज्ञेयत आर्या चे आर्यत्वेनैवप्युच्यन्त, येषु च तीर्थकराणा तत्साधूना तद्धर्मस्य च प्रवृत्तिरस्ति तान्यार्थज्ञेयगुच्यन्ते, तानि चामूनि-‘रायगिह मगह १ चंपा अगा २ तह तामलिति वगा य ३ । कचणणुर कलिंगा ४

वाणारसिमेव कासी य ५ ॥ १ ॥ साय्य कोमला ६ गयउर च कुरु ७ सोरिय कुसुदा ८ य १ ॥ कपिल्ल पचाला ९ अहिछता जंगला चेम १० ॥ २ ॥ वाग्वई य सुद्रा ११ मिहिल विदेहा य १२ वञ्च कोसवी १३ । नदिपुर संडिल्ला १४ भदिलपुरमेव मलया य १५ ॥ ३ ॥ वइराड वञ्च १६ वरणा अञ्छा १७ तह मत्तियावइ दसगणा १८ । सोत्तियमई य चेई १९ वीथभय सिंधुलोवीरा २० ॥ ४ ॥ महुरा य सुग्सेणा २१ पावा भंगी य २२ मास परिवट्ठी २३ । सावत्थी य कुणाला २४ कोडीवरिस च लाढा य २५ ॥ ५ ॥ १] सेयवियाविय नयरी केयइअद्ध च आरिय भणिय । एत्थुप्पत्ति जिणाण चक्कीणं रामअहाण ॥ ६ ॥” अर्यमिह तात्पर्यार्थः—राजगृह नगर राजधानी मगधजनपद चम्पा राजधानी अङ्गा जनपद तात्रलिती राजधानी वट्गा जनपद इत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यं ग्रामच्छेतविका नगरी केतफीजनपदस्याद्धं । तदेवमेते सार्द्धा पञ्चविंशति-जनपदा आर्यचैलाणुच्यन्ते, एतेषूपपन्ना मनुष्या चैतत् आर्या व्यपदिश्यन्ते, एते च प्रत्यासत्या भरतचैलवर्तिन एव चैवार्था प्रोक्ता, एतेषा चोपलक्षणत्वादन्येऽपि महावि-देहान्तर्वर्तिविजयमध्यमखण्डादिष्वमी वहवो द्रष्टव्या इति, जालार्यास्तु पडिव्वा, यत् उक्तं प्रज्ञापनायाम्—“अंवाद्रा य कलंदा(य), विदेहा वटगाइ य । हरिया य चुचणा चैव, द्रुमेया इब्भजाइड ॥ १ ॥” एतासु षट्सु जातिपृषन्ना जात्यार्या प्रोच्यन्ते, केवलमेता जातय साम्प्रत न ज्ञागन्ते, कुलार्या अय्युप्रभोगजन्येद्वचकुशातमौख्यकुलोत्पत्ति-भेदात्स्वडिव्वा, ‘कर्मर्यास्तु ये आर्य कर्म कुर्वन्ति न निन्दन्ते, ते च दृष्टिरुगान्धित्तौतिककार्पासिकमौसुम्भितादयोऽनैकमिग, शिल्पार्याः अप्यनिन्दितगिल्पकारिण, तेऽपि तुन्नाकलेप्यकारशङ्ककारदन्तकारचिक्कागदयोऽनेकविधा, भापार्यास्तु धैरुदमागधया भापया भाप्यन्ते, येणु चाटादग्भेदा आमीलिपि प्रवर्तते, मा चेदानी सम्यग न ज्ञायते, आभिनिबोधकज्ञानादयो ज्ञानार्या, चायिकसम्यग्दृष्ट्यादयो दर्शनार्या, सामार्थिकचागिवादयश्चारिवार्या । ‘मिलिम्भुत्ति य’ सि ‘च’ समुग्रे येणु यम्मत्त्य नामापि न ज्ञायते केवलमपेयपानाभक्ष्यभक्षणागम्यगमनादिगिगना शासाधप्रतीतेपभाषादिसमाचारास्तेऽनार्या मनुष्या म्मेञ्छा उच्यन्ते, ते न वदुविवास्तयया—

“सगजवणसदरवव्वरकायसुर डोइगोइपक्कणया । अरवागहूणरोमगपारसतसत्तासिया चेम ॥ १ ॥ दुविलयलउमवोक्कमभिल्लाभपुलिइमुचभमररुपा । कुचायचोप्पचुडुयमाल-

* [ये चान्ये आतृतीयद्वा पञ्चमाद्वा सप्तमाद्वा कुलारेभ्यो वा विराट्पञ्चमप्रभृतय तत्सार्यभाज्ये]

॥ १६ ॥,

वदमिला कुलगा य ॥ २ ॥ केक्षयनिरागहयमुहुरवरमुह तह तुरगमिडगमुहा य । हयक्राणा गयक्राणा अण्णे य अणारिया बहवे ॥ ३ ॥ पावा य चडरहा अणारिया निगिषणा निरुणुक्का । धम्मोति अक्खराइ^१ जेमु न नज्ज ति मुमिणेवि ॥ ४ ॥” इह च कम्मभूमिजभोगभूमिजान्तरद्वीपजानां सर्वेषामपि गर्भजन्म-मूर्च्छनभेदद्वय सामान्येन सम्भवति, कम्मभूम्यादिषु विज्यपि स्थानेषु समूर्च्छजानां गर्भजानां च मनुष्याणामुत्पादात्, अर्थन्मूर्च्छजनभेदद्वय तु कर्मभूमिजानामेव द्रष्टव्य, अन्येषां भोगपुरुषत्वेन राशन्तरत्वादायस्मैच्छरूपविकल्पातीतत्वादित्यलं विस्तरेणेति गार्थार्थ ॥ १६ ॥ अयं देवगतिस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

देवा य भवणवासी वतरिया जेषसा य चेमाणी । कप्पोवगा य नेया नेविज्जाणुत्तरसुरा य ॥ १६ ॥

दीव्यन्तीति देवाः प्राग्भवोपात्तपुण्यप्राप्तभारोपनतविशिष्टभोगमुखाः प्राणिविशेषाः, ते च मूलभेदतत्त्वावयववर्तिवास्तथा—भवनेषु-रत्नमयावामविशेषेषु वसन्तीति भवनवासिनः, विशिष्टे—अथ ऊर्ध्वं च प्रत्येक योजनशतरहितप्रथमयोजनसहस्रलक्षेणै रत्नप्रभापृथिव्या अन्तरे-मध्ये भवा व्यन्तरकाः, उयोनिः-ते जस्तद्विग्रहे येया मत्त्वर्थीयात्प्रत्यये ज्योतिषाः, विमानेश्वरन्तीति वेमानिकाः, अनन्तरोक्तत्वात् सर्वदेवनिर्णयप्रधानत्वाच्च वेमानिकास्तावद्विग्रहपत, मभेदानाह-‘कप्पोवगो’त्यादि, अभिनन्त्रात्पन्नानां देवानां मज्जनकरणालङ्कारग्रहणव्यवसायसभागमनुस्तकवाचनसिद्धायतनपूजनपुण्डरोपसेवनादिलक्षणमवश्य कर्तव्यं कल्पस्तपुगच्छन्ति-आश्रयन्ति सेवन्तीति कल्पोपगा-द्वादशदेवलोकवर्तिनो वेमानिका ज्ञेयाः, तेषु सर्वेष्वपि यथोक्तकल्पस्य सद्भावात्, परतस्तु कल्पातीता ग्रंथेयकेषुतुरासुरेषु च, निर्दिष्टस्वरूपकल्पासम्भवात्, तानेव कल्पातीतान् दर्शयति-लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेशे भवानि विमानानि ग्रंथेयकानि तेषु भवा देवा अभ्युपचारतो ग्रंथेयकाः, न विद्यन्ते उत्तरे-प्रधाना अन्ये देवा श्रेष्ठ्यस्तेऽनुतरास्ते च ते

^१ तत्त्वार्थभाष्ये तु ‘आर्या स्थिराश्चे’ति सूत्रे अतो विपरीता म्लिरा, तद्यथा-हिमशतध्वतमूषु विदिन्नु क्षीणि योजनशतानि लवणमुदममणाय चतसृणा मनुष्यविजातीना चत्वारोऽन्तरद्वीपा अत्रन्ति क्षिप्तयोजनकिञ्चम्भायामा, तद्यथा-एकोल्काणामाभाकणा—सिद्धारिणोऽप्येवमेवेत्येव षट्पञ्चाशत् इति ॥ अत्र भर्तादिविजयपेजयाऽऽर्यानामपि-भागोऽभिप्रेत, ततश्च स्पष्टैव जाल्यन्तरता युग्मिना, भाष्ये तु जातिज्ञानचारिवाद्यार्थत्वाभावापेक्षयाऽन्यार्थत्वविवक्षेति मुधियोह, मूने व्यापक द्वे तं ।

सबधैवाभावात्, नापि त्रियल्लोके गतिरस्य इति वाक्यार्था घटते, स्थितिरित्येनामापि त्रियल्लोके गतिरस्येति गार्थः ॥ १६ ॥ कल्पोपपन्नवैमानिकाना भेदानाह—
सोहस्मीसावाशङ्कुमारमाहिर्बलंतया । सुक्कसहस्रसाराणपाणयय तह आरणच्चुयथा ॥ २० ॥

प्रतीतार्थैव ॥ २० ॥ कल्पप्राप्तवैमानिकाना विशेषतो भेददर्शनार्थमाह—

हेट्टिममत्तिम्मउवरिमगेविज्जा तिण्णि तिण्णि तपणेव । सव्वद्विजयविजयंतजयंत अपराजिया अवरे ॥ २१ ॥

इह ग्रैवैयकेषु नव प्रस्तटास्तत्त्वाधस्तनास्त्रयोऽधस्तनग्रैवैयका उच्यन्ते मध्यमास्त्रयो मध्यमग्रैवैयकाः उपरितनास्तु त्रय उपरितनग्रैवैयकाः एतानि च त्रीण्यपि प्रस्तटाविकाणि प्रत्येकं तिस्रस्तिस्र सन्ज्ञा लभन्त इति ग्रैवैयकाणा नवविधत्ववत्तिद्धिः, तत्त्वाधस्तनेषु त्रिषु प्रस्तटेषु योऽधस्तनप्रस्तटस्तत्र यानि विमानानि तान्यधस्तनाधस्तनग्रैवैयकान्युच्यन्ते १, मध्यमेऽधस्तनमध्यमग्रैवैयकान्युच्यन्ते २ उपरितने त्वनस्तनोपरितनग्रैवैयकानि ३, मध्यमोऽपि त्विष्वधस्तनप्रस्तटेषु मध्यमाधस्तनग्रैवैयकानि १ मध्यमे तु मध्यममध्यमग्रैवैयकानि २ उपरितने तु मध्यमोपरितनग्रैवैयकानि ३, उपरितनेऽपि त्रिषु प्रस्तटेष्वधस्तने प्रस्तटे उपरितनाधस्तनग्रैवैयकानि १ मध्यमे तूपरितनमध्यमग्रैवैयकानि २, उपरितने तूपरिमोपरिमग्रैवैयकानि ३, एतदेवाह—'तपिण तिपिण तपणेव' इति गार्थः ॥ २१ ॥ तदेव दर्शिताश्चतस्रो नारकादिगतयो, त्रय यदुक्तं पूर्वं 'गइयाइमगणाहि य जीवसमासाणुगतव्व' इति तदनुसरन् गुणस्थानलक्षणान् जीवसमासान् यथोक्तासु गतिषु तावद्विन्तयन्नाह—

सुरनारएसु चउरो जीवसमासा उ पंच तिरिएसु । मणुयगईए चउदस मिच्छइट्टी अपज्जता ॥ २२ ॥

सुरेषुः नारकेषु च प्रत्येक चत्वारो जीवसमासा प्राच्यन्ते, मिथ्यादृष्टिसात्त्वादनमिथ्याविरतसम्बद्धलक्षणान्यायानि चत्वारि गुणस्थानकानि सामान्यतो लभ्यन्त इत्यर्थः, विशेषचिन्ताया त्वनुत्तरसुरेष्वेकमेवाविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानं लभ्यते, देशविरतादीनि तु गुणस्थानानि सुरनारकेषु न लभ्यन्ते, अत्राप्य हि तेषामप्रत्याख्यानावरणाभावाद्योदयसम्भवात्, तदुदये च विरतेर्देगतोऽप्यसम्भवादिति, तिर्यंचु पुन पञ्च जीवसमासा, तत्र चत्वारस्तत्त्वपूर्वोक्ता एव, देशविरतगुणस्थानलक्षणसु पञ्चमः केषांचिदप्र-

त्याख्यानावरणरूपायक्षयोपशमसम्भवेन देशविरतेरपि :लाभादिति भावः, प्रमत्तस्यतादीनि तु गुणस्थानानि तेषु न लभ्यन्ते, प्रवस्य प्रत्याख्यानावरणकषायोदयस्य सङ्गावात्, तदुदये च सर्वविरतेरभावादिति, मनुष्यगतौ पुनश्चतुर्दशापि जीवसमासा प्राप्यन्ते, तस्या सर्वस्यापि मोहनीयादेरुदयक्षयोपशमादिसम्भवादिति, सामान्यचिन्ता चेयमतो विशेषचिन्तायामपि किञ्चिद्विगमादमभिधीयते—‘मिच्छद्दिद्दी’त्यादि, ये लब्धितोऽपर्याप्ता मनुष्यास्तिसर्यन्वय ते सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टय एव, सङ्कलित्वेन शेषगुणानां तत्तासम्भवादिति, एव कर्मकर्मभूमिजादिभेदेन विशेषविचारणायामग्रेऽपि ये विशेषास्ते स्वयमभ्यूहा इति गार्था ॥ २२ ॥ अत्रसित गतिद्वारस्येन्द्रियद्वार निरूप्यते, इन्द्रियाणि च निराश्रयाणि न सभवन्ति, आश्रयाश्च तेषामेकेन्द्रियादिजीवा अतत्तद्वारेण तद् विभण्णिराह—

यगिदिया य वायसुहुमा पजत्तया अपजत्ता । वियतियचउरिंदियदुविहमेय प इयरे य ॥ २३ ॥

पंचिंदिया असण्णी सण्णी पजत्तया अपजत्ता । पंचिंदिएसु चोहस मिच्छद्दिद्दी भवे सेसा ॥ २४ ॥

एकेन्द्रिया द्विविधा, चराब्दस्य भिन्नकृत्वाद्वादरा सूक्ष्माश्च, वादरनामकर्मोदयादरा सूक्ष्मानामकर्मोदयाच्च सूक्ष्मा इति, तेऽपि प्रत्येक द्विविधा पर्याप्तिका अपर्याप्तिकाश्च, द्वीन्द्रियत्वीन्द्रियचतुरिन्द्रिया अपि प्रत्येक द्विभेदा पर्याप्तिका इतरे च-अपर्याप्तिका, पञ्चेन्द्रिया अपर्याप्तिकाश्चिद्भिभेदाद् द्विविधा, समूच्छजा गर्भजाश्चेत्यर्थः, तेऽपि प्रत्येक द्विभेदा पर्याप्तिका इतरे वा-अपर्याप्तिकाश्चेति, तदनेन ‘एगिदियसुहुमियरा सण्णियरएणिदिया य सवित्तिचक । पजत्तयापजत्ता भेएण चउदससगमाँमा॥१॥’ इति स्थानान्तरे यश्चतुर्दशधा भूतग्राम प्रोक्त स इहेन्द्रियाणामाश्रयत्वेनोक्तो विज्ञेय । तदित्यभिन्द्रियभगनप्रक्रमेण तदाश्रयभूतान् चतुर्दशविधानेकेन्द्रियादिजीवानभिधाय साम्प्रत तेऽवेव ये यत् यावन्तो जीवसमासा सभवन्ति तान् तत्र तावतो दर्शयन्नाह-‘पंचिंदिएसु’ इत्यादि, पञ्च इन्द्रियाणि येया ते पञ्चेन्द्रिया-पर्याप्तापर्याप्तसञ्चयसञ्चिपञ्चेन्द्रियरूपास्तेषु मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानरूपाश्चतुर्दशापि जीवसमासा प्राप्यन्ते, पञ्चेन्द्रिया हि सामान्येन नारकादयो मनुष्याश्चोच्यन्ते, तेषु च मिलितेषु यथोक्तानि चतुर्दशापि गुणस्थानानि लभ्यन्त एवेति भावः, शेवा पुन

सूक्ष्मापर्यासि केन्द्रयादयो दशापि जीवभेदा मिथ्यादृष्टय एव, तथाविधविशुद्ध्यभावात् शेषगुणस्थानानां तेऽत्रसम्भवादित्यत आह-ननु करुणापर्यासेषु वादशुथिव्यवदनस्पति-
षु करुणापर्यासिद्वीन्द्रियहीन्द्रियचतुरिन्द्रियेषु च सात्त्वादनसम्यग्दृष्टि प्राप्यते स कस्मान्नोक्तः १, सत्य, किन्तु स्वल्पकालभावित्वान्न तस्येह गणना कृता, यदिवाऽनन्तानुब-
न्ध्युदयकलुषितत्वात् प्रत्यासन्नीकृतामित्याचोदयत्वाच्च मिथ्यादृष्टित्वेनैवायमिह विवक्षित इत्यदोष इति गाथाद्वयार्थः ॥ २४ ॥ आह-नन्यव सार्द्धगाथया सूक्ष्मवादरैकेन्द्रियद्वि-
विचतुरिन्द्रियसङ्गयसिद्धिपञ्चेन्द्रियलक्षणा सप्तापि जीवभेदा- पर्यासिपर्यासिविशेषणस्या विशेषिताश्चतुर्दशविधत्वेनोक्ता. तत्कास्ता पर्यासियो यद्योगात्पर्यासा भवति यद्वैकल्या-
त्पर्यासित्वमासादयन्तीत्याशङ्क्य प्रसङ्गत पर्यासित्वरूपनिरूपणार्थमाह—

आहारसरीरिन्द्रियपञ्जती आणपाण भासमणे । चत्तारि पंचछल्पिय एगिन्द्रियविगलसण्णीणं ॥ २५ ॥

इहाहारादिषुद्गलग्रहणपरिणमनहेतु शक्तिविशेष. पर्यासि, सा च साध्यभेदात्प्योडा, तद्यथा-यथाऽऽहारपुद्गलानादाय रालसरूपतया परिणमयति साऽऽहार-
पर्यासि १, यथा तु रसीभूतमाहार रसासृग्मासमेदोऽस्त्यिमाजशुक्ररूपसमाधातुतया परिणमयति सा शरीरपर्यासि २, यथा तु धातुभूतमाहरमिन्द्रियतया परिणमयति सेन्द्रियप-
र्यासि ३, यथा त्वानापानवर्गणाद्रव्यमादायानापानत्वेन परिणमय्य मुञ्चति साऽऽनापानपर्यासि ४, यथा पुनर्भाषावर्गणाद्रव्यमादाय भाषारूपतया परिणमय्य मुञ्चति सा
भाषापर्यासि ५, यथा तु मन प्रायोग्यवर्गणाद्रव्यमादाय मनस्त्वेन परिणमय्य मुञ्चति सा मन पर्यासि ६, तदेव गाथापूर्वाद्विधयोपात्तपर्यासिरावृत्त्य सर्वत्र योजनात् पट्-
पर्यासियोऽवगन्तव्या । आह-किं सर्वेषामपि जीवानां सर्वा अप्येता पर्यासिय प्राप्यन्ते ३ नेत्याह—' चत्तारि ' इत्यादि, इह यथासङ्ख्येन सम्बन्धः, तद्यथा-आद्या-
श्चतस्र एवैकेन्द्रियाणां, भाषामनसोस्तेष्वभावात्, विकलरावदेन चात्र मनोविकला गृह्यन्ते, ते च पारिशेष्यात् द्विविचतुरिन्द्रिया असिद्धिपञ्चेन्द्रियाश्च लभ्यन्ते, 'तेषामाद्या पञ्चैव
पर्यासियो, न तु मन पर्यासिर्मनसस्तेष्वभावादिति, सङ्गिपञ्चेन्द्रियाणां पुन षडपि पर्यासियः प्राप्यन्ते, मनसोऽपि तेषां सद्भावादिति गाथार्थः ॥ २५ ॥ उक्तं सप्रसङ्गमिन्द्रिय-
द्वारस्य कायद्वारमाह—

पुढविदगभगणिमाख्य साहरणकाइया चउद्धा उ । पत्तेय तसा दुविहा चोइस तस सेसिया मिच्छा ॥ २६ ॥

पृथिव्यदुकाभिवायुकायिकास्तथा वनस्पतयोऽपि ये साधारणकायिका निगोदस्वरूपा इत्यर्थः एते पञ्चापि प्रत्येक चतुर्धा भवन्ति, सूक्ष्मवादरपर्याप्तिकापर्याप्तिकेभेदात्, पृथगेते पञ्चापि कार्याद्यनुविधा भवन्तीत्यर्थः, ये तु प्रत्येकस्वरूपा निम्बाम्कोसम्बजम्बूप्रभृतयो वनस्पतयस्तथा द्विविचतुष्पञ्चेन्द्रियरूपास्त्वसकायिका, एते प्रत्येकं पर्याप्तपर्याप्तिकेभेदाद् द्विविधा एव, सूक्ष्मवादरलक्षण तु भेदद्वयमत न सम्भवति, वादरनामकर्मोदयाद्, वादरत्वादेवामीपमिति भावः । तदेवं पृथिव्यादीन् कार्यान् निरूप्य तेषु जीवसमासाश्रित्यन्तयन्नाह-‘चोइसो’ इत्यादि, यथोक्तस्वरूपेषु त्सकायिकेषु सामान्यचिंतया चतुर्दशपि गुणस्थानलक्षणा जीवसमासा. प्राप्यन्ते, विशेषयिन्ता तु स्वयमभ्यूष्य कर्तव्या, शेषास्तु प्रत्येकवनस्पतिकापर्याप्ता सर्वेऽपि मिथ्यादृश्य एव, तथाविधविशुद्धभावेन शेषगुणस्थानकानामभावात्, करणापर्याप्त्यादंगपृथ्वीकायिकादियु सास्वादनसम्यग्दृश्यभजनकारणपूर्वोक्तमेवेति गार्थार्थः ॥ २६ ॥ आह-नन्वत्र वादपृथिवीकायिकादयः पर्याप्तपर्याप्तिकेभेदद्वयभिन्ना प्रोक्तास्तत्त्विकमेतदेव भेदद्वयममीपा संभन्ताहोदित्येऽपि भेदाः सन्ति २ इति, ब्रह्मोच्यते, सन्त्यन्येऽपि भेदा, केवल स्थानान्तरे तेषा विस्तरेणोक्तत्वादिह तु दिग्मादस्यैव दिदेशयिषितत्वात्तर्ज नोक्ता, कथं पुन स्थानान्तरे तेऽभिहिताः २, उच्यते, वादपृथिवीकायिका द्विविधा प्रज्ञास्तथा-शृङ्गानादरपृथ्वीकायिका रारवादरपृथ्वीकायिका, तत कृष्णनीललोहितपीतयुग्मवृत्तिकापनकवृत्तिकापाण्डुवृत्तिकाभेदतः शृङ्गाबादपृथ्वीकायिका सप्तविधा, ततोऽष्टुत्रा मृत्तित्रैव या ‘पादुय’ ति लोके प्रतीता सा पाण्डुवृत्तिकेत्युच्यते, अस्याय शुक्लवृत्तिकामग्रहेण सदग्रहेऽपि भेदेनोपाननं कृष्णादिमृत्तिका नामपि स्वस्थाने वर्णादितागतम्याङ्गे दबहुविधत्वसूचनार्थमिति, पनको-नगसि विर्तमानालनतसूक्ष्मरजोरूप स एव मृत्तिका पनकमृत्तिका, मरुतु पपटिकेति ह्वा, चरणाभिधाते सति या भगित्युज्जम्भते सा पनकमृत्तिकेत्यन्ये, जलाश्रितपट्टरूपेत्यपरे । खरवादरपृथ्वीभिरान् पुनर्विनियजानुग्रहाय प्रसङ्गतः सूक्ष्मरः स्वयमेवाह —

पुढवी य सकरावालया य उवले सिला य लोणूसे । अयंतवतयसीसय रुपसुवणणे य चइरे य ॥ २७ ॥

हरियाले हिंगुलप मणसिला सासगंजणपवाले । अब्भपडलउम्भवालया वायरकाप मणिविहाणा ॥ २८ ॥

एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वात्पृथ्वीशब्देनेह शुद्धपृथिवी श्रूयते, या कर्मण्युत्तरेदराणां न भवतीत्यर्थः, चरब्द उत्तरभेदापेक्षया समुच्चये, कर्कश-लघू-
पलशकलरूपा, बालुका च प्रतीता उपलो-गण्डयौलादि शिला च दृप्तत्वरूपा लवण प्रतीतम् उपो-वस्युद्धिहेतु द्वाारमतिभविष्येप, अयस्ताम्रलघुसोमरूप्यसुवर्णानि च विदितानि,
नवरमेतेषा सम्बन्धिनो वातव एवेह ग्रहीतव्या न पुनर्लोकैकं व्यवहियमाणा अय पिंगडादय, तेषा अग्न्यादिरासोगहतत्वेनचेतनत्वात् सचित्तपृथ्वीभेदाना चेह प्रस्तुतत्वादिति, सदा
तेषु तत्सत्त्वादर्शनार्थं चैवमभिधानं, वातवस्थायामपि ह्येतान्यग्रस्ताम्रादीनि सन्त्येव, वतुयादिसामग्रीविरातु मलविगमनो विशिष्टत्वल्पाधिर्भाव एवामीया ममयत इति,
वज्रश्च-हीरक, हरितालो हिट्गुलको मन शिलेति च प्रतीता एव, सोमश्च-धातुविशेष, अञ्जन-सौवीराञ्जनन्यरूप, प्रवाल च विद्रुम, अत्रपटलं-जनविदितमेव श्लक्ष्णाभ्रप-
टलोन्मिश्रा बालुकाऽभ्रबालुका, सरवादरपृथ्वीकायऽमी भेदा इति शेष, चस्य गम्यमानत्वान्न केवलमेत, 'मणिविधानानि च' मणिभेदाश्चेह द्रव्या इति गायाद्वयार्थ ॥ २८ ॥
कानि पुनस्तानि मणिविधानानि ? इत्याह—'गोमेज्जए ये' त्यादि,

गोमेज्जए य ह्यए अंके फलिहे य लोहियक्खे य । चंदप्पह वेरुलिण जलकंते सरकंते य ॥ २९ ॥

गोमेज्जए य ह्यए अंके फलिहे य लोहियक्खे य । चंदप्पह वेरुलिण जलकंते सरकंते य ॥ २९ ॥

गोमेज्जवश्च रक्काह्वं अडक् स्फटिको लोहिताक्षश्च चन्द्रप्रभो वैडूर्यो जलकान्त सूर्यकान्तश्चेति ॥ गोमेज्जन्दनो वधको भुजमोचक्रस्तथा मसारगल्लश्चेति,
एतेऽपि सर्वे सरवादरपृथ्वीकायभेदा । आह-ननुच अन्यतैतानि मणिविधानान्येव पठ्यन्ते—“गोमेज्जए य ह्यए अंके फलिहे य लोहियक्खे य । मसगय मसारगल्ले भुय-
मोग इदनीले य ॥ १ ॥ चदण गेस्य हसग पुलए सोगधए य वोद्धवे । चदप्पह वेरुलिण जलकंते सूरकंते य ॥ २ ॥” तत्त्वकामतैव पठितानि १, रात्यं, किन्तु
परस्पर वस्यचित्कश्चित्त वचिदन्तर्भावादविरोधो भावनीयस्ताव तु बहुश्रुता एव विदन्तीति, एतेषा च सरवादरपृथ्वीकायिकाना सर्वगामपि योक्तभेदेभ्योऽन्येऽपि वर्णा-

गन्धरसस्पर्शादिभिरनेकप्रकारा भेदा मन्तव्या, ये तु सूक्ष्मनाममर्मोदयात्सूक्ष्मा समस्तलोक्रय्यापि पृथ्वीकायिकास्तैषा त 'पुट्वी य मग्ग वालुया ये'त्यादिग्रन्थोक्ता वणोद्विजनिताश्चेन्द्रियग्राह्या भेदा न सन्ति, सूक्ष्मत्वादेव, तत पर्याप्तापयार्थभेदद्वयमाद्यैवैव ते पूर्वमुक्ता इति गाथाद्वयार्थ ॥ ३० ॥ अथ वादराक्रायभेदन्तिषण्णार्थमाह—

ओसा य हिमं महिगा हरतणु सुद्धोदए वणोए य । वणणाईहि य भेया सुहुमानं नत्थि ते भेया ॥ ३१ ॥

शरदादिषु पश्चिमरजन्यादिमयभावी सूक्ष्मवर्णोऽवस्थाय हिम प्रतीत महिका-गर्भमानभानिनी सूक्ष्मगृष्टिरेव श्रमिका, हरतणु-सन्नेहयुगिद्वयवस्तुद्वयमात्रि-जलो जलविन्दुरूप शुद्धोदरु-समुद्रमहाह्रदबहुमव्यभागवर्ति जल घनोदक तु घनोदधिनीरं, इदं च दशवैकालिकाद्युपात्ताना शिगन्तगिजोदककरादीनामुपरलजगा दृष्टव्यं, 'वणणा-ईहि य भेये'त्याद्युत्तगाद्वं पूर्ववद्व्याख्येय, नवर पृथ्वीक्रायन्योऽन्धकारा वाच्य इति गाथार्थ ॥ ३२ ॥ अथ वादरतेजस्क्रायभेदन्तिषण्णार्थमाह—

इगल जाल अन्वो मुम्मुर सुद्धागणी य अगणी य । वणणाईहि य भेया सुहुमानं नत्थि ते भेया ॥ ३२ ॥

अत्र उपलितविधूमकाष्टरूपोऽट्गारः अयस्पिण्डाद्यनुविद्धो जालादिरहितोऽस्मिन्ट्गार इत्यन्ये, जाला-अग्निसवद्विजालरूपा, अग्न्यपतितवद्वत्तुटितगिरास्वरूपा त्वर्चि, एतयोरेव जालार्चिषो स्वरूपमन्ये व्यत्ययेन व्याचक्षते, भस्ममिश्रविरलान्निम्नो सुमरं, 'शुद्धाग्नि' विद्युदग्नि, उपलितविधूमकाष्टरूप इत्यनेन, उक्तभेदानिगिक्त-स्वप्नि महानगरदाहेष्टकापाकमग्मन इत्यन्ये, अत्र पक्षे उपलजगमिदमुल्लुमुल्लोक्रायने, उत्तराद्वं पूर्ववद्विति गाथार्थ ॥ ३२ ॥ वादरग्रायुक्रायभेदानाह—

वाउअभामे उक्कलिमडल्लिगुं जा महा घणतणू या । वणणाईहि य भेया सुहुमानं नत्थि ते भेया ॥ ३३ ॥

अथोक्तभेदातिगिक्तो मन्दानिलादिवर्ति य ऊर्ध्वं वाति स उद्धामयात, यत्तु मिथत्वा २ वाति स उक्कलिकानात, नातालीर्यो मगडलिवात, गुन्जन् यो नाति

'पूर्वोक्ताना पृथ्वीभेदाना पार्थक्ये हेतुणं, सर्वपामनैवान्तर्भावि गोभेदानमिति मूलकागणय, अत एव च मूत्रेषु भेगभावमाह, ग्रन्थत वणोद्विजन्त्येन सूक्ष्मेज्वरि, न हि तेऽपि सर्व एववर्णगन्धरसम्पर्गा

न गुजरात, 'मह' नि राजादीन, भञ्जन यो वाति स महावात इत्यर्थ, घनवाततनुगतौ तु घनोद्दध्याद्यानास्मृतौ प्रतीनावेव, वातशब्दश्चेह प्रकमलव्य सर्वत्र योजित, मन्तसन्तयोऽपि भेदा ग्रन्थेन पठिता दृश्यन्त तेषामिहावुष्पात्तातशब्देन सङ्ग्रहो द्रष्टव्य, तत्र यो बहिः स्थितमपि तृणादिक मर्त्य-क्रोडीकृत्य विवंचितत्वेवान्न जिपति म मन्तसंज्ञान, यणादीन्वादि पूर्ववदिति गार्थार्थ ॥ ३३ ॥ वादवन्स्पतिभेदानाह—

मूलगपोरवीया कंदा तह खंधवीय वीयरुहा । संमुच्छिमा य भणिया पत्तेय अणंतकाया य ॥ ३४ ॥

मूल बीज येना ते मूलबीजा उत्पलवन्दमूल्यादय, अय बीज येना तेऽग्रबीजा — कोमटमनागवल्त्यादय, पर्व बीज येना ते पर्वबीजा-शृङ्गादय 'कंद'ति यत्तापि नीजगन्ध मवद्भते, मन्दो बीज येना ते मन्दबीजा — सूराणादय, 'खंधवीय' ति स्फूर्णो बीजं येना ते स्वन्धबीजा-शल्लकीपरिभद्रादय 'वीजरुह' ति बीजाद्वाःन्नीति बीजरुहाः-गालिमुद्रादय, समूच्छिन्ति-तथाविधप्रसिद्धबीजाभावेनैव दग्धभूम्यादावपि सभवन्तीति समूच्छिमा-तृणादय, के पुनर्वनस्पतयो मूलबीजादिभेदेन प्रतिपत्तया : इत्याह— 'पत्तेय' ति एतमेक प्रति प्रत्येक-एकैकजो निमिन्न गरीग तद्योगानीवा अपि वनस्पतयो मुद्रादयोऽत्र प्रत्येका ' प्रोक्ता, एषा हि यदेकस्य शरीरं न तदन्त्य, अभेदप्रतिभासन्तु गरीगणा नर्पपक्वार्थो नर्पपाणामिव तत्रापरिणते, उक्तञ्च— "जह सगलसमिन्वाण रिसेसमिरमाण वत्तिया वती । पत्तेयसरीगण तह हुति गरीगसराणा ॥ १ ॥ जत वा तिलमहुनिया बहुएहि तिलिहि मलिया वती । पत्तेयसरीगण तह हुति लरीसघादा ॥ २ ॥" प्रनन्ताना जीवानामेक काय — गरीग येषु तानपि तु तदन्तसमा, एतं ग्रन्थेमा अदन्तकायाश्च वनस्पतयो मूलबीजादिभेदभिन्ना सभवन्त्येवेति गार्थार्थ ॥ ३४ ॥ अय कन्डादिप्राधान्येन वनरपतिभेदानाह—

कंदा मूला छल्ली कदा पत्ता पवाल पुफ फला । गुच्छा गुम्मा वल्ली तणाणि तह पव्वया चेव ॥ ३५ ॥

इह मन्दप्रधाना वनरपतय कन्दगन्धेन विवंचिता, ते च सूराणादयः तेषां हि कन्दा एव बहुजीवा, त एव च लोके बहुपाणिस्तद्विनोशे च सर्वस्य तन्माबद्धवन-स्पतेर्विनाश, एतन्मन्त्रा दिगाऽन्यतापि दन्त मभवति तत्तत्र प्राधान्यकारणमभ्युप, ततश्च मूलप्रधाना एगडादय छल्ली त्वम् तत्प्रधाना कदल्यादय काष्ठ-त्वगभ्यन्तरवर्ति-

तत्प्रधानाः रादिरादयः पदप्रधाना-नागवल्ल्यादयः प्रवालसारा-अशोकादयः पुष्पे रुगारा-जालादयः फलासारा-वदरीप्रभृतयस्तत्तच्छब्दवाच्यत्वेन ईदृ विवर्जिताः, गुच्छ-रसुदाय-
एकस्मिन्नेव स्थानेन बहूना प्ररोहस्तत्प्रधाना वृन्ताक्यादयो गुच्छाः, एकस्मिन्नेव प्रथमप्रखलतामूलेऽन्यासा पट्ट्वीना प्ररोहणान्निविड लताजाल गुल्म तत्प्रधाना नवमालिकादयो
गुल्माः, वल्लयः तपुष्यादयः, तृणानि-श्यामाकादीनि पर्वशि-सन्धयस्तेभ्यो जाता पर्वजा-इच्छादयः, इह च वल्लोत्पिण्णपर्वजाना यद्यपि पूर्वोक्तेषु वीजरुहसमूहेष्वपर्वबीजादिषु
पलप्रधानादिषु वा कस्यचित्कचिदन्तर्भावः सम्भवति तथाऽपि पौनरुक्त्य नाशदृक्कीयः, पूर्वोक्तस्य सामान्यरूपत्वादस्य तु विशेषाभिधानत्वादिति, इह च शाखान्तरेष्वन्येऽपि
वनस्पतिभेदा उक्ता दृश्यन्ते, तत्तथात्वोक्तानामुपलक्षणत्वात्तैऽपीह द्रष्टव्यास्तद्यथा-पृञ्चाश्वादादयः लता चम्पकलतादयः लता चम्पकलतादयः, लतावल्लयानि-मालिकेरीप्रभृतानि, एषा हि शाखान्तर्ग-
भावाल्लतारूपता, त्वचो-वल्लयाकारत्वेन च वलयस्वभावेता, कुहुणा-भूमिस्फोटकविशेषा सत्पञ्चरातादयः जलरुहा —पद्मादयः ओषधिवृणानि-शाल्यादीनि दन्तिकायाः तन्तु-
लेयकादयः, इत्याद्यपरेऽपि समयानुसारतो द्रष्टव्या इति गार्थः ॥ ३५ ॥ तदेव प्रोक्ता सामान्येन वादरवन्स्पतिभेदाः, साम्प्रत विशेषतः साधारणवदनस्यतिगतान् भेदानाह —

सेवालपणराकिणहग कचया कुहुणा य वायरो काओ । सन्वो य सुहुमकाओ सन्वदथ जलदथलागासे ॥ ३६ ॥

सेवालो-जलोपरिवर्ती प्रतीत एव पनक-काष्टाद्याश्रित जल्लोविशेष किंवको-जलघटाद्यभ्यन्तर्ग्वर्ती प्रायः प्राट्कालसम्मवी जल्लोविशेष एव 'कचय' इति भूमिस्फोटा
'कुहुण' इति सर्पछलकादिदपा भूमिस्फोटविशेषा एव, एते च कचया उहुणाधान्यत्र प्रत्येकवनस्पतिव्यर्थतो दृग्दन्ते, इह तु साधारणतया निर्दिष्टा इत्यत्र तस्य केवलिन तन-
वगच्छन्तीति, एष च सर्वोऽपि सेवालादिको वादरसाधारणवनस्पतिमायः, सुग्मस्तु साधारणानस्पतिमायः गर्वाऽपि सर्वतः सामान्यतथ्यदुर्दशरज्ज्वात्मके लोके भाति, निरोपतो-
ऽपि जलस्थले आकाशे चान्येन्येन तिष्ठति, वादरस्तु साधारणवनस्पतिमायो नियतपृथिवीजलादिस्थानाश्रित एव भवतीति भाव इति गार्थाः ॥ ३६ ॥ इह च सिद्धान्ते
'आलुए मूलए सिग्गेरे' इत्यादिना वादरसाधारणवनस्पतेर्वहो भेदा प्रोक्ता सूचितान्यः, इह तु सेवालादयः कतिचिदेव भेदा प्रवर्जिताः अतः शेषभेदा सर्वानपि ननु ज्ञातः ।

वादरसाधारणवनस्पतेः सर्वस्यापि सामान्यलक्षणमर्थः—

गूढसिरसंधिपद्वं समभगमहीर्यं च छिन्नरुहं । साधारणं सरीरं तद्विवरीयं च पत्नेयं ॥ ३७ ॥

इह यस्य पत्रकागडनालशाखादेर्गूढा-अलक्ष्यमाणा शिरा भवन्ति सन्वय पत्राणि च गूढानि भवन्ति तथा यस्य भज्यमानस्य गारादेर्वोद्यमानस्य च पत्रादे-
सम-अदन्तुरो भङ्ग-देह सम्पद्यते हीरकश्च-तन्तुलक्षणो मध्ये न भवति, तथा छिन्ना गूढाधानीत शुष्कताद्यवस्थाप्राप्तमपि च जलादिसामग्रीं प्राप्य गूढच्युदिवत्पुनरपि यत् प्ररोहति
तच्छिन्नरुहं, तदेतत्सर्वमेतल्लक्षणविशिष्टमुक्तसौवलादिभेदेभ्योऽन्यदप्यनन्ताना जीवानां साधारण शरीरं प्रतिपत्तव्यं, तद्विपरीत तु प्रत्येकशरीरं, उपलक्षण चैतदन्यस्यापि
लक्षणस्य, यदाह—“चक्राग भजमाणस्त, गठी जुगणधणो भवे । पुढविसरिसेण भेएण, अणतजीव वियाणाहि” ॥ १ ॥ अयमर्थः—अदन्तुरतया कुम्भकारचक्राकारं सम यथा
भवत्येव भज्यमानस्य ग्रन्थि शुभ्रचूर्णधनो भवति-यस्य भज्यमानस्य ग्रन्थे शुभ्रो धनश्रृणु उद्गीयमानो दृश्यते, स वनस्पतिगनन्तजीवानां साधारणं शरीरमित्यर्थः, कथं पुनरसौ
सम भज्यते ? इत्यत्र दृष्टान्तमाह—पृथ्वीसदृशभेदेन, अत्र पृथ्वी केदाराद्युपरिवर्तिगुण्मकोपटिका श्लक्ष्णखटिकानिर्मितवर्तिका वा गृह्यते, यथा तस्या भज्यमानायाः सम-अद-
न्तुरो भेदो भवति एव वनस्पतिगपि चक्राकारं सम यो भज्यत इति भाव इति गार्थः ॥ ३७ ॥ तदेव निरूपिता पञ्चापि पृथ्वीमाधिकान्यं स-गवरा, अथ
वसकायनिरूपणार्थमाह—

दुविहा तसा य बुत्ता वियला सयलिंदिया मुणेयव्वा । वितियचउरिंदिया वियला सेसा सयलिंदिया नेया ॥ ३८ ॥

शीतवातातपधमिलापिणस्तस्यन्ति-चलन्तीति तसा, ते पुन ‘द्विविधा’ द्विप्रकारा प्रोक्ता, ते च विकला सकलेन्द्रियाश्च ‘मुणितव्या’ ज्ञातव्या, तत्र पञ्चलक्षणा-
मिन्द्रियसदृश्यामाश्रित्य ‘विकला’ असम्पूर्णा-हीनेन्द्रियसदृश्या द्वीनेन्द्रियचतुर्गिन्द्रिया, शेपास्तु तस्काये ये उद्धरितास्ते मक्केन्द्रिया ज्ञातव्या, पञ्चलक्षणा सदृ-
श्यामाश्रित्य मक्कलानि सम्पूर्णाीन्द्रियाणि येषां ते सकलेन्द्रिया इति गार्थः ॥ ३८ ॥ के पुनरस्ते द्वीन्द्रियादयः ? इत्याह—

संखा गोम्मी भमराइया उ विगलिंदिया मुणेयव्वा । पच्चिंदिया य जलथलखहयरसुरनारयनरा य ॥ ३९ ॥

इह शब्दादिव्यादिशब्द प्रत्येकमभिराम्यव्यते, तन्ना शब्दादयो द्वीन्द्रिया गोमो-हर्णाशुगाली तत्प्रभृतयस्वीन्द्रिया भ्रमरादयश्चतुर्गिन्द्रिया, एते तावत्तन्वंऽपि विकलेन्द्रिया मुणितव्या, ये तु सकलेन्द्रियतयाऽनन्तरमुद्दिष्टा पञ्चेन्द्रियास्ते जलचरादयो विज्ञेया, तत्र जलं चरन्ति-पश्यन्तीति जलचरा-मत्स्यमकरादय एव, स्थलचरा गो-गवयप्रभृतय, राचरा काकशकादय, सुरा भवनपत्यादय, नारायण-रत्नप्रभोत्पादय, नराश्च कर्मभूमिजादय इति गार्थः ॥ ३६ ॥ तदेव काव्यद्वारा प्रस्तुतत्वाविहर्गितं पृथिव्यादिभेदत पृथिव्योऽपि जीविकाय, तत्र च समस्तजन्तूना सातिरका मोदिमोटी कुलाना सन्निवृत्तादिभेदभिधानि चतुर्गतीतिर्लजाणि योनीना पट् मृत्तनानि पट् च सारयानानीत्यादयोऽनेके भावाः राभवन्ति, तत्र कुलाद्यभिधाने सनिगेण किञ्चिच्चिज्योपकार परयन् प्रामादिगममिदमाह—

वारस सत्त य तिलि य सत्त य कुलकोडि सयसहस्साइ । नेया पुढिवदगागणिवाऊग चेव पस्सिस्सा ॥ ४० ॥

इह कुलकोडिततमहस्साइ प्रत्येकमभिराम्यव्यते, द्वादश कुलकोडिततमहस्साणि सप्त कुलकोडिततसहस्राणीत्यादि, कुलान्याश्रित्य परिमट् ल्यान-परिमट् ल्या 'ज्ञेया' जातव्येति सम्बन्ध, 'केवाम्' इत्याह—'पुढवी' त्यादि, गयामइत्य चेह योजना, तद्व्या-द्वादश इत्यकोडिततमहस्साणि पृथ्वीकाधिकाना ज्ञेयानि, उदकजीवाना नरा, अन्निकाधिकाना तीणि, वायुना पुन सप्तैव कुलकोडिततसहस्साणि कुलसट् द्या ज्ञेयेति गार्थः ॥ ४० ॥ तथा—

कुलकोडिसयसहस्सा सत्तट् य नव य अट्ठीवीसं च । वेइदियतेइदिय चउरिदिय हरियन्नायणं ॥ ४१ ॥

द्वीन्द्रियाणा सप्त कुलकोडिलजाणि त्रीन्द्रियाणामष्टौ चतुर्गिन्द्रियाणा नम 'हरितकायाना' समस्तजनस्त्वतीनामग्रानिजति कुलकोडिलजाणि भवन्तीति गार्थः ॥ ४१ ॥ तथा—

अट्ठत्तेरस वारस दस दस कुलकोडिसयसहस्साइ । जलयर पक्खि चउणयउअभुयसप्पाण नव हुंति ॥ ४२ ॥

जलचराणा-पूर्वनिर्दिष्टम्वरूपाणा माद्वानि द्वादश कुलकोडिलजाणि भवन्ति, पक्षिणा तु द्वादश, चतुर्ण्योर परिमण्यभुजपरिमण्यभेद स्थलचराभिराज्या, तत्र

चतुष्पदाना-गजगर्भदीना दश कुलकोटिलजाणि, उर परिसर्पाणांमपि भुजङ्गमादीना दशेव, भुजपरिसर्पाणा तु गोधनकुलादीना नव कुलकोटिलजाणि भवन्तीति गार्थार्थ ॥ ४२ ॥ अथगन्ध—

छन्वीसा पणवीसा सुरतेरइयाण सयसहस्सा कुलकोडीण मणुस्साणं ॥ ४३ ॥

सर्वेषा भवनपत्त्यादिसुराणा पड्पियति कुलकोटिलजाणि, नारकाणा तु पञ्चविगति मनुष्याणा पुनर्द्वादश कुलकोटिलजाणि भवन्तीति गार्थार्थ ॥ ४३ ॥ अथ पूर्वोक्तानामेव कुलाना मीलयित्वा सर्वसङ्ख्यामाह—‘गणे’ स्थादि,

एगा कोडाकोडी सत्ताणइई भवे सयसहस्सा । पन्नासं च सहस्सा कुलकोडीणं मुणेयस्सा ॥ ४४ ॥

गतांशेव ॥ ४४ ॥ इदानी योनयो निरूप्यन्ते, तत्र ‘शु मिश्रणे’ युवन्ति-भवान्तरे मृदङ्गमण्काले तेजसकर्मणशीरगन्त सन्त प्रौढारिहादिसरीरयोऽयान्ध-दृष्टौ मह मिश्रीभवन्ति जीवा अस्यामिति योनि, ऐक्येन्द्रियादिजीवानामुत्पत्तिस्थानमित्यर्थ, तासा च योनौना रमस्तजन्वूनाश्रित्य चतुरशीतिलजाणि भवन्तीति, न च वक्तव्यमनन्ताना जीवानामुत्पत्तिस्थानान्यथ्यन्तानि प्राप्नुवन्ति, यतो जीवाना सामान्याधारभूता लोकोऽप्यराट्स्थेयप्रदेयात्मक एव, विज्ञेयाधारस्यागम्यगि नरसन्निभुदण्डवराय-नीयप्रत्येकसाधारणजन्तुगरीरादीन्यसङ्ख्येयान्येवेति, अतो जीवानामानन्त्येऽपि कथमुत्पत्तिस्थानानामानन्त्य भद्रतु, तत्र मृदं ल्येयानि ? इति चेत् नेव, यतो बहून्यपि तानि केवलदृष्टेन केनचिद्वर्मेण सदृशान्येनैव योनिस्थिते, ततोऽनन्तानामपि जन्तूना कंवलिविचिन्तसादृश्यत परपरान्तर्भावचिन्तया चतुरशीतिलजराट्स्थ्या एव योनयो भ्रमन्ति, न हीनाधिका, ताथेह सूत्रेऽतिपतीतत्वादिनिर्दिष्टा प्रपीत्य प्रतिपत्तया—“पुटविदग्गग्रणिमास्य एफेके सनजोणिलक्का उ । वणमत्ते य मणत्ते दस चउदरा जोणि लक्का उ ॥ १ ॥ विगल्लिदिण्णु दो दो चउरो चउरो य नारयसुरेसु । पचिदि तिगिय चउरो चउरस लक्का उ मण्णु ॥ २ ॥” आह-न्तु योनिमूलयो क प्रतिविशेय ?, उच्यते, योनि उत्पत्तिस्थान यथा वृश्चिकादेर्गोमयादि, कुल तु वर्णादिभेदस्वरूप, तच्चैक्योन्युत्पन्नानामपि बहुविधं रंभवति, यथा तस्यैव वृश्चिकादेर्गोमयाथे क्योन्युत्पन्नस्यापि

कपिलरक्तादिवर्णभेदात्कुलानेकविवर्तमित्यल विरतोग्, एता एव योनी स्रुतविरतादिधर्मभेदेन सूक्कार स्वयमेव नित्यपद्मात् —

एभिन्द्रिया नारकाच्च स्रुतयोनय, तत नाका कथ स्रुतयोनय, उच्यते, तदुत्पत्तिस्थानभूताना मिन्दुदाना रातगवाक्षरालम्बाद्, दद्या अपि तर्त्त गतयोनय एव 'देवसयणिक्रानि' देवदूतगतिए अशुलरम अग्ररिज्ज्भायमित्ताए सररीगाहयाए उवदन्ता' इत्यादिदचनत पटपच्छादितेषु देवजयनीयेषु देव-आभ्यन्तरे मरुतस्वरूपे तोपा-मुत्पादात्, एवमेतन्नुमारतः एभिन्द्रियाणामपि सर्वया केवलितुन केनापि प्रकारेण गतयोगेनित्य भावनीय, विबलेन्द्रियग्रणेनेह द्वीन्द्रियनीन्द्रियान्तुगिन्द्रियास्तया समूर्च्छ-जपचेन्द्रियनिर्गमनुयाएच गृह्यन्ते, एषामपि मनाविसलत्वेन विशिष्टमूर्गोन्द्रियकार्या तरणात्परमार्थतो मिनेन्द्रियन्वात्, ततोभीया द्वीन्द्रियादीना सर्वयामपि विप्रान्-केवलित-गम्येनैव केनापि प्रकारेणानुसारनरुपा योनिर्मन्तव्या, गर्भ तु ये जीवा पंचेन्द्रियस्तिर्गमनुया मसुत्वयन्ते तेषा मंशुविप्रता यानि, प्राप्तानामतन्वपत्य, प्रतापि भावनाऽतीन्द्रियज्ञानगम्यैव, केवल मनुष्ययोनिस्वरूपमिदं पूर्वसूरिभिलिगितमवलोभ्यत, तथ या-गीणा नाभेरव शिरादया-धरनादभोमुतस्थितकोशकलाग योनि, तस्याएव बहिरचृतमन्त्ररिक्तरुपा मासस्फोटका गृहकोले रुफुटन्ति, तेभ्य. शोणित गलति, तत् केचन रक्तावयवा यानेगन्तवित्यन्ति, ताश्च पुरगशुक्रमस्युस्तानायाय जीव मसुत्पन्तं, तल च बललानुदमामपेयादिन्भेण सर्वावयवनिष्पत्तौ तत्ता यानेनिर्गच्छतीति गानार्थ ॥ ४६ ॥

अचिन्ता खलु जोणी तेरइयाणं तहेच देवाण । मीसा य गळभवसही तिविहा जोणी उ सेसाणं ॥४६॥

नारकाणा च देवाना योनिरचितैय, रास्यपि सूक्ष्मेकेन्द्रियव्यापकत्वे तदुत्पातज्ञेनम्य केनापि जन्तुनाऽपरिशुद्धीतत्वेनाऽचनन्तात्. गर्भजन्देनेह गर्भजपाणिना विवि-चितारतेया वसति-योनि 'मित्रा' चेतनाचेतस्वरुपा भवति, अचितानां शुक्रशोणितविषुलाना तल सद्भावत् सचिताना तु योमिच्छरीरावयवाना सुप्रतीतत्वादिति, शेषाणां त्वेकेन्द्रियविबलेन्द्रियदसमूर्जपंचेन्द्रियाणा निविधाऽपि योनि सम्भवति, केषांचिदपगजीवगिशुद्धीतज्ञेनोत्पन्ना सचिता केषांचित्वन्यजीपापरिशुद्धीतज्ञेनोत्पन्ना-

नामचिता केपाचितुनग्न्यजन्तुपरिगृहीतापरिगृहीतस्थान्यभूताना मिथ्या योनिरिति भाव इति गाथा ॥ ४६ ॥ अपरञ्च—

स्त्रीओस्त्रिणजोणीया सन्वे देवा य गन्धर्वकता । उसिणा य तेउकाए दुह नरए तिविह सेसाण ॥ ४७ ॥

सर्वेऽपि भवन्वात्स्यादयो देवा. शीताण्योनिका तदुपपातत्रैवस्य शीतोप्यम्पर्शपरिणतत्वादिति नेकान्तेन शीत नाप्युच्य किन्त्वनुज्जशीनं तदुपपातत्रैवमिति भाव, एव गन्धर्व्युक्तान्त्य पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्या अपि सर्वे शीतोप्ययोनयो भावनीया, तेजस्काये तेजं काथिकजीमानामित्यर्थ, उज्जोव यानि, उज्जस्यर्शपरिणत एव क्षेत्रे तेपात्मुत्पते, नरके तु नारकाणा द्विधा योनि केपाचित शीता केपाचित्त्वेति भावः, प्रथमभिप्राय —आयासु तिष्ठपु शुश्रूषीषु तावन्नारका एकान्तनोप्यवेदनामेनानुभवन्ति, इहललादिगद्गारेभ्योऽप्येतारवनन्तगुणोष्णसद्भावादिति भाव, चतुर्थपृथिव्यामपि वहवो नारका उज्जामेव वेदना सेवेदयन्ते, बहुपु प्रान्तेऽप्यम्यामपि अथोचोऽग्नमस्मन्वावदिति हृदय, स्वल्परतु केचिन्नारका एतस्या शीतवेदनामपि विपहन्ति, केपुचित्प्रस्तेऽज्जलत्वादिमादध्यनन्तगुणशैलस्य सद्भावादिति, प-चमपृथिव्यामप्येवमेव वाच्य, नवर शीतान्वितस्थानवाहुल्यसम्भवाच्छीतवेदनावेदयितारो नारका वहव, उज्जवेदनावेदकास्तु रवल्या, औष्ण्ययुक्तस्थानानामल्पत्वादिति व्यन्यतो वक्तव्य, पट्टीमसमपृथीनारकास्त्वेकान्तेन शीतवेदनामेव सहन्ते, यथोक्तशैत्यादपि तीव्रतरशैत्यस्य तत्र पृथ्वीद्वये सद्भावादिति, एव च व्यवस्थिते ये केचिन्नारका उज्जवेदनावेदकत्वेनेह निर्दिष्टा ते सर्वेऽपि शीतयोनिका, ये तु शीतवेदनावेदकत्वेनोक्तास्ते सर्वेऽप्युज्जयोनिका, यदि हि शीतवेदकाना शीतैव योनि स्यादुज्जवेदकानामुज्जैव तदा सजातीयत्वाद्देवनावाहुल्य न स्यात्, नारकाणां तु प्राय सर्व तथैव परिणमति यथा वेदना प्राचुर्यमापद्यत इति योनिवेदनयोर्व्यत्यय, तस्मादाद्यपृथ्वीद्वये चतुर्थपृथिव्यामपि च बहुपु स्थानेषु प-चमपृथिव्या तु स्वल्पेषु स्थानेषु शीतयोनिका एव, चतुर्थपृथिव्या स्वल्पेषु स्थानेषु प-चमपृथिव्या बहुपु स्थाने षट्ठीसप्तपृथ्वीद्वये च नारका उज्जयोनिका एवेति स्थितमिष्यल विस्तरेण, तदर्शना तु प्रज्ञापनेवान्वेषणीया । मूलवृत्तिरुक्ता त्वाऽऽजासु तिष्ठपु पृथ्वीषु नारकाणां तु योनिरुज्जैव, चतुर्थ्यां तु केपुचित्प्रान्तेऽप्यवेदपृष्णैव शेषेषु शीता, तिष्ठपु चाधस्तनीषु पृथ्वीषु शीतेवेति व्याख्यात, एतच्च प्रज्ञापनाऽभिप्रायतो बहुविसयादि लक्ष्यते, तत्त्व तु बहुश्रुता एव विदन्तीति, 'तिविह सेसाण' ति उक्तजेनाणा

पृथिव्यवगायुनस्यतिविषयोऽन्दिदृशः मूर्च्छपञ्चेन्द्रियाणां विविधाऽपि कोनि रोगेनति, शरीतरपर्शपरिणतक्षोत्पन्नानां शरीता उग्रशर्षाप्रदेशजातानां तूष्णा शरीताग्रास्पृश्या-
न्वितरक्षणमम्भताता पुन शीनोणा योनिमिति भाव इति गार्थाः ॥ ४७ ॥ यत्रोत्तमोन्निसुत्पत्तायन जीवा अथारम्भवं पटुशु संहत्तेषु वर्तन्तेऽत राहन्तस्यारूपमिह-
पणा सिवाह—

वज्जरिस्तु नारायं वज्जं नाराययं च नारायं । अहं चिय नारायं स्त्रीलिय छेवहु संधयणं ॥ ४८ ॥

राहति संहत्तन-अस्याना परपर सम्यन्ववापणमिति भाव, तच्चास्तिमन्वन्वस्थेव वैचित्र्यमाग्नित्य बोधा मियरे, तत्र वज्रशब्देनेह कीलिता पोच्यते, ऋषभरतु
संहत्तास्ति ह्यस्योतोपरि बलयाकार परिवेषणः, विवक्षितारज्योनाधरोत्तरेण मन्त्रयापनयोरुभगतो मन्त्रवन्धो नाराय, ततज्ज्वेद्युक्त भवति द्वयोररज्जोरुभगतो मन्त्रवन्धेन
वत्स्यो पाकृतिना वृतीयेनाह्वा परिर्वृष्टितयोरुपगि तदस्ति-यतयभेदि कीलिकाकार वज्रनामात्मसि-य अत भवति तद्वर्जभनाराच प्र-यतराहन्त, वज्जर्गभाभ्यामुपलजितो-विगन्तितो
नाराचोऽरिमितिहत्वा १ 'वज्जं' नारायधं' चे' ति यत्र तु चतुशो नास्ति शेष तु विद्यते तद्वज्जनाराचं द्वितीयमिति, वज्जरहितप्रभनाराचं द्वितीयमियन्ये २ वज्जर्गभवर्ज
नाराचं वृतीय ३ 'अहं चिय नाराय' ति चतुर्ग चार्द्धनागवं द्वितीयमिहसन्धे, यदेकतो मन्त्रवन्धं द्वितीयपार्जनं तु कीलिताविद्धं तदहंनानागन्मिति हृदयम् ४ ऋषभनाराच-
वर्ज कीलिकाविद्धास्ति-यद्वरात्-चदमात् तु कीलितास्यं प-चम ५ 'छेवहु'ति दकारस्यानुस्वारस्य न लुप्तस्येह दर्शनाच्छेदे-पर्यन्तेरेवा-पुना वृत्तं परस्परसम्बन्धवत्प्रनालक्षण
वर्त्तनं प्रतिपात तच्छेदत्तं, कीलिकापटमर्षवन्वरहितमरि-पर्यन्तमात्रगर्शि केदरताभिधानं षष्ठं तन्मन्त्रमिहसन्धे, प्रसिद्धस्यपर्यन्तसंस्पर्शक्षणां सेवामृता
गतमिति सेवार्त्तमिति कृत्वेतिगार्थाः ॥ ४८ ॥ ऋषभवज्जनाराचशब्दान् स्वयमेव व्याजिग्यासुराह—

रिस्तहो य होर पट्टो वज्जं पुण कीलिया वियाणाहि । उमओ गन्डंअ नारायं तं वियाणाहि ॥ ४९ ॥

गतार्थं य ॥ ४९ ॥ एतानि च संस्तनानि येषां जीवानां अर्चन्ति भवन्ति येषां च रत्नं यान भवन्ति तदेतद्वर्णनाह—

नरतिरियाण छापिप हवइ हु विगळिंदियाण छेवहु । सुरनेरइया एगिदिया य सञ्जे असंधयणी ॥ ५० ॥

इह विकलेन्द्रियैक निद्राणा पृथगेवोपादानात्पाशेष्यादेव तिर्थाकुरान्द्र पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षेव वर्तते, ततश्च नराणा पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षेवा च कस्यचित्त्विक्रि-
दिति सामान्येन पडपि संहननानि योजेस्तरवरूपाणि प्राप्यन्ते, विकलेन्द्रियाणा त्वेकमेव केदरत लभ्यते, न शेषाणि, सुरनारका एनेन्द्रियाञ्च सर्वे 'अरात्ननिन' सहननगहिता,
सहननस्यास्थिराचरूपत्वादेतेषा चाऽऽभवादिति भाव इति गाथार्थ ॥ ५० ॥ एतानि च रात्नानि तामान्यत संस्थानाव्यभिचारीण्येव, संस्थानाभावे सहननस्य
सर्वयेवाभावादत संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

समचउरंसा नगोह साइ खुज्जा य वासणा हुं डा । पंचिंदियतिरियनरा सुरा समी सेसया हुं डा ॥ ५१ ॥

शरीराकृतिव्यवचरणात्मिका गस्थानमुच्यते, तदपि समचतुरत्वादिभेदात्पोडा, तत समा-शरीरधिपयलक्षणप्रमाणाप्रिसवादिन्यश्चतुर्दिविभागोपलजिता शरीरावयव-
रूपाश्चत्तलोऽश्रयो यत समासान्ताविद्विनाऽतपत्यथात्समचतुरत्वं-सासुद्रिकशरासादिप्रतिपादितमप्रलक्षणपरिपूर्णं प्रथम संस्थान तथोगाजीवा अपि समचतुरत्वा, 'नगोह' ति
इहैकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वान्धयोधपरिमण्डला इति दृष्टव्य, तत् न्यग्रोधो-रुजविशेषतत्त्वपरिमण्डल न्यग्रोधोपरिमण्डल, यथा न्यग्रोधो उपरि रमणीय-सम्पूर्णविवयोऽधस्तने
तु न तथा तद्वन्नाभेरपरि विस्तरवहुल-शरीरलक्षणयुक्तमवस्तु हीनाधिकप्रमाणान्नित यत्संस्थान तन्व्यग्रोपरिमण्डल तथोगाजीवा अपि न्यग्रोधपरिमण्डला २ 'सादि'-
ति आदिरिहोत्सेधाव्यो नभेरवस्तनो देहभागो गृह्यते तेनादिना-शरीरलक्षणभाजा सह वर्तते यत्तत्सादि, सर्वमेव हि शरीरमधिगृहेनादिना सह वर्तते एवेति विशेषणान्यथाऽनु-
पपत्तेरादेरिह विशिष्टता लभ्यते, सादिमस्थानयोगाजीवा अपि सादय ३ 'खुज्जा य' ति कुब्जाश्वेत्यर्थ, यत् पाणिपादशिरोग्रीव शरीरलक्षणप्रमाणयुक्त कोष्ठं तु शेषकाय-
लक्षणं हीनाधिकप्रमाणं तत्कुब्जसंस्थानं तथोगाजीवा अपि कुब्जा ४ यत् पाणिपादशिरोग्रीव लक्षणविसंवादि शेषस्तु पृष्ठोदरादिरूप कोष्ठो लक्षणयुक्तस्तद्वामन संस्थानं
तथोगाजीवा अपि वामना ५ यत् पुन प्रायेणैकोऽप्यवयव शरीरलक्षणं न स्वदति तत्सर्ववासस्थितं हुण्डसंस्थानमुच्यते तथोगाजीवा अपि हुण्डा ६ । क पुनस्ते

ये योक्तृपट्संस्थानयुक्ता १ इत्याह—‘पञ्चिदियतिरियम’ति नानाजीवानाश्रित्य पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो मनुष्याश्च यथोक्तसंस्थानयुक्ता प्रतिपत्तव्याः, ‘सुरा सम’ति देवा मर्वाऽपि समचतुरस्रसंस्थानयुक्ता इत्यर्थः, शेषास्तृक्तावशिष्टा जीवा नारकैकेन्द्रियविकलैन्द्रियलक्षणा सर्वे द्रुगडसंस्थानयुक्ता एवेति-लाघवार्थं युगपदेव संस्थानानि तत्स्थानमिदं निर्दिष्टा इति गार्थार्थः ॥ ६१ ॥ यद्वेकेन्द्रियाणां द्रुगडसंस्थानं तत्पृथिव्यादीनां मसूराद्याकारभेदतो भिन्नं द्रष्टव्यमिति दर्शयति—

मरसूरय यं धिबुगे सूइ पडागा अणोगसंठाणा । पुढविदगअणिमास्यवणस्सईणं च सठाणा ॥ ५२ ॥

मसूरो-मालवकादिप्रसिद्धो मसूरकाकारो वान्यविशेषस्तदाकारं शरीरसंस्थानं ‘पुढवि’ति पृथ्वीकायिकानां द्रष्टव्यं, स्तिबुको-विन्दुस्तदाकारं ‘दग’ ति उदककायिकानां, सूच्याकारमशिकायिकानां, पताकाकार वायुकायिकानां, ‘वणस्सईणं च संठाण’ ति, च पूर्वोक्तेष्वेव समुच्चये, वनस्पतीनां च शरीरस्य संस्थानान्यवयव-रचनात्मिकानि अनेकाकाराणि भवन्तीत्यर्थः, इति गार्थार्थः ॥ ६२ ॥ ग्रन्थाग्रम् १००० ॥ कायद्वारमिदं प्रस्तुतं, कायशब्दश्च यथा पृथिव्यादिजीवनिचयस्यै काये एव-मौदागिकादिहपे जग्गीरुऽपि कृतैस्त इदं कायशब्दवाच्यत्वमाश्रित्य कायद्वारेऽस्मिन् प्रवृत्ते शरीरागणपृथौदारिकादीनि विचारयितुमाह—

ओरात्तिय वेउविय आहारय तेयए य कम्मयए । पंच मणुएसु चउरो वाऊ पच्चिदियतिरिखे ॥ ५३ ॥

उदरै-तीर्थवशरीरापेक्षया समस्तविभुवनप्रधाने पुद्गले निर्बृत्तौदारिक, अथवादारा-रफारतामात्रासारा वैक्रियादिशरीरपुद्गलापेक्षया स्थला इत्यर्थः, नैरिगम्भूतै पुद्गले निपन्नमौदारिक अथवादार शेषसहजसमतगरीरापेक्षया बृहत्प्रमाण उदारमेवौदारिक वेक्रिय तूतगवे क्रियावस्थायामेव लक्षयाजनप्रमाण प्राप्यते सहज तु तदप्युद्भूत पञ्चधनु गतमानव यौदारिक तु सहजमपि स्वयम्भूतमणमत्स्यापेक्षया योजनसहमान पञ्चनालापेक्षया वा सातिरिक्तं योजनसहमानं लभ्यत इति शेषसहजशरीरम्भूतो बृहत्प्रमाणाऽस्य भावनीया १ विविधा नानाप्रकारा क्रियाया वैक्रियसमुद्भातक्षरणगडनिर्मागिदिविधिवन् प्रपत्त्या दिपु निर्दिष्टं, तदथा-“ताहे चेव णं से वेउव्विय काउकामे वेउव्वियसमुद्घाएण” समाहणइ २ मंखेनाइ ढंडं निगिइ २ अत्रावायरे पोगले परिमाडेइ २ दोम पि वेउ-

व्ययसमुद्घाएण समोहणई' त्यादि, एवम्भूतया विक्रियया निष्पद्यमानत्वाद्दे क्रियामिदमुच्यते अस्वाभाविकमितियावत्, नन्वनया व्युत्पत्त्योत्तरवै क्रियसह ग्रह एव स्यान्न सहजवै क्रियस्य, तस्य समुद्घातादिक्रियामन्तरेणैव जायमानत्वात्, सत्यं, किन्तूत्तरवै क्रियसमानजातोयपुद्गलैर्निष्पद्यमानत्वाद्दे क्रियमिव वैक्रियमित्युपचारतस्तदपि वैक्रियमुच्यते, अथवौदारिकाद्यपेक्षया विशिष्टा-विलक्षणं क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रियमित्येव तदपि सगृह्यते, "पाणिदयरिद्धिसंदरिसणत्थमत्योगहणेहेउं वा । संसयवोच्चेयत्तं गमणं जिणपायमूलं मि ॥ १ ॥ इत्येवंभूतकार्योत्पत्तौ चतुर्दशपूर्वाविदा आहियते गृह्यत इत्याहारकं अथवाऽऽहियन्ते सूक्ष्मा जीवादयः पदार्था केवलिसमीपेऽनेनेत्याहारकं ३ आहारपाककारणभूतास्तेजोनिर्गतेवधोष्णा पुद्गलास्तेज इत्युच्यते तेनेत्यम्भूतेन तेजसा निवृत्तं तैजसं, औष्मादिलिङ्गगम्यं ४ कर्मणा निवृत्तं काम्मणमष्टकर्मसमुदायरूपमित्यर्थः ५ तदेवमेतानि पञ्च शरीराणि सामान्येन सर्वजीवाना भवन्ति, विशेषतोऽपि चित्त्यमानानि 'पञ्च मणुएसु' ति नानाजीवानाश्रित्य मनुष्येषु पञ्चाप्यमूनि लभ्यन्त इत्यर्थः, वायूना गर्मजपञ्चेन्द्रियतिरथा चत्वारि शरीरस्यौदारिकवै क्रियतैजसकर्मणलक्षणानि प्राप्यन्ते, आहारकं तु न लभ्यते, तस्य चतुर्दशपूर्वाविद एव सम्भवतिदिति गाथार्थं ॥ ६३ ॥ देवादीना शरीरसङ्ख्यामाह—'वेउब्बी'त्यादि,

वेउवियतेए कम्मए य सुरनारया य तिसरीरा । सेसेगिंदियवियला ओरालियतेयकम्मइगा ॥ ५४ ॥

सुरनारकाः पुनस्त्रीणि शरीराणि येषा ते तिसरीरा भवन्ति, कानि पुनस्त्रीणि शरीराणि तेषा भवन्ति ? इत्याह—वैक्रिय तैजस कामणं चेति, औदारिक त्वसीपा न भवति, तस्य तिर्यगनुष्येणैव सम्भवात्, आहारकमपि न सम्भवति, तस्य मनुष्यचतुर्दशपूर्वधरेणैव भावादिति, भणित्तशेषा पुनरेकेन्द्रिया पृथिव्यसौजोवनस्पतिलक्षणा तथा सम्पूर्णन्द्रियमनोवैकल्याद्विकला न्दीन्द्रियतीन्द्रियचतुरिन्द्रियासन्निपञ्चेन्द्रियस्वरूपा औदारिकतैजसकाम्मणशरीरवन्त एव भवन्ति, वैक्रियं तु भवप्रत्ययिक तावदमीषा न भवति, तस्य सुरनारकेणैव सम्भवाद्, उत्तरवैक्रियमपि न प्राप्यते एषा तल्लब्ध्यभावात्, आहारकाभावे तु पूर्वोक्तमेव कारण भावनीयमिति गाथार्थः ॥ ५४ ॥ तदेवमभिहित सप्रसङ्गं कायद्वारमय क्रमप्राप्तं योगद्वारमभिधित्सुराह—

वक्ष्यमाणसत्यासत्यवाग्योगविषयता मन्तव्या, किं च दृष्टा अस्मिन् प्रदेशे त्वया कतिचिचौराः कुरङ्गा वा ? इत्यादिके केनचित्पृष्ठे एते पुरतस्तिष्ठन्तीत्येवमादिरूपेण कथयामीत्याद्यपि विकल्पयत प्रस्तुतमनोयोगो द्रष्टव्यः, अयं हि विकल्पः परिरथुरब्धदृढारब्धमतेन तु परपीडावेहतेन पापानुबन्धित्वादसत्य इति सत्यासत्यमनोयोगता, एतस्मिन्नेव प्रश्ने एते पुरतस्तिष्ठन्तीत्यादि वदतो वृद्धमाणस्तथासत्त्ववाग्योगविषयताऽपि भावनीया, इदं हि वचनं स्थुरब्धवहागतं सत्यं निश्चयतस्त्वरालं यत उक्तम्—“अलियं न भासियव्वं अत्थिंहुं सच्चं पिज्जं न दत्तव्वं । रच्चं पि तं न रज्जं जं परपीडाकरं वदणं ॥१॥” इति, न विद्यते सत्या यत्नं रा भवत्यसत्यो न विद्यते मृगा यत्नं स भवत्यमृगः अस्मत्प्रसावमृगत्वमिति पूर्ववत्कर्मवारयः स चासौ मनोयोगश्चेत्तदन्तर्दृष्टा मनोयोगः, इह विपत्तिपत्तिविद्विजायां वस्तुप्रतिपत्तिप्रसाधना प्रमाणवाधितं राव्यं ज्ञमतानुलोपेण यद्विगन्त्यते प्रोच्यते वा यथाऽस्ति जीवः सदसद्रूप इत्यादि तत्त्विक सत्यं परिभाषितमाराधकत्वात्, यत्तु विप्रतिपत्तिविद्विजायामेव वस्तुप्रतिपत्तिरथा प्रमाणवाधितं सर्वज्ञ-मतोत्तीर्णं किञ्चिद्विकल्प्यते प्रोच्यते वा यथा नास्ति जीवः एकान्तगिहो देहादि तदस्त्यमिति परिकीर्तितं विगद्वत्त्वात्, यत्तु प्रमाणवाधितावाधितत्वं तत्पूर्वोक्तमशोभनादिकं सत्यासत्यं, विराधकाविराधकत्वादिति, यत्तु न विप्रतिपत्तिरिति नन्वेव वस्तुप्रतिपत्तिरिति विना स्वरूपमालिप्रतिपत्तिरिति प्रोच्यते वा यथा हे देवदत्त ! घटमानं गाः देहि मह्यमित्यादि, तदेतत् स्वरूपमालिप्रतिपत्तिपादनपरं व्यावहारिकं विकल्पज्ञानं वचनं वा न सत्यं नापि मृगा किन्त्वसत्यामृगमित्यागमे परिभाषितमनाराधक-त्वादिविराधकत्वाच्चेत्यतो हे देवदत्तेत्यादिविकल्पोऽसत्यामृगमनोयोग इत्युच्यते, हे देवदत्त ! इत्यादिवचनं त्वरत्यामृगवाग्योग इति ४ । तदेव मनोयोगश्चतुर्धा व्याख्यातस्तद्व्याख्याने च वाग्योगोऽपि चतुर्विधो व्याख्यात एव द्रष्टव्यः, प्रायो मनोविकल्पितस्यैव वाग्विषयत्वात्तथाऽपि स्थानाशून्यार्थं किञ्चिद्व्याख्यायते—सता हिता सत्या सा चासौ वाक् चेति सत्यवाक् तथा सहकारिकारणभूतया योग सत्यवाग्योगः, अथवा पूर्वोक्तनीला वचनगतं सत्यत्वयोगोऽप्युपचर्यते, ततः सत्यासौ वाग्योगश्चेति सत्यवाग्योग इत्यपि मन्तव्यः, शेषमिहोक्तं च सत्यमनोयोगादिवद्वक्तव्यं १ सत्याद्विपरीताऽसत्या सा चासौ वाक् चेत्स्वरत्वाक् तथा योगोऽसत्यवाग्योग २, सत्या चासावसत्या च सत्यासत्या सा चासौ वाक् चेति सत्यासत्यवाक् तथा योग सत्यासत्यवाग्योग ३, न विद्यते सत्यं यत्नं सोऽसत्यो न विद्यते मृगा यत्नं अरत्नत्वासावमृगश्चेति असत्यामृगं स चासौ

दारिकेति गम्यते स आहारकमिश्र 'स चासौ कायस्तेन योग आहारकमिश्रकाययोग, यदा सिद्धप्रयोजनश्चतुर्दशपूर्ववर आहारक परित्यज्य पुनरौदारिकोपादानाय प्रवर्तते तदौदारिकेण मिश्रमाहारक प्राप्यते, बहुव्यापारत्वेन प्रवानत्वादाहारकेणैव तदा व्यपदेश इति भाव, अन्ये त्वस्यापि प्रारम्भकाल एवाहारकमिश्रता प्रतिपद्यन्ते, प्रारम्भमाणत्वेनाहारकस्य प्राधान्यविवक्षया तेनेव व्यपदेशमिच्छन्तीति हृदय ६, कार्मण-निरूपिततत्त्व तदेव कायस्तेन योग कार्मणमिश्रस्तु यथा न सम्भवति तथा निवेदितमेव, कार्मणकाययोगश्च केवलो विग्रहस्तौ केवलिन समुद्वातगतस्य च तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु प्राप्यत इति भावनीयम्, इह च तैजसकार्मणायोरैकसङ्कावे द्वितीय भवत्येव एकस्याभावे द्वितीयसम्बन्धतया न भवत्येवेत्येव सर्वदेव सहचरितत्वात् कार्मणग्रहणेनैव तैजसं गृहीतमित्यनया विवक्षया कार्मणकाययोगात्तैजसकाययोग पृथग्नोक्त इति भावनीयमिति गार्थार्थ ॥ ५६ ॥ तदेव निर्दिष्टा पञ्चदशयोगा, इह च जीवसमासा गुणस्थानलक्षणा गत्यादिमार्गस्थानेषु चिन्तनीया इति प्रस्तुतं, तदेतन्मनसि सप्रवारयन् गुणस्थानकानि योक्तयोगेषु चिन्तयितुमाह—

सच्चै असच्चमोसे सण्णी उ सजोगिकेवली जाव । सण्णी जा छउमत्थो सेसं संखाइ अंतवउ ॥ ५६ ॥

सत्योऽसत्यामृषश्च मनोयोगो वाग्योगश्च सन्निधिमिथ्यादृष्टिगुणस्थानादारभ्य यावत्सयोगिकेवल्लिगुणस्थान तावत्प्राप्यते, इदमुक्तं भवति-एकेन्द्रियाणां तावन्मनोयोगवाग्योगौ सर्वयैव न संभवत, द्विविचतुरिन्द्रियासन्निधेर्चेन्द्रियाणां तु वाग्योग सम्भवति, केवलमसावस्यमेव गाथायामसत्यामृषतया वक्ष्यतेऽत इह पारिशेष्यात्सन्निधिमिथ्यादृष्टिगुणस्थानादारभ्येत्युक्तम्, त्रययोगिकेवलिनस्तु सर्वथा योगाभाव एवेति सयोगिकेत्येव पर्यन्ते निर्दिष्ट इति, 'सण्णी जा छउमत्थो' 'सेसं'ति भणितशेषम्, असत्यमनोयोगसत्यासत्यमनोयोगसत्यवाग्योगसत्यासत्यवाग्योगचतुष्टय सन्निधिमिथ्यादृष्टिगुणस्थानादेवारभ्य चीरणमोहच्छद्मस्थगुणस्थानं यावत्तल भ्यते, इहान्वेकेन्द्रियद्विविचतुरिन्द्रियासन्निधेर्चेन्द्रियाणामभरणे कारणं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम्, अपर च प्ररुतयोगचतुष्टयं रागद्वेषाज्ञानानभोगवतामेव संभवति, ते च गगादय सयोगिकेवलिन-सर्वयैवोच्छिन्ना इति सयोगिकेवलिन परिहृत्य चीरणमोहच्छद्मस्थ एव पर्यन्ते निर्दिष्ट, नन्वेवमपि मिथ्यादृष्ट्यादिषु प्रमत्तान्तेष्वेव गुणस्थानकेषु प्रस्तुतयोगचतुष्टयस्य सम्भवा

युज्यते, तेषामेवाविशुद्धत्वात्, ये त्वग्रभतादयः क्षीणमोहान्तास्तेषामतीव विशुद्धविशुद्धतरविशुद्धतमत्वात्कथमेतत्सम्भवोऽविशुद्धावेवासत्यतायां सम्भवात् १, सत्य, किन्त्वमीषा ज्ञानावरणाद्युदयस्तावदप्यारत्येव, तस्मिंश्च सत्यनामोगादयः संभवन्ति, तेषु चासत्यताऽवश्यमभाविनी, अतः क्षीणमेहेऽपि छद्मस्येऽनामोगतोऽसत्यता संभवति, किं पुन शेषे २, अतः प्रस्तुतयोगचतुष्टयसम्भव एतेषु न विरुध्यते, यत उक्तं—“नहि नामानामोगाच्छब्दस्येह न भवति स्वलितम् । कर्मणि ज्ञानावरणे ज्ञानावरणस्वभावे हि॥१॥”सयोगिकेवलिनस्तु न ज्ञानावरणाद्युदयस्तदभावे च नेवानामोगादिसम्भवस्तदभवे च नास्यासत्यतासद्भावोऽत इहासौ न गृहीत इत्यल विस्तरेण, ग्राह-ननु मिथ्यादृष्टिगुणस्थानके सङ्क्षिपञ्चेन्द्रियस्यैवेह योगचिन्ता कृता, अग च तद्वर्तिना शङ्खादिद्विविचतुरिन्द्रियासङ्क्षिपञ्चेन्द्रियाणामपि वाग्योगः संभवति, रा चास्या गाथायामपि न चिन्तित इत्याराङ्क्याह—‘संखाद् अंतवड’ ति शङ्खादिद्वीन्द्रियाणां वर्णाश्रयादिवितीन्द्रियाणां भूमगादिचतुरिन्द्रियाणां मत्स्यावासिञ्क्षिपञ्चेन्द्रियाणां च मिथ्यादृशामन्या वाग्, असत्यामपल-क्षणा वाग् भवतीत्यर्थ, अव्यक्तव्यनिमातृत्वात् तद्वाग् न सत्यतया वक्तुं पार्यते नाप्यसत्यतया, तस्मादयस्यामृषरूपेवेयमिति भावः, अपरस्त्वाह-ननु पूर्वं नरकगत्यादिषु क क्रियन्ति कानि च गुणस्थानानि लभ्यन्ते ? इत्येव गुणस्थानकलक्षणमार्गणाजीवसमासस्थानेषु चिन्तिता, अत्र तु वैपरीत्य, गुणस्थानस्वरूपेषु जीवसमासेष्वेव योगचिन्तायां भवद्विव्याख्यातत्वात्, सत्य, विन्तु तेषु यावत्सु गुणस्थानकलक्षणजीवसमासेषु ये यावन्तश्च योगा प्राप्यन्ते तेषु तावत्सु योगेष्वपि ते तावन्त गुणस्थानरूपा जीवसमासा अपि लभ्यन्त इति न कश्चिदर्थभेदः, केवल सुखतराप्रसिद्धप्रतीत्युपायत्वमाश्रित्य कापि कथञ्चिद्वचनोक्तिः प्रवर्तते इत्येवमर्थभेदे मत्तन्यत्वाप्युक्तिभेदमात्रेण न संमोहकार्य इति । अत्र च यो यस्य जीवस्य योग उक्त म तस्य सतिदित प्रथमसमायादेव दृष्टव्यः, कारणतस्तु स्वपदान्त्युत्तरकालमिति गार्थः ॥ ६६ ॥ तदेव चिन्तिता वाग्नोयोगयोर्गुणस्थानकलक्षणा जीवसमासा, अथ काययोगतश्चिन्तयन्नाह—

सुरनरया विडम्बी नरतिरि ओराख्या सवेडम्बी । आहारया पमत्ता सवेऽपज्जन्तया मीसा ॥ ५७ ॥

‘वेडम्बी’ति वैक्रियशरीरवन्ता भवन्तीति तात्पर्यं, के ? इत्याह-मिथ्यादृष्टिसास्वादनरम्यमिथ्यादृष्टयविरतसम्यग्दृष्टिसुरनरका, ननु सूत्रे सुरनरका इति

निर्विशेषणमेवोक्तमतो मित्यादृष्ट्यादिविशेषण कथमुपादीयते ? चेद्, उच्यते, सामर्थ्यात्, अन्यथा हि गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानां काययोगे चिन्तनीयत्वेन प्रकृते केवल-
सुरनारकग्रहणमप्रस्तुमेव स्यात्, न च वक्तव्यं सूक्ष्मकृतो नायमभिप्रायः, तेनापि मित्यादृष्ट्यादिविशेषणस्य चेतस्यध्यवसितत्वात्, कथमिदमवसीयते ? इति चेद्, उच्यते,
उत्तरगाथायां कार्मणक्राययोगचिन्तावसरे 'मिच्छासांसणे' त्यादियुणस्थानकोपन्यासात् प्रेक्षापूर्वकारित्वाच्च, अन्यथा ह्यप्रस्तुतभणनेन तत्कारिता हीयेत, तस्मान्मित्यादृष्ट्या-
दियुणस्थानकेष्वपि सुरादिविशेषणभूतेषु यदि योगचिन्ता क्रियेन तथाऽपि सामर्थ्यात्तिद्वेयभूतेषु सुरादिज्वेयासौ कृता भवेद्, विरोज्यमन्तरेण निराश्रयस्य विशेषणस्यासम्भवा-
द्, अतो मित्यादृष्ट्यादिविशेषणानि प्रस्तुतान्यप्यप्रधानत्वाच्च तसि निधाय विशेष्यत्वेन प्रधानेषु सुरनारकादिष्वेवैह सूत्रकार काययोगचिन्ता चकार, एवं हि सति प्रत्येकमेवैक-
स्मिन्नपि जीवसमासे सुरनारकाधाराभेदाऽनेकधात्व प्रतिपन्ने काययोगचिन्तायां विधीयमानायां विचारबाहुल्याच्छिद्यव्युत्पत्त्यादिसाध्यसिद्धिर्भवतीत्यल विस्तरेण, सुविद्या
त्वन्यथाऽप्यागमाविरोधतोऽतः समाधानं वाच्यमिति । आह-ननु सुरनारकाणां वैक्रियवैक्रियभिश्रकर्मणालक्षणास्त्वय काययोगां सभवन्ति तत्कथमत्रैक-एव वैक्रियकाययोगो
निर्दिष्टः ? उच्यते शरीरपर्याप्त्या पर्याप्तावस्थामाव्येवायमिह प्रोक्तः, तदपर्याप्तावस्थायसम्भवी तु वैक्रियभिश्रकाययोगोऽस्यामेव गाथायामुत्तराद्धे वक्ष्यते, विग्रहगत्यादिमभवी तु
कार्मणक्राययोग उत्तरगाथायामित्यदोषः, एतच्च परिभाष्य नरादिविचारेऽपि वदन्मरणे नोत्सुकता विधेया । 'नरतिरि ओरालिया सवेउडि' ति मित्यादृष्टिसात्वादन-
मिश्राविरतदेशविरतप्रमत्तापूर्वकरणातिवृत्तिवारसूदमसम्परायोपशान्तजीर्णमोहसयोगिकेवलिलक्षणा नरा मित्यादृष्टिसात्वादनमिश्राविरतदेशविरतस्वरूपास्तिर्यञ्चथ ग्रौदारि-
ककाययोगिना भवन्ति, तथैव सह वैक्रियेण वर्तन्ते इति 'रवै क्रियाः' वैक्रियकाययोगवन्तो भवन्ति, इदमुक्तं भवति--नरास्तिर्यञ्चथ यथोक्तविशेषणविशिष्टा ग्रौदारिककाय-
योगस्था प्राच्यन्ते, तथा तेऽपि नरतिर्यञ्चो वैक्रियकाययोगिनो लभ्यन्ते, केवलं नरा इह गर्भजा प्रमत्तान्ता एव च द्रष्टव्या, समूर्जमनुश्रयाणां सङ्क्षिप्तत्वेन वैक्रिय-
लब्धव्यमावात्सक्यपर्याप्तिमिरपर्याप्तानामेव मरणाच्च, ग्रौदारिककायमाल त्वमीपामपि संभवति, शरीरपर्याप्त्या पर्याप्तानामेव पञ्चत्वगमनादिति, अप्रमत्तादयोऽपीह न गृह्यन्ते,
तेषामतिविश्रद्धत्वेन वैक्रियलब्धपञ्चजीवनाभावादिति, तिर्यञ्चोऽपीह गर्भजा मन्तव्या, समूर्जजाना वैक्रियलब्धव्यभावादिति । 'आहारया पमन्त ति' मनुष्येषु चतुर्दश-

पूर्वविद प्रमत्तसयता ग्राह्यगन्धायोगिनोऽपि भवन्ति, ग्राह-नन्वाहारप्रारम्भकाले एव लब्धयुपजीवनौत्पुष्यसम्भवस्तत्कर्तुः प्रमत्तत्वं स्थानान्तर्ग प्रोक्तं, ग्राह्यरक्तग-
स्य निष्पत्तौ पुनरौत्पुष्यनिर्गतप्रमत्तोऽप्यसौ निर्दिष्टस्तत्कथमिह प्रमत्तत्वेनैव प्रोक्त ४, सत्य, किन्तु रत्नान्तरेऽपि येषामेतन्मतमस्ति श्रुताहारकस्य प्रारम्भे निष्ठाया
च तत्कर्ता प्रमत्त एव भवति लब्धयुपजीवनत्वादिति तन्मतमिहाऽस्तिमित्यदोष, चेन्नियस्यापीदमेव मतमाश्रित्याप्रमत्ते निषेधः किञ्चो इति भावनीयमिति । 'सर्व्वे पञ्जत्त-
या मीस' इति सर्व्वऽपि यथा निर्दिष्टविशेषणविशिष्टाः पूर्वाभिहिताः सुरादयोऽपर्याप्ता-प्रपयसावस्थवर्तिनो गावदयापि शरीरपर्याप्तिनं जन्यन्त इति हृदय, तावदमी मिश्रमायोग-
वन्तो भवन्ति, तथा-मुरनारकास्तावदपर्याप्तावस्थया गर्वसि पूर्वोक्तस्वरूपे किमिश्रकाययोगवन्तः नाप्यन्ते, केवलं तत्रस्थया मिश्रादृष्टिना लाडना विग्नस्वरूपा
एवैते द्रष्टव्या, ननु गम्यगमिव्यादृष्टय, प्रपयसावस्थया सम्यग्विग्नव्यात्वासम्भवात्, तथा हि तदवत् प्राया गत्परमविकं वा', न तावत्परमविकं
सम्यग्विग्नव्यादृष्टैर्गणस्यैव निषेधात्, 'न सम्ममिच्छो कुणाश्च काल' इति वचनात्, नापि तादृशिक, यतो यदि मिश्रादृष्टि तन् पूर्वभमादायान्तारापयति एव गम्यग्नित्यात्वं
न गच्छति, तदवस्थस्य तत्राधिकविशुद्धरभावात्, प्रय सात्वादन सन् पूर्वभमादायातस्तारा पञ्चमलिका(तः) कर्दमाग्य मिश्रान्वयेन गच्छति, न सम्यग्विग्नित्यात्वं, प्रय तन्म-
ग्नित्यादृष्टि सस्तातोत्पन्नस्तस्यैव स्यान्तर्धेण सम्यग्विग्नित्यात्वे गमनेनैव नास्ति, अन्यत निमित्तत्वाद्, यत् उक्त—'मिच्छता गच्छता प्रविशता होइ जंउ पुंजंउ । मिन्नाप्रं ना योनु
सम्म मिच्छ न उण मीसं ॥ १ ॥' इति, तस्मान्नापर्याप्तावस्थायाममी सम्यग्विग्नित्यादृष्टय, तान सम्यग्विग्नित्यादृष्टिगुणनकाणा न नैत्रियमिग्रमम्भर इति स्थित, न तस्यैव न हस्त-
पर्याप्ता पूर्वोक्तस्वरूपौदारिकविश्वप्रकाशयोगिनो भवन्ते, केवलमेतेऽपि तस्यामदस्थया मिश्रादृष्टिसात्वादावविगता एव मन्तव्याः, यतः तस्यामिग्नित्यादृष्टित्यात्वे लि-
वशेषाऽनन्तरतोऽपि युक्तिरिहाऽप्यनतरति, देयाविरतादीन्यपि गुणस्थानतान्यपर्याप्तावस्थया न गमन्ति, गितिसिद्धाव एव तद्गुणान्, अपर्याप्तस्य च गितेरंशोऽप्यभावादिति ।
ग्राह-ननु 'सर्व्वे अपञ्जत्तया मीसा' इति सूत्रेष्टा प्रोक्त, एतच्चयुक्तमिदं लक्ष्यते, पर्याप्तापि मनुष्यस्य गम्यग्नित्यादृष्टिगुणनकाणा द्वितीयपट्टनक्षत्राणां द्वितीयपट्टनक्षत्राणां
गिकमिश्रस्य सम्भवात्, तथा नगणा तिरश्चा च पर्याप्ताना लब्धिमता वैदित्यस्य आरम्भकाले पूर्वोक्तस्वरूपस्य वैदित्यमिदं स्य तावन्, तथा पर्याप्तमनुष्याणामेव चतुर्दशपुं-

विदा आहारकारमादिकाले आहारकमिश्रस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चेति, न चैतेऽप्यपर्याप्ता, सर्वस्यापि जन्तो प्रथमोत्पन्नस्यान्तर्मुहूर्तकालमेव अपर्याप्तत्वेन समये परिभाषितत्वात्, तत्र च केवलित्वादिभावाना असम्भवादिति, सत्य सूक्तमुक्तं, किन्तु अभिप्रायापरिज्ञानात्, न ह्यत्र अपर्याप्त समयपरिभाषित एव सूतद्वत् विवक्षित अपरिपूर्णशरीरोऽपि अपर्याप्त इति अभिवृत्तिसत्, अपर्याप्त इति दृष्टत्वा, अपरिपूर्ण नरतिरथा वैक्रिय चतुर्दशपूर्वविदा आहारक च तदारम्भादिके काले, केवलित्वात् द्वितीयादिसमयेषु औदारिकं असम्पूर्णमेव, सम्पूर्णव्यापारभावात्, तथा उक्तनीत्या एवमपि अपर्याप्तत्वात् एतत् सम्भवीत्यपि मिश्राणि अत्र न दृष्टान्तानि इत्यदोप, गुणस्थानकानि त्वेतेषु यानि सम्भवन्ति तानि स्वयम्भूतानि वाच्यानि, केवल सम्यग्मिथ्यादृष्टीना नरतिरस्यामपि वैक्रियमिश्र न द्रष्टव्य, स्थानान्तरेऽनुक्तत्वात्, ते च किं वैक्रियमेव न कुर्वन्ति अन्यद्वा किञ्चित्कारणमिति केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीत्यला विस्तरेणेति गार्ह्यः ॥५७॥ अथ कर्मणकाययोगे प्रस्तुतजीवसमासाधिन्यन्ते—

मिच्छा सात्सण अविरय भवन्तरे केवली समुहया य । कम्मयओ काओगो न सस्ममिच्छो कुणइ कालं ॥ ५८ ॥

मिथ्यादृष्टिसात्वादनविरतसम्यग्दृष्टयो भवान्तरे विग्रहगतौ वर्तमाना 'कम्मइओ काओगो'ति 'सुपा सुपो भवन्तीति' विभक्तिव्यत्ययात्काम्मणकाययोगे वर्तन्ते इति साट्ठकः, प्राक्तनस्यौदारिकादेः प्रागेव परित्यागादग्रे तनस्य च तस्याद्याप्यप्राप्ते काम्मणकाययोग एव तदानीं ते प्राप्यन्त इति भावः, केवलिनश्च समग्रहताः-कृतसमुद्धातात्सुती-यचतुर्थपञ्चमसमयेषु काम्मणकाययोग एव लभ्यते, इदमुक्त भवति इह कोऽपि केवली मुक्तिगमनासन्नावथाया रवकीदमायु रतोकं वेदनीय त्वद्यापि प्रचुर ज्ञात्वाऽऽयु स्थि-त्यधिकवेदनीयस्थितिज्ञप्पणार्थं रवजीवप्रदेशे समरतलोकव्यापनाय दण्डकपाटादिक्रमेण समुद्धात करोति, तदुक्तम्—“यस्य पुन केवलिन कर्म भवत्यायुयोऽतिरिक्ततरम् । स समुद्धात भगवानय गच्छति तत्समीकर्तुम् ॥१॥” कथम्? “दण्ड प्रथमे रमये कपाटमथ चोत्तरे तथा रमये । मन्यानमय नृतीये लोकव्यापी चतुर्थे तु ॥२॥ सहरति पञ्चमे त्वन्तराणि मन्यानमय पुन षष्ठे । सहमेके तु कपाटं सहरति ततोऽष्टमे दण्डम् ॥ ३ ॥” एते चाष्टाना समयाना मध्ये कस्मिन् समये क योगे वर्तन्ते ? इति, उच्यते “ औदारिकप्रयोक्ता प्रथमाष्टमनमयोरसाविष्ट । मिश्रौदारिकयोक्ता सहस्रषष्ठद्वितीयेषु ॥ १ ॥ काम्मणशरीरयोगी चतुर्थके पञ्चमे तृतीये च ।

समयद्वयेऽपि तस्मिन् भवत्यनाहारको नियमा ॥ २ ॥” इति, तदेवं केवलिन समयहता यथोक्तेषु तिषु समयेषु कर्मणः प्राप्यन्ते, शेषास्तु देशवि-
स्तादयो जीवसमायाः कर्मणः प्राप्यन्ते, सयोगिकेवलिनं विहायान्यस्य विग्रहगतावेव केवलकर्मणः प्राप्यन्ते, तस्या च देशविरतत्वादियुगानामसद्भावात्, सम्य-
गिमथ्यादृष्टिः विग्रहगतौ न सम्भवति, मृतस्यैव भगान्तरयानमप्राप्तुवतो विग्रहगतिभाव, तस्य चागमे मरणनिषेधात्, एतदेवाह—‘न सम्ममिच्छो कुण्ड काल’मिति,
सम्यगिमथ्यादृष्टिर्चे वर्तमानो जन्तु कालं न करोत्येव, तत्स्वाभाव्यादिति, अथ ‘सन्चे असम्भवे सखी उ सजोगिकेवली जावे’ त्यादिगायत्रयोक्तस्यैवार्थस्य तात्पर्यमुच्यते,
तत्राभिमथ्यादृष्टिमात्रादनाविरतसम्यगदृष्टिलक्षणस्तयो जीवसमासास्तत्त्वचतुर्विधमनोयोगचतुर्विधवाग्योगौदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियमिश्रकाम्मणकाययोगलक्षणेषु लयोदयानु
योगेषु वर्तन्ते, सम्यगिमथ्यादृष्टिस्तु चतुर्विधमनोयोगचतुर्विधवाग्योगौदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियमिश्रकाम्मणकाययोगलक्षणेषु दशानु योगेषु वर्तन्ते, देशविरतस्तु दशस्वेतेष्वेव तथैकादशे वैक्रियमिश्रकाययोगे
वर्तते, प्रमत्तस्य तत्स्वेतेष्वेवाहारकद्विकसहितेषु लयोदयानु योगेषु प्राप्यते, अप्रमत्तादय द्वाणामोहान्ता पुन पङ् जीवसमासाश्चतुर्विधमनोयोगचतुर्विधवाग्योगौदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियमिश्रकाम्मणकाययोगलक्षणेषु राशानु योगेषु वर्तन्ते
लक्षणेषु ननु योगेषु लभ्यन्ते, सयोगिकेवली तु सत्यमनोयोगासत्याश्रयमनोयोगसत्यवाग्योगौदारिकौदारिकमिश्रकाम्मणकाययोगलक्षणेषु राशानु योगेषु वर्तन्ते
इत्येतत्पूर्वोक्तप्रत्ययेनेह प्रतिपादितं, तथा च सति—“चरो जीवसमासा तेरसजोगेषु दससु एको य । एकाससु य एका सत्तसु एको नवसु छक्र ॥ १ ॥”
प्रयोगिकेवलिनगुणस्थान तु योगेषु न वर्तत एवायोगत्वादेवेत्येतदिह समर्थितं भवतीति गार्थार्थ ॥ ५८ ॥ उक्त योगद्वारमव वेदद्वारमभिधित्सुराह—

नेरइया य नपुंसा तिरिखखमणुया तिवेयया हुंति । देवा य इत्थिपुनरिसा मेविज्जाई पुरिस्सवेया ॥ ५९ ॥

वेद्यते सञ्ज्ञादिकामाभिलाषजनकत्वेनानुभूयत इति वेद-चरिवमोहनीयान्तर्गतं कर्मण्मुद्रलसमूहविशेष, अथ च लिखा, तथा-स्त्विया. पुरस्य प्रति कामाभिलाषजनको
वेद स्वीवेद, पुरस्य स्थिय प्रति कामाभिलाषजनको वेद पुरसवेद, नपुसस्योभयं प्रति कामाभिलाषजनको वेदो नपुसकवेद, एष लिखिधोऽपि वेद आधारमन्तरेण निपात्रयो
न सम्भवत्यतो नारकायाश्चद्विगैव निरूप्यते नारकारतावन्पुरुका, नारकेषु नपुसकवेद एव प्राप्यते, तेपामतिसङ्क्षिप्तत्वेन शेषवेदद्वयाभावादिति भावः, तिथिगमन्युयास्त्रिवेदका

भवन्ति, तत्रैकेन्द्रियद्वीन्द्रियतीन्द्रियचतुरिन्द्रियसमूर्जजपञ्चेन्द्रियतिर्गञ्च समूर्जजमनुष्येषु पुनस्तयोऽपि वेदा लभ्यन्ते, भवनपति-
व्यन्तरज्योतिष्का सौधर्मेशानसम्बन्धिनश्च देवा उपपातमाश्रित्य सीवेदपुरुषवेदभ्राजो भवन्ति, देवाना चैतेषूपपादात्, सन्तुष्टुमारादयस्तूपपाते पुरुषवेदका एव भवन्ति,
देवीना तेष्वनुत्पादात्, सौधर्मेशानोत्पन्नास्तु देव्योऽच्युतकल्पान्तदेवाना परिभोगमायान्ति, अत मभोगमाश्रित्य द्वादशकल्प यावत् सीवेदपुरुषवेदद्वयमपि प्राप्यते, त्रैवेयकानुत्तर-
वर्तिन सुरा पुन सर्वथैव पुरुषवेदका, सीसम्मोगस्यापि तेष्वभावादिति गाथार्थ ॥१६॥ उक्त स्वल्पतः स्वाश्रयशुक्तोऽपि वेद, साम्प्रत तत्रैव गुणस्थानलजणा जीवसमासा-
श्चिन्त्यत इत्याह—

अनियद्वन्त नपुंसा सन्नीपच्छिदिया य थीपुसिा । कोहो माणो माया नियद्वि लोभो सरागतो ॥ ६० ॥

‘अनियद्वन्त’ इत्यादि, मिथ्यादृष्ट्यादीनि अनिष्टतिरन्ते येषा तान्यनिष्टत्यन्तानि नव गुणस्थानानि ‘नपुंस’ति ऐकैन्द्रियादीन् जीवानाश्रित्य नपुंसकवेदे
लभ्यन्ते, किं तस्मिन्नेव, नेत्याह—‘सन्नीपच्छिदिये’त्यादि, ये तु मिथ्यादृष्ट्यादीनि रूपा सञ्ज्ञिनो गर्भजा पञ्चेन्द्रिया जीवा ते ‘थीपुसि’ति सीवेदे पुरुषवेदे च
वर्तन्त इत्यर्थ, इदमुक्त भवति—अनिष्टत्यन्तानि नव गुणस्थानकानि नानाजीवान् प्रतीय वेदतयेऽपि लभ्यन्ते, सूक्ष्मसम्भारादीनि त्वपगतवेदोदयान्येव मन्तव्यानीति एव उक्त
वेदद्वार, साम्प्रत कषायद्वारमुच्यते, तत्र ‘कषायेषु’त्यादि हिसार्थो दण्डकधातु, ततश्च कथ्यन्ते नरकादिस्थानेषु प्राणिनोऽनेनेति कप-कर्म, अथवा कपन्ति प्राणिन परस्परस-
स्मिन्निति कप-दशारस्तदेव स एव वा आथो-लाभो येषा ते कषया-कोधमानमायालोभलजणा सुप्रतीता एव, अत एव सूक्ष्मरस्तान् निरूप्य प्रथमेव तेषु प्रस्तुतजीवसमास-
नेव चिन्त्यन्नाह—‘कोहो माणो माया’ इत्यद्वि लोभो सरागतो’ति गाथोत्तराद्, मिथ्यादृष्ट्यादयोऽनिष्टतिवादान्ता नवैव जीवरमासा क्रोधमानमायालजणेषु
विषु कषायेषु वर्तन्ते, लोभकषायेषु पुनर्नव तावदेत एव प्राप्यन्ते, दशमस्तु सूक्ष्मसम्परायो, यत आह—‘लोभो सरागतो’ ति सह रागेण-सूक्ष्मकिटीकृतलोभलजणेन वर्तत
इति सराग सूक्ष्मसम्परायस्तत्र सूक्ष्मसम्पराये भावस्तदुत्तरत्वाभावलजणोऽतो-व्यवच्छेदो यस्यासौ सरागान्तो लोभ, इदमत्र हृदय-कोधमानमायालजणकषायत्वस्योदयोऽ-

निवृत्तिवादे एव व्यभिचिच्छद्यते, परतस्तु तदुदयाभाव एवेत्येतास्मिन् कषायत्वये यथोक्ता एव नव जीवयमाता प्रादयन्ते, लोभकषायोदयस्तु सूक्ष्मरामरायेऽपि भवत्यनन्तरं
सूक्ष्मसम्परायान्ता दया जीवसमासा लभ्यन्त इति गार्थ्य ॥ ६० ॥ उक्त कषायद्वारमय ज्ञानद्वार विभक्तिषुराह—

आभिणिस्तुद्योहिमणकेवलं च नाणं तु होइ पंचविहं । उगह ईह अवाया धरणाऽऽभिणिवोहियं चउहा ॥ ६१ ॥

ज्ञायते-परिच्छिद्यते वत्तचनेनेति ज्ञानं-ज्ञातिर्वा ज्ञानं सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषग्रहणात्मको बोध इत्यर्थः, तत् पुनर्ज्ञानमिह भीमो भीममेन' इत्यादिन्यायादेकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादाभिनिबोधकश्रुतावदिमन पर्यायिकेवलभेदात्पञ्चविध, तत्ताभीत्याभिमुख्ये नीति नेत्यत्ये, ततश्चाभिमुखो वस्तुनां योग्यदेशावस्थानापेक्षी नियत इन्द्रियाशयाश्रित्य रमन्वविपयापेक्षी बोधोऽभिनिबोध स एव स्वार्थिस्तद्धितोत्पादादाभिनिबोधक, अथवाऽभिनिवुध्यते-परिच्छिन्नति वस्त्वित्यभिनिबोध इति कर्त्तृणि, यद्विवाऽभिनिवुध्यते-रावेद्यते आत्मना य इत्याभिनिबोध इति कर्मणि स एवाभिनिबोधकमिति तथैव, तथा श्रवणं श्रुत-अभिलाषपरिवितार्थग्रहणप्रत्यय उपलब्धिविशेष, अथवा श्रुतै-ऽसाविति श्रुत-शब्दः, अथ च कारणे कार्योपचारेण ज्ञानशब्ददाच्यो भवत्यत सोऽपि श्रुतमुच्यते, तथाऽवधानमवधि-इन्द्रियाद्यनपेक्षमात्मन नाक्षादर्थग्रहणम्, अथवाऽवधि-मर्यादा तेनावदिनो-रुपिद्रव्यमर्यादात्मकेन दृग्ज्ञान प्रवर्तते तदव्यवधिरपचारादिति, तथा सञ्ज्ञिभिर्ज्ञे कषादयारेनेत्यादिना पूर्वोक्तारवरूप मन पर्ययति-अवगच्छतीति कर्मण्य-णि कृते मन पर्यायमिति, तथा केवल एवमसहायसमाधारमनन्तमपरिशेष चोच्यते, तत्रैक तद्भावे शेषछाद्यस्थित्यक्षानदर्शनाभावात् अमहानं त्विन्द्रियमन कृतसाहाय्यनिर-पेक्षत्वेनार्थपरिच्छेदात् असाधारणं त्वनन्यसदृशत्वात् अनन्त त्वपर्ववरित्वालावत्यादित्वात् अपरिशेष तु रम्पूर्णमुच्यते तम्पूर्णद्रव्यादिनेचनादित्वादिति, तलेतस्मिन् पञ्च-निधेऽव्यग्रहेहापायधारणभेदात्तावदाभिनिबोधक चतुर्द्धा भवतीति गार्थ्य ॥ ६१ ॥ अथग्रहादीनामपि भेदनिरूपणार्थमाह—

पचहिवि ईदएहिं मणसा अत्थोगहो मुणेयव्वो । चक्खिदियमणरहियं वंजणमीहाइयं छउहा ॥ ६२ ॥

अथग्रहो द्विधा व्यञ्जनावग्रहोऽर्थावग्रहश्च, तत्र व्यञ्जयते-प्रकटीभ्यते शब्दादिरर्थोऽनेनेति व्यञ्जन, किं तत् १, उच्यते, उपक्रमेणैन्द्रियस्य कदम्बपुष्पायाकृते श्रोत्र-

प्राणरसनस्पर्शतलजालस्य गच्छन्त्वरस्पर्जपरिणतद्रव्याणां च य परस्पर सम्बन्ध-प्रामुख्यं प्रमात्रं नदिह व्यञ्जनमुच्यते, अत्र चैन्द्रियेणाप्यर्थस्य व्यञ्जनानत्वात्तदपी-
न्द्रियमिह व्यञ्जनमभिप्रेतं, ततश्च व्यञ्जनेन-इन्द्रियलक्षणोऽन्य-विषयस्य व्यञ्जनमस्य व्यञ्जनशब्दस्य लोपाद् व्यञ्जनावग्रहः, निमपीन्द्रिय-
व्यक्तज्ञानरूपाद्द्रव्यमाणायां वग्रहादप्यथोऽव्यक्तज्ञानरूपज्ञानभावमित्यर्थः, अथ च नयनमनोवर्जैन्द्रियचतुष्टयेनेदाच्चतुर्धा, नवनननारप्राप्यैकगित्वेन विषयस्य व्यञ्जनावग्रहः, व्य-
ञ्जनावग्रहस्य चैन्द्रियविषययो मरचन्त्यग्राहकत्वादिति भावः, इदमेवाह सूत्रकार 'चविकटिद्यमणरहियं च' इति चतुर्गित्यमनारहितं जपेन्द्रियमनारहितं जपेन्द्रियचतुष्टयविषय व्यञ्जनः,
व्यञ्जननावग्रहो भवनीत्यर्थः, अयं इति अर्थ-शब्दपरमगन्थादिस्तस्य शब्दरूपादिभेदानामन्यरेणापि भेदेनानिर्दिष्टतया नानान्यरूपस्यावग्रहणमर्थवग्रहः, निमपीन्द्रिय-
व्यक्तज्ञानमित्यर्थः, ग च मन महितेन्द्रियपञ्चकजन्यत्वात्प्राप्त्या, एतदेवाह सूत्रकार 'पञ्चहिय इदिप्रहिं मणसा अत्योगहो' इति पञ्चभिरपीन्द्रियैर्मनसा च हेतुभूतेन
य उत्पद्यते मांऽपीवग्रह पटुविधा मुणितव्यः, अनयोश्च जायमानयोः पूर्वं व्यञ्जनावग्रहततोऽर्थवग्रह इति मनः, सूत्रकारेण तु गायान्वानुलोम्नादिकागणात्कुनञ्चिदि-
त्यव्यतिस्मान्निर्देशेन कृत इति भावनीयम्, 'ईहाइयं छद्ध' इति आदिशब्दादपायवारणापरिग्रहः, ततश्चाभिनिबोधित्वेनापायवारणालक्षणमपि भेदवयमिन्द्रियपञ्चमनाजन्य-
त्वात्प्रत्येक पटुविध मुणितव्यः, तत्रार्थावगोहेणावग्रहीतस्यैव स्यागवादिवास्तुनोऽपि क्रियम् भवेत् स्यादुरेव न तु पुरम् इत्यादिरूपेण वस्तुधर्मान्वेषणात्समं ज्ञानचयनमीडा,
ईदृममाहतिष्ठन्त्या 'अग्रयमतत्सविताऽस्तमागतो, न चाधुना मभवतीह मानव । प्रायस्तेदेतेन व्यगादिभाजा, भाव्य म्मग गति नमानान्ना' ॥१॥' इत्याद्यन्वय-
वर्मघटनव्यतिरेकधर्मनिगमकणाभिमुख्यालिङ्गितो ज्ञानविशेष ईहेति हृदयम्, ईहितस्यैव वस्तुन स्यादुरेवायमित्यादिनिश्चयात्समं वाशविशेषोऽपात्रः, इत्थं निश्चितस्यै-
वाविच्युतिवानान्स्मृत्यैव वरणं धारणा, अत्र चापायेन निश्चितं घटादिवस्तुनि तदुपयोगतोऽन्तर्भूतेनचित्यवर्तनविकृत्युति, एकदा पटारिरेषा निश्चितस्य चार्थस्य गड-
त्वात्तकालभाविनी असद्व्याताकालभाविनी वा पुनस्तद्दर्शने या निश्चययोग्यता सा सस्काररूपा वासना, पूर्वदृष्टस्य चार्थस्य आलान्तरे यत्पुनरनुस्मरणं ना न्मृतिरित्येव
वाग्या विधा भवतीति गार्थार्थः ॥६२॥ तदेव निरूपिता [सद्वेषत केचिदाभिनिबोधिविज्ञानभेदा विस्तरतस्तु सर्वोऽप्यावश्यकादिभ्यो विज्ञेयो । अथ श्रुतावधि-

ज्ञाने किञ्चिद्भूतता निरूपयितुमाह—

अंगपचिद्वियरसुय ओहि भवे पतिगुणं च विनियं । सुरनारणसु य भवे भवं पति सेसमियरेसुं ॥ ६३ ॥

श्रुतज्ञान द्विधा-ग्रद्गप्रविष्टम्-ग्रद्गस्वरूपमाचारादिकम्, इतरतु-ग्रद्गवाक्यमावयकदशवैकालिकोत्तराध्ययनादिकम्, अवधिज्ञानमपि तावद् द्विविधं विज्ञेयमिति दशयति-भव प्रति गुणं च, प्रतीतिं सवध्यते, भवप्रत्ययिक गुणनिमित्तं चेत्यर्थं, ततः सुरेषु नरकेषु च 'भवे' ति भवेत्-सम्बन्धे त, कथम्भूतम् ? इत्याह-भव प्रति, भवप्रत्ययिकमेवे-तेष्ववधिज्ञान भवेदित्यर्थं, भव-सुरलोके नरके च जन्मैव प्रत्यय-कारणं अस्य न तु तदतिरिक्तं तपःप्रभृतिगुणान्तरं तद्व्यवस्थायिकमवधिज्ञानं, स्वावरणक्षयोपशम एव सर्व-लावधिज्ञानस्य निमित्तं, केवलं सोऽपि तत्कारणभूतं ज्ञापयामो देवलोकं नरकेषु जन्ममालानन्तरमेव तपःप्रभृतिगुणानपेक्षं सम्पद्यत इति देवनारकाणां पक्षिणां गगनोत्प-तनसामर्थ्यमिव भवप्रत्ययिकमवधिज्ञानमुच्यते, इतरेषु-पुनस्तिर्यग्मनुष्येषु गोप-भण्डिपरिशिष्टं गुणप्रत्ययिकमवधिज्ञानं भवेदिति गार्थार्थः ॥ ६३ ॥ प्रकारान्तरेणाप्यव-धिज्ञानभेदानाह—

अणुगामि अवद्विय हीयमाणसिद्धं त भवे सपडिवकुलं । उज्जुमई विउलमई मणनाणे केवलं एक्कं ॥ ६४ ॥

अणुगाम्यवस्थितं हीयमानमिति मप्रतिपक्षं तदवधिज्ञानं पाटा भवति, तत्र यस्मिन् प्रदेशे व्यवस्थितस्योत्पन्नं ततोऽन्येष्वपि प्रदेशेषु संचरतो लोचनवयदनुगच्छति तदनुगाम्यवधिज्ञानमुच्यते, तत्प्रतिपक्षास्त्वननुगामि यत्प्रादयान्तरेषु मचरत स्थानप्रदीपवन्नानुगच्छतीत्यर्थं, अवतिष्ठत इत्यवस्थितम्-अवचलितस्वरूपम्, अवस्थानं चेद्भावभोग-वारत उपयागतो लब्धितत्र चिन्त्यते, तदावार-चेत्, तत्रैकस्मिन्नन्वं चेत् तदास्ति गत्सागरोपमाणव्यवस्थितोऽवधिपनुत्तरसुगणां प्राप्यते, उपयोगतस्तु द्रव्येऽवधिज्ञानस्योपयोग उत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तमवतिष्ठते, पयसिषु पुनस्तुतत सप्त चाष्टौ वा ममयानिति, अन्ये त्वभिदधनि-पयसिषु सप्त गुणेष्वाविति, तत्र महवर्तिनो गुणाः शुद्धादयः क्रममस्तिन पर्यागा नवपुगागादयः, यथोत्तरं द्रव्यगुणपर्यायाणां सूत्रमन्वात् स्तान्नाप्यगमति भवनीयं, लब्धितस्त्ववस्थानमवधिज्ञानस्य तद्वान्यत्र वा चेत्ते उत्कृष्टत मातिरिक्तदृष्टि-

सागोपमाणि भवन्ति, अवस्थितप्रतिपक्षभूतं तु चल यदनुत्तरसुराणामिव नैकत्र चैलेऽवतिष्ठते किन्तु अच्युतदेवादीनामिवान्यान्यत्रैषु संचरति, द्रव्यपर्यायेष्वन्यान्येषु शीघ्र यदृच्छति, लब्धितोऽप्युत्कृष्टा स्थितिमसम्पूर्णेव यदपगच्छति पुनश्च भवति तद्विह सर्व चलत्वेन विवचितमित्यर्थ, हीयमानं त्वपचीयमान, सा च हीयमानता चैतत् कालतो द्रव्यत पर्यायतश्च, तथाहि चैतकालावाश्रित्य किञ्चिदवधिज्ञान प्रभूतविषयत्वेनोत्पद्य पश्चादसङ्ख्यातभागहान्या वा सङ्ख्यातगुणहान्या वाऽसङ्ख्या-
तगुणहान्या वा हीयते न त्वनन्तभागहान्याऽनन्तगुणहान्या वा, चैतकालयोगनन्तयोगवैषयित्वादेव, द्रव्याण्यथाश्रित्य पुनर्वहुविषयत्वेन सम्भूय पश्चादनन्तभागहान्याऽनन्त-
गुणहान्या वाऽपचीयते, द्रव्याणामनन्तानामन्यवधिज्ञानेन दर्शनात्, यथा च पर्यायेषु षड्विधा हानिर्वच्यते तथा द्रव्ये न भवति, तत्स्वाभाव्यादिति, पर्यायानाश्रित्य प्रचुरविषय-
त्वेनाविर्भावतोऽनन्तभागहान्या वा असङ्ख्यातभागहान्या वा सङ्ख्यातगुणहान्या वाऽसङ्ख्यातगुणहान्या वाऽनन्तगुणहान्या वा हीयते वा,
अनन्तेषु द्रव्येष्वनन्तानामपि पर्यायाणामवधिगोचरत्वादिति, हीयमानप्रतिपक्षभूतं पुनर्वर्धमानक, ततो वर्द्धमानतापि चैवकालद्रव्यपर्यायेषु वक्तव्या, तथाहि-चैतकालावाश्रित्य
किञ्चिदवधिज्ञान स्तोत्रविषयत्वेनात्पद्य ततोऽसङ्ख्यातभागवृद्ध्या वा सङ्ख्यातगुणवृद्ध्या वा सङ्ख्यातगुणवृद्ध्या वा वर्द्धत इत्यादि सर्व हीय-
मानकवृद्धकव्य, केवल हानिस्थान वृद्धिवृक्तव्या, शेष प्रायस्त्वर्थेवेति । उक्ता अवधिज्ञानस्य षड् भेदा, अथ मन पर्यायज्ञानभेदानभिधित्सुराह-‘उज्जुमई’ इत्यादि,
‘मणनाने’ ति विभक्तिव्यत्ययान्मन पर्यायज्ञान द्विविधम्-ऋजुमति विपुलमति चेति, तल मनन मतिर्विषयपरिच्छित्तिरित्यर्थ, ऋज्वी-अल्पतरविशेषविषयतया मुग्धा मति-
र्यस्य तद् ऋजुमति, विपुला-बहुतरविशेषविषयतया पट्वी मनिरस्य तद्विपुलमति, तल ऋजुमतेरुद्धतीयादृगुलहीनो मनुष्यलोकः चैततो विषय, विपुलमतेस्तु स एव सम्पूर्णो
निर्मलतरश्च, कालतस्त्वेतावति चैले भूतभाविनो पल्यापमासङ्ख्येयभागयोगतीतानागतानि सञ्जिमनोत्पाणि मूर्तद्रव्याणि, द्रव्यतोऽपि चैतान्येव द्रव्याणि, भावतस्तु तत्पर्या-
यारिचन्तनानुगुणपरिणतिरूपा, चिन्तनीय तु बाह्यमर्थ मूर्तममूर्त वा विकालगोचरमप्यनमानदेव जानाति, यत् एतत्परिणतान्येतानि मनोद्रव्याणि तत् एतदन्यथानुपपत्तेश्चम-
नेनार्थिचिन्तित इति लेखाचरदर्शनात् तदुक्तार्थमिव प्रत्यचीकृत्य मनाद्रव्येभ्यश्चिन्तितमर्थमनुमिमेते न पुन साक्षाज्जानाति, स चैप बाह्याभ्यन्तररूपो द्विविगोऽपि विषयोऽ-

रमुटनर स्तोत्रनञ्च ऋतुमेतं स्फुटनञ्च विपुलमेतद्वै श्रुत्वनाममेय । इत्युक्तां भेदनाऽपि मत पर्यायज्ञानं, केवलज्ञानं न सन्त्य
वत्ताह—“केवल एव” ति एकमेव भेदगहितं केवलज्ञानं, स्वावरगजयापशमवैचित्र्ये हि युक्त जायापशमिकज्ञानेषु भेदमममोऽस्मिन्सु सममन्तावरगजयममभूतं जायिक
केवलज्ञानं कुतो भेदमममवनाऽपि ? इति गार्थाय ॥ ६४ ॥ तदेव निरूपितानि सद्वैपन पञ्चापि ज्ञानानि, ज्ञानेषु च ग्रन्थेषु नन्प्रतिपक्षभूतानि मयज्ञानश्रुताज्ञानवि-
भङ्गलक्षणान्यज्ञानान्यपि व्रीणि वक्तव्यानि, तव मतिज्ञानमपि मिथ्यादृष्टेर्मलज्ञानमुच्यते, तथा श्रुतज्ञानमपि नम्य भूतानामभिधीयते, एव तस्यावधिरपि विभङ्गं उच्यते,
ननु नय मित्यादृष्टेर्ज्ञानमपि अज्ञानमुच्यते ? ज्ञानकार्यारुणात् ज्ञानस्य हि तत्रावगम फलं, न च मिथ्यादृष्टेर्नान्यत्र, यथा पुस्तकार्याकिरगात्पुताऽप्युपव उच्यते वस्तुकार्या-
ममर्थस्याद्वैतस्त्वयवस्तु व्यपदिश्यते, एवं ज्ञानकार्याचिमत्वात् मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमप्यज्ञानमुच्यते ॥ नामप्रतमेषु ज्ञानेवज्ञानेषु च गुणान्मानलक्षणानां ज्ञानमासाञ्चिन्ननीत्या

इत्यत आह—

मडमुय मिच्छा साणा विभंग समणे य मीसए मीस । समछउमभिणिमुओहि विरयमण केवल सनामे ॥ ६५ ॥

‘मडमुय’ इति एकदेशेन मडुगयस्य गम्यमानत्वात्मस्थज्ञानश्रुताज्ञान मिथ्यादृष्टौ नाप्यादने च तस्ते न्धावर समनस्क अनन के च सामान्येन लम्बन, ‘विभंग नामणं य-’
इति तस्मिन्नेव मिथ्यादृष्टौ सामादने च विभङ्ग, चकारस्येवक्रागर्थत्वात्समत्वेकं सञ्ज्ञित्येव प्राप्यते, अमज्ज्ञा परमविदुस्य ताद्विदुस्य च विभंगस्याममभगदिति,
मास्वादनम्यगदृष्टे च यद्यपि तस्यस्त्वशेष काऽपि पाप्यत तथाऽप्यनानुबन्धुदयद्विषयित्वाद्ज्ञानित्वेनैवायमिह विरजित इति भावनीयं, ‘मीसए मिसम’ इति मिश्र-नस्यमिथ्यादृष्टिन्त्र
मतिश्रुतागधिवय ‘मिश्र’ ज्ञानज्ञानस्वरूपं प्राप्यते, व्यवहारनयमनाश्रयणेनैव चेत्यमुक्तं, व्यवहारनया हि स्मृतत्वात्मन्यत, यथा नानमेरान्तेन सम्यग्दृष्टिर्नापि मिथ्यादृष्टि-
किन्तु मिश्र सम्यगिमिथ्यादृष्टिस्तथाऽस्य मतिश्रुतावधिज्ञाननयमपि नैकान्तेन ज्ञानं नाप्यज्ञानं, भिन्नु ज्ञानाज्ञानस्वरूपं मिश्रमुच्यत इति, निश्चयनान्तु मन्यते-नन्त्रावोयो ज्ञान ततो-
ऽन्यदशनाऽप्यसम्यग्भावत दृषित सर्वमज्ञानमेव, अंशताऽपि हि विषेणोपमस्तपममपथ्यमेव, अशुचिलेखेनापि मिश्रित जलाद्यशुच्येव, एवमरूपेनापि मिथ्याभावन दृषितमज्ञान-

मेव, तस्मान्मनस्यज्ञानश्रुताज्ञानविभंगलक्षणज्ञानवयमेवास्य प्राप्यते न सिध्य, रथान्तरेषु च सर्वेषु प्रायाऽज्ञानिन्वेनेवाय निर्दिष्ट इति मन्यन्व, 'मम्मच्छनामिशिषुग्राहि' नि ब्रवि-
रतमस्यद्ष्टिमादौ कृत्वा क्षीणकषायछद्मस्यमन्ते व्यवस्थाप्य नरसु गुणस्थानकेष्वामिनिधोषिहृतावधिलज्जा ज्ञानवयं लभ्यते इत्यर्थ, 'विग्रयमण' नि विग्न-प्रसक्तमगत पुन-
रादौ कृत्वा क्षीणकषायछद्मस्यमेवान्ते विधाय मरुसु गुणस्थानकेषु चतुर्थं मन पर्यायज्ञानमपि प्राप्यते, मन पर्यायज्ञानस्य च प्रतिपत्ता यद्यप्यप्रमत्त एव भवति तथाऽपि पूर्वप्रतिपत्त
प्रमत्तोऽपि स्यादिति प्रमत्ते तत्सद्भावो न विरुध्यते, 'केवलसनामे' ति समान नाम यस्यासौ 'सनामा तस्मिन् मगान्नि केवलितोऽर्थ', केवलं प्राप्यते, केवलज्ञानं केवलज्ञानिनि
लभ्यते इत्यर्थ, न च वक्तव्य मत्वर्थेन समाननामता विरुध्यते, तावन्मात्रभेदस्याविवर्जितत्वादिति, न च केवली मथाग्ययोगिगुणस्थानक्रमेण दृष्टिप्रा, तत क्रमलक्षणमे-
तस्मिन् गुणस्थानद्वये प्राप्यते इति तादपर्यमिति गार्थार्थ ॥ ६६ ॥ उक्त ज्ञानद्वारमथ नयमद्वारमभिधीयते

अजया अचिरयसम्मा देसविरया य हुंति सद्धाने । सामादयछेयपरिहारसुदुमअहक्खाइणो विरया ॥ ६६ ॥

अविरतसम्यग्दृष्टेरारम्भार्वावर्तिनि सर्वेऽप्ययता-अमयता, मिथ्यादृष्टिमात्रादनगम्यमिथ्यादृष्टोर्विगतममयदृष्टिषु तावदयगम एव प्राप्यते इत्यर्थ, देवाविग्नान्तु
स्वस्थान एव भवन्ति, देयतो विरतिश्च तेषां स्वस्थान, तत तयमानयसस्तेषु प्राप्यते इति हृदय, नामाधिकृच्छेदापस्थापनीयपनिष्ठादिकसूत्रमसम्पराययाव्यानचारिणान्तु
विरता सर्वविरतिमयिना भवन्ति, इदमुक्त भवति सामाधिकारिषु पञ्चसु चारिषु मथमां लभ्यते, देवविरतो तु नयमानयम, जेपेषु तु निर्दिष्टानोचमयम एवेति, किम्वर-
पाणि पुनस्तानि सामाधिकारिणी पञ्च चारिणाणि यानि सयमरूपत्वेन प्रतिपत्तव्यानि ' इति, अत्राच्यते-मो-रागद्व पण्डितान्मात्रदभिधीयते, नसत्यायो-लाभ- ममाय, ममा हि
प्रतिजखमपरापरैर्विशुद्धतमैर्ज्ञानदर्शनचारितपयार्थैर्युज्यत एवेति, समाय एव नामाधिक, चारित्वावगणीयसर्मजयापशमजन्य सर्वविरतिरूपा जीवपरिणामावशेष इत्यर्थ, पञ्चत्र-
कारमपि च चारित्वं सामान्यत मामाधिकमुच्यते, केवल यत्त द्वेदोष-प्रापनादयो विशेषा संभवन्ति तनैव विशेषेभ्यपदिज्यते, यत्त तु ते विशेषा न मभवन्ति तन्निविश्रिण्य
सामान्येन मामाधिकमुच्यते, तच्च द्विधा-इत्वर यावत्कथिक च, तत्र त्वरं स्वल्पकालीनमुच्यते, तच्च भस्तेरावर्ततेषु प्रथमपश्चिमतीर्थज्जनागोपितप्रतराय शिञ्जकस्य विज्ञेयं,

बकुशकुसीलीनिर्ग्रन्थान्तररूपाः पञ्चश्रमणा पठान्ते, अतस्तत्परणपरिणामात्मकाऽपि मयम गभवति, ततस्तमप्युपस्थाधितुं पुलकाद्रीन् श्रमणान् निरूपयन्नाह-

समणा पुलाय वडला कुसील निगंथ तह सिणाया य । आइतिय सकसाई विराय छडमा य केवल्लिणो ॥ ६८ ॥

श्रामयन्तीति श्रमणा साधवश्चागितिण, के पुनस्ते? इत्याह—‘पुलाय वडसे’ त्यादि, पुलका वडुला कुसीला निग्रन्था मातहान्ति, एतेषा च पुलकादीना मनेषा सामान्यत्वाग्रितिसद्भावेऽपि माहनीयकर्मजयोपशमादिवैचित्र्यादेदोऽवगन्तव्य, तत पुलका-निस्सार पलजिन्पस्य गन्धान्य ऋणन्तद्वय वड्यमागयुत्तया ज्ञानमनचरितगिप-जीवनात्संश्रमणं रफेदयन्तो येऽसारास्त पुलका, पुलका एव पुलका इतिरुक्ता, वडुला एव पुलका इत्यन्तर, एवम्भूतश्च मानिचगन्वात्संश्रमणोऽन्वाभिप्रेत, नतश्च वडुलासंश्रमणागात्साधवोऽपि वडुला सातिचारत्वाच्चलचरितिण इत्यर्थः, मूलोत्तरगुणविगधनात् सान्त्वलनकयायादयाद्वा कृत्वा जील - चरितं यथा न कुसीला, निर्गता मोहनीयकर्मलक्षणाद् ग्रन्थादिति निर्ग्रन्था, धातिकर्ममलपटलचालनात्साता इय मातका - कवलिन, ततः पुलका द्विधा—चरितपुलाया प्रसिक्तापुलाया, तत लब्धिपुलाका लब्धिविशेषयुक्ता, यथाह—‘संधाश्रयाण कजे जुगिणज्जा चक्कडिमवि जीए । नीए लदीणं जुआ लद्विपुलायां सुणयव्वा ॥ १ ॥’ अन्य एतदु—आसेवन्तो यो ज्ञानपुलाकस्तत्त्वैवमीदृशी लब्धि, स एव च लब्धिपुलाकां, न तद्व्यतिरिक्त कश्चिदप्य इति, प्रसिक्तापुलाकास्तु पञ्चविधा—ज्ञानमनचरितगिपनिमत्ता लिङ्गप्रतिषेधना यथासूक्ष्मप्रतिषेधनाथ, आह च—‘एलियाइराणेहि नाग मकाइण्हिं सम्मतं । मूलत्तरगुणपडिसिणाइ चरणा निगंहेइ ॥ १ ॥’ लिङ्गपुलाया अन्न निष्कारणयो करेइ जो लिङ्गं । मणसा अकप्पियाणा निसेवयो होअसुहुमो ॥ २ ॥’ इति १, वडुला अपि द्विधा—उपकरणवडुला अरविगवडुला, तत्र वडुलायाप्युपकरणप्रचालनादिविभूयानुवर्तका उपकरणवडुला, करचरणमुगादिशरीरवयवाना समन्तशरीरस्य वा प्रचालनादिनिभूयानुवर्तित अरविगवडुला, एते च द्विभेदा अपि सामान्यतः पञ्चविधास्तथा-आभोगवडुला सतवडुला अमग्नवडुला सूक्ष्मवडुला, तथाभागा—नाभूनामरुसंश्रमणं पत्तयानिभूयानिस्त्रेपंभूतं ज्ञान तत्प्रधाना वडुला आभागवडुला, तद्विपरीतास्तत्त्वनाभोगवडुला, गमना-युक्ता लोहऽविज्ञानदाया मग्नवडुला, तद्विपरीतास्त्वचरितगुणा, तत्त्वविपरीताभग्ननादिम-

दोषा सूक्ष्मवकुशा, उक्तञ्च—“आभोगे जाणतो कोइ दोसे अजाणमणभोगो । लोए जाणिजंतो असबुडो मबुडो इयरो ॥ १ ॥ अचिउमुह मज्जमाणो हाइ अहा-
मुहुमओ तहा वडसो ॥” इत्यादि, एते च वकुशा सामान्येन सुद्विषयत्वात्मा सातगौरवाश्रिता अविचिक्तपरिवाराञ्छेदयोग्यवचचारिलयुक्तां अवगन्तव्या, ततः
ऋद्धि-प्रचुरवसपद्मादिप्राप्तिर्यश-व्यातिगुणस्तत्कामका, सात-सुखं तव गौरव-आदरस्तदाश्रिता, अविचिक्तः-असंयमात् अप्रभूत ममुद्रकनादिना निवृष्टजड-
रतैलादिना विहितशरीरमृज कर्त्तरिकाकल्पितकेश परिवारो येषां तेऽविचिक्तपरिवारा, क्षेत्रयोग्य अवलम्बितचारऋर्वं यचारिव तेषां युक्ता २, कुशीला द्विविधा-प्रतिमेव-
नाकुशीला कषायकुशीलाश्च, ततः सेवना-सदमस्य सम्यगाराधना तत्प्रतिपन्नस्तु प्रतिसेवना तथा कुशीला प्रतिसेवनाकुशीला, कषाये म-उच्चलनकोवाद्युदयलजणे कुशीला
कषायकुशीला, तव प्रतिसेननाकुशीला पञ्चविधा-ज्ञानदर्शनचारिलिङ्गप्रतिसेवका सूक्ष्मप्रतिसेवकाञ्च, ततः ज्ञानदर्शनचारिलिङ्गान्धुपुजीवस्तत्प्रतिसेवक उच्यते, एव
एव शोभनस्तपस्वीत्यादिप्रशसया तु यस्तुष्यति स सूक्ष्मप्रतिसेवक, उक्तञ्च—“इह नाणाइकुसीलो उमजीव होइ नाणपभिईए । अहमुहुमा पुण तुस्स एम तवस्मिनि
संसाए ॥ १ ॥” कषायकुशीला अपि पञ्चविधा-ज्ञानदर्शनचारिलिङ्गकषायकुशीलो सूक्ष्मकषायकुशीलाञ्च, तव ज्ञानदर्शनचारि-त्रिलिङ्गानि दंज्वलनकोवकषाया-
द्युपयुक्तो य स्वस्वविषये व्यापारयति स तत्तत्कषायकुशील उच्यते, कषायविष्ट एव य कस्यापि शापं प्रयच्छति स चारिकषायकुशील, मनसा तु कागादीन कुर्त्तन
सूक्ष्मकषायकुशील, अथवा सज्जलनकोधादिकषायविष्ट एव ज्ञानदर्शनचारिलिङ्गानि यो विरावयति-अतिचारमलिनानि करोति स ज्ञानादिदषायकुशील, सूक्ष्म-
पायकुशीलस्तु तथैव, आह च—“नाण दसण लिग जो जुजइ कोहमाणामाईहि । मो नाणाइकुलीं चयइकुसीला उ सावेण ॥ १ ॥ अहवा कोहार्द्धि
नाणाइविराहओ कुसीलस्ति । मणसा कोहार्द्धि कुञ्चतो होइ सुहुमो उ ॥ २ ॥” उक्ता द्विविधा अपि कुशीला इति ३ नियन्त्र्या द्विविधा-उपशान्तमोहा चीरण-
हाथे, एतत्स्वरूप तु प्रागेव निरूपित सातकास्तु सर्वोपाधिब्यतीतत्वान्निर्गुणचरितभेदासम्भवत एकप्रकारा एवेति । एतेषां च पुलाकादीना व्याख्याप्रज्ञप्तौ —“परण-
वणे वेय रणे कप्प चरित्त पडिसेवणा नाणे” इत्यादि यथोक्तै पटविंशता द्वारैर्विचारोऽस्ति, तव बहुतरोपयोगीनि कानिचिद् द्वाराण्यनापि लिख्यते तव वेदद्वारे पुलाकाना

[illegible]

तस्मान्न प्राप्यान्तर्लोकं कलिना भवन्ति, प्राप्तानि न ज्ञानरूपाणां त्वपहङ्गा समग्र निवारितं, पुलाकानां तु सर्वे येन तन्निर्दिष्टं, यदाह—“समर्गो मगगवेगं परिहृय पुलायाम् समते च । चटदन्तुर्नि ग्राहकं च न य त्वाह गहरि ॥ ५ ॥ चारित्युल्लिङ्गं, पुलाकाद् बहुलापतिमिव नाकृती लावन्तगुणनिशुद्धौ वपायकुलीनेन तु सहर्गो पट्टन्या-
नपति, निष्पत्त्यन्तको तु चारित्युल्लिङ्गं, पुलाकादिभ्यस्तु सर्वभ्योऽप्यन्तगुणविशुद्धाविति ६, परिमाणद्वारे पञ्चदशस्वपि - कर्ममेषुमिषु पुलाका-
कदाचिद् भवन्ति कदाचिन्न भवन्ति, यदा भवन्ति तदा जानन्त एकादिक उत्कृष्टतन्तु सहस्रपट्टास्त्वं वकुलास्तु नन्देन प्राप्यन्ते, ते च जघन्यत त्वादिजनशृङ्गस्त्व-
मुत्कृष्टनोऽपि कोटिजनशृङ्गस्त्वाम्, एव प्रतिसेवनाकुलीला अः वाच्या, कषायकुलीला अपि सर्वदा लभ्यन्ते, ते तु जघन्यत कोटिमहत्त्वशृङ्गास्त्वमुत्कृष्टनोऽपि
कोटिमहत्त्वशृङ्गस्त्व निष्पत्त्या नञ्चित् प्राप्यन्ते कदाचित् न पाप्यन्ते, यदा प्राप्यन्ते तदा जघन्यत एकादिः उत्कृष्टतन्तु जनशृङ्गस्त्वं, ज्ञातका, पुन गवदा भवन्ति,
त च जघन्यत त्वादिशृङ्गस्त्वमुत्कृष्टनापि काटिपुलस्त्वमिति ७, तदव निरूपिता पुलाकादय पञ्चापि श्रमणा, प्रतेषु भगवतीन्त्यास्तपट्टनिजद्वाराणां
मध्ये शेषद्वारापलक्षणार्थं कषायद्वारं सूतकार एव चिन्तयन्नाह—‘प्राप्तिय मियादि, आदौ तिकमादिविरु-पुलाकशृङ्गकुलीलक्षण ‘सकसाह’ति गह कषाये-
सज्जलनकावादिभिर्वर्तते इति नक्त्याय भवति, इदमुक्तं भवति-पतिमिव नाकृती ला भेदत पूर्व द्विधा प्रोक्ता, तव पुलाकशृङ्गपरतिमिव नाकृती-
लात्तावन्चप तेषामग्रे शिङ्गयमध्यस्थतगमपि श्रेणि न प्रतिपद्यन्ते, तत्राविशेषिषु व्यभानाद्, अत मज्जलनकावमानमायालोभलक्षणेषु चतुर्षु कषायेऽन्ते वर्तन्ते,
कषायकुलीलारतु श्रेणिद्वयमपि प्रतिपद्यन्ते, सूक्ष्ममग्नरायं यावत्कषायकुलीलव्यपदेशपत्र अत एवापि मज्जलनेषु त्वावमानमायालोभेषु वर्तते, काये तुपजमात्तजपणाद्वाऽपगते
मानमायालोभेषु, माने त्वपसते मायालाभमायाऽपगमे पुनर्लोभे वर्तते, तत्ता व्यवस्थितमिदं-यत्पुलाकशृङ्गकुलीला सकषाया एव भवन्ति, अकषायताया निष्पत्त्यन्तस्त्व-
पाप्त रिति भाव, ‘छउमा य’ति छत्रस्थब्देनेह निर्मन्ना गृह्यन्ते, कषायात्त्वात्, ते च कषायमूला भवन्ति ? इत्याह—‘विराय’ति विगतः क्षीण उपगान्तो वा मायालो-
भात्सको रागो येषां ते विगता भवन्ति निष्पत्त्या, विगतद्वया इत्यपि गम्यते, कोदमानान्मकद्वेषापगम मत्वेव यथोक्तरागापगमस्य समये निर्णीतत्वाद्, अत स्थित-

भेत्तत्-निरग्न्या सवयव कषायादयरहिता भवन्ति, स्नातकास्तु केवलिनो ज्ञातव्या, इदमुक्त भवति-न केवल कषायभावा ज्ञानावरणादिकम्भशामपि तेजभावस्तत्त-
दभावे केवलित्वायोगादिति, इह च स्नातका इत्युक्तमपि लभ्यतेऽन्येषा केवलित्वासम्भवात्, तदेव तुलादण्डन्यायेन कषायद्वारस्य ग्रहणे शेषाणामभ्या-
यन्तभूताना भगवदीयन्योक्तद्वाराणामिह ग्रहण वेदितव्यं, तानि च पुलाकादिषु कानिचित्पूर्वं वृत्तौ चित्तानि, शेषाणि तु भगवत्युक्तानुसारेण स्वयमपि चिन्त-
नीयानीति गाथा । ॥ ६८ ॥ तदेव पुलाकादिश्रमणचरपञ्चानेन तत्परिणामात्मकोऽपि सयम सम्भवतीति दर्शितम् । अथैतस्मिन्नपि सयमे गुणस्थानलक्षणा
जीवसमासादिचिन्तनीया, सयमश्च निगधारो न सम्भवति, आधारश्चात्र पुलाकादय प्रस्तुता अतस्तेषु तच्चिन्ता क्रियते, तत्र पुलाकवकुशप्रतिमेवकुशलिपु प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थान-
नद्वय प्राप्यते, न शेषाणि, चारित्रगुणयुक्तत्वेनेतेषु मिथ्यादृष्टिचायसम्भवात्, श्रेयिष्ठयानारोहेण चार्पूर्वकरणत्वाद्योगादिति, कषायकुशलिपु तु प्रमत्ताप्रमत्तापूर्व-
करणाभिनिवृत्तिवद्वरद्वयसम्परायलक्षणाणि पञ्च गुणस्थानकानि लभ्यन्ते कारण तु प्रागेवोक्तप्रायमेव, निर्ग्रन्थपुशान्तमोहक्षीणमोहलक्षणं गुणस्थानद्वयमनाप्यते, स्नातकेषु तु
सयोरययोगिगुणस्थानकद्वय भवति । तदेव सामाधिक्येदोपस्थापनीयादिरूप पुलाकादिचरणपरिणामात्मकचोक्त सयम, प्रत्येकं च चिन्तितान्व जीवसामान्यथा च
सत्यवसितं संयमद्वारमथ दर्शनद्वारमभिधित्पुराह—

चउरिंदियाइ छउमे चक्खु भवक्खू य सव्व छउमत्थे । सम्मे य ओहिंदसी केवलदंसी सनामे य ॥ ६९ ॥

तत्र चक्षुरचक्षुर्विकवलमेवाददर्शनं चतुर्द्धा, इदं चातिप्रतीतिमिति सूत्रकृता स्मृत्या न निर्दिष्टमत्र विनेयजनानुद्धारं वगमेन किञ्चित्तन्मरूपं निरूपयाम, तत्र
दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं, दृष्टिर्वा दर्शनं, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यग्राहको वोव इत्यर्थ, यथा वन सेना ग्रामो नगरमित्यादि, चक्षुषा वस्तुसामान्याशान्दृष्टात्मकं
दर्शनं चक्षुर्दर्शनम् १, अचक्षुषा-चक्षुर्वर्जस्त्रियचतुष्टयेन दर्शनं यथोक्तत्वं तदचक्षुर्दर्शनम् २, चक्षुरादिकरणमनिरपेक्षोधात्मतोऽवधिरेव दर्शन-वस्तुसामान्याशान्द-
यामविदर्शनम्, अथवा रुपिव्यग्रहणात्मिका मर्यादास्वधित्तेन दर्शनमविदर्शनं, केवलं-पूर्वोक्तशब्दार्थं तेन दर्शन-यथोक्तत्वं केवलदर्शनम्, उक्त स्वरूपतो दर्शनचतुष्टयमथ

तत्र गुणस्थानकलजणा जीवसमागमश्चित्तनीयाः, ते च प्रस्तुतगायथा मूलकृताऽपि चिन्तिताऽतः सैव व्याख्यायते-‘चउरिन्द्रिया’ इति, चतुरिन्द्रिया आदिर्यस्य पञ्चेन्द्रिया-
देरसौ चतुरिन्द्रियादिर्मिथ्यादृष्टिरिति शेषः, ततश्चतुरिन्द्रियादिर्मिथ्यादृष्टेरागम्य ‘छउम’ इति क्षीणकपायछन्नस्य यावत् ‘चक्खु’ इति चनुदर्शनं प्राप्यते, मिथ्यादृष्ट्यादिषु
क्षीणमोहान्तेषु द्वादशसु गुणस्थानकेषु चनुदर्शनं भवतीत्यर्थः, अथेह चतुरिन्द्रियादित्वेन चनुदर्शनाभावादिति मिथ्यादृष्टेर्विशेषणं तदेकेन्द्रियद्विद्वितीयदीन्द्रियाणां
भन्तव्यः, मयोययोगिकेवलिनोस्तु चनुदर्शनं न संभवति, ‘अतीन्द्रिया केवलिन’ इति वचनादिति ‘अचक्खु य सव्वछउमत्थे’ इति सर्वस्मिन्नपि छन्नस्येऽचनुदर्शनं
क्षम्यत इत्यर्थः इदमुक्तं भवति-चनुदर्शनचिन्ताया ये तीन्द्रियान्ता जीवा वर्जितास्तेऽप्यचनुदर्शनमप्युपेक्षतेऽपि नेह वर्जनीयाः, स्पर्शनादीन्द्रियाणां तेषु सदभावात्,
तत्पदभावे चाचनुदर्शनस्याव्याहृतत्वात्, एव च मलनन्तरोक्तेषु द्वादशगुणस्थानेषु सामान्येनैव मन्त्रलाचनुदर्शनमवगम्यत इति स्थितं, ‘सस्मे य ओहिदसि’ इति अविरतसम्य-
ग्दृष्टेरारम्य क्षीणमोहगुणस्थानक्रमेव यावदवधिदर्शनमवाप्यते, परत केवलित्वेन मिथ्यादृष्ट्यादीनामवधिदर्शनं
प्रतिपद्यन्ते पर तन्मतमिह नाश्रितं, ‘केवलदसी सनामे य’ इति यमान नाम अयोस्तौ सनामानौ तयो सनाम्नो सयोग्ययोगिकवलिनो- केवलदर्शनं लभ्यते, केवलदर्शनेन
चाभ्या समाननामत्वं केवलशाब्दप्रवृत्तिमावकृतं वेदितव्यमिति गात्रार्थः ॥६६॥ उक्त दर्शनद्वारमय लेख्याद्वारमुच्यते, तत्र ‘लिरा श्लेषणे’ लिख्यते-मश्लिष्यतेः-कर्मणा जीवो
यकाभिस्ता लेख्या मकलरुर्मप्रकृतिनियन्दभूतकृष्णनीलकापोतेज पद्मशुक्रवर्णद्व्यग्राहायस्य जीवस्याशुभा शुभाश्च परिणामविशेषा इति हृदयं, यदाह-“कृष्णादिद्रव्यमाचि-
व्याद, परिणामा य आत्मन । स्फटिकस्यैव तलाय, लेख्याराब्द प्रयुज्यते ॥ १ ॥” एताश्च परिणामविशेषात्मिका लेख्या कृष्णा नीला कापोती तेजसी पद्मा शुक्लेत्येवं-
भूतैर्नामभिर्विशेषिता पट् भवन्ति, तामु चायास्तितोऽशुभा अपरास्तु शुभा, एतासा च विशेषत स्वस्यावगमार्थं जम्बूखादकदृष्टान्तो ग्रामघातकदृष्टान्तो तत्रै कस्मिन्
महाकानने वुमुचातुरा षट् पुरया सुविशेषविपक्षसम्पन्नप्रागभावनिमित्तसकलशाखात्रं सकलशाखात्रानिनीनमतमधुपरीरवापूर्वमाणसकलदिकचक्रजाल सकलदिकचक्रजाल-
मिलत्सकुन्तसन्दोहसमारव्यवहल कोलाहलं सकुन्तसन्दोहसमागम्यव्यवहल कोलाहलं विथान्तापहस्तितमपथिकजनसमाजथवणयुगल युगलधर्मसमयस्मृतिसमाधान-

समर्थकल्पद्रुमाकारं विभ्रानामेकं महाजन्मदृष्टमहाचतुः, तत सर्वैरपि हर्षमागतेरभिहितम्-ग्रहो ग्रवसंग्राहस्य दर्शनं तस्माद्विवर्तगामो बुभुक्षा भजयामो निजच्छयाऽस्य सरसमलानि, इत्येकवाक्यताया सत्या तन्मन्त्रे क्लिष्टपरिणामेनेकेन प्रोक्तं-युक्तमिदं केवलमस्मिन्नारोहता जीवितव्यस्यापि सन्देहस्तस्मात्तीक्ष्णकुञ्जारेणामूलत एव कर्तव्यत्वा तिर्यगेन प्रपात्य सुखेनेव सर्वफलानि भुञ्जीमहि, एष एवजातीयं कृष्णलेशयापरिणाम १ द्वितीयेन तु किञ्चित्सर्गुर्नोक्तं-किमस्माकमेतावत्प्रमाणेनैतेन महादृष्टेण कर्तितेन?, महती शाखाभेवेकमस्य सम्यन्धिर्नी कर्तयित्वा पातयामस्ततस्तत्फलान्यभ्यवहराम, एवप्रकारस्तु नीललेशयापरिणाम २ तृतीयस्तत्वाह- किं तयाऽपि महाजातया कर्तितया, तदवयवभूता एव लघुतराः प्रशाखाश्छिन्न इत्येवविध कापोलेशयापरिणामः ३ चतुर्थस्तु जगाद-किं तामिरपि वराक्रीभि छिन्नाभिः?, तत्पर्यन्तवर्तिनं मन्त्रिद्रुच्छानेव कर्तयाम, अथ तेजलेशयापरिणाम ४ पञ्चमस्तु ब्रह्मे-गुच्छैरपि किं छिन्ने?, तन्मध्यात्परिणामानि भक्षणयोग्यानि कानिचित्तत्फलान्यव गृहीम इत्येव पद्मलेशयापरिणाम ५ षष्ठस्तन्मिधत्ते-तेरपि किमुचित्?, यावद्भिरस्माक प्रयोजनं तावन्ति फलान्यस्य दृष्टस्यायस्तादपि पतितानि प्राप्यन्ते, तद्वरं तेरेव प्राणश्रुति कल्पयाम, किमतन्मोहनभञ्जनादिसन्तापेनेत्येवजातीयं शुक्ललेशयापरिणाम इति जन्मदृष्टादकदृष्टान्त १ ॥ अथ ग्राममातक्राना दृष्टान्त उच्यते-तत्र पडिभस्तत्फलनायकेर्मिलित्वा वनधान्यायपहाननिमित्तं कस्मिन्निद्रुमं मिला धाटी प्रचिता, तत्र केन प्रोक्तं-द्विपदचतुष्पदरूपस्तीवालवद्वादिक यत्किमपि पश्यथ तत्सर्वं मास्यतेत्येवजातीयं कृष्णलेशयापरिणाम १ द्वितीयस्तु नीललेशयापरिणामयुक्तः प्राह-मानुपागयेव मास्यत किं तिर्यग्भिरिति २ तृतीयस्तु कापोलेशयापरिणामान्वित प्राह-पुरुषानेव विनाशयत, किं सीभिर्गिति ३ चतुर्थः पुनस्तजलेशयापरिणामवर्ती जगाद-पुरुषेवपि सायुधानेव घातयत, किं निरायुधेरिति ४ पञ्चमस्तु पद्मलेशयापरिणामयुक्तोऽवादीत-सायुधेवपि युध्यमानानव निगृहीत, किं शेषेर्निगपराधैरिति ५ षष्ठस्तु शुक्ललेशयापरिणामसम्पन्न प्रतिपादयति-हन्त सर्वमिदमयुक्तं, यत एक तावत् वन हरथ अपरं च लोकमेन वगक विनाशयथ, तस्माद्वनं यद्यप्यपहरन् तथाऽपि पाणान् तावत्सर्वस्यापि लोकस्य रक्षतेति ६ । तदेव प्रदर्शिता सृष्टान्ता पट् लेश्याः स्वरूपतोऽयं गुणस्थानलक्षणान् जीवसमामान् सूक्ष्मकार एव तासु निरूपयन्नाह-

किण्हा नीला काऊ अविरयसमंत संजयंतऽपरे । नेऊ पम्हा सण्ठऽप्पमायसुक्का सजोगंता ॥ ७० ॥

कृष्णा नीला कापोती चेत्याद्य लेश्यालव्य मिथ्यादृष्टारभ्याविरतसम्यग्दृश्यन्त भवति न परतः, इदमुक्त भवति-मिथ्यादृष्टाद्याविरतसम्यग्दृश्यन्ता एव जीवा योक्तलेश्यालव्ये वर्तन्ते न देशविरतादयः, तेषा विशुद्धत्वात्, लेश्याना चाभूयामविशुद्धत्वादिति, 'संजयंतऽपरे'ति 'अपरे' अन्ये पुनराहु-सयनान्तमिदं लेश्यालव्य भवति, मिथ्यादृष्टारभ्य प्रमत्तसयतगुणस्थानपर्यन्ता जीवा एतस्मिन् कृष्णादिलेश्यालव्ये वर्तन्ते न त्वपमत्तादय इति भावः, देशविरतप्रमत्तावस्थायामपि तथाविधविशुद्धेस्मावादित मिथ्यादृष्टारभ्य 'ते ऊपस्था सपथाऽप्यमाय'ति सन्दिग्धहणेनात्र मिथ्यादृष्टिः सञ्जी गृह्यते, त मिथ्यादृष्टिसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियमादौ कृत्वाऽकागस्यान्तर्ग-लेश्यालव्य ते प्रतिपद्यन्ते इति हृदयं, 'ते ऊपस्था सपथाऽप्यमाय'ति सन्दिग्धहणेनात्र मिथ्यादृष्टिः सञ्जी गृह्यते, त मिथ्यादृष्टिसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियमादौ कृत्वाऽकागस्यान्तर्ग-तस्येहादर्शनात् न विद्यते प्रमादो यत्नासौ अप्रमादः सयतस्तमन्त व्यवस्थाप्य तैजसी पद्मा च लेश्या प्राप्यते, इदमुक्त भवति-मिथ्यादृष्टादिअप्रमत्तसयतान्तं सप्तसु गुणस्थानेषु वर्तमानस्य सञ्ज्ञो जीवस्य तैजसीपद्मालक्षणमपि लेश्याद्वयं वर्तते, न त्वपूर्वकरणादिषु, तेषु शुक्लेश्याया एनैकस्या सद्भावादिति, आह-ननु शानान्तरेषु पृथिव्यवद्वत्स्पर्-तीनामपि तैजसी लेश्या श्रूयतेऽहं तु सञ्ज्ञेन एवासौ प्रोक्ता तत्कथं न विराधः ? इति, अत्रान्वयत, इहानन्तगव्यमाणन्यायेन लेश्या द्विविधा भवन्ति-द्रव्यतो भावतश्च, तत्रैव शानान्ताना देवाना याऽहं व द्रव्यतस्तेजसीलेश्या वक्ष्यते तद्युक्त एव कश्चिन्मिथ्यादृष्टिर्देवस्तेभ्यश्च्युत्वा पृथिव्यवद्वत्स्पर्शपतिपृत्नपद्यते, तस्य च सा पूर्वभवसम्वन्धिनी तैजसी द्रव्यलेश्यैवेत्यहं नाभिहिता, भावलेश्यानामेवैव गुणस्थानकेषु चिन्तयितुमभिप्रतत्वात्, अथवा पृथिव्यादीनामप्याप्तावस्थायामैवैषा भवति, न परतः. कृष्णाद्यभूलेज्या-परावर्तनाद्, यतोऽल्पकालभावित्वेनेह नासौ निर्दिष्टेत्यविरोध इति, 'सुक्ता सज्जोमंत'ति मिथ्यादृष्टिमादौ कृत्वा स्यागिकवलिपर्यन्ता शुक्लेश्या प्राप्यते, मिथ्यादृष्ट्यादिषु स्यागिकवलिपर्यन्तेषु लयोदयासु गुणस्थानकेषु शुक्लेश्या लभ्यत इत्यर्थः, अयोगिनांऽलेश्यत्वादिति गार्थः ॥ ७० ॥ अथास्मिन्नेव लेश्याद्वारे प्रस्तुते पृथिव्यादिजीवाना मध्ये कस्य कियत्य काश्च लेश्या सभवन्तीति शिष्योपयोगित्वात्तिरूपयन्नाह—

पुढविदगहरिय भवणे वण जोइसिया असंखनरतिरिया । सेसेगिदियवियला तियलेसा भावलेसाए ॥ ७१ ॥

'पुढवी'त्यादि, पृथिव्युदकवनस्पतयस्तथाऽसुरकुमारादयो भवनपतयो व्यन्तगद्य प्रत्येक कृष्णानीलाकापेतीतेजमीलेश्याचतुष्टययुक्ता भवन्तीति शेषः,

भिहिता व्रजलाकेऽपि केपाचिदमराणा शुक्लेश्याऽपि प्रतिपादिता, यच्चात्र तत्त्व तत्केवलिना बहुश्रुता वा विदन्तीति, ग्रन्थ पुनरुक्ता गाथात्मन्यथाऽपि व्याख्यायति, परं तद्व्याख्यान प्रज्ञापनादिभिर्दृग्विस्वाद्योत्युपेक्षितमिति गाथार्थः ॥ ३ ॥ इह भवनपत्यादीना वैमानिकान्ताना देवाना नारकाणा च पूर्व या कृणदिका लेश्या केपाञ्चित्काश्चिदेव प्रतिनियता प्रोक्तास्ता द्रव्यलेश्या एव द्रष्टव्या, भावलेश्यास्तु प्रत्येक सर्वे पा षडपि भ्रन्तीत्यतदिदानी दर्शयितुमाह -'देवाणो'त्यादि,

देवाण नारायाण य दव्वल्लेसा हवति एयाड । भावपरिस्तीण उण नेरइयसुराण छल्लेसा ॥ ७४ ॥

देवाना नारकाणा च 'एयाड'ति या पूर्व यथास्व लेश्या प्रोक्तास्ता एता द्रव्यलेश्या एव ज्ञातव्या भवन्तीत्यर्थ, भावस्य-लेश्याद्रव्यापट्टमिमतस्य चित्ताध्य-वसायस्य पुन परावृत्तौ-परावर्तने नारकसुराणा सर्वेषामपि प्रत्येक षडपि लेश्या भवन्तीति ज्ञातव्यम्, इदमत्र हृदय-लेश्याशब्दः शुभाशुभे परिणामविशेष व्याख्यात, तस्य च परिणामविशेषस्य जनकानि सकलकर्मनिस्यन्दम्भूतानि द्रव्याणि जन्तूनां सदा सञ्चिह्नानि सन्तीत्यपि पूर्वमेव सूचित, तत्र कृष्णलेश्यापरिणामस्योत्पादकानि द्रव्याणि वर्णातोऽञ्जनपुञ्जादिसदृशकृष्णवर्णानि गन्धता मृतगवादिशरीरगन्धादप्यनन्तगुणाशुभगन्धानि रसत कटुकतुम्बकनिम्बगहिणीरसादप्यनन्तगुणकटुकरसानि स्पर्शत करप-लस्योदप्यनन्तगुणरक्त शस्पर्शानि भवन्ति, नीललेश्यापरिणामजनकानि तु वर्णतश्चासिपिच्छवेद्व्यमणिसमानवर्णानि गन्धत रुग्णालेश्याद्रव्यवदेव नवर तस्मात्किञ्चिदसौ शुभतरो मन्तव्यः, रसतश्चिदुहस्तिपिप्पलीरसादप्यनन्तगुणतिकरसानि स्पर्शतो गोजिह्वास्योदप्यनन्तगुणरक्त शस्पर्शानि भवन्ति, कापानलेश्यापरिणामनिर्वर्तकानि तु वर्ण-तस्तीलकशटककोकिलशरीरपापतप्रीवादितुल्यवर्णानि गन्धतो नीललेश्याद्रव्यवदेव केवल तस्मादय मनाविशुद्धतरोऽवन्तव्य, रसतस्तरणामफलतुवरकपित्थरसादप्यनन्तगुणाशु-भरसानि स्पर्शत सागवृक्षपत्तारपशोदप्यनन्तगुणरक्तशरपशानि भवन्ति, तैजसलेश्यापरिणामसम्पादकानि तु वर्णतो हिङ्गुलप्रवालदिनक्तशुक्लसुसुप्तदीपशिखासदृशवर्णानि गन्ध-तस्तु सुगन्धिसुममृद्यमानगन्धद्रव्यतुल्यसुरभिगन्धान्वितानि रसत परिपक्वाप्रफलसुप्रफ्रक्तपित्थरसादप्यनन्तगुणाशुभरसानि स्पर्शतस्तु दूरनवनीतशिरीषकुसुमस्पर्शादप्यनन्तगुणको-मलस्पर्शानि भवन्ति, पद्मलेश्यानिर्वर्तकानि तु वर्णतश्चूर्णितहिरासणकुसुमसदृशवर्णानि गन्धतस्तैजसलेश्यावदेव नवग शुभतरोऽत वक्तव्य रसतः सुसंस्कृतद्राक्षासरकादिभ्योऽप्यन-

न्तगुणशुभ्रसानि स्पर्शतस्तु तेजसलेश्यावद्रक्तव्यो नवरं कोमलतमोऽस्र द्रष्टव्य , शुक्रलेश्याहेतुभूतानि तु द्रव्याणि वर्णत शट्पञ्चकुण्डलीरहागदिगमानवर्णानि गन्धस्तौ जमनंग्या-
वदेव नवर शुभ्रतमोऽस्र द्रष्टव्य , रसतस्तु राजर्द्राचावीरशङ्खरादल्पनन्तगुणशुभ्रमानि, स्पर्शतस्तु तेजमनेश्यादेव नवर ताम्रलतमोऽस्र वाच्य इति । एवं च मन्वदैः
कृष्णादिद्रव्येर्जीवस्य ये परिणामविशेषा जन्वन्ते मुख्यतया त एव लेश्याशब्देनोच्यन्ते, गाणाश्याशब्देनोच्यन्ते, ततो भजनपरित्यक्तगणा गा- कृष्णान्नीलाभाधानीर्जयोलजगाश्चतस्र लेश्या उक्तास्ता
व्यपदिष्यन्ते, ततश्च कृष्णादिद्रव्याणि द्रव्यरूपा लेश्या द्रव्यलेश्या इति निर्दिष्यन्ते, ततो भजनपरित्यक्तगणा जन्वन्ति चित्तपापान्नेश्यान्त्यस्र कस्यचि-
द्रव्यलेश्या एव द्रष्टव्या , कस्यचिदेवस्य जन्मत आरभ्य पर्यन्त यावत्कुण्डलेश्याद्रव्याण्येवोद्दिनानि प्राप्यन्ते तस्यचिर्त्रोलेश्याद्रव्याण्यस्र जन्वन्ति चित्तपापान्नेश्यान्त्यस्र कस्यचि-
दाजन्मत एवावसान यावतैजसलेश्याद्रव्याण्येवोद्भवन्ति लोभ्यन्ते, ननु पञ्चलेश्यासु च लेश्याद्रव्याणामभिहितोद्भूतं, एषा शेषदेवानां नारकाणां च मध्ये
या यस्य पूर्व लेश्या प्रोक्ता सा तस्य द्रव्यलेश्या द्रष्टव्या, तत्तत्रेश्याद्रव्याणि तस्य देवस्य नारकस्य वा सत्त्वेनानिनादयानि द्रष्टव्यानीति नातर्पणं, भावमाश्रित्य पुन
सर्वेषा देवनारकाणां पदपि लेश्या भवन्तीति, आह-ननु भावाऽपि द्रव्यलेश्याजन्मत्वेनेव निर्दिष्टो, यदि च द्रव्याणि तेषां पट्प्रकाराणि न सभविता तदि भावापि पट्प्रकार-
कथं स्यात् ? कारणमन्तरेण कार्यस्य भवतो निर्हतुमत्त्वप्रसङ्गात् ? सत्य, किन्त्वभिरथितोद्भवत्वमाश्रित्य यानि यस्याक्तानि द्रव्याणि तान्येन तस्य भवन्ति, कादाचित्मन्वेन
तूद्भवेन भणितेभ्योऽन्यान्यपि तानि तेषामुदये प्राप्यन्त एव, तर्गाहि-मसमतकथयिष्या नर्चदा कुण्डलेश्याद्रव्याण्येवविश्रितव्यानि प्राप्यन्ते, कदाचित्तु सम्पत्कुलाभादिकाले
तैजस्यादिलेश्याद्रव्याण्युदयमागच्छन्ति, ततस्ते सम्यक् वादिभाव प्रतिपद्यन्ते, प्रवर्ज्यं चैतदङ्गीकृतमित्यमन्य ॥ मन्मत्स्वलाभस्तथा ममये य. प्राक्तं न नापपद्येत, प्रयु-
भलेश्यापरिणामे तदसम्भवादिति, आह—यद्येवं तर्ह्यवस्थितागन्तुकलेश्याद्रव्यजन्मपरिणामद्वयान्येककालं मद्भूत प्रसङ्गतं, न च युगपत्परस्परविन्दूपरिणाममत्ता ममयेऽभ्यु-
पगम्यते, युक्तया वा महगच्छते, सत्य, यान्यागन्तुकलेश्याद्रव्याणि कदाचिदुदयमागच्छन्ति तैजस्यितलेश्याद्रव्याणि प्रतिहनसामर्थ्यानि तथा निर्बोद्यन्त यथा स्वजन्मं परिणा-
म जनयितुं शक्नुवन्ति, ततश्चागन्तुकलेश्याद्रव्योदयकाले तज्जन्य एवैक परिणाम संभवति, तच्छूनः परिणामद्वयसङ्गाव ? इति, आह—यद्येवं तर्हि नारकदेवानां यावद्विद्यता

कृष्णाल्लेश्या प्रोक्ता या विरुध्यते, आगन्तुकलेश्याद्रव्योदयकाले तत्प्रतिघातात्, नेतदेव, आगन्तुकलेश्याद्रव्योदयकालेऽवस्थितलेश्याद्व्याणि तदाकारमात्रमेव प्रतिपद्यन्ते न पुन सर्वथा स्वरूप परित्यज्य स्थान्तर प्रतिपद्यते येनावस्थितोदयत्व विरुध्यते, तदुक्त प्रज्ञापनाया—“मे नृण भते! किण्वलेसा नीललेस पप्य नो तारुवताए नो तावन्नताए नो तागभताए नो तारयताए नो ताफासताए भुजो भुजो परिणामइ, हता गोयमा किण्वलेसा नीललेस पप्य नो तारुवताए” इत्याद्यभ्युपगम्यतः सर्व प्रत्युच्चारणीय यावत्पर्यन्ते ‘भुजो भुजो परिणामइ’ ति हन्त गौतमा! यथा त्व गतिपादयमि, अवस्थितादया कृष्णलेश्या आगन्तुकनीललेश्याद्रव्योदये तद्वर्णगन्धरस्यर्थता न प्रतिपद्यत इत्यर्थ, एव भगवता निर्वाचने प्रदत्ते पुनर्गति मोतम दृच्छति—“मे केणद्रेण भते! एव दुच्चइ किण्वलेसा नीललेस पप्य नो तारुवताए जाव परिणामइ” अत्र भगवान् कारणाह—“आगारभावमायाए वा सिया परिभागमायाए वा से मिया, किण्वलेसा य मा नो रालु नीललेगा, तत्थ गथा ओस्सक्कइ” ति, आकार—आगन्तुकनीलादिल्लेश्यासम्यन्ध्याभास, यन्त्यासन्ने जपाकुमुमादिके वन्तुनि दग्गणे तत्प्रतिच्छायावत्, आकार एव भाव—पदार्थ आकारभाव न एव तन्मात तेनाकारभावमात्रेणैवाभावस्थिता कृष्णलेश्या आगन्तुकनीललेश्यास्या स्यात्तन पुन सर्वेत्यर्थ, तथा प्रतिलो भाग’ गतिभाग प्रतिविम्बमित्यर्थ तस्मिन्नेव जपाकुमुमादिके वस्तुन्यथासन्ने दर्पणसद्व्रकान्तत त्प्रतिविम्बवत् पतिभाग एव प्रतिभागमात्र नेव चैयमवस्थितलेश्याऽऽगन्तुकलेश्यास्या स्यात् न तु सर्वेत्यर्थ, इदमुक्त भवति—प्रथमं मन्दतरं आगन्तुकलेश्यादेऽवस्थितलेश्या तदाभारमात्रमेव प्रतिपद्यत, तत प्रकर्ष गच्छ्यागन्तुकलेश्यादेः इतग तत्प्रतिविम्बमानमेव प्रतिपद्यते, विशिष्टत तदाकार प्रतिपद्यत इत्यर्थ, सर्वथा तु निजस्वरूप परित्यज्य तद्वपनामेव नायादयतीत्यन कृष्णालेज्येव स्वरूपत मा न तु नीललेश्या, केवल तल गतोत्तराण्ति, किमुक्त भवति?—तलैव स्वकीयस्वरूपेऽवस्थिता नीलादिल्लेश्याऽन्तरं प्राप्य समुत्सर्पति, किञ्चित् शुभ तदाकारभावमात्र वा तत्प्रतिविम्बमान वा प्रतिपद्यत इत्यर्थ, एव कृष्णलेश्याया कापोतलेश्यादिभिरव्यालापका वाच्या, तथया—“मे नृण भते! किण्वलेसा काउलेतं पप्ये”—त्यादि, तथा ‘तेउलेस पम्हलस सुक्कलेग पप्ये,” त्यादि, तदेवं कृष्णलेश्यामवस्थितोदयाग्रित्येतदुक्तं, गदा तु नीललेश्याऽवस्थितोदया भवति तदाऽवस्तव्या कृष्णलेश्या मह उपरितनीभिथ कापोतलेश्यातेजमदाश्चादिभि महालापका वक्तव्या, यथा—“मे नृण भते! नीललेसा कण्वलेग पप्ये” त्यादि “नीललेसा काउलेस तेउलेस पम्हलस

मात्रस्य सर्वत्र तुल्यत्वात्, परमार्थचिन्ताया तु सम्यक्त्वस्योपघातक दर्शनमोहीनीयमेवलल विस्तरेण, तेषां च मतिज्ञानावगणश्रुतज्ञानावगणदर्शनमोहानां कर्मपरमाणुत्कन्ध-
 रूपणा स्पष्टकानि-रसप्रचयविशेषलक्षणानि 'द्विविधानि' द्विप्रकाराणि भवन्ति, कथमित्याह—'सर्वदेशोपघातीनि' तर्वा स्वावार्थज्ञानादिक गुणमुपहन्तु शील येषां तानि
 सर्वोपघातीनि, तस्यैव स्वावार्थगुणस्य देशमुपहन्तु शीला येषां तानि देशोपघातीनि, ग्राहन्तु स्पष्टकमिति तावत्किमुच्यते ? कश्च ह गच्छार्थ ? उच्यते-इह तावत्प्रत्येक-
 मनन्तै परमाणुभिर्निष्पन्नाननन्तत्कन्धान् कर्मेतया प्राणी प्रतिसम्यमुपादत्ते, तत्र चैकैकत्कन्धे य सर्वजघन्यरस परमाणुन्तद्रतोऽपि रस केवलप्रज्ञया छिद्यमान किल रा-
 र्वजीवेभ्योऽनन्तगुणान् भागान् प्रयच्छति, अपरस्तु परमाणुस्तानयैकभागाधिकान् अन्य पुनरेतानपि द्वयधिकान् अपरस्तु तानपि त्रयधिकानित्याद्यं कोत्तरवृद्धया तावन्न्यय
 यावदन्यः परमाणुमौलिरशेरनन्तगुणानपि रसभागान् प्रयच्छति, एव स्थिते विविचितकर्मत्कन्धे यं केचन जघन्यगमा परमाणुजस्तेषां समुदाय स्मानजातीयत्वोदेका वर्गणोति
 प्रतिपादते, अन्येषां त्वेकेन रसभागेनाधिकानामणूना समुदायो द्वितीया वर्गणा, अपरेषा तु रसभागद्वयवृद्धाना समूहचृतीया वर्गणा, अन्येषां रसभागातयाभ्यधिकाना
 सद्घात चतुर्विर्गणा, एवमनया दिशा एकैकरसभागाधिकाना परमाणूना समुदायत्वा वर्गणा सिद्धानामनन्तभागेऽभ्यर्थ्योऽनन्तगुणा संप्राप्यन्ते, एताना चैता-
 वतीना वर्गणाना समुदाय स्पष्टकमित्युच्यते, शब्दार्थस्त्वय-स्पष्टत इवावोतरोत्तरसदृश्या परमाणुवर्गणा इति स्पष्टकमिति, इत ऊर्ध्वमञ्जलाग्या निरन्तरवृद्धया प्रवर्द्धमान-
 रसयुक्ता परमाणवो न लभ्यन्ते, किं तर्हि ? प्रथमस्पष्टकचरमवर्गणापरमाणुगतरसभागेभ्य सर्वजीवानन्तगुणरसभागवृद्धेनेव रसेन समन्विता परमाणवः प्राप्यन्त इत्यतो द्वितीया
 स्पष्टकमारभ्यते, अत्रापि च जघन्यरसानां परमाणूनामेका वर्गणा, तत एकेन रसभागेन वृद्धाना द्वितीया रसभागद्वयाधिकाना तृतीयेत्येव तावन्न्ययं यावत्पुनोक्तसदृश्योपेता
 वर्गणा इति द्वितीयं स्पष्टकम्, अथ पुनरपि रसस्यैकोत्तरा वृद्धिर्न लभ्यते किन्तु सर्वजीवानन्तगुणरसभागाधिक एव रस प्राप्यते, इतस्तेनैव क्रमेण तृतीया स्पष्टकमारभ्यते,
 पुनरेतेनैव न्यायेन चतुर्थमित्यादि यावदनन्तानि रसस्पष्टकान्युत्तिष्ठन्ति, एतेषु च स्पष्टकेषु रसो द्विधा भवति-शुभोऽशुभश्च, तत्र शुभप्रकृतीना समन्वी शुभ, अशुभप्रकृतीना तु
 समन्वी अशुभ, तत्र शुभो रसः सैरिमीचीरिण्यादिरसोपमो भवत्यतस्तददृष्टान्तादसौ भावनीयः, तथाहि-यथा मटिपीचीरेच्चादिरस सहजोऽवस्थितो मधुर एकस्थानिकव्यपदे-

स्मरणे सर्वशोक्तेदितेषु सत्त्वु, देशोपघातितामपि कियता द्विस्थानिकादिरस्यदकाना प्रतिसमग्रमनन्ते भगौ' अशौर्मच्यमानो देशोपघातिस्पदकसस्याज्यैकस्मिन्ननन्तमे भगोऽवतिष्ठमाने इत्यर्थं जीव सम्यक्त्वसमाप्नोति, नान्यथेति शेष इति गाथार्थः ॥ ७७ ॥ तदेव निर्दिष्टं सम्यक्त्वं लाभकारणं, तच्च सम्यक्त्वं लिप्ता भवति, तद्यथा—क्षयोपशमेन निवृत्तं क्षयोपशमिकं, उपशमेन निवृत्तमौपशमिकं क्षयेण निष्पन्नं जायिकमिति, तत्र क्षयोपशमादीनामेव स्वरूपस्मरणार्थमाह—

लोणमुद्वृणं सेसयमुवसतो भण्णए खओवसमो । उदयविधाय उवसमो खओ य दंसणत्तिगाथाओ ॥ ७८ ॥

मिथ्यात्व यदुदीर्णम्—उदयमागतमासीत् तत्सर्वं यदा 'क्षीणम्' अगतं भवति, उदीर्णात्पुनः 'शेषकम्' उद्धरितं यद्विवक्षितकालोऽद्याप्युदय नागच्छति केवलं सत्तायामेव वर्तते तद् 'उपशान्तं' विष्कम्भितोदयं यदा भवति तदाऽयमौदशो मिथ्यात्वमोहनीयस्योदीर्णस्य तुपशान्तत्वात्क्षयोपशमो भगयते, तेन क्षयोपशमेन निवृत्तं क्षयोपशमिकं सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वमोहनीये कर्मणि क्षयोपशमावस्थे गज्जन्तव सम्यक्त्वं लाभन्ते तत्क्षायोपशमिकसम्यक्त्वमुच्यते इत्यर्थः, एतच्च सूत्रेऽसदपि प्रक्रमायातत्वात्स्वयमेवावगन्तव्यम्, एवमुत्तरत्वापि, 'उदयविधाय उवसमो' इति उपशमनमुपशमं, स कः? इत्याह—मिथ्यात्वमोहनीयस्य य उदयस्तस्य यो विधातो भवेत् स उपशमः, उदयविधातश्चोपलक्षणः, उदीर्णस्य मिथ्यात्वस्य क्षय इत्यपि द्रष्टव्यः, उदीर्णोऽक्षीणे मिथ्यात्वस्योपशमायोगाद्, अत एव कस्यान्विन्त्यद्वयुस्तिकाया 'खओ य दंसणत्तिगाथाओ' इत्यस्य स्थाने 'जा समुद्वृणस्स य विमुद्धी' इति पाठो दृश्यते, अत्रायमर्थः—अनुदितस्यादयविधात ममुदीर्णस्य चोदयप्राप्तस्य या विमुद्धि—क्षयः स उपशमः, अत्र पाठे क्षयलक्षणे सुगमत्वात्स्वयमभ्यूहमिति, ततश्चेदमुक्तं भवति—उदयप्राप्तस्य मिथ्यात्वस्य क्षय शेषस्य त्वनुदीर्णस्य सत्तामात्रवर्तिनो य उदयविधात-उदयायोग्यत्वापादनलक्षणं स उपशमः, आह—यथेवं क्षयोपशमस्याज्यैवंस्वरूपस्यैव पूर्वं व्याख्यातत्वात्तस्योपशमेन सह भेदो न प्राप्नोति, सत्यं, किन्तु क्षयोपशमावस्थे कर्मणि विपाकत एवोदयो नास्ति प्रदेशतस्त्वस्यैव, उपशान्तावस्थे तु प्रदेशतोऽपि नास्त्युदय इत्येतावताऽनयोविशेष इत्यलं परदृष्टेन, तेनोपशमेन निवृत्तमौपशमिकं, सम्यक्त्वमिति स्वयमेव द्रष्टव्यं, इदं च यथा लाभ्यते यथा च मिथ्यात्वमोहनीयस्य कर्मणोऽन्तरकरणे वर्तमानस्य जीवस्यैतद्भवति

तथा अन्ये सात्त्विकगुणकार्योन्निवेशे पूर्व दर्शितमेव, चायोपशमिकस्यापि सम्यक्त्वस्य शुद्धसम्यक्त्वपुत्रलवेदकस्य

तस्मैव निमित्तमज्ञानव्यमिति,

‘स्वप्नोऽयं दसबलित्वाद्यो’ ति दर्शनबन्धेन दर्शनमोहनीय कर्मान्न विवक्षित, तस्य त्विक पूर्वोक्तस्वरूपं सम्यक्त्वमिश्रमित्यात्वपुत्रलवेदकस्य तस्य यो धातो—विशुद्धा-
भ्यवसायत सर्वथा दलिकनिर्लेप्ताकरलक्षण स जाय इहोच्यते, तेन क्षेत्रेण निष्पन्नं चायिकं, सम्यक्त्वमभिधीयत इति स्वयंभावसेयम्, ग्राह—नन्वन्यत्र दर्शनसत्क-
क्षेत्रेण चायिकं सम्यक्त्वपुके अत तु दर्शनत्रिकक्षयादुच्यत इति कः न विरोधः ? सत्यं, किन्तु मुख्यत इदमेव दर्शनत्रिकं सम्यक्त्वस्यावारकमत एव तत्तत्तयादेव
चायिकं सम्यक्त्वं वक्तुमुचित, यथान्यत्र दर्शनसत्कक्षयात्तदुच्यते तदनन्तानुबन्धिचतुष्टयेऽपि न चिप्यते, तदक्षप्रेषे तु न चायिक सम्यक्त्व-
प्रत पारम्पर्ये शान्तानुबन्धिचतुष्टयक्षयाविनाभावित्यात्चायिकसम्यक्त्वस्य तेष्यनन्तानुबन्धित्वार मोधादयो दर्शनमोहत्वेन विवक्षिता, दर्शनसत्कक्षयाच्च चायि
सम्यक्त्वमित्यन्यदोक्तमित्यदोषः, परमार्थतस्तु ययोक्त दर्शनत्रिकमेव दर्शनमोह उच्यते, तत्तद्यानन्तरमेव चायिकसम्यक्त्वोपलब्धेरित्यलमतिवर्तितेन, कोपि ‘स्वइयं
दंसणतिगद्याधो’ ति पाठस्तत्र दर्शनत्रिकमात्रं जाय इति शेषस्तेन क्षेत्रेण निष्पन्नं चायिक सम्यक्त्व भवतीत्युपस्कारः, एवमन्यान्यपि पाठान्तराभ्युपगम्यते, अस्तुतोः
विरोधतो व्याख्येयानीति गाथायः ॥ ७८ ॥ तदेवकुलं स्वरूपत सम्यक्त्वमथात्र शुद्धस्थानलक्षणान् जीवसमासाधिन्तयग्राहः—

स्वइया अविरयसम्माह, सम्मदिद्वीसु । उवसं तह सिद्धंता जहाकमसो ॥ ७९ ॥

‘त्यादि, ‘उवसम’ति औपशमिकः सम्यक्त्व ‘वे’ ति वेद्यते—अनुभूयते शुद्धसम्यक्त्वपुत्रल अस्मिन्निति वेद्य—चायोपशमिक सम्यक्त्वमुच्यते,
औपशमिकचायिकसम्यक्त्वयो पुत्रलवेदकस्य सर्वयैवाभावादितमेव चायोपशमिकं सम्यक्त्व वेदकमभिधीयत इति भावः, अत एव चायमात्रसम्यक्त्वपुत्रलवेदकपरमप्राप्त-
लक्षणं यदन्यत्र वेदक सम्यक्त्वमुक्तं तदिह अन्ये पृथग् नोक्तं, पुत्रलवेदकस्य समानत्वेन चायोपशमिकसम्यक्त्व एवान्तर्भावादिति, ‘स्वइय’ ति चायिक सम्यक्त्व, तदे-
तानि सौम्यापि सम्यक्त्वानि ‘अविरयसम्माह सम्मदिद्वीसु’ ति अविरतसम्यक्त्वपुत्रलदिषु सम्यक्त्वेषु वर्तते, न तु मिथ्यादृष्टिसात्त्वादनमिश्रगुणस्थानकेनैविसाधं, अ-

विरतसम्यग्दृष्ट्यादयो ह्ययोगिपर्यन्ताः सर्वं सम्यग्दृष्ट्य इति ते यथासम्भवेतेषु सम्यक्त्वेषु प्राप्यन्ते, अथस्तस्मात्सु तयोऽसम्यग्दृष्टित्वादेव नैतेष्वन्यतरस्मिन्नपि वर्तन्त इति तात्पर्यम्, अविरतसम्यग्दृष्ट्यादिषु च त्वेष्वप्युपरितनुष्वस्थानेकमेवेतानि लोकापि सम्यक्त्वानि समुदायानि न वर्तन्ते, किन्तु किमपि क्रियदपि शुभस्थानक यावदिति दशयति—‘उवसंतमपमपस्ते’ त्यादि, सिद्धान्ता इत्यत्र योऽयमस्तान्द स प्रत्येकमभिसंबध्यते, तत्तद्यौपशमिकं सम्यक्त्वमुपशान्तान्त भवति, अविरतसम्यग्दृष्टिलक्षण चतुर्थं शुभास्थानकमादौ कृत्वापशान्तबोहृत्स्वरूपमेकादशं शुभस्थानकं यावत्प्राप्यत इत्यर्थं, तत परं क्षीणोद्धत्वेन क्षायिकसम्यक्त्वस्यैव भावादिति भावः, क्षायोपशमिकं तु सम्यक्त्वमप्रमत्तान्त भवति, अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तेष्वेव प्राप्यते न परत इत्यर्थं, अपूर्वकरणादीनां हि दर्शनमोहरय क्षीणतत्त्वपशान्तत्वाद्वा क्षायिकमौपशमिकं वा सम्यक्त्वं भवति, न क्षायोपशमिकमिति भावः, क्षायिकं सम्यक्त्वं सिद्धान्त भवति, अविरतसम्यग्दृष्ट्यादिष्वयोगिपर्यन्तेषु शुभस्थानेषु वर्तितात् सिद्धावस्थायापि न निवर्तते इत्यर्थं, ‘जाहाकमसो’ ति ‘उक्ताम्वस्येक’ यथा क्रमश एतद्वृत्तिर्भाविनीया, ‘न समुदायानां तन्वे सौत्यः’ अयमत्र परमार्थः—अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तानां प्रस्तुतानि क्षीणपि सम्यक्त्वानि सभर्वान्ति, अपूर्वकरणादिनिवृत्तिबादरसूदम ‘अ-३०००’ सम्यरायंपशान्तमोहास्तु क्षायिकसम्यग्दृष्टयो वा भक्त्यौपशमिकसम्यग्दृष्टयो वा, न तु क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टय, क्षीणमोहास्तुयोगिकेवलिन सिद्धाथ क्षायिकसम्यग्दृष्टय एवेति गाथार्थः ॥ ७६ ॥ अद्वैतान्वेव क्षीण सम्यक्त्वानि प्रसङ्गतौ वैमानिकादिष्वेषु चिन्तयन्नाह—‘वैमाणी’ त्यादि,

‘वैमाणिया य मणुया रयणाए असंखवासतिरिया य । तिविहा सम्मदिट्ठी वेयगजवसाम्मा सेसा ॥ ८० ॥

वैमानिका मनुष्या ‘रयणाए’ ति रत्नभगानरका इत्यर्थं असह स्वयंवर्यापुषिस्तिद्वन्द्वश्च ‘तिविहा सम्मदिट्ठ’ ति तिविधा सम्यग्दृष्टयो भवन्ति, क्षीणपि प्रस्तुतसम्यक्त्वान्येषु सभर्वतीत्यर्थं, तथाहि—वैमानिकानां मध्ये योऽनादिमथ्यादृष्टिर्देव प्रथमं सम्यक्त्वस्वामोति, तत्प्रान्तरकरणात् तत्प्रथममन्तर्मुद्रुत्तं मौपशमिकं सम्यक्त्वं भवति, तच्च कथं किञ्चस्मै वा इत्याद्यतैव साम्बादनगुणस्थानविचार निर्णीतमेव, औपशमिकसम्यक्त्वान्वानन्तरं शुद्धसम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलान् वेदयतस्तस्यापि

ज्ञायोपशमिक साम्यक्त्वमवाप्यते, मनुष्यतिर्यग्भ्यो वा य ज्ञायोपशमिकसम्यग्दृष्टिर्मानिकेषुत्ययते तस्यैतत्पारमविक लभ्यते, यदा पुन. कश्चित्मनुष्यो वैमानिकयोरयमा-
युर्वन्च विधाय पथात्तत्पक्षेणमारभते बद्धायुःकृत्वाच्च ता न समापयति, केवलं दर्शनसप्तकं ज्ञायित्वा ज्ञायिकं सम्यक्त्वमवाप्नोति, ततश्च मनुष्यायुस्तत्तुष्टिसमये मृत्वा वैमा-
निकेषुत्ययते तदाऽनेन न्यायेन वैमानिकानां पारमविकं ज्ञायिक साम्यक्त्वमवाप्यते, न तु तादृक्विक, मनुष्यस्यैव तद्भवे ज्ञायिकसम्यक्त्वारम्भकत्वादित्येव वैमानिकास्त्रि-
विमसाम्यग्दृश्य, मनुष्यास्तु द्विविधा — सङ्ख्येयवर्षायुषोऽसङ्ख्येयवर्षायुषश्च, तत्र सङ्ख्येयवर्षायुषा मनुष्याणामौपशमिकसम्यक्त्वमनन्तरोक्तन्यायेन प्रथमसम्यक्त्वलाभ-
मूलो भवत्युपशमश्रेण्या वा, तदनन्तरकालादिभावो तु ज्ञायोपशमिक तद्भुविक, अथवा देवीदीना ज्ञायोपशमिकसम्यग्दृष्टीना मनुष्येषुत्ययतौ पारमविक ज्ञायोपशमिक सम्य-
क्त्वमवाप्यते, ज्ञायिकं तु ज्ञापकश्रेण्या तादृक्विव, नारकदेवानां ज्ञायिकसम्यग्दृष्टीना मनुष्येषुत्ययतौ पारमविकं वा तदिति, असङ्ख्येयवर्षायुषा तु मनुष्याणामौपशमिकं वैमानिक-
वदेव भावनीय, ज्ञायोपशमिकं तु तदनन्तरकालादिभावि तादृक्विकं तथैव, तिर्यग्मनुष्यास्तु ज्ञायोपशमिकसम्यक्त्वयुक्ता वैमानिकेष्वेव जायन्ते नान्यत्र, ये तु मिथ्यादृष्ट्य-
वस्थाया बद्धायुक्त्वत्वादेष्टुत्ययन्ते तेऽत्रय मरणसमये मिथ्यात्व गत्वेवोत्ययन्त इति पारमविक ज्ञायोपशमिकसम्यक्त्वममीषा न लभ्यत इति काम्मप्रन्थिका, सैद्धन्तिका-
स्तु मन्यन्ते — ज्ञायोपशमिकसम्यक्त्वस्युक्ता अपि बद्धायुषोऽमी केचिदेतेष्टुत्ययन्त इति पारमविकमपि ज्ञायोपशमिक सम्यक्त्वममीषा लभ्यते, ज्ञायिकं तु वैमानिकवदेव
ज्ञान्यमिति, रत्नप्रभानारकाणां त्वौपशमिक ज्ञायिकं च वैमानिकवदेव, ज्ञायोपशमिकं त्वसङ्ख्येयवर्षायुष्कमनुष्यवद्भावनीयमिति, असङ्ख्येयवर्षायुष्कतिरश्चा पुनस्तीर्ययपि सम्य-
क्त्वात्सङ्ख्येयवर्षायुष्कमनुष्यवद्भावानि, 'असंखवासनरतिरिया' इति कचित्पाठ, स चासङ्गत एव, सङ्ख्येयवर्षायुषामसङ्ख्येयवर्षायुषा च मनुष्याणां 'मनुष्य'-
रूपमेतन्नैव सामान्यपदेन पूर्वमुपात्तत्वादिति, 'वैयगमुवसामगा सेस' ति भणितेभ्य शेषा भवनपतिव्यन्तरा ज्योतिष्का सङ्ख्येयवर्षायुष्कसङ्घिष्वन्त्यतिर्यन्च शक्-
गप्रभायवस्तनषट्पुञ्चीनारकाश्च 'वैयग' ति ज्ञायोपशमिकसम्यग्दृश्य. 'उवसामग' ति औपशमिकसम्यग्दृश्यश्च भवन्ति, ज्ञायिकं हि सम्यक्त्वमेतेषु तादृक्विक तावन्न
भवति, सङ्ख्येयवर्षायुष्कमनुष्यस्यैव ज्ञायिकसम्यक्त्वारम्भकत्वादित्युक्तमेव, पारमविकमपि न भवति, ज्ञायिकसम्यग्दृष्टेरेष्टुत्ययते, आह — ननु वायुदेवादीना ज्ञायिकस-

स्यग्दृष्टीना वृत्तीयां सरकण्ठुनी यावदुत्पत्तिरगमे श्रूयते तत्किमिति शर्कराप्रभावालुकाप्रभानारकाणामपि चार्थिकसम्यक्त्व निषिध्यते, सत्यं, किन्तु चार्थिकसम्यग्दृष्ट्य प्रायो रत्नप्रभामेव यावद्गच्छन्ति, परतस्तु स्वल्पा एव किञ्चिद्वज्रजन्तीति स्वल्पत्वात् इह ग्रन्थे न विवक्षिता, अन्यतो वा कुलाश्रित्कारणादिति केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीति, एक-
द्विविचतुरिन्द्रियासिद्धिपञ्चेन्द्रियाणां तु तद्वद्व परभव वाऽवेद्य प्रस्तुतसम्यक्त्वमव्ये एकमपि न सम्भवतीति गार्थार्थ ॥ ८० ॥ उक्तं च सप्रसङ्गं सम्यक्त्वद्वारं, साम्प्रत-
सिद्धिद्वारमभिधीयते, तत्र सञ्ज्ञान सञ्ज्ञा विशिष्टिरित्यर्थः, सा च विधा—हेतुवादसञ्ज्ञा दीर्घकालिकसञ्ज्ञा दृष्टिवादसञ्ज्ञा चेति, तत्र हेतु युक्तिनिष्ठ साध्यार्थगमनो वचन-
विशेषो वदन वादो हेतोर्वादो हेतुवादस्तेन सञ्ज्ञा हेतुवादसञ्ज्ञा, सा च द्विविचतुरिन्द्रियासिद्धिपञ्चेन्द्रियाणां मन्तव्या, ते हि हेतुवादेनैव वक्तुं शक्यते सञ्ज्ञेन एते आतपादि-
भ्यश्छायावायश्रयादाहारादिनिमित्तचेष्टायुक्तत्वाच्च मनुष्यादिद्विदिति हेतुवादेनैते सञ्ज्ञेन, एतदपेक्षया तु निषेध्या श्रुत्यप्येतोवायुवनस्पतयोऽसञ्ज्ञेन, आह—ननु श्रुत्यव्यादी-
नामन्योहारादिका दशविधा सञ्ज्ञा समये प्रोक्तैव तत्कथमेतेऽप्यसञ्ज्ञेन, सत्यं, किन्त्वतोवाव्यक्तत्वेन तुच्छवादाहारादीनामिष्टानिष्टादिविशेषापरिज्ञानेनाशोभनत्वाच्च विद्य-
माना अपि तेषां नेहासौ विवक्षिताऽतो न श्रुत्यव्याद्येकेन्द्रियाणां सञ्ज्ञेन, न हि रूपकादितुच्छनां घनीत्युच्यते, नाप्यशोभरूपो रूपवानिति व्यपदिश्यते, इत्येवमेकेन्द्रिया-
अपि स्तोक्याऽशोभनया च सञ्ज्ञया नेह सञ्ज्ञित्वेन प्रोक्ता इति भावः, दीर्घ—अतीतानागतवर्तमानरूपा यः कालो दिनपक्षमासादिस्तत्र भवा दीर्घकालिका सा चासौ
सञ्ज्ञा च दीर्घकालिकसञ्ज्ञा—कृतमिदं करोमीदं करिष्यामीदं शांभनमेतदासीद्वृत्ते भविष्यति वेत्यादिसुदीर्घकाललयगोचरविशिष्टमनोव्यापारवती न तु हेतुवादिसञ्ज्ञं वप्राय-
साम्प्रतैचित्वमात्ररूपेति भावः, हेतुवादेन चेयं न साध्यते, अतिस्पष्टत्वेन वालानामपि सुप्रतीतत्वादिति हेतुवादसञ्ज्ञया सहास्य साङ्कर्यं न भावनीय, इयं च मनोलब्धिसंप-
न्नाना नारकागर्भजतिर्यमनुष्यदेवानामेव बोद्धव्या, एते हि काललयगाचरयुक्तयुक्तविचारचतुरत्वात्प्रस्तुतसञ्ज्ञया - सञ्ज्ञेन उच्यते, एतदपेक्षया तु मनोलब्धिशून्या सर्वेऽप्य-
सञ्ज्ञेन, दृष्टि सम्यग्दृष्टिरिह गृह्यते तस्या वदन वादो दृष्टिवादस्तेन सञ्ज्ञा दृष्टिवादसञ्ज्ञा—सम्यक्त्वविमलीकृतज्ञानरूपा न तु मिथ्यादृष्टिनारकादीनामिव-मिथ्यात्वक्रुषितवोध-
स्वरूपमिति हृदयम्, एषाऽपि नारकागर्भजतिर्यमनुष्यदेवानामेव द्रष्टव्या, केवलं सम्यग्दृशां, न तु मिथ्यादृशां, अतस्ते सम्यक्त्वसद्भावविद्युद्धज्ञानत्वात्प्रकृतसञ्ज्ञया मञ्जिनोऽभिधी-

यन्तो, एतदप्यत्र तु निष्कारुण्यं संवत्सरादिभेदा विविधेह सञ्ज्ञा प्रोक्ता भवति, सिद्धान्ते तु द्वान्द्रियादीनामप्याहारसञ्ज्ञादिभेदादसौ
इतिगोपि निर्दिष्टेति इयं न विरोधापत्तिः, नैतदत्र, भ्रममन्तराहणादिरूपा मामान्यप्रवृत्ति कुर्वता लभ्यते (ओघसंज्ञेति) आहारादिदशविधसञ्ज्ञामभ्य-
गिरान्ते च तेनामसौ प्राप्ताऽतः सेह चतुर्थी सञ्ज्ञा प्राप्नोति, तत्सम्बन्धान्वयैकान्द्रियाणा मन्त्रित्वमापद्यते, भवद्भूतस्त्विह हेतुवादादिभेदात्तस्य एव सञ्ज्ञा प्रोक्ता, एतेन्द्रियाश्च
तत्प्राप्तारैरसासिद्धिभ्यः निर्दिष्टास्तत्त्वमिदमवगन्तव्यम्, तत्पुरुष, किन्त्वव्यक्तमात्रत्वेन स्तोकाऽप्यभना चैकान्द्रियाणा मन्त्रित्वमापद्यते, किं तर्हि प्रचुरधनवानेव कनी विधि-
मयुःसञ्ज्ञाप्रदाह्म, यथा हि रूपकादिना स्तोकेन धनेन विद्यामानेनापि दरिद्रा धनोति नोच्यते, कुत्पितवपुरुषोऽपि च रूपवानभिधीयते, किं तर्हि प्रचुरधनवानेव कनी विधि-
पुरुषपुरुष एव च रूपवानिति लाक व्यपदिश्यते, एवंचैकान्द्रिया अप्यनया स्तोकायाऽभनया चौघसञ्ज्ञया सञ्ज्ञना नाभिधीयन्ते इत्यमीषा मन्त्रप्रकारैर्मन्त्रित्वमिहान्वयमान न
किञ्चिद्विद्ममिति, यद्येवमाहारमपरिग्रहादिसञ्ज्ञा अन्यत्र या प्राक्तास्तासांमिह सदृशो न प्राप्नोतीति मेव, एतास्त्वेव तिसृषु सञ्ज्ञासु तत्सदृशहसत्त्वेन नामान्यस्वरू-
पास्तत्त्वद्विधोभूतानामत्र तासामन्तर्भावदिललमतिवह्विस्तरेण कार्यमेवाभिदध्म, तत्रेतासु तिसृषु सञ्ज्ञासु मध्येऽस्मभ्या हेतुवादसञ्ज्ञा तत स्पष्टतरा दीर्घकालिकी ततोऽपि
रामान्द्रियासिद्धिभ्यः स्पष्टतमा दृष्टिवादसञ्ज्ञा, सिद्धान्त पुनर्यत्र कचित्सञ्ज्ञासिद्धिभ्यः पर्यदासाश्रयणात्स एवामन्त्रित्वमिहान्वयमिति ॥ तदेवं निर्दिष्टौ स्वरूपन मन्त्रप्रकारौ, एतयोश्च गुणस्यान्तरात्पणान् जीवसमासान्निरप्यधितुमाह स्वयमेव सुवकार —

अस्सणि चिन्दियंत सण्णी उ समण छउमत्था । नोसणि नो अस्सण्णी केवललण्णी उ विण्णोओ ॥ ८१ ॥

‘अस्सणि’ ति । लुहाविमकिक्का निर्देशा, यथासम्भवमेवमन्यतापि, ततश्चासञ्ज्ञा मन्त्रित्वविधिरहितसाम्बन्धजपव्यन्त्रियेषु प्राप्यते, के ? इत्यह—
‘अमपपंचिदियंत’ ति अमनस्कोऽमोलविधिरहित पञ्चेन्द्रियो वृत्तिसाश्रित्यान्ते येषा तेऽमनस्वपञ्चेन्द्रियान्ता किञ्चादृष्टिस्तास्वादसञ्ज्ञा जीवसमासा, एवामेवैकान्द्र-

यादिष्वमनस्कञ्चेन्द्रियान्तेषु जीवेषु कृते, न्तु मिश्राविरतस्म्यदृष्टयादयस्तेषामेकेन्द्रियात्मकस्फुञ्चेन्द्रियान्तेषु कदाचिदप्ययुते, तदिदमस हृदयम्—एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियसामन्य-
स्फुञ्चेन्द्रियलक्षणेषु जीवेषु ये वर्तन्ते म्रिय्यादृष्टिसात्वादनलक्षणा जीवास्त एवासिञ्क्षु प्राप्यन्ते न मिश्राविरतादयोऽसिञ्क्षना तयावियुद्धेराधात सात्वादनाऽपि
पूर्वभवादायोऽप्यर्थावस्थायामेवासिञ्क्षु प्राप्यते, परता म्रिय्यात्वगमनादिति भावनीय, 'सन्नी उ' 'तु' पुनरर्थे लुप्तसप्तमो बहुवचनत्वान्मनालब्धियुक्त सङ्क्षिप्तञ्चन्द्रियलक्षणे
सिञ्क्षु पुनर्वर्तते, के ? इत्याह—'समणछउमरथ' ति छादयति—आवृणोति केवलज्ञानादीति छत्रज्ञानावरणादिकर्म तव निष्ठन्तीति छत्रस्था—क्षीणमोहप-
र्यन्तगुणस्थानवर्तिनो जीवास्ते चैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियासिञ्क्षुञ्चेन्द्रिया अमनस्का अपि भवन्त्यतस्तद्व्यवच्छेदायमाह ममस्का, ततश्चेदमुक्तं भवति समनस्का सन्तो त्रे केचन
छत्रस्थास्ते सर्वेऽपि सिञ्क्षु वर्तन्ते, ते च म्रिय्यादृष्ट्यादिक्षीणमोहपर्यन्ता द्वादशगुणस्थानवर्तिनो जीवा मन्तव्या, म्रिय्यादृष्टिसात्वादना समनस्का अमनस्काश्च भवन्त्य-
तस्तेषा व्रतियथासम्भवं सञ्जिह्वसिञ्क्षु च द्रष्टव्या, मिश्राविरतादयस्तु समनस्का एव भवन्त्यतोऽमीषा सञ्जिह्वं व्रतिरितिह तात्पर्यं, मयाग्ययानिकेवलिनस्ताहि का यतोऽ-
इत्याह—'नोसखी'त्यादि, उभयरूपोऽपि केवली न सञ्जिह्वु वर्तते नाप्यसिञ्क्षु, यतोऽसौ सञ्जिह्वो तावन्न भवति, तथाहि—मनोव्यापारपूर्वकातीतार्थस्मरणानागतार्थचि-
न्तायालिङ्गितदीर्घकालिकमतिश्रुतविमर्शात्मिका सञ्जिह्व प्रकृता, सा च भगवत केवलिनो न सभवति, नि शेषवरमन्त्रयोत्पन्नकवलज्ञानाच्चादप्रतिसमयावभासितमस्तवस्तु-
स्तोमत्वेन मनोविकल्पस्परस्परचिन्तामतिश्रुतव्यापारातीतत्वाद्, अतः सञ्ज्ञातीतत्वान्न सञ्जिह्वपदेशभाज केवलिन, तदुक्त—'सन्ना सरसमणागयचिन्ता य न सा जिणेषु
समव । मन्वावारविमुक्ता सन्नाईया इमे तम्हा ॥ १ ॥' इति, असञ्जिह्वपदेशा यथा नार्हन्ति तथा प्रतीतमेव, तदव्यपदेशस्य मनोलाब्धिरन्यथु मम्मर्जुज।ञ्चेन्द्रियेष्वेव
नियेशनात्, केवलिना तु तल्लब्धिसम्पन्नत्वाद्, अत सयोग्ययोगिकेवली न सञ्ज्ञी नाप्यसञ्ज्ञीति विज्ञेय, किन्तु रायन्तरेमेवेति स्थितमिति गाथार्थ ॥ ८१ ॥ उक्तं सञ्जि-
द्वारमथाहारकानाहारकद्वारमभिधानीय, तत्र के आहारका के चानाहारका ? इत्येतदेव तावन्मिस्सयन्नाह—

विमगहगमावन्ना केवलियो समुहया वजोनी य । सिद्धा य अथादारा सेव्वा आहारगा जीवा ॥ ८२ ॥

इह भवान्तरप्रस्थितजीवस्य ऋजुश्रेण्यपेक्षयाऽन्यस्या विशिष्टया वक्रायां श्रेण्यै हण — स्वीकरण विग्रहो, वक्रश्रेण्यारम्भरूप वक्रितमित्यर्थ, तेन विग्रहेण परित्यक्तपूर्वशरीरस्य जन्तोर्भवान्तरोत्पत्तिस्थानाभिमुख गमन गतिविग्रहगतित्स्तामापन्ना — प्राप्ता जन्तवोऽनाहारका इति सर्वत्र संबध्यते, तथा समवहता — समुद्रातवर्तिनो यथासम्भव सयोगिकेवलिन. प्रयोगिकेवलिनश्च सिद्ध्यते सर्वेऽप्यनाहारका, तथाहि — यदा जीवस्य मरणस्थानादग्रे तन्भवोत्पत्तिस्थानमुपार्धस्तिर्यग्वा समश्रेण्या प्राञ्जलमेव भवति तदाऽयमेकेनेव सम-
 येन तदवप्तोति, ऋजुगतिश्चेत्सुच्यते, आहारकश्चास्या नियमाद् भवति, परित्याज्योपादेयशरीरमोक्षग्रहणसंस्पर्शभावनाहरणीयपुद्गलाना व्यवच्छेदाभावादिति, यदा तु मरणस्थाना-
 दुत्पत्तिस्थानं किञ्चिद्वक्रं भवति यथैशानकोणोपरिभागोदाग्रे यकोणाधस्तनभाग तदा प्रथमसमये ईशानकोणोपरिभागोदाग्रे यकोणोपरिभागं गत्वा तदधस्तनभागलक्षणस्यात्य-
 त्तिस्थानस्य समश्रेणीं प्रतिपद्यते, जीवपुद्गलानामनुश्रेणिगमनात्ययमसमय एवात्पत्तिस्थानप्राप्तेः, ततो द्वितीयसमये वक्रश्रेण्यन्तरारम्भरूप विग्रह विधाय तन्नोत्पत्तिस्थानं प्राणी-
 समुत्पद्यत इति, इयं च विग्रहगतिरुच्यते, एकेन वक्रश्रेण्यन्तरारम्भरूपेण विग्रहेणोपलक्षिता गतिविग्रहगतिरिति कृत्वा, अस्या चैकविग्रहायां द्विसमयायां विग्रहगतौ आद्यसमये पूर्व-
 शरीरस्य मुक्तत्वाद्यं तेनस्य त्वथाप्यप्राप्तत्वादानाहारक इति प्रज्ञाध्यागमानुसारिभिरभ्युपगम्यते, [पुस्तकान्तरे' परमपदमे साढा' इति वचनात् मुच्यमानं हि पूर्वशरीरमस्मिन्ना-
 दयममये मुक्तमसारीमूतमिलनाहारकोऽयमत्र क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदत्वादिनिश्चयनयमतस्यैतैराश्रयणादिति भावः] तत्त्वार्थटीकाधनुसारिणस्तु मन्यन्ते — अन्नाद्यसमयेऽप्य-
 नाहारकोऽसौ न भवति, पूर्वशरीरं ह्यलं मुच्यमानं न मुक्तसङ्गापन्नमत एवायं पूर्वभवप्रथमसमय पूर्वशरीरस्यार्थापि सङ्गावात्, तत्सङ्गावे च न विद्यते
 आहारोऽस्यैत्यनाहारक इति वक्तुमशक्यमेवेत्यनाहारकोऽयमिह न भवति, क्रियाकालनिष्ठाकालयोर्भेदत्वादिव्यवहारनक्षमत्स्यैतैराश्रयणादिति हृदयम्, इदं च मतद्वयमप्यत्र कथ-
 ञ्चित्प्रमाणमुभयनयमतोक्तत्वात् जिनमतस्येति, द्वितीयसमये तूत्पत्तिस्थानप्राप्ते राहारक एवेत्याविवाद इति, यदा पुनर्मरणस्थानादुत्पत्तिस्थानं वस्तरं भवति यथा तस्मादेवे-
 शानकोणोपरिभागान्नैर्ऋतकोणाधस्तनप्रेदेशस्तदा प्रथमसमये वायव्यकोणोपरिभागं गच्छति, ततो द्वितीयसमये विग्रहेण नैर्ऋतकोणोपरिभागमागच्छति, तृतीयसमये विग्रहेणैव
 तदधस्तनभागस्त्वस्युत्पत्तिस्थानमप्राप्ति, तदेव विग्रहद्वयोपेता द्विसमया विग्रहगतिरियं भाविता, न चैतं त्वय समया अनेनैव प्रकारेण संभवन्तीति प्रतिपत्तव्यं, किन्तु क्ता-

शुसारेण सुधियाऽन्यथाऽपि भावनाया, उपलक्षणमात्रत्वादस्य, एवं पूर्वमुत्तरापि च, इहापि पूर्वोक्तयुक्तिवशादाद्यसम्यग्द्वेऽनाहारकस्तृतीयसमये त वाहारक इति निश्चय-
न्यवादिनो मन्यन्ते, व्यवहारनयवादिनस्तु प्रागुक्तयुक्तेष्वैकहिमन्त्रेण मध्यमे विग्रहसमयेऽनाहारको न तु प्रथमचरसमययोरिति प्रतिपद्यन्ते, तदेवं सर्वजीवाना भवान्तरप्रतिपत्तौ
अनुगत्यर्थोक्तस्वरूपा द्विसमया द्विसमया च विग्रहगतिरित्येतदेव गतित्रय सम्भवति, अथैकेन्द्रियाणामेव विग्रहत्वयोपेता चतुःसमया विग्रहगतिर्यासम्भवति तद्भावेना प्रतिपाद्यते—इह
तत्सनाब्द्या बहिर्विदिग्व्यवस्थितस्य सतो यस्य निगोदादेरघोलोकादङ्गलोकै उत्पादो नाब्द्या बहिरेव दिशि भवति सोऽवश्यमेकेन समयेन विदिशो दिशमागच्छति द्वितीयन नाडीं
वियति वृत्तयोनोदलोक व्रजति चतुर्थेन लोकनाडीता निर्गल्योत्पत्तिस्थाने उत्पद्यते, तदेव त्रिविग्रहा चतुःसमया विग्रहगतिरियम्, अत्रापि पूर्ववदेकीयमतेनाद्येषु त्रिषु समये-
ष्वानाहारकश्चतुर्थं त्वाहारक, अन्यदीयमंतन तु मध्यमे वक्रसमयद्वय एवानाहारको न त्वाव्यवसमययोः, तदित्यमागमे जन्तूना भवान्तरगलगतिरियमेव चतुर्विधा प्रोक्ता—
अनुगतिकविग्रहाद्विग्रहा त्रिविग्रहा चेति, अन्ये त्वाहुयतुर्वकोपेता पञ्चसामयिकी अन्याऽप्यत्र गति न भवति, यदा तत्सनाडीबहिर्विदिगन्तद्बहिर्विदिश्येवोत्पद्यत इति, अत्र
च समयत्रय पूर्ववदेव, चतुर्थसमये तु नाडीतो निर्गल्योत्पत्तिस्थानस्य समश्रेणि प्रतिपद्यते, पञ्चम तु नाडीबहिर्विदिगलक्षणमुत्पत्तिस्थानस्वभावेति, अत्राप्येकेषामाद्यसमयचतुष्टये-
ऽनाहारक पञ्चमे त्वाहारक, अन्येषां तु मध्यमे वक्रसमयत्रय एवानाहारको न तु प्रथमचरसमययोः, उक्तञ्च—‘एकं द्वौ वाऽनाहारक’ (तत्त्वार्थ प्र० २-यु० ३१) वा
ग्रन्थात्कदाचिन्वीनंति शृण्वाम्, भाष्यकराभिप्रायेण वागब्दस्य एकस्य द्वयोश्च विक्त्यर्थतयाश्रयन, अधिकस्य स्पष्टं तव निवेद्यते, इयं च पञ्चसामयिकी गति कादाचित्का-
स्तदागमे नोक्ता, प्रायेणैकेन्द्रियाणामपीत्यमनुत्तरेति । तदेव दर्शिता विग्रहस्यापत्रा अनाहारकाः, इह च विग्रहगत्यापत्रा एवानाहारका इति नावधारणीयं, सिद्धादिनामप्य-
नाहारकत्वाद् विग्रहगतावनाहारका एवेतीत्यमपि नावधार्यते, तस्यामपि केशुचित्समयेष्वनाहारकत्वस्यानुक्तात्, तर्हि सर्वाणि वाक्यानि सावधारणानि भवन्तीति कथं नेतव्यमिति,
उच्यते, कियतेऽवधारण केवल साम्यदर्शनपरसयोगव्यवच्छेदेन विग्रहगतावनाहारकाः सम्भवन्त्येवेति, यथा नभसि पक्षी जाले मत्स्य इत्यादिष्वित्यत्र विस्तरेण, तथा सन्नागिन-
केवलिनोऽपि सम्भवता—समुद्राते वर्तमानास्तृतीयचतुर्थपञ्चममयेषु केवलकाम्नाकाययोगवस्थाभानाहारका, एतच्चेत्यापि प्राक् किञ्चित्सर्वविस्तर प्रोक्तमेवेति, अयोगिकेवलिन

सिद्धाय पुन' स्वयै नानाहारका, आहारग्रहणकारणौदारिकादिशरीरचूड्वेदनीयक्रमावैस्तेष्वभावादिति, उक्तरोषा पुन. सर्वेऽपि जीवा आहारका एव ओजाहारलोमाहार प्रक्षेपाहरान्तराहारग्रहणकारणसङ्कावेन यथासम्भवाद्वाहरयन्त्येवेति कृत्वा,, ततो जसा तैजसशरीरेण स्वसहचारिकारम्भशरीरान्तिनाहारः सकारणलोपोपादोजाहार, अथवा ओज स्वजन्मस्थानोचितयुक्तानुविद्धशोषितादिपुद्गलसंवातस्तस्याहार ओजाहारः, अयं चापर्याप्तावस्थायामेवान्तर्मुहूर्तं सर्ववज्रन्तुता द्रष्टव्य, तथा लोमभि- लोमन्त्रे शिशिरप्राग्दृक्कालादिभाविना शीतजलादिपुद्गलानामाहरण—ग्रहण लोमाहार,, अयं च पर्याप्त्युत्तरकालमभवावस्थासम्पन्नजीवानामवसेय, तथा प्रक्षेपण मुखे प्रवेशन प्रक्षेप- स्तेनौदनादेराहार प्रक्षेपाहार, अथवा प्रचिप्यत इति प्रक्षेप—ओदनकृत्वादिस्तस्याहार प्रक्षेपाहार, अयं च विक्रेश्चेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिथ्यङ्मुमुष्याणामेव द्रष्टव्य, तेषामपि कादाचित्को न त्वविरहितः, उक्तञ्च— “ओयाहारा जीवा सर्वे पञ्जतया मुखेयव्या । पञ्जतया य लोमे पक्खेवे ह्येति भक्ष्यव्या ॥ १ ॥ एणिदियदेवाण नेरइयाण च नत्थि पक्खेवो ॥ सेसाण जीवाण ससारत्थाण पक्खेवो ॥ २ ॥” इत्यादि, आह—ननु मनश्चिन्तितोपनतस्वस्वश्चतुर्योऽप्याहारो भवन्पर्यादीना संभवति न कस्मादिह नोक्तः, सत्य, किन्तु करादिनाऽप्रचिता एवागन्तुकाः पुद्गला अवाहारातया परिणमन्ति लोमाहारेऽप्ययमेवमेवेत्येतावत्ताम्याओजाहारेऽन्तर्भावितत्वात्पृथगसावागमेऽपि नोक्त इत्य- दोषः, तस्माद्विग्रहगत्यापन्नादिभ्यः शेषा सर्वेऽपि जीवा यथोक्तस्वरूप त्रिविधमाहारं यथासम्भवमाहारयन्त्येवेत्याहारका एवेति गार्थार्थ ॥ ८२ ॥ तदेवमाहारका अनाहा- रकारण जीवा स्वरूपतो निर्दिष्टा, अथ गुणस्थानलक्षणा जीवसमासास्तेषु चिन्तनीया, ते च सुगमत्वादिकारणत कृताश्चित्सूक्ष्मज्ञा न चिन्तना इति मुग्धमतिविनेयानुग्रहार्थं वयमेव चिन्तयाम, तत्त्वानाहारकेषु मिथ्यादृष्टिमास्वादानाविरतसमग्रदृष्ट्योऽयोगिकेवलिनः समुद्भाते तृतीयचतुर्थपञ्चमपमग्रर्तिन नश्रोगिकेवलिनश्च वर्तन्ते, न शेषा तथाहि-अयोगिकेवलिनं तृतीयचतुर्थपञ्चमसमग्रवर्तिमयोगिकेवलिन च विहायान्ये संसारिणो जीवा सर्वेऽपि विग्रहगतावेवानाहारका समग्रन्ति नान्यत्, सा च पूर्वभात्कालं, कृत्वा भगान्तरप्रस्थितानामेव भवति, सम्यग्मिध्यादृष्टिश्च तावत्कालमेव न कराति 'न मिञ्जो कुण्ण काल' इति वचनादतोऽस्य कुत्रो विग्रहगतिसम्भवः, तदसम्भवे च कथ- म्माहारकत्वमिति, देशविरतादिचीयमोहान्तगुणस्थानवर्तिनो जीवा विग्रहगतौ न संभवन्त्येव, भवान्तराले देशविरत्यायचित्तपरिणामस्यैवागमे निश्चित्वादिति कुत एषा-

मयनाहारकत्वं, ससुदधातुतृतीयचतुर्थपञ्चमसम्यक्वर्जस्योपिकेवलिनोऽप्येव संभवति, विग्रहगतेरस्यामावादिति, ये चैते सम्यग्मिथ्यादृष्टिदेशविरल्लादिसुद्धातस्मयत्तयवर्जस्यो-
मयनाहारकत्वं जीवा विग्रहगतेरन्यत्र मिथ्यादृष्टिसात्वादनाविरताः ते चोक्तयुक्तिवशादनाहारकेभ्यो व्यावृत्तास्ते आहारकेषु वर्तन्त इति सामर्थ्यादेवोक्तं भवति, तदेवमुक्तमा-
गिकेवलिलपर्यन्ता जीवा विग्रहगतेरन्यत्र मिथ्यादृष्टिसात्वादनाविरताः ते चोक्तयुक्तिवशादनाहारकेभ्यो व्यावृत्तास्ते आहारकेषु वर्तन्त इति सामर्थ्यादेवोक्तं भवति, तदेवमुक्तमा-
गिकेवलिलपर्यन्ता जीवा विग्रहगतेरन्यत्र मिथ्यादृष्टिसात्वादनाविरताः ते चोक्तयुक्तिवशादनाहारकेभ्यो व्यावृत्तास्ते आहारकेषु वर्तन्त इति सामर्थ्यादेवोक्तं भवति, तदेवमुक्तमा-
गिकेवलिलपर्यन्ता जीवा विग्रहगतेरन्यत्र मिथ्यादृष्टिसात्वादनाविरताः ते चोक्तयुक्तिवशादनाहारकेभ्यो व्यावृत्तास्ते आहारकेषु वर्तन्त इति सामर्थ्यादेवोक्तं भवति, तदेवमुक्तमा-
गिकेवलिलपर्यन्ता जीवा विग्रहगतेरन्यत्र मिथ्यादृष्टिसात्वादनाविरताः ते चोक्तयुक्तिवशादनाहारकेभ्यो व्यावृत्तास्ते आहारकेषु वर्तन्त इति सामर्थ्यादेवोक्तं भवति, तदेवमुक्तमा-

नाणं पञ्चविहंपिय अण्णाणतिगं च सल्ल सागारं । चउदंसणमण्णारं सल्ले तल्लखण्णा जीवा ॥ ८३ ॥

ज्ञातव्याः ? इत्याशादक्य सर्वाजीवाना साधारणमुपयोगरूप लक्षणमाह—

इहापयोजनमुपयोग अर्थोपलम्भ, अथवोपपुज्यते-अर्थग्रहणपरिणामेन परिस्मृति जीवोऽनेनास्मादस्मिन् वेत्युपयोगः, अविशेषित सामान्येन बोध इत्यर्थः,
स च विशेषजिज्ञासाया द्विधा भवति-साकारोऽनाकारश्च, तत्र सद्व्याहार्यसम्बन्धिकाऽऽकारेण वर्तते इति साकारः, न विद्यते ग्राह्यार्थसम्बन्धी आकारो यत्नासौ अना-
कारः, तत्र साकारोपयोगोऽष्टधा, कथमित्याह—‘नाणं पञ्चविहं’मित्यादि, ज्ञायते विशेषाकारेण वस्तु परिच्छेद्यतेऽनेनेति ज्ञानम्-आभिनिवोधिकश्रुतावधिना-पर्याय-
केवलज्ञानलक्षणम्, एतत्पञ्चप्रकारमपि तथा मत्पञ्चानश्रुताज्ञानविभङ्गलक्षणमज्ञानविकं च ‘सल्ल सागारं’ इति सर्वमित्तसाकारं, साकारोपयोग इत्यर्थः, अनाकारोपयोगस्तु
चतुर्धा, कथमित्याह ‘चउदंसण’मिति चतुर्षा दर्शनं-वस्तुन सामान्याकारेण पर्यालोचनं चतुर्दर्शनम्, अचचतुषा-चतुर्बुद्धेर्निद्रियचतुष्टयन मनसा च दर्शनं अर्थस्य
सामान्याकारेण ग्रहणमचतुर्दर्शनम्, अवधिना अवधिरव वा दर्शनमवधिदर्शनं, केवल-असहायं चतुर्दर्शनमवसहचरितं दर्शनं केवलदर्शनम्, एतद्दर्शनचतुष्टयम् ‘अण्णारं’ति
न विद्यते आकारो यत् तदनाकारम्, अनाकारोपयोग इति तात्पर्यम्, आह—‘सु मातुष मातुषमिल्लादि सामान्याकारेण ग्रहणमात्रे वस्तुनि दर्शनमिष्यते, तस्मिन्नेव स्त्री-

पुनरुद्देश्यत्वात्तद्विनिर्दिष्टाऽकारविशेषेण परिचित्यमाने ज्ञानमभिधीयते अतो दर्शनीपयोगोऽपि सामान्योऽर्थोकार समस्येवेति कथमनाकारता तत्र ? उच्यते सत्य , किन्तु यत्प्रसूदरे यथाधिष्ठिते विशिष्टोदरस्यभावादुदरा कन्या सत्यपि च रूपादिके स्वल्पभूते विशिष्टप्रभुतरधनस्यासत्वादधनो देवदत्त इत्यादि यथा लोके व्यपदिश्यते एवमतापि दर्शनीपयोगस्य सत्यपि यामान्यं वस्त्वाकारे ज्ञानभूतविशिष्टार्थोकारस्यभावादनकारतेह प्रोच्यत इत्यदोष , अत एव ज्ञानानि त्रीणि चाज्ञानानि, एतत्सर्वं साकारापरयोग इत्याख्यप्रकारोऽसौ, चतुर्दर्शनानादीनि तु चत्वारि दर्शनान्यनाकारोपयोग' इत्येवं चतुर्दां सिद्ध इति स्थितं, 'सर्वे तल्लक्षणजा जीव' इति ते अनन्तरोका द्वादशानुपयोगा लक्षण-जीवत्वपरिज्ञानोपायो येषा सामान्येन सर्वजीवाना ते तल्लक्षणा सर्वेऽपि जीवा, सामान्येन च जीवाना द्वादशानुपयोगा एते लक्षणत्वे- नोच्यन्ते, विशेषजिज्ञासाश्च त्वंकद्वितीन्द्रियाणा मत्यङ्गान्भ्रुताज्ञानाचतुर्दर्शनरूपास्तस्य एवोपयोगलक्षणत्वेनावगन्तव्याः, चतुरिन्द्रयासंज्ञिष्वेन्द्रियाणा तु त्व एत एव चतुर्थस्तु चतुर्दर्शनोपयोगा लभ्यते, संज्ञिष्वेन्द्रियाणा तु मनुष्यादीना नानाजीवानांश्रिय द्वादशाप्यते उपयोगा प्राप्यन्ते, एकैकस्य तु संज्ञिष्वेन्द्रियस्य श्रवणं उपयोगा लभ्यते तावन्त स्वधिया भावनीया , तदेवमुक्तस्वरूपैर्द्विदशभिहयोगैर्जीविभ्यो व्यावृत्ता जीवा लब्ध्यन्ते इति तल्लक्षणा जीवा उच्यन्ते, न त्व जीवा तेषु यथोक्तोपयोगाभावादिति भाव , यच्चान्यत्त्रोक्त 'उपयोगलक्षणो जीव' (तत्त्वा० अ० १ सू० उपयोगो लक्षणं) इति तज्जीवत्वसामान्यमुपयोगसामान्य चाश्रित्येति भावनीयं, जीवत्वसावस्योपयोगमात्रेण सह कदाचिदपि व्यभिचारभावादुपयोगो जीवस्य लक्षणमिति भाव इति गाथार्थः ॥ ७३ ॥ अथ प्रस्तुतोपसं- हारार्थं ग्रामद्विमुक्तस्य तु विवक्षितस्य प्रस्तावनाचकार्यं चाह--

एवं जीवसमासा बहुभेया वन्निया समासेण । एवमिह भावरहिण्या विदव्या उ विन्नेया ॥ ८४-॥

“एवं” पूर्वोक्तप्रकारेण ‘जीवसमासा’ समस्तजीवराशिसङ्ग्राहका जीवसङ्क्षेपा ‘वर्णिता’ मणि , कथम्भूता ? इत्याह—मिथ्यादृष्टिशास्वादानादिप्रकारेण प्रसङ्गोक्तैकैन्द्रिन्द्विन्दियादिप्रकारेण वा गत्यादिमार्गणाद्वारम्भेदेन वा बह्वो भेदा येषा ते बहुभेदा , यथोक्तैर्वहुभिर्दे प्रतिपादिता इत्यर्थ , ‘समासेन’ सङ्क्षेपेण, तद्विस्तारस्य-

समयसमुद्गम्यत्वादिति । आह—ननु यदि जीवममासा यथाकस्वरूपा भवन्ति तर्ह्यजीवा कथम्भूता किञ्चणाश्च भवन्ति? इति कथ्यता, विपक्षस्वरूप हि कथिते तद् यावत् प्रस्तुतोऽर्थ सुखावसेयो भवतीत्याशङ्क्य जीवसमासेषु प्रस्तुतेष्वपि तद्विपक्षतयाऽऽत्मभूतानजीवानपि प्रमद्वृत्तः प्रतिपाद्यितुं प्रस्तावनायमाह—‘एवमिहे’त्यादि, यथा पूर्वोक्तस्वरूपाणि जीवद्रव्याणि ज्ञातानि तुराब्दस्यापिशब्दार्थत्वादेवमजीवद्रव्याण्यपि ‘इह’ अस्मिंल्लोके विज्ञेयानीति सम्बन्धः, तैरपि ज्ञातैरवेव ग्रन्थे पुरस्तादन्यत्र च प्रयोगजनसिद्धिस्तद्भावादिति भावः, कथम्भूतानि पुनर्जीवद्रव्याणि विज्ञेयानि? इत्याह—‘भावराहित्य’ इति भावा—ग्रन्तरोस्तद्विशेषागलजणा जीवयोग्यास्तेभ्यो गहितान्यजीवद्रव्याणि प्रतिपत्तव्यानीति गार्थार्थ ॥ ८४ ॥ कानि पुनस्तानि इति विनयेवचनमाशङ्क्य मूर्तिमूर्तिभेदभिन्नान्यजोवद्रव्याण्येवमभिहितपुराह—

ते उण धममाधममा आगास अरूविणो तहा कालो । खंथा देस पणसा अणुत्तिडविय पोंगला स्वी ॥ ८५ ॥

‘ते उण’ इति यान्यनन्तगाथायामचीवद्रव्याणि विज्ञेयत्वेनापदिष्टानि तानि पुनारण्यपिभेदा द्विधा भवन्तीति ज्ञेयं, तत्राहोणि—अमूर्तानि, कानि पुनस्तानि? इत्याह—‘धममाधममा आगास’ इति धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायाकाशास्तिकाया इत्यर्थः, तथा कालश्चेत्येतानि चत्वार्यर्थाजीवद्रव्याण्यमूर्तानि ज्ञातव्यानि, तत्र जीवपुद्गलानां स्वत एव क्रियापरिणताना तत्स्वभावोपपष्टम्भद्वेग्य धर्माधर्मः अस्तस्य—प्रदेशास्तेषां काय—सङ्घातोऽस्ति कायः धर्मथासावन्तिकायश्चेति समासः, मल्लोलोऽन्याया अस्मद्व्येयप्रदेशात्मको द्रव्यविशेष इत्यर्थः, जीवपुद्गलानामेव तथैव गतिपरिणताना तत्स्वभावधरणाद्धर्मः, जीवपुद्गलानां स्थित्युपपष्टम्भकारक इत्यर्थः, येषु धर्मास्तिकायवत्स्वमिति, सर्ववत्स्वकायानादाकारा, किमुस्तं भवति?—आ—मर्यादया यत्संयोगेऽपि स्वकीयस्वीयस्वरूपेऽवस्थानतः सर्वथा तत्स्वरूपत्वाप्राप्तिलक्षणया काशान्ते-स्वभावतामैवावस्थितिःकरणेन च दीप्यन्ते पदार्थसार्था यत् तदाकाशमिति, अथवा आ—अभिर्विधिना सर्ववत्त्वना तत्संयोगानुभवजनक्षणेन काशान्ते—तथैव दीप्यन्ते पदार्था यत् तदाकाशं तच्च तदस्मिकायश्चेत्याकाशास्तिकायः, लोकालोक्रव्यापी अनन्तप्रदेशात्मको द्रव्यविशेष इत्यर्थः, कलनं—समस्तवस्तुस्तोमस्य मङ्ख्यामिति कालः अथवा कलनं—समयोऽस्यानेन रूपेणोत्पन्नस्यावलि कालमुद्गृहीति चेत्यादिप्रकारेण सर्वमपि सचेतनाचेतनं वस्तुवगच्छन्ति केवल्यदयोऽनेनेति कालः—समयावलि कालिरूपो द्रव्यविशेषः,

अथवा एता एव समयावलिकादिका' कलाः—कालाशरणास्ताभिर्निवृत्तस्तासां वा समूह इति कालः—समयावलिकादिरूप एव, अथ यथा धर्मास्तिकाय श्रुत्युक्तं तथा काला-
स्तिकाय इति कस्मान्नोच्यते? इति चेत्, नैव, प्रदेशान्दुत्वं एव तदुपपत्ते, अत्र च तन्नास्ति, अतीतानागतसमयानां विनष्टानुत्पन्नत्वेन प्रज्ञापकप्रहृषणाकाले वर्तमानममलक्षण-
स्यैक्यैव प्रदेशस्य सद्भावादिति, यद्येवमावलिकामुहूर्तदिवसादिप्रहृषणाया अप्यभावप्रसङ्गः प्राप्नोति, भावलिङ्गानामध्यमद्वयेयसमयात्मकत्वेन प्रदेशानुत्वं एवापत्तेः २,
सत्यमेतत्, केवलं स्थिरस्थूलकालवर्तिवत्सम्युपगमपरव्यवहारनयमतमाश्रित्यावलिकादिकालः प्रहस्यते, निश्चयनयस्तु मच्यते न धर्मान्तितावादौ प्रदेशांशिशिवावलिङ्गदा-
ववस्थित समयगशिरास्ति, अतीतानागतानां विनष्टानुत्पन्नत्वेन वर्तमानममलस्यैव सत्त्वादिति न वास्तवाभावात्तदयो, नापि कालेऽस्मिन्नायतेति, अत एव त्रालोऽन्यत्र
वर्तमानसमयमातयेव निर्याय्यं प्रोक्तो न सामान्येन, यदाह—“कश्चिन्माते ! दब्बा पन्नाता, न जहा—धम्मतिथिरूपं मयम्मतिरूपं भागा-
सत्थिरूपं जीवतिथिरूपं पोगलतिथिरूपं अद्दासमए” इत्यलं विस्तरेण, तदेवमेतानि धर्मास्तिकायादीनि चत्वारंगान्यजीवद्रव्याणि ‘अरुचीणि’ अमूर्तानि ज्ञातव्यानि, पुद्गलाश्च
तेऽस्तिकायाञ्चेति पुद्गलास्तिकाय इति योऽन्यवोक्तं न स्मरन्धदेशप्रदेशपरमाणुभेदात् चतुर्धा भवति ह्यप्राश्चेत्यत्र ग्राहः—‘य ग देमे’ त्यादि, तत्र स्मरन्धा—अनन्ता-
नन्तपरमाणुप्रचयरूपा मासचतुर्ग्राह्याः स्तम्भरुम्भादयस्तदभावा अचित्तमहास्वल्पादयोऽपि, देशास्तु तेषामेवाद्वांशमध्यभागान्तरं स्थूलज्ञानरूपा मययवा, प्रदेशास्तु
देशानामत्र सूक्ष्मशकलरूपा अवयवा एव, ‘अणुतिषवि य’ सि अणुरित्यपि च, किंनैरुपरमाणुरपि चेत्यर्थः, जानिनिर्देशगन्धायं व्यक्तिपक्षे न्यण्वांश्चि चेति द्रष्टव्यः.
विसकलितैकाकिपरमाणूनामपि पुद्गलास्तिकायेऽभन्तानतत्त्वानुपपत्तेः, तदेते स्वन्यदेशप्रदेशपरमाणुरप्यनुविद्यया अपि पुद्गला-पुद्गलास्तिकाया अजीवद्रव्यलक्षणां नृपिणो मूलो
एव ज्ञातव्या, पूरणलग्ननधर्मकन्नाञ्चेते पुद्गला उच्यन्ते, एते हि कुनश्चिद् द्रव्यादलन्ति त्रियुज्यन्ते त्रिचिन्तु द्रव्यं स्वयंयोगतः प्रयन्ति—पुणं पुणं जन्ति, तदेवमेतानि धर्मान्-
स्तिकायादीनि पञ्चापि मूर्तामूर्तान्वेषणयजीवद्रव्याणि ज्ञानशरीरानि गार्थार्थः ॥ ८६ ॥ ग्राहः—तनु जीवद्रव्याणां पयोगां नञाणमुक्तमन्तर्द्वर्गनन्तस्य सत्ता पक्षिपशमदे,
धर्मास्तिकायादीनां त्वजीवद्रव्याणां किं लक्षणं यन्ममीदृशं तत्पक्षां प्रतीम ? इत्यागदुःस्याह—

॥ ८६ ॥

परिद्धया पतिप्राणिपरिद्धस्य नभसोऽपमाणकता वक्तुमुचिता, नाप्यतीन्द्रियेष्वेवेकान्तता युक्त्यन्वेष्ट्यापरेर्भाव्य, यदाह—“प्रागमशोपपत्तिर्न, सम्पूर्णं दृष्टिकारणम् । अतीन्द्रियाणामर्थानां, सूक्ष्मप्रतिपत्तये ॥ १ ॥” तस्मिन्जीवपुद्गलावशोहेतुतात्पर्यगतात्तत्त्वात् नभो लक्ष्येण भवति, तेन नवपुराणादिभावेन प्रतिनियतफलकुमुदपदानादिभावेन वा परिणामनं गतं न वतना सैव साध्यत्वेन गुणो यस्य कालस्य स वर्तनागुण कालो वोद्धव्य, इदमुक्तं भवति—यद्योक्तस्वरूपा वतना कालेनैव साध्यते अतः सा तस्य गुण प्रोच्यते, लक्षणं च तस्य सा भवति, तथा कालस्य लक्ष्यमाणत्वात्, तथाहि-प्रस्तीह जगति काल, स्तम्भकुम्भादियस्तुता नवपुराणादिपरिणतिालक्षणया बहुलाशोकमहकागचमनादीनां प्रतिनिगतसमयनियमेन पुष्पफलादिप्रदानलक्षणायाश्च वतनायास्तमन्तरेणानुपपत्तेः, सत्स्यापि हि तेषु रक्षादिद्रव्येषु सत्यपि च तत् ग्रामनगरादिकं जेतुं प्रतिनियते तस्यत्वादिफला एव रक्षादीनां पुष्पफलप्रवादादिका वर्तनो दृश्यते, यदि स्वभावादेवेयमिष्यते तदा नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा प्रसज्येत, नियामस्तद्भाव एव भावानां काश्चित्कृतमभ्यासं यस्तस्या नियामात् स काल एवेति प्रतिपत्तव्यम्, अतः च बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते ग्रन्थप्रपञ्चमयादन्यतोक्तत्वाच्चेति, तस्मादुक्तन्यायेन वर्तनया कालस्य लक्ष्यमाणत्वात्तत्त्वात् लक्षणं भवति, अत्र पुद्गलास्तिकायस्य लक्षणमभिहितुराह—‘रूपरसे’ लादि, रूपसगन्धस्पर्शा यथासद्व्यं नयनरसनघ्राणशक्तिनिन्द्रियग्राणा गुणविशेषेभ्योऽप्येत आदि येषां संस्थानसहजनादीनां ते रूपरागन्धस्पर्शादियस्तेषां कारणा—हेतुनिवन्धनं रूपसगन्धस्पर्शादिकारण, पुद्गलास्तिकाय इति प्रस्मादुच्यते, न केवलं रूपरसादीनां पुद्गला कारणा, किन्तु सोतग्भेदज्ञानावरणाद्यष्टप्रकारात्मवन्धस्य च त एव कारणमिति कारणशब्दो उमदभगिन्यायेनात्रापि सम्वध्यते, यथा हि स्थानकोशकपालकुम्भशरावादान्धचनादिरूपेण परिणमन्ती मृतेषां परिणामि त्राणा भाति तथा पुद्गला अपि. रूपसगन्धस्पर्शादिभावेनाष्टप्रकारकर्मवन्धरूपेण च परिणामन्तस्तेषां परिणामि त्राण भातोति सप्रतोतमेवेदम्, एव च पुद्गलानां कारणत्वं रूपरागन्धस्पर्शादीनां कर्मपरिणामस्य च कार्यत्वमादर्शयता ते रूपदय कर्मपरिणामश्च पुद्गलानां लक्षणत्वेन सामर्थ्यादुक्ता वेदिः ॥ ३५ ॥, पञ्चतन्मात्र एव प्रतिप्राणित्रातोदे रूपादिभिर्गन्धैश्चिदयान्यगानुपपत्तिसिद्धेन च कर्मवन्धेन स्वकारणभूतस्य पुद्गलास्तिकायस्य लक्ष्यमाणत्वाद्दहनधुमादाविति गार्थाय ॥ ७६ ॥ तदेवं जीवसमाप्रत्यगाप्रमट्गयातानि प्रस्थितानि रालक्षणाजन्यजीवद्रव्याग्नयपि, तत्प्ररूपणाच्च सप्रसङ्गमपि

सत्पदप्ररूपणाद्वार समाप्तमिति । अथ 'स्तपयस्वरूपाया द्रव्यपमार्णां च' लादिगोपन्यस्त क्मप्राप्त द्वितीय द्रव्यपमार्णाद्वारमभित्यु पमाण्य तावत्स्वरूप निरूपयितुमाह—
 द्रव्ये खेत्ते काले भावे य चउव्विहं पमाणं तु । द्रव्य पएसविभागं पएसमेगाइयमणंतं ॥ ८७ ॥

प्रमीयते-धान्यादि परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्-असतिप्रस्तुत्यादि, अथवेद चंद च स्वरूपमस्य भवतोत्येवप्रतिनियतस्वरूपतया प्रत्येक प्रमीयन्ते-परिच्छिद्यन्ते य-
 त्तत्पमाण यथोक्तमेव, गडिवा वान्यादरेव प्रमिति —परिच्छेद स्वरूपावगमः प्रमाणम्, अत्र पक्षेऽसतिप्रस्तुत्यादेस्तत्तुत्वात्ममाणता, तच्च प्रमाण द्रव्यादिप्रमेयवशाच्चतु-
 विधं भवतोत्येतदेवाह—'चउव्विहं पमाणं तु' ति 'तुः' पुनरर्थ, प्रमाण पुनश्चतुर्धा, तद्यथा-**द्रव्ये'** इत्यादि, सूचामावत्वात् सूत्रस्य द्रव्यविषय प्रमाण द्रव्यप्रमाण ज्ञेय-
 विषय प्रमाण ज्ञेयप्रमाण एव कालप्रमाण भावप्रमाण चेति, तत्र **'द्रव्य'** ति द्रव्यप्रमाण द्विधा भवति, तदेव द्वे विध्यमाह—**'पएसविभाग'** ति प्रदेशनिष्पन्न वि-
 भागनिष्पन्न चेत्यर्थः, तत्र **'पएस'** ति प्रकृष्टा निर्विभागा निरशा देशा प्रदेशा परमाणव इत्यर्थस्ते प्रदेशोर्निष्पन्नमनेकविध भवति, तदेवाह—**'एगाइयमणंत'** ति एकं
 परमाणुमाङ्गी कृत्वा अनन्तमित्यनन्तप्रदेशनिष्पन्नस्वन्धपर्यन्त सर्वमपि प्रदंशनिष्पन्न द्रव्यप्रमाणमुच्यत इत्यर्थ, तत्र परमाणुरेकप्रदेशस्वरूप द्रव्यप्रमाण द्वयणकस्तु
 स्कन्ध प्रदेशद्वयनिष्पन्न द्रव्यपमाणं त्र्यणुकस्तु स्कन्ध प्रदेशतयनिष्पन्न द्रव्यप्रमाण आवदनन्ताणुक स्कन्धोऽनन्तप्रदेशनिष्पन्नं द्रव्यप्रमाणमभिधीयते, आह—
 नन्विदं परमाणवादिकमतनाणुस्कन्धपर्यन्त द्रव्यमेव तस्य' च प्रमेयत्वात्कथ प्रमाणता युज्यत इति, नेतदेव, प्रमेयस्यापि द्रव्यादे पमाणताया हट्टत्वात्, तथाहि—प्रस्य—
 कादिप्रमाणेन मित्वा पुञ्जीकृत वान्यादि द्रव्यमालोक्ष्य लोके वक्तारो भवन्ति-प्रस्यकादिरयं पुञ्जीकृतस्तिष्ठतीति, ततश्चैकद्विविचतुरादिप्रदेशनिष्पन्नत्वज्ञेयेन स्वस्वरूपे-
 णैव प्रमीयमाणत्वात्परमाणवादिव्यत्यापि कर्मसाधनप्रमाणशब्दवाच्यताऽप्युपेव, करणसाधनपक्षे त्वेकद्विज्यादिप्रदेशनिष्पन्नत्वज्ञेयं स्वस्वरूपमेव मुख्यतया प्रमाणमुच्यते,
 द्रव्य तु तदस्वरूपयोगादुपचारत इति, भावमाधनताया पमिति प्रमाण, प्रमेयाधीनत्वात्प्रमाणप्रमेययोर्द्वेयोरप्युचारात्प्रमाणाऽतोऽत्रापि पक्षे परमाणवादिव्य-
 स्योपचारात्प्रमाणाऽविरुद्धेवेति गार्थाय ॥ ८७ ॥ इदं चोक्तस्वरूप द्रव्य यथोक्तमन्यान्यसह ल्योपेते स्वगतेरव प्रदेशोर्निष्पन्नत्वात्प्रदेशनिष्पन्न ऽ माणमुक्तं, द्वितर्गे

तु स्वगतप्रदेशान् विहायापरा विविधो विशिष्टो वा भागो—भङ्गो विकल्प प्रकार इतियावत् तन निष्पन्नं विभागनिष्पन्न, तच्चाधिकृत्याह—

माणुस्माणपमाणं पडिमाणं गणियमेव य विभाग । पदथकुडचाइ धन्ने चउभागविवड्डियं च रस्से ॥ ८८ ॥

विभागनिष्पन्नं प्रमाणं पञ्चधा भवति, तद्यथा—मानमुत्मानमवमानं प्रतिमानं गणिम चेति, तत्र मानलक्षणं प्रमाणं पुनरपि द्विधा-धान्यमानप्रमाणं रसमान-प्रमाणं च, तत्र मीथतेऽनेनेति मानं तच्च तत्प्रमाणं चेति मानप्रमाणं धान्यविषयं मानप्रमाणं धान्यमानप्रमाण, तच्च मगधदेशप्रसिद्धं मिहान्ते 'दो प्रसर्डेड पमडे' त्या-दिनाऽसत्यादिकं प्रतिपादितं, तथाहि-ग्रन्थुते-तत्प्रभत्वेन समस्तधान्यमानानि व्याप्तोतीत्यशति अवाट् मुग्रहस्त, लरुपा तत्परिच्छिन्नं धान्यमपि तयोन्दते, तद्द्वयं च निम्नज्ञा-नावाकारताव्यवस्थापितप्रान्जलकरतलरुपा प्रसृति, द्वे च प्रसृती सेतिका, मा च नेह प्रसिद्धा गृह्यते, मागवमानस्यैव प्रतिपिपादयिपितत्वाद्, अत इय मगवाजनपदप्रसिद्धा-काचिदवगन्तव्या, चतस्र सेतिका कुडव, ते चत्वार प्ररुय अमी चत्वार आटक्स्त चत्वार द्राण फट्था आटमाना जवन्य कुम्भ प्रशील्याऽऽटकाना मन्यम-कुम्भः शतेनाटकानामुत्कृष्ट कुम्भ अष्टभिराटकशतैर्वाह, अनेन धान्यमानप्रमाणेन मगगणेशे त्रीक्षादिधान्यानि मीयन्ते, अत्र च सुवे 'परथकुडचाइ धन्ने' इति ब्रुवता प्ररुथकुडवलक्षण धान्यमान साचाडुपात, रोष त्वरतिप्रसृत्याटकादिकमादिगव्याद् गृहीत, रमानपमाणस्वरूपमाह—'चउभागविवड्डियं च रस्से' ति रसो-वृत्ते-लादिस्तद्विषयं मानं धान्यमानात् सेतिकादे सकाशाच्चतुर्भागविवद्धितं-चतुर्थीशेनाभयविकं भवति, धान्यरात्रवहपत्वाच्छिद्यया संभवति रसस्य तु द्रवात्मकत्वाच्च तत्सम्भव, अतो धान्यमानादन्यधिकचतुर्थीशलक्षणयाऽन्त शिरया युक्तं किलैतद्विधीयते, धान्यमानं नित्यरूपेणया होनयचतुर्भागलक्षणया चहि शिरया रसान्वितं भवति, अतो रसमानम-न्त शिरां धान्यमान्यं तु बहि शिरामित्येवं सामर्थ्याद् द्वितयमपि तुल्यं भवति, तत्र रसमानमागं—'चउपलमाणा चउसरिद्रे' त्यादिना चतु षट्पद्यादिकमुक्तं, तथाहि षट्पद्या-शदधिकपलशतद्वयमानं माणिकानामकं रसमानमिह सर्वोपरि वक्ष्यते, तस्य चतु षष्टिभभागनिष्पन्नत्वात्मान्वर्च चतुष्पष्टिकानामप्रथमं रमानमम्. इयं च नामय्यादेव चतुष्प-लमाना द्रष्टव्या, तथा तस्या एव माणिकाया द्ववि शतभभागवर्तित्वादष्टपलमाणा द्वाविजिका, तथा माणिकाया एव पांडशभागवर्तित्वात्षोडशपलमाणा षोडशजिका, तस्या

एव चाष्टमभागवन्ति त्वाद् द्वावि शतपलपरिमाणऽष्टभागिका, तस्या एव चतुर्थाश्वति त्वाच्चतु पष्टिपलप्रमाणा चतुर्भागिका, तस्या एवाद्भागवन्ति नी यष्टाविंशत्यधिकपलगतमनाऽद्धभागिका, षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयप्रमाणा तु मायिका, अनेन सर्व्वेणापि रसमानेन मगवादेश एव धृततैलादीनि मीयन्ते, एतच्च रसमानं सर्व्वकुत्ता नामग्राहं न प्रतिपादितं, सद्धिप्ररुचिसत्त्वानुग्रहमात्रफलत्वादस्य सूत्रस्येति गार्थार्थ ॥ ८८ ॥ नद्वं वान्यमाननमानलक्षणभेदद्वययुक्तमपि प्रतिपादितं मानस्यं द्रव्यप्रमाणगोन्मानादिद्रव्यप्रमाणस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

क सादृश्यमुष्माणं अवमाणं चैव होइ दंडाई । पडिमाणं धरिमेसु य भणियं एक्काइय गी ॥ ८९ ॥

ऊर्ध्वमुत्तिष्ठ मीयते-नोलनद्वारेण परिच्छिद्यते कास्यादिकमेनेत्युन्मानं-कार्षिककुलादिकं, केषु पुनर्द्रव्येषु विषये व्याप्रिमाणमिदं द्रव्यप्रमाणमव्ये पठ्यत ? इत्याह—‘कंसादृश्य’ मिति सुबुध्यत्यात्कास्यादिद्रव्यार्थं, तत्र कास्यं प्रतीतं आदिशब्दात्तामूलोहकर्पासगुडयगदादे परिग्रह, एषामेनेनात्मीयमानत्वादतद्विषयमिदमित्यर्थं, इदं चागमे ‘अद्धकरिलो करिसो’ इत्यादिनाऽद्धकर्पादिकं भारपर्यन्तमुक्तं, तत्र पलस्याष्टमो भागोऽद्धकर्पर्यन्तस्यैव चतुर्थांशः कर्षस्तद्वत् तद्वत्पलं द्वे अद्धपलं पलं पञ्चोत्तरपलशतमानो तुला दद्यादभितुलाभिरद्धभारो विंशतिबुलाभिर्भार इत्येतेर्मगधादेशे कास्याद्युन्मीयत इति सर्व्वमिदमुन्मानमुच्यत, ननु यद्यवमागमे-‘द्धकर्पादि-कमुन्मानमुच्यते तर्हि कथमिह कार्षिककुलादिकमित्युक्तं ? सत्यं, किन्त्वद्धकर्पादिपिगिज्ञानोपायत्वादुपचारतस्तदपि तथोच्यत इत्यदोषः । उक्तमुन्मानं अथावमानस्यरूपमाह-अवमीयते-प्रमाणविशिष्टं भूम्यादिवस्त्ववगम्यतेऽनेनेत्यवमानं तत्पुनर्दण्डादिकमेव भवति, आदिशब्दन हस्तधनुर्गुरज्ज्वादिपरिग्रह, एषा च हस्तदण्डधनुर्गुणादीना विशेषतस्वरूपमुत्तरगाथाया वक्ष्याम । अयं प्रतिमानमाह—‘पडिमाण’ मित्यादि, मीयते—परिच्छिद्यतेऽनेनेति मानं मंशय—सुवणादि प्रतिरूपं द्वितीयपञ्चं ग्रन्थिगन्तिवन प्रति-तुल्यं-प्रतिसदृशं मान प्रतिमानं—गुज्जाकाकर्यादि, एतदपि सिद्धान्ते “गुज्जा-‘चिणोद्विय’ तत्र गुज्जा-‘चिणोद्विय’ ति प्रतीतैव १ स-पादगुज्जा तु काकणी २ सक्विभागकाकया विभागोऽनुज्जाद्वयेन विनिर्मुक्तो निष्पयो-वट ३ वयो निष्पयो-कर्ममाषक ४ द्वादश कर्ममाषका एको मण्डलक ५

योऽत्र कर्ममाषका एकः सुवर्गः ६, एतत्सर्वं प्रतिमानमुच्यते, केषु द्रव्येषु पुन परिच्छेदकत्वेन प्रवर्तमानमेतद् व्यप्रमाणभेदाना मध्येऽधीयते ? इत्याह त्रियन्ते — प्रमाणपरि-
ज्ञानाय नाराचे व्यवस्थाप्यते यानि तानि वरिकाणि भुवर्गपरिजतमुक्ताफलादीनि तेषु विषये परिच्छेदकत्वेन प्रवर्तमानत्वात्प्रतिमानरूप द्रव्यप्रमाणमुच्यते, गगयते — मङ्ग-
यते वत्स्वत्वेनेति गणितं वा, तत्पुनरेकद्विव्यादिरीषप्रहेलिकापर्यन्तमिहेव वक्ष्यमाणस्वरूपमिति गाथार्थः ॥ ८६ ॥ अथोक्तमर्थैववमानस्य स्वरूपं किञ्चिन्द् विंगो-
यिततरमाह—

दंडयणूजुगनालिय अक्खो मुसलं च होइ चउहत्थं । दसनालियं च रज्जुं वियाण अवमाणसण्णाए ॥ ६० ॥

इहावमानं समयसागरं इत्येण वा दंडेण वा' इत्यादिबचनेन हस्तराज्जुनुरादिकमुक्तं, अतः च हस्त ऊनश्चित्कारणात्पूवकृता यद्यपि नोक्तन्तथाप्युपलज्जाजगत्त्रा-
ख्यानाद् द्रष्टव्य, स चेहेव वक्ष्यमाणस्वत्पोत्सेधाद् गुलेन चतुर्विंशत्यङ्गुलमानो बोद्धव्य, तेन च हस्तेन प्रत्येक चतुर्हस्तप्रमाणा एते दण्डधनुर्गुगनालिकानुगलनामान पङ्-
मानविंशत्या भवन्ति, एताश्च पञ्चवमानतज्ज्ञया विजानीहीति सम्वन्ध, एषु च मध्ये नालिका-यष्टिविरोधरूपा मज्जा - धू- ग्रेषा- प्रतीतिरार्था, तथा दृशनालिनाप्रमाणा चत्वार-
रिशद्वस्तमानासित्यर्थं रज्जुं च मानविरोधपममानसज्ज्ञया विजानीहि, आह ननु यदि दण्डादय मर्तेऽपि प्रत्येक चतुर्हस्तप्रमाणा एव न न्यूनाधिरमानास्तस्य कनैव दण्डाय-
न्यतरोपादानेन सिद्ध्यति, किं ग्रेषापादानेन ? नत्यं, किन्तु वास्तुभूम्यादिकं मेमस्तुनि लोक्तुडिशादेतेषा समानप्रमाणानामपि भेदेन व्यापियमाणत्वात्सर्वेषामुपादान,
लोकै हि वास्तुभूम्यादिक हस्तेनैव मीयते, कृमिकृम्यादिविषयभूतं चेत् तं तु चतुर्हस्तवशलज्जाणेन दण्डेनैव, मार्गस्तु गज्युतिपाज्जादिपरिज्ञानार्थं धनुरेण. तातं तु कृपादि नालि-
कयेव चतुर्हस्तप्रमाणायाष्टिनिगन्त्या मीयते, एव युगादेरपि देगादिरुद्विनि प्रतिनिधित्वस्तुव्यापारे द्रष्टव्य उक्तञ्च - "भूमिस्मि हृत्यमज्जं पेते ३३" धणुं च पंचमि ।
तायं च नालियाए पिपाण ग्रामाणपरिमाणे ॥ १ ॥ इति गाथार्थः ॥ ६० ॥ उक्तं च पञ्चप्रकारमपि द्रव्यप्रमाणमय चैतप्रमाणमभिहित्तुगह —

खेत्तपमाण दुविहं विभाग ओगाहणाए निप्पन्नं । पगपप्सोगाढाऽ होइ ओगाहणमणेणं ॥ ६१ ॥

क्षेत्रं-आकाश तद्विषयं प्रमाणं २, तच्च द्विविधं-विभागनिष्पन्नमवगाहनाभिष्पन्नं च, तत्र स्वल्पवक्तव्यताविषयत्वादवगाहनाभिष्पन्नं तावदाह-—‘एगगए सो-
गाढाई’ त्यादि, ‘ओगाहणामणेग’ ति अवगाहनमित्येकदेशेन समुदायस्य सूचितत्वादवगाहनाभिष्पन्नं चैतत्प्रमाणमित्यर्थ, तच्चेनैकविधं भवति, कथमित्याह-—एकस्मिन्नाकाश-
प्रदेशेऽवगाहते यः परमाणुद्वयणुकत्र्यणुकावतन्ताणुकस्कन्धपर्यन्तं पुटलसमूहं स एकप्रदेशावगाह स एवादित्येवावगाहने तदेकप्रदेशावगाहादि, आदिशब्दाद् द्विप्रदेशावगाहनि-
प्रदेशागाढाद्यसङ्ख्येयवदेशावगाहान्तद्व्ययसमूहपरिग्रह, तत्तथायमर्थ-—एकप्रदेशावगाहद्विप्रदेशावगाहचतुष्टयप्रदेशावगाहान्तद्व्ययसमूहमेवदभि-
नत्वेनासङ्ख्येयप्रकारत्वादवगाहनाभिष्पन्नं चैतत्प्रमाणमेकविधं भवति, इदं चान्यत्र ग्रन्थे प्रदेशनिष्पन्नमित्युक्तं, एकप्रदेशावगाहादि त्वस्यैकादिभिः चैतत्प्रदेशैर्भिष्पन्न-
त्वाद्, एकादिचैतत्प्रदेशैश्चवगाहनया निष्पन्नमवगाहनया निष्पन्नमित्यत्रापि तत्रैत एक एवार्थ इति न कश्चिद्विरोध इति, प्रमाण्या चैकप्रदेशावगाहादीनामेकप्रदेशावगाहित्वादिना
स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वादिति गार्थार्थ ॥ ६१॥ अथ विविधो-विशिष्टो वा भागो-भङ्गो विकल्प प्रकारो विभागस्तेन निष्पन्नमित्यादि पूर्वोक्तव्युत्पत्त्यर्थविशिष्टं विभागनिष्पन्नं
चैतत्प्रमाणमभिधित्तुराह-—

अंगुल विहत्थि रयणी कुच्छी धणु गाउयं च सेढी य । पयरं लोगमलोगो खेतपमाणस्स पविभागा ॥ ६२ ॥

अङ्गुलं विहत्ति रति कुञ्चि धनु गव्यूत श्रेणि प्रतर लोक अलोकः विभागनिष्पन्नस्य चैतत्प्रमाणत्व्येते ‘प्रविभागा’ प्रविकल्प्या भेदा अन्तीति गाथासङ्-
क्षेपार्थ ॥ ६२ ॥ अथ विस्तारार्थं प्रतिपिपादयिषुः सूत्रकार स्वयमेवाङ्गुलस्वरूपनिरूपणार्थमाह-—

तिविहं च अंगुलं पुण उस्सेहंगुल पमाण आयं च । एक्केक पुण तिविहं सूई पयरंगुल धणं च ॥ ६३ ॥

‘अग्नि रणी’ त्यादि गत्यर्थ, गत्यर्थान्च ज्ञानार्था अपि भवन्त्यत अग्र्यन्ते-—प्रमाणातो ज्ञायन्ते पदार्था अनेनेत्यङ्गुल प्रतीतमेव, तत्पुन. ‘स्तिविधं’ त्रिप्रकारं,
तद्यथा-उत्सेवाङ्गुल प्रमाणाङ्गुल आत्माङ्गुल च, तत्रोत्सेव-—‘अणताणं सुद्धमपरमाणुपंगलाण समुदयसमिइसमागमेण से एगे वाचहारिए परमाणु’ इत्यादिस्मेणो-

च्छ्रयो-वृद्धिनयनमगमो कामवैधानन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपं वा तस्मादुक्तस्वरूपोत्सेधाज्जातमङ्गुलमुत्सेधाङ्गुलं, अथोत्सेधो—नागकादिशरीराणामुच्चेस्त्व तत्प्रमाणनिर्णय-
कर्तृत्वेन तद्विषयमङ्गुलमुत्सेधाङ्गुलं, अथैव वक्ष्यमाणन्यायेन चतुःशतगुणितात्सहस्रगुणिताद्वा उत्सेधाङ्गुलप्रमाणाज्जातं प्रमाणाङ्गुलं, अथवा प्रमाणप्राप्तमङ्गुल-
प्रमाणाङ्गुलं, . नातः परं बृहत्तरमङ्गुलमस्यत इदमेव प्रमाणप्राप्तमिति भावः, यदिवा समस्तलोकव्यवहारराज्यादित्यतिप्रथमपणेतुत्वेन प्रमाणभूतोऽस्मिन्नवसर्पिणी-
काले तावद्युगादिदेवो भरतचक्रवर्ती वा तस्य प्रमाणभूतपुरुषस्याङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलं, आत्माङ्गुले तु ये यस्मिन् काले भरतसगरादया मनुज्या शारीरकप्रमाणयुगा भवन्ति
तेषां सम्बन्धात्मा शुद्धते तस्यात्मनोऽङ्गुलमात्माङ्गुलं, इदं च द्विविधमप्यङ्गुलं पुनः प्रत्येकं विधा भवति, तद्यथा—सूच्यङ्गुलं प्रतराङ्गुलं चेति,
तत्र दैर्घ्यणाङ्गुलायता बाह्यतत्त्वैकप्रादेशिकी नभः प्रदेशेऽपि सूच्यङ्गुलमुच्यते, एतच्च सद्भावतोऽसद्बोध्यप्रदेशशून्यात्मकमन्यसत्स्वपनया सूच्याकारेण प्रदेशालय-
व्यवस्थाप्य भावनीयं, तद्यथा—सूची सूच्येव गुणिता प्रतराङ्गुलं भवति, इदमपि परमार्थतोऽसद्बोध्यप्रदेशादभवम्, असद्भावतत्त्वतोऽमेवानन्तरदर्शिनो विप्रवेशात्मिका-
सूचीं तथैव गुणयित्वा प्रत्येकं प्रदेशलयनिष्पन्नं सूचीतयात्मकं नवप्रदेशसहस्रं विनियय परिभाषनीयम्, अत्रापि स्थापना .. .प्रत्यक्षं सूच्या गुणितो देव्ये-
विष्कम्भबाहल्येषु समसद्बोध्यं घनाङ्गुलं भवति, प्रतराङ्गुलं च देर्घ्यविष्कम्भाम्भ्यामेव प्रदेशे सममङ्गुल्यं न पिण्डत तस्य तल्लेकप्रदेशमात्रत्वादिति प्रतराङ्गुलनो घना-
ङ्गुलस्य भेदो भावनीयः, इदमपि सद्भावतो देर्घ्यविष्कम्भबाहल्येषु प्रत्येकमसद्बोध्यप्रदेशात्मकम्, अमत्प्रत्यपणया तु किल मतिविशतिप्रदेशमानं, पूर्वोक्तिर्दृष्टिपदेशात्मक-
सूच्याऽनन्तरदर्शितनवप्रदेशात्मके प्रतरे गुणिते एतावतामेव प्रदेशानां भावात्, एषा च स्थापनाऽनन्तरनिर्दिष्टनवप्रदेशात्मकपनस्याथ उपरि च न नव प्रदेशान् इत्या-
भावनीया, तथा च सत्यायामविष्कम्भपिण्डेऽस्त्युत्तिमिदमापद्यत इति गार्थाः ॥ ६३ ॥ नन्वमीषामुत्सेधाङ्गुलप्रमाणाङ्गुलात्माङ्गुलानां मध्यं उत्सेधाङ्गुलं तावत्वि-
प्रमाणं भवति ? इत्याशङ्क्य तत्प्रमाणनिष्पत्तिकर्मनिरूपणार्थमाह—

सत्येण सुतिक्खेणवि छेतुं भेतुं चा जं किर न सक्का । तं परमाणुं सिद्धा वयंति आहं पमाणाणं ॥ ६४ ॥

इह य परमाणु सुतीक्ष्णेनापि शस्त्रेण राङ्गादिना कुन्तादिना च यासद्वल्यं किल हेतु भेतु वा न शक्यते अतिसूक्ष्मत्वात् तमेवेत्यम्भृतं परमाणु वक्ष्यमाणानामुत्सेधाद् गुलानिष्पत्तिकारणभूतानामुच्छलक्ष्णालक्षिकादिप्रमाणानाम् 'आदि' प्रत्यसमारम्भकं वदन्ति 'सिद्धा' ज्ञानसिद्धा केवलिनो, न तु मुक्तिप्राप्ता, तेषा शरीराद्यभावेन क्वचनस्यासम्भवादिति, किलाशब्देन च लक्षणमेवात्येदमधीयते न पुनस्त कोऽपि हेतु भेतु वा समारभते, अतिशृङ्खलत्वेन केदनेभेदनाविपयत्वात् प्रयोजनाभावाच्चेति सूचयति, अयं चेह व्यवहारनयमतेनैव परमाणुत्वेनोच्यते, यावताऽनन्ताणुकस्त्व एवासौ, केवलं सूक्ष्मपरिणामापन्नत्वेन चक्षुर्ग्रह्याच्चेदनेदनायाविपयत्वादमुमपि व्यवहारनय परमाणुं मन्यत इतीह परमाणुत्वेनोपन्यस्त इति गार्थः ॥ ६४ ॥ आह—ननु किं परमाणोरपि निश्चयव्यवहारनयकृतो भेद रामस्ति येनामुनपि व्यवहारनय परमाणुं मन्यते इत्युच्यते इति, सत्यं, अस्य वेत्याह—

परमाणू सो दुविहो सुहुमो तह वावहारिओ चेव । सुहुमो य अप्पएसो ववहारनएणतओ खंधो ॥ ६५ ॥

नीतिकेय, न तु गाथा ॥ स परमाणु सामान्येन द्विविधो भवति—'सूक्ष्म' नैश्चद्रिक्स्तथा व्यावहारिकश्च, तत्र निश्चयनयाभिप्रेत सूक्ष्म परमाणुरप्रदेश एव ज्ञातव्यो, निरशत्वेन स्वव्यतिरिक्तान्यप्रदेशानासम्भावात्, एवभूत एव हि परमार्थत परमाणुरुच्यते, परमः—प्रकृष्ट प्रकर्षप्राप्तोऽणु—सूक्ष्म परमाणुरिति व्युत्पत्ते उक्तञ्च—“कारणमेव तदन्त्य सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणु । एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्श कायलिङ्गश्च ॥ १ ॥” इति, 'कारणमेव तदन्त्य' मिति, पर्यन्तभूत उत्तरेषा द्व्यणुकादिस्त्वन्धानां कारणमेवासौ परमाणुर्न पुनरन्यस्य कस्यापि सत्त्वं कार्यमसौ, ततोऽपि परतोऽन्यस्य कस्यापि तदारम्भकस्याभावात्, द्व्यणुकादयस्तु पूर्वोत्तरापेक्षया कार्य कारणं च भवन्तीति भावः, शेषं सुगमं, 'व्यवहारनय' अणंतत्रो खंध' ति व्यवहारनयमतेन पुनरन्ताणु निष्पन्नोऽपि स्वन्धो योऽद्यापि सूक्ष्मपरिणामापन्नत्वेन हेतु भेतु वा न शक्यते सोऽपि परमाणुरुच्यते, सूक्ष्मत्वेन केदनेभेदनायाविषयत्वस्याद्यापि तुल्यत्वादिति भावार्थः । आह—ननु भवत्वेन तथाऽपि सूक्ष्मपरमाणुगैव प्रमाणानामादित्वेन कस्मान्नाधिक्रियते, न चासौ प्रमाणाना कारणत्वेन न व्याप्तिर्यते, व्यावहारिकपरमाणोरपि तैरेवानन्तैर्निष्पन्नत्वात्, सत्यमुक्तं, किन्तु प्रमाणव्यवहारोऽत्र प्रस्तुत, व्यवहा-

२ च लोकस्य सर्वज्ञानन्ताणुकस्कन्ध एव मुख्यत उपयुज्यते न सूक्ष्मपरमाणु इति ज्ञापनार्थं सूक्ष्मपरमाणु प्रमाणानामादित्वेन हि न विवक्षित, गम्भोरभिप्रायाथ सूक्ष्मप्रकृतय इत्यन्येषुपि सुधिया कारणमभ्यूह्यमिति गीतिकार्यं ॥ ६५ ॥ अथोत्तरस्मेन व्यावहारिकपरमाणुना यत्प्रमाणं यथा निष्पद्यते ततथोपदर्शयन्नाह—

परमाणू य अणंता सहिया उस्सणहसण्हिया एवका । साऽणंतगुणा संती ससण्हिया सोऽणु ववहारी ॥ ६६ ॥

‘परमाणू’ इत्यादि, ते च व्यावहारिकपरमाणवोऽनन्ता ‘सहिताः’ मिलिताः सन्त एका उच्छूलदण्डादिप्रकारा भवति, प्रत्यन्तं शूलदण्डा शूलदण्डादिप्रकारा उत्तरप्रमाणपेक्षया ऊः—प्राबल्येन शूलदण्डादिप्रकारा उच्छूलदण्डादिप्रकारा, सा चानन्तगुणा सती ‘ससण्हिया’ ति शूलदण्डादिप्रकारा भवतीत्यर्थं आगमे चेयं पूर्वस्या सकाशादेकस्थानेष्वष्टगुणैव निर्णीता, ग्रनेन त्वनन्तगुणा कुतोऽपि लिखितेति केवलिन एव वेत्तारो न वयं अत्रादर्शित्वादिति, ‘सोऽणु ववहारी’ ति ‘सो’ ति गन्धस्यार्चकारस्य च गम्यमानत्वात् सा च शूलदण्डादिप्रकारा व्यावहारिकपरमाणो क्रमेण निष्पन्नत्वादुपचारतो व्यावहारिक परमाणुरप्युच्यत इत्यर्थं, ततश्चैतावती परिभाषावा मुख्यत शूलदण्डादिप्रकारा उपचारतस्तु व्यावहारिक परमाणुरप्यसाविह प्रोच्यत इति सिद्धमिति गार्था ॥ ६६ ॥ अत्रान्तरेऽव्युत्पन्नमतिविनेय प्राह—ननु व्यावहारिकः परमाणुरनन्तरणुभिर्निष्पन्नोऽपि केदनेदनादिविषय उक्त, तत्किं सर्वोऽप्यनन्ताणुक स्कन्ध इत्यभूत एव आहोश्चित्कश्चिच्छेदनादिविषयोऽपि भवति ? इत्याराड्क्याह—

खंधोऽणंतपएसो मथेगह्वो जयस्मि छिज्जेज्जा । भिज्जेज्ज व एवथो नो छिज्जे नो य भिज्जेज्जा ॥ ६७ ॥

‘खंधो’ इत्यादि, अनन्तै परमाणुलक्षणै प्रदेयैर्निष्पन्न स्कन्धो ‘जगति’ अस्मिन् संसारे स कश्चिदस्त्येकक तथाविधवादपरिणामापन्न इत्यर्थं य किमिवाह—‘छिज्जेज्जा भिज्जेज्ज व’ ति ‘छियेते’ खड्गादिना द्विधा क्रियेत ‘भिजेते’ कुन्तादिना सच्छ्रिता गम्येत, एकस्तु स कश्चिदस्ति सूक्ष्मपरिणामापन्न इत्यर्थः, य किमित्याह—न छियेत न च भिजेत, काष्ठोपल्लोष्टत्रादयो वादपरिणामापन्ना मोमचक्षुर्गम्या मोमचक्षुर्गम्या भवन्ति केदनादिविषया, सूक्ष्मपरिणामापन्नास्त्वतियज्ञानगम्या

न भवन्त्येव तद्विषया इति भावः, “खंधोऽणंतपएसो अत्थेगहओ उ जो य छिज्जेज्जा । भिज्जेज व ” ति कचित् पाठः, अत्राप्यर्थो न भिद्यत एवेति गार्थार्थः ॥ ९७ ॥ तत्र यच्छेदनाद्यविषयः सूक्ष्मपरिणामापन्नो व्यावहारिकः परमाणुः स पूर्वमेव दर्शितः, इदानीं बादरपरिणामतया छेदनादिगोचरस्कन्धरूपान् श्लक्ष्णश्लक्षिणकाया उपरिवर्तिनः अपानुत्संधांगुलनिष्पत्तिकारणभूतान् परिमाणविशेषानुपदर्शयन्नाह—

परमाणू तसरेणू रहरेणू अगगयं च वालस्स । लिक्खवा जूया य जवो अट्टगुणविवाहूया कमसो ॥ ९८ ॥

इह परमाणोरनन्तरमुपलक्षणव्याख्यानादूर्ध्वरेणोः पाठो द्रष्टव्यः, आगमेऽनेकस्थानेषु तथैव दृष्टत्वाद् युक्तिसङ्गतत्वाच्च, ततश्चेते परमाणूर्ध्वरेणुकत्रसरेणुरथरेण्वादयो यवपर्यन्ताः परिमाणविशेषा यथोत्तरमष्टगुणाः क्रमेण कर्त्तव्याः, तद्यथा-परमाणुरष्टगुणः ऊर्ध्वरेणुः भवतीत्यर्थः, परमाणुश्चैह यः पूर्वगाथायामुपचारतः श्लक्ष्णश्लक्षिणकालक्षणः प्रोक्तः स द्रष्टव्यो न तु छेदनाद्यविषयः प्रमाणादिभूतो व्यावहारिक इति, तेनानन्तगुणेनान्तराल एव श्लक्ष्णश्लक्षिणकाद्याभिधानाद् अतिमृक्षमेण च तेनाष्टगुणेन बादरपरिणामस्योर्ध्वरेणोरवद-
नात्, तथाहि-वातायनादिषु रविरश्म्यादिव्यङ्ग्यः स्वतः परतो वा ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्चलनधर्मा रेणुरूर्ध्वरेणुरुच्यते, स कथं तेनाष्टगुणेन निष्पद्येत?, तस्मात् सिद्धान्ताव्यभिचारि स्थितमिदं-यदुतोपचारतः पूर्वं व्यवहारपरमाणुतया प्राक्ताभिरष्टभिः श्लक्ष्णश्लक्षिणकाभिरेक ऊर्ध्वरेणुर्भवतीति, न्यस्यति-पौरस्त्यादिवायुप्रेरितो गच्छति यो रेणुः स त्रसरेणुः, ऊर्ध्वरेणुः स्वतोऽपि चलति अयं तु पौरस्त्यादिचात-
प्रेरित एवेत्यस्मात् सोऽल्पप्रमाण इत्यतोऽष्टभिरूर्ध्वरेणुभिरेकः त्रसरेणुः सम्पद्यते, एवं च सति ऊर्ध्वरेणोरध्याहारो युक्तिसङ्गत एवावग-

न्तव्यः, अमद्रथचक्रोत्खातो रेणु रथरेणुः, पूर्वः पोरस्त्यादिधातेषु चलति अयं तु तत्सद्भावेऽपि रथचक्राद्युत्खननमन्तरेण न चलती-
त्यस्मात् पूर्वोऽल्पप्रमाण इत्यतोऽष्टाभिस्त्रसरेणुभिरेको रथरेणुरापद्यते, इह च “परमाणू रथरेणू तसरेणू” इत्यादिरेव पाठो बहु-
षु सूत्रादर्शेषु दृश्यते स चासंगत एव लक्ष्यते, रथरेणुमाश्रित्य त्रसरेणोरष्टगुणत्वानुपपत्तेः उक्तन्यायेन विपर्ययस्यैव घटनादिति,
यदपि संग्रहणिसूत्रकृता “परमाणू रथरेणू तसरेणू” रित्यादिरेव पाठो निर्दिष्ट इत्युच्यते तत्रापि समानः पन्थाः, तस्यापि
घटमानकत्वस्य चिन्त्यत्वादागमेन सह विरोधाद् युक्त्यसंगतत्वाच्चेति, अष्टमी रथरेणुभिर्देवकुरुत्तरकुरुमनुष्याणां सम्यन्ध्येकं वालाग्रं
जायते, तैरप्यष्टभिर्हैरिवर्परम्यकमानुपवालं भवति, एतैरष्टभिर्हैमवतैरण्यवतमनुष्यवालाग्रं सम्पद्यते, एतैस्त्वष्टाभिः पूर्वविदेहापर-
विदेहमनुजवालाग्रं भावनीयं, एतैः पुनरष्टाभिर्भरतैरवतनराणां वालाग्रं द्रष्टव्यम्, इह चैवं वालाग्राणां भेदे सत्यपि चालाग्रजातिसामान्य-
विवक्षया वाला मिति सामान्येनैकमेव निर्दिष्टमिति, अष्टभिर्भरतैरवतमनुष्यवालाग्रैरेका प्रतीतस्वरूपैव लिखा जायते, ताभिरप्यष्टभि-
रेका यूका सम्पद्यते, एताभिरप्यष्टभिर्वयशब्दद्वचितं यवमध्यमेकं निष्पद्यत इति गार्थार्थः ॥ ९८ ॥ ततः किमित्याह—

अष्टेव य जवमज्झाणि अंगुलं छच्च अंगुला पाओ । पाया य दो विहत्थी दो य विहत्थी भवे हत्थो ॥ ९९ ॥

अष्टौ च यवमध्यान्यंगुलं भवति, अनन्तरगार्थोक्तस्वरूपेण यवमध्यानाष्टगुणेन प्रस्तुतमुत्संधांगुलमभिजायत इत्यर्थः, एतानि
च पंडंगुलानि-अङ्गुलयद्वयविस्तीर्णः पादस्य मध्यतलप्रदेशः पादैकदेशत्वात् पादो भवति, द्वौ च युग्मीकृतावेतौ पादौ द्वादशांगुल-
प्रमाणा वितस्तिर्भवति, द्वे च वितस्ती “अंगुल विहत्थी रयणी” त्यादि मूलगाथायां पर्यायशब्दत्वाद्वित्तिशब्देनोक्तो हस्तो भवेद्, द्वौ

हस्तौ कुक्षिर्मानविशेषो भवति, अयं चास्यां गाथायामनुक्तोऽप्यध्याहत्य द्रष्टव्यः, मूलगाथायामत्रापि पूर्वमुपन्यस्तत्वादागमे चोक्तत्वादिति गाथार्थः ॥ ९९ ॥ अतः परं किमित्याह—

चउहृत्य पुण धणुयं दुन्नि सहस्साइं गाउयं तेसिं । चत्तारि गाउया पुण जोयणमेगं मुणेघव्वं ॥ १०० ॥
चतुहस्तं पुनर्धनुर्भवति, कुक्षिद्वयमानं वा एतद्भवतीत्यपि समानार्थत्वाद् द्रष्टव्यम्, तेषां धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं भवति, चत्वारि पुनः गव्यूतानि योजनमेकं मुणितव्यं, एतच्च मूलगाथायामनुपन्यस्तमपि गव्यूतभणनेनोपलक्षितत्वादागमेऽप्युक्तत्वादुपयोगित्वाच्चेहोक्तमिति गाथार्थः ॥ १०० ॥ अतः परं मूलगाथायां यद्यपि श्रेणीप्रतरादयोऽपि क्षेत्रप्रमाणप्रविभागा निर्दिष्टाः सन्ति, तथाऽप्येतस्मिन्नुत्सेधांगुलनिष्पन्नप्रमाणविचारे न व्याख्यायन्ते, अप्रस्तुतत्वात्, नारकाद्यवगाहनानामनविषयत्वेनैव हेतदुत्सेधांगुलप्रमाणमिहैव वक्ष्यते, तस्मिंश्च नरकाद्यवगाहनानामने योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याश्रियते, अतः प्रस्तुतत्वादिह व्याख्यातं, श्रेण्यादिकं तु तत्राव्याप्रियमाणत्वेनैवाप्रस्तुतत्वान्न व्याख्यायते, उपरिष्टानु तदपि व्याख्यास्यत इति । तदेवं निरूपितमुत्सेधांगुलं तन्निष्पन्नं च वितस्त्यादिकं क्षेत्रप्रमाणं, अथ क्रमप्राप्तं प्रमाणांगुलं तन्निष्पन्नं च वितस्त्यादिकं क्षेत्रप्रमाणमभिधित्सुराह—

उत्सेहंगुलमेगं हवइ पमाणंगुलं दुपंचसयं । ओसप्पिणीए पढमस्स अंगुलं चक्खवट्ठिस्स ॥ १०१ ॥
अनन्तरोक्तस्वरूपमेकमुत्सेधांगुलं द्विपञ्चशतं एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वाद् द्विपञ्चशतगुणमित्यर्थः, किं भवतीत्याह—प्रमाणांगुलं भवति, एकमुत्सेधांगुलं सहस्रगुणं सत् प्रमाणांगुलं सम्पद्यत इति भावः, इदं चोत्सेधांगुलात् सहस्रगुणितं प्रमाणांगुलमस्यामवसर्पिण्यां

प्रथमस्य चक्रवर्तिनः सम्बन्धेकमेवांगुलं मन्तव्यं। आह-नन्वेवं सति भरतचक्रिणः सम्बन्ध्यंगुलं प्रमाणांगुलमित्युक्तं भवति, एवं च सत्यु-
त्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं चतुःशतगुणमेव स्यान्न सहस्रगुणं, तथाहि-भरतचक्रवर्ती आत्मीयांगुलेन किल विंशं शतमंगुलानामनुयोगद्वार-
चूर्ण्यादिषु निर्णीतः, उत्सेधांगुलेन तु पञ्चधनुःशतमानत्वात् प्रतिधनुश्च पणवत्यंगुलस्वभावत्वादष्टचत्वारिंशत्सहस्राण्यंगुलानामसौ
सम्पद्यते, एवं च सत्येकस्मिन् प्रमाणांगुले उत्सेधांगुलानां चत्वार्येव शतानि भवन्ति, विंशत्यधिकशतेन प्रमाणांगुलानामष्टचत्वारिंशत्-
सहस्रसङ्ख्यस्योत्सेधांगुलशोर्भाषापरैरेतावत् एव भावात्, ततश्चैवं भरतसम्बन्ध्यंगुललक्षणं प्रमाणांगुलमुत्सेधांगुलाच्चतुःशतगुणमेव
स्यान्न सहस्रगुणमिति, सत्यमुक्तं, किन्तु प्रमाणांगुलस्यार्द्धतृतीयोत्सेधांगुलरूपं पृथुत्वमस्ति, ततो यदा स्वकीयपृथुत्वेन वियुक्तं यथाऽ-
वस्थितमेवेदं चिन्त्यते तदोत्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं चतुःशतगुणमेव भवति, यदा त्वर्द्धतृतीयोत्सेधांगुललक्षणेन विष्कम्भेन शत-
चतुष्टयलक्षणं प्रमाणांगुलैर्द्वयं गुण्यते तदात्सेधांगुलेनांगुलविष्कम्भा शतचतुष्टयदीर्घा च एका द्वितीयापि चतावन्मानैव तृतीया तु दैर्घ्येण
चतुःशतमानैव विष्कम्भतस्त्वर्द्धांगुलप्रमाणा, ततश्चैतस्या दैर्घ्याच्छतद्वयमपनीय विष्कम्भे योज्यते, तथा च सत्यंगुलशतद्वयदीर्घा
अंगुलविष्कम्भा चेयमपि सम्पद्यते, ततस्तिमृणामप्येतासामुपर्युपरिव्यवस्थापने उत्सेधांगुलेनांगुलसहस्रदीर्घा अंगुलविष्कम्भा प्रमाणां-
गुलस्य स्रुचिः सिद्धा भवति, तत इमां स्रुचिमधिकृत्योत्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं सहस्रगुणमुक्तं, वस्तुतस्तु चतुःशतगुणमेव, अत एव
पृथ्वीपर्वतद्वीपयोराराशिविमानादिमानान्यनैनैव चतुःशतगुणनार्द्धतृतीयांगुललक्षणस्वविष्कम्भान्वितेनानुमीयन्ते, न तु सहस्र-
गुणया अंगुलविष्कम्भया सूच्या इति तावदस्माभिः शास्त्रान्तरदर्शनात् बृद्धसम्प्रदायाच्चावगतं, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति गाथार्थः
॥ १०१ ॥ एतानि च षट् प्रमाणांगुलानि भरतचक्रवर्तिनः पादो मध्यतलेदशरूपः, तौ च गुर्मीकृतौ द्वौ पादौ वितस्तिः, ते च द्वे

वितस्ती हस्तः, तैश्चतुर्भिर्हस्तैर्धनुः, तेषां च धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं, चत्वारि गव्यूतानि योजनमित्येतत् पूर्वोक्तं सर्वमिहापि द्रष्टव्यं, नन्वेवमपि सति योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याख्यातं भवति, ये त्वन्येऽपि श्रेणिप्रतरादयो मूलगाथायां तद्धेदाः प्रोक्तास्तेऽद्यापि न व्याख्याता इत्याशङ्क्य तद्व्याख्यानार्थमाह—

तेनंगुलेण जं जोयणं तु एत्तो असंखगुणयारो । सेढी पयरं लोगो णंता अलोगो य ॥ १०२ ॥

तेन पूर्वोक्तप्रमाणांगुलेन यदनन्तरोक्तक्रमेण योजनं निष्पद्यते 'एत्तो'ति इत आरभ्य यथोत्तरमसङ्ख्येयराशिस्वरूपो गुण-
कारो दीयते, ततः अनुयोगद्वारोक्तक्रमेण संवर्त्य घनीकृतसमचतुरस्रलोकस्यैका नभःप्रदेशश्रेणिर्भवति, तयाऽप्यसंख्यातगुणया
यथोक्तरूपस्यैव लोकस्यैकप्रदेशमात्रपिण्डोऽसंख्येययोजनायामविष्कम्भो नभःप्रदेशप्रतरो भवति, तेनाप्यसंख्यातगुणेन यथोक्त-
स्वरूपो लोकः सम्पद्यते, "लोगाऽणंता अलोगो य" ति, अलोकः पुनर्लोकैरनन्तैरेव भवति, नासंख्यातैर्निरवसानत्वात्तस्येत्यर्थ
इति गार्थार्थः ॥ १०२ ॥ तदेवं निरूपितं प्रमाणांगुलं, तत्प्रसंगतश्च पूर्वमव्याख्याताः श्रेण्यादयोऽपि व्याख्याताः, अथात्मांगुलं

प्रागुद्दिष्टक्रमप्राप्तं व्याख्यातुमाह—

जे जम्मि जुगे पुरिसा अट्टसयंगुलसम्मूसिया हुंति । तेसि सयमंगुलं जं तयं तु आयंगुलं होइ ॥ १०३ ॥

ये पुरुषाश्चक्रवर्त्तिवासुदेवादयो यस्मिन् युगे-सुषमदुष्पमादिकाले निजांगुलैर्वाऽष्टोत्तरं शतमंगुलानामुच्छ्रिता-उच्चा भवन्ति, 'तेसि
सयमंगुलं जं'ति तेषां स्वकीयांगुलेनाष्टोत्तरांगुलशतोच्चानां पुरुषाणां स्वकमात्मीयांगुलं तत् पुनरात्मांगुलं पूर्वोद्दिष्टस्वरूपं भवति,

अयमत्र भावार्थः- इहाष्टोत्तरांगुलशतोच्चत्वं लक्षणशास्त्रोक्तप्रमाणदिलक्षणयुक्तत्वस्योपलक्षणं, प्रमाणादिलक्षणसम्पन्ना हि पुरुषाः प्रायेणाष्टोत्तरांगुलशतोच्चा एवेति तदिहोपन्यस्तं, परमार्थतत्त्वष्टोत्तरांगुलशतमानाद्धीनाः समधिका वा ये यत्र युगे शास्त्रोक्तेन प्रमाणादिलक्षणेन युक्ताः पुरुषास्तेषां यदात्मीयं २ अंगुलं तदाऽऽत्मांगुलमिति विज्ञेयमिति गाथार्थः॥१२०॥आह-ननु निरूपितमेतद् उत्सेधांगुलादिभेदात् त्रिविधमंगुलं, किन्तु क्षेत्रप्रमाणभेदानां मध्येऽधीतत्वादिदं क्षेत्रप्रमाणत्वेन भवतामभिप्रेतं, तत्र किं तत् क्षेत्रमनेन प्रमीयते येन क्षेत्रप्रमाणताऽस्य भवेदित्याशङ्क्य त्रिविधस्याप्यंगुलस्य प्रत्येकं प्रमेयं क्षेत्रमुपदर्शयन्नाह—

देहस्स ऊसरण उ गिहसयणाई य आयमाणेणं । दीबुदहिभवण खेत्तपमाणं पमाणेणं ॥ १०४ ॥

नारकादीनां 'देहस्य' शरीरस्य 'ऊसरण' उत्सेधांगुलेन प्रमाणं विज्ञायते, नारकतियङ्गरामराणां सर्वेषामपि सम्बन्धिनः शरीरस्य 'सत्त धणु तित्ति रयणी छुच्चेव य अंगुलाई रयणाए । मणसु पमाणं भवधारणीयदेहस्स निरयाणं ॥ १ ॥ इत्यादिकं शास्त्रान्तरे यत् प्रमाणमुक्तं तदुत्सेधांगुलनिष्पन्नैव वितस्तिहस्तादिना प्रमाणेन द्रष्टव्यं, नान्येनेत्यर्थः, गृहशयनादीनां तु प्रमाणमात्मांगुलेन विज्ञेयं, ये यस्मिन् काले प्रमाणपुरुषाश्चक्रवर्त्तिवासुदेवादयः पृथ्वीमण्डलस्य भोक्तारो भवन्ति तेषां सम्बन्धीनि यानि शयनासनगृहनगरादीनि वास्तूनि तानि सर्वाण्यात्मांगुलनिष्पन्नैव वितस्तिहस्तादिना प्रमाणेन मीयन्ते, नान्येनेति भावः, "दीबुदहिभवणवासा खेत्तपमाणं" ति, 'वासा' इत्यत्र सकारस्य दीर्घत्वमलाक्षणिकं, ततश्च द्वीपोदधिभवनवर्षलक्षणस्य क्षेत्रस्य यत् प्रमाणं-मानं तत् प्रमाणेन-प्रमाणांगुलनिष्पन्नैव योजनपर्यन्तेन प्रमाणेन मीयते नापरेणेत्यर्थः, तत्र द्वीपोदधयः प्रतीता एव

भवनानि-असुरकुमाराद्यावासाः ' वर्षाणि ' भरतह्रस्वतहरिवर्षमहाविदेहादीनि, एतच्च हिमवदादिवर्षधरविमाननरकावासपृथिव्या-
द्यन्तरालपातालकलशहदनद्यादीनामुपलक्षणं, एतन्मानस्य प्रमाणांगुलनिष्पन्नप्रमाणेनैव प्रतीयमानत्वादिति । अत्राह-ननूत्सेधांगुला-
दीनां नारकशरीरादीनि प्रमेयत्वेनोक्तानि, तानि च द्रव्याण्येव, ततश्च द्रव्यप्रमाणमेवैतानि प्राप्नुवन्ति, तत् किमिति क्षेत्रप्रमाणमध्ये-
ऽधीतानि?, नैवमभिप्रायापरिज्ञानात्, नारकशरीरादिद्रव्यद्वारेण तदवगाढं क्षेत्रमेवात्र प्रमेयत्वेनोक्तं द्रष्टव्यमिति नैषां क्षेत्रप्रमाणता विरु-
ध्यते, यत्तु क्षेत्रमेव साक्षादिह तत्प्रमेयत्वेन नोक्तं तत्तस्यामूर्तत्वेन मुख्यतः प्रमातुमशक्यत्वादिति भावनीयमिति गार्थार्थः ॥१०४॥
तदेवं व्याख्यातं सविषयं त्रिविधमयंगुलं, तद्व्याख्यातः सर्वेऽपि ' अंगुल विहत्थी रयणी कुच्छी ' त्यादि-
मूलगाथोपन्यस्ताः अलोकपर्यन्ताः क्षेत्रप्रमाणप्रविभागाः, तद्व्याख्याने च विवृता सर्वाऽपि मूलगाथा, तद्विवरणे च समर्थितं
सर्वमपि प्रमाणद्वारस्य द्वितीयभेदरूपं क्षेत्रप्रमाणमथ तृतीयभेदस्वरूपं कालप्रमाणं निरूपयितुमाह —

कालेति य एगविहो कालविभागो य होइ णेगविहो । समयावलियाईओ अणंतकालोत्ति णागब्बो ॥१०५॥
इह जिनवेन्द्रशासने सर्वमपि वस्तु सामान्यविशेषात्मकं, तत्र सामान्यरूपतया विवक्षितं सर्वमप्येकरूपमेव, यथा वनं, विशेषरूपतया तु
विवक्षितं सर्वमप्यनेकरूपं, यथा तदेव वनं धवखदिरपलाशसालतालतमालादिस्वगतभेदविवक्षायामनेकविधमिति । एवं च सति
न्यग्भूतसमयावलिकादिस्वगतानेकभेदजालः कालोऽपि पूर्वोक्तशब्दार्थः काल इति सामान्यविवक्षायामेकविधः, एकप्रकार-
एवेत्यर्थः, यदा तु तस्यापि कालस्य विभागो-भेदो विवक्ष्यते तदा स भवत्यनेकविधः, कथं अनेकविधो भवतीत्याह--समयाश्चाव-

लिका च समयावलिके ते आदौ यस्य ग्राणुस्तोकलवादेरसौ समयावलिकादिरनन्तरवक्ष्यमाणलक्षणः, नन्वयं कालः सामान्येन किं सान्तोऽनन्तो वा इत्याशङ्क्याह-‘अणंतकालोत्ति नायव्वोत्ति’ अयं च कालः सामान्यरूपतया विवक्षितोऽनन्तः-अपर्यवसित क्षणत्वादनादिश्च भवति, न ह्ययं कदाचिदपि पूर्वं नासत् नापि न भवति न चापि न भविष्यतीति गार्थार्थः ॥ १०५ ॥

अथानेकविधत्वमेव कालस्य विवरीतुमाह—

कालो परमनिरुद्धो अविभागी तं तु जाण समओत्ति । तेऽसंखा आवलिया ता संखेज्जा य ऊसासो ॥१०६॥

सम्यक् तांस्तान् सर्वानव्यावलिकादीन् कालविशेषान् स्वप्रभवत्वेन एति-गच्छति व्याप्नोतीति समयः, अथवा सम्यग् गीयन्ते-परिच्छिद्यन्ते स्थितिविशिष्टत्वेन पदार्था अनेनेति समयः, स च समय इत्येवं जानीहि-अवगच्छ, त्वमिति शिष्यसम्बोधनं, यः किमि-त्याह-कालः-कालविशेषः, कथंभूतः? परमनिरुद्धः’ परमसंक्षिप्तः सर्वाल्य इत्यर्थः, यस्मात्परतो नान्याऽल्पीयसी कालमात्राऽस्ति, किन्तु स एव सर्वाल्य इति भावः, अत एवाविभागी, परमनिरुद्धत्वादेव न विद्यते केवलप्रज्ञाप्रच्छेदनेनापि छिद्यमानस्य विभागो-विभेदः अंशो यस्यासौ अविभागी, यदि पुनस्तस्यापि विभागः स्यात्तदा परमनिरुद्धत्वमेव न स्यादिति हृदयं, तस्मात् सर्वसम्भो निरंशः विशेषः समय इति स्थितं, एते च समया एकस्मिन्नप्यतीव कोमले उत्पलपत्रे तीक्ष्णसूच्या भिद्यमानेऽसंख्याताः सम-तिक्रामन्तीति मन्तव्यम्, पट्टसाटिकापाटनदृष्टान्तादिकं चेह बहु वक्तव्यं तच्चानुयोगद्वारेभ्योऽवसेयमिति, ते चासंख्याताः समया न भवति, असंख्यातं चासंख्यैरेव भेदैरिहैवाभिधास्यते, तत्र यावत्परिमाणेनासंख्यातेनावलिकायामसंख्याताः

समया भवन्ति तदिहाप्युपरिष्ठाद् वक्ष्यामः, ताश्चालिकाः सह्याता एक उच्छ्वासः ऊर्ध्वः श्वास उच्छ्वासः, उपलक्षणत्वाच्चेह नीचैर-
न्तर्मुखं श्वसनं निश्वासः, सोऽपि सह्याता आवलिका इति द्रष्टव्यं, उच्छ्वासोपलक्षितो निःश्वास उच्छ्वासनिःश्वास इत्येतदुभय-
मपि सह्याता आवलिका इत्यपि मन्तव्यमिति गाथार्थः ॥ १०६ ॥ अयं चोच्छ्वासनिःश्वासोऽविशेषण यस्य कस्यापि सम्बन्धी
न गृह्यते अपितु विशिष्ट एव, प्राणुरिति चायं व्यपदिश्यत इति दर्शयन्नाह—

हृदङ्गणगल्लुस्सस्मो एसो पाणुत्ति सन्निओ एक्को । पाणू य सत्ता थोवो थोवा सत्तेव लवमाहू ॥ १०७ ॥

‘हृदस्य’ प्रमुदितरय ‘अनवकल्पस्य’ जरसाऽपीडितस्य निरुपक्लिष्टस्य व्याधिना ग्राक् साम्प्रतं चानभिभूतस्येत्यप्युपलक्षणत्वाद्
द्रष्टव्यं, एवंभूतस्य प्राणिनः संबन्धी यः एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादुच्छ्वासनिःश्वास एव एकः प्राणुरिति संज्ञितः प्राणुसंज्ञया
सर्वज्ञैर्व्यवहृत इत्यर्थः, उकारस्यालाक्षणीकत्वात् प्राण इत्यपरे, रोगजरादिभिरस्वस्थस्य जन्तोरुच्छ्वासानिःश्वासस्त्वरितादिस्वरूपतयाऽ-
स्वभावस्थो भवत्यतो हृदादिविशेषणोपादानमत्रेति भावनीयं, एते च प्राणवः प्राणा वा सप्त समुदिताः स्तोक इत्युच्यते, स्तोकाश्च
सप्त मिलिता लवमाहुस्तीर्थकरगणधरा इति गाथार्थः ॥ १०७ ॥ अपरंच—

अट्टत्तीसं तु लवा अट्टलवो चैव नालिया होह । दो नालिया मुहुत्तो तीस मुहुत्ता अहोरत्ता ॥ १०८ ॥

अष्टत्रिंशल्लवास्तथाऽट्टलवश्च नाडिका भवति, सार्द्धैरष्टत्रिंशल्लवैरेका घटिका भवतीत्यर्थः, द्वे तु नाडिके मुहूर्तः, त्रिंशन्मुहूर्तो-
स्त्वहोरात्रमिति गाथार्थः ॥ १०८ ॥ अथैकस्मिन् मुहूर्ते य उच्छ्वासनिःश्वासा भवन्ति तानुपदशयन्नाह—

तिन्नि सहस्सा सत्ता य सयाणि तेसत्तरी य उस्सासा । एक्केक्कस्सेवइया हुंति मुहुत्तस्स उस्सासा ॥ १०९ ॥

अनन्तरोक्तेन स्तोकलवादिक्रमेण त्रीणि सहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि च सप्त शतानीत्येतावन्त उच्छ्वासा उपलक्षणत्वादुच्छ्वासानिःश्वासा एकैकस्य घटिकाद्वयलक्षणस्य सुहूर्तस्य भवन्ति, तथाहि-सप्तभिरुच्छ्वासानिःश्वसैरेकः स्तोको निर्दिष्टः, एवंभूताश्च स्तोका एकसिंहवे सप्त त्रयोक्ताः, तवः सप्तभिः सप्त गुणिता इत्येकसिंहवे एकोनपञ्चाशदुच्छ्वासानिःश्वासाः सिद्धा भवन्ति, एकसिंश्च सुहूर्ते लवाः सप्तसप्ततिरुक्ता अत एकोनपञ्चाशत् सप्तसप्तत्या गुण्यते, ततो जायते यथोक्तं मानं, तद्यथा ३७७३ इति गार्थार्थः ॥ १०९ ॥ अथाहोरात्रस्य परतोऽपि ये कालविशेषास्तानुपदशयन्नाह —

पन्नरस अहोरत्ता पक्खो पक्खा य दो भवे मासो । दो मासा उउसन्ना तिन्नि य रियवो अयणमेगं ॥ ११० ॥
दो अयणाइ वरिसं तं दसगुणवड्डियं भवे कमसो । दस य सयं च सहस्सं दस य सहस्सा सयसहस्सं ॥ १११ ॥
वाससयसहस्सं पुण चुलसीइगुणं हवेज्ज पुव्वंगं । पुव्वंग यसहस्सं चुलसीइगुणं भवे पुव्वं ॥ ११२ ॥

पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, द्वौ पक्षौ मासो भवेत्, द्वौ च मासौ ऋतुसंज्ञा, त्रयश्च ऋतवः पण्मासप्रमाणमेकमयनमिति गार्थार्थः ॥ ११० ॥ द्वे अयने वर्षं, तच्च वर्षं दशलक्षेण गुणकारेण यथोत्तरं क्रमेण वर्द्धितं भवेत् किमित्याह—दश १०, एतेऽपि दश-भिर्गुणिता शतं भवेत् १००, तदपि दशभिर्गुणितं सहस्रं भवेत् १०००, इदमपि दशभिर्गुणितं दश सहस्राणि भवेयुः १००००, एतान्यपि दशभिर्गुणितानि शतसहस्रं-लक्षं भवेदित्यर्थः १०००००, इति गार्थार्थः ॥ १११ ॥ एतदपि वर्षाणां लक्षं पुनश्चतुरशी-त्या गुणितं चतुरशीतिवर्षलक्षात्मकं पूर्वाङ्गं भवेदिति, अस्यांकन्यासः ८४०००००, एवमपि पूर्वाङ्गानां शतसहस्रं-लक्षं व्यवस्थाप्य चतुरशीत्या गुणितं पूर्वं भवेद्, इदमुक्तं भवति-पूर्वाङ्गं लक्षेण गुण्यते तदगुणे च यो राशिर्भवति सोऽपि चतुरशीत्या गुण्यते ततः पूर्वं

संपद्यते, ग्रंथांतरे तु पूर्वांगं पूर्वांगेन गुणितं पूर्वमित्युक्तं तत्राप्ययमेव वस्तुवर्थ इति न विरोधः, इह च योऽङ्कः सोऽनन्तरगाथायां दर्शय्यत इति २ इति गाथार्थः ॥ ११२ ॥ कियन्ति पुनः पूर्वोक्तेऽर्थेऽनुष्ठिते सत्येकस्मिन् पूर्वे वर्षाणि भवन्तीत्याह—

पुन्वस्स उ परिमाणं सयरिं खलु होति कोडिलक्खाओ । छप्पन्नं च सहस्सा बोद्धव्वा वासकोडीणं ॥ ११३ ॥

पाठसिद्धय, अङ्कस्वयम्—७०५६००००००००, इदं च पूर्वं चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं न्युताङ्गं भवति ३, एतदपि चतुरशीत्या लक्षैस्ताडितं न्युतं ४, तदपि चतुरशीतिलक्षैरेव समाहतं नलिनाङ्गं सम्पद्यते ५, एतदप्यनेनैव गुणकारेण गुणितं नलिनं ६, एवं सर्वत्र पूर्वं पूर्वो राशिश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण गुणित उत्तरोत्तरराशिरूपतां प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तव्यं, तेषां चोत्तरोत्तरप्रवर्द्धमानराशीनां यथाक्रममेतानि नामानि प्रतिपत्तव्यानि, तद्यथा-महानलिनाङ्गं ७, पद्माङ्गं ९, पद्मं १०, कमलाङ्गं ११, कमलं १२, कुमुदाङ्गं १३, कुमुदं १४, त्रुटिताङ्गं १५, त्रुटित १६, अट्टाङ्गं १७, अट्टं १८, अववाङ्गं १९, अवव २०, हुट्टकाङ्गं २१, हुट्टकं २२, अयुताङ्गं २३, अयुतं २४, प्रयुताङ्गं २५, प्रयुतं २६, शीर्षप्रहेलिकाङ्गं २७, एवमेते राशयश्चतुरशीति-लक्षस्वरूपेण गुणकारेण यथोत्तरं प्रवर्द्धमाना द्रष्टव्याः तावद्यावादिदमेव शीर्षप्रहेलिकाङ्गं चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं शीर्षप्रहेलिका भवति २८, अस्याश्च शीर्षप्रहेलिकायाः स्वरूपमङ्कतोऽपि दृश्यते, अङ्काश्चेह चतुर्नवत्यधिकं शतं भवति, तद्यथा ७५८२६३२५३०७-३०१०२४११५७९७३५६९९७५६९६४०६२१८९६६४८०८०१८३२९६, अग्रे चत्वारिंशं शून्यशतं, यथोक्तान्येव शीर्षप्रहे-लिकापर्यन्तराशिनामानि सूत्रकारोऽप्याह—

पुट्वंगं पुट्वंगं च नउयंगं च । नलिणंगं नलिणंगं महानलिणंगं ॥ ११४ ॥

पउमं कमलं कुसुयं तुडियमउडभवप हूहुयं चैव । अउयंग अउय पउयं तह सीसपहेलिया चैव ॥ ११५ ॥

इह प्रथमगाथायां पूर्वागादीन्यष्टौ नामानि साक्षादुक्तानि, द्वितीयगाथायां तु साक्षादेकादशाभिहितानि, पद्मांगकमलांगकुसुदांगगुटितांगाटांगावचांगहूहूकांगप्रयुतांगशीर्षिप्रहोलिकांगलक्षणानि तु नव नामान्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमेव द्रष्टव्यानीति सर्वाण्यप्यष्टाविंशतिः, एतेषां चाष्टाविंशतिनाम्नां व्याख्याप्रज्ञप्त्याद्युक्तापेक्षया क्वचित् क्रमभेदः क्वचित्तु सर्वथैव नामान्यत्वं दृश्यते, न चैतावता सम्मोहः कार्यः, संकेतानुसार्यभिधानभेदेऽप्यभिधेयतत्त्वस्याभेदाद् अत एव प्रस्तुतग्रंथसूत्रपुस्तिकास्वपि क्वचिद्वाचनभेदं समीक्ष्य वाच्यार्थस्याभेदेऽनास्था न कर्तव्येति, तदेवं गणितविषयतां यावान् कालः समुपयाति तावानसौ शीर्षिप्रहोलिकापर्यंतो दर्शितः, अतः परमेकं दश शतं सहस्रमित्यादिगणितसंख्याव्यवहारातीतत्वादसंख्ययोऽस्मावित्यनतिशयिना पल्याद्युपमयैव ज्ञातव्य इति दर्शयन्नाह—

एवं एसो कालो वासच्छेएण संखसुवयाह । तेण परमसंखेज्जो कालो उवमाए नायव्वो ॥ ११६ ॥

एवमनन्तरोक्तक्रमेण वर्षाणामेकं दश शतं सहस्रमित्यादिगणितेन यच्छेद इयत्ता परिच्छेदलक्षणस्तेन वर्षच्छेदेन एष एव-शीर्षिप्रहोलिकापर्यन्तः कालः संख्यामुपयाति, अतः परं पुनः पूर्वमुनिभिर्गणितसंख्यायाऽव्यवहृतत्वादसंख्यातः काल इत्युपमयैव ज्ञातव्य इति गाथार्थः ॥११६॥ यत्र पल्याद्युपमागम्यः कालः स द्विविधः-पल्योपमरूपः सागरोपमनिर्णयार्थं तावदाह-

पलिओवमं च तिविहं उद्धारऽद्धं च खेत्तपालियं च । ए . पुण दुविहं बायरसुहुमं च नायव्वं ॥ ११७ ॥

धान्यपल्यवत्पल्योऽनन्तरमेवाभिधित्सतस्वरूपस्तेनोपमा यत्र तत्पल्योपमं, तच्च त्रिधा, तद्यथा-उद्धारपल्योपममद्वापल्योपमं क्षेत्रपल्योपमं च, तत्र वक्ष्यमाणस्वरूपवालाग्राणां तत्खण्डानां वा तद्द्वारेण द्वीपसमुद्राणां वा उद्धरणम्-अपहरणमुद्धारस्तद्विषयं तत्प्रधानं वा पल्योपममुद्धारपल्योपमं, तथा 'अद्धे' ति कालः स चेह व्याख्यानाद्वक्ष्यमाणवालाग्राणां तत्खण्डानां वा प्रत्येक-वर्षशतलक्षण उद्धारकालो गृह्यते अथवा प्रस्तुताद्वापल्योपमपरिच्छेदो नारकाद्यायुष्कलक्षणः कालोऽद्वा तत्प्रधानं तद्विषयं वा पल्योपममद्वापल्योपमं, तथा 'क्षेत्र' आकाशं तदुद्धारविषयं पल्योपमं क्षेत्रपल्योपमं, एषां च मध्ये पुनरेकैकं द्विविधं वक्ष्यमाणस्वरूपं वादरं सूक्ष्मं चेति गाथार्थः ॥ ११७ ॥ कः पुनरसौ पल्यो येन पल्योपमे उपमा विधीयत इत्याह—

जं जोयणाविच्छिण्णं तं तिउणं परिरएण सविं सं । तं चेव य उव्विद्धं पछं पलिओवमं नाम ॥ ११८ ॥

'नाम' इति शिष्यस्य कोमलामन्त्रणे 'पलिओवममि' त्यत्र विभक्तिव्यत्ययात् सप्तमी 'पल्य' मित्यादावपि लिङ्गव्यत्ययात् पुंस्त्वं, ततश्च पल्योपमे-पल्योपमविषये धान्यपल्यवत्पल्यः प्रागुद्दिष्टः स विज्ञेयो, यः किमित्याह-यो विस्तीर्णः, कियदित्याह-योजनं, वृत्ताकारत्वाद्वैर्ध्यणापि योजनमिति द्रष्टव्यं, तच्च योजनं त्रिगुणं सविशेषं 'परिरयेण' परिक्षेपेण. 'सर्वं वृत्तं स्वविक्रम्भादायामतो वा त्रिगुणं साधिकं भवती'ति वचनात् त्रीणि योजनानि साधिकानि अमित्या यो भवतीत्यर्थः, 'उव्विद्धं' उच्चोऽपि तदेव योजनमि-त्यर्थः, वैर्ध्यविस्ताराभ्यां प्रत्येकं योजनप्रमाण उच्चत्वेनापि योजनमानो अमित्या तु किञ्चिन्न्यूनपङ्क्ताभागाधिकयोजनत्रयमानो

एकैकमओ लोमं कट्टुमसंखेज्जखंडमाहिसं । समच्छेयाणंतपएसियाण पल्लं भरेज्जाहि ॥ १२१ ॥

अतः सहजवालाग्रभृतपल्यादैकैकं लोम असंख्येयानि खण्डानि यत्र तदसंख्येयखण्डमदृश्यं, तावदसत्कल्पनया खण्ड्यते यावददृश्यस्वरूपमसंख्येयखण्डरूपतामैकैकं वालाग्रं भजत इति भावः, एवं च कृते एकैकं खण्डं वादरपर्याप्तप्रथिवीशरीरतुल्यं भवतीति वृद्धाः, एवं कृत्वा ततः किं विधेयमित्यत्रोच्यते, ततोऽमीयां सर्वेषामपि समच्छेदानां—परस्परतुल्यखण्डीकृतानां प्रत्येकं चाद्यायनन्तप्रादेशिकानामनन्तपरमाण्वात्मकानां तमेव पल्यं विभृयाः-बुद्ध्या परिपूर्णं कुर्यात्स्वमिति गाथार्थः ॥ १२१ ॥ एवं च तस्मिन् भृते यत् कर्तव्यं तदाह—

तत्तो समए समए एकैके अवहियम्मि जो कालो । संखेज्जवासकोडी सुहुमे उद्धारपल्लम्मि ॥ १२२ ॥

ततः सूक्ष्मखण्डीकृतवालाग्रभृतपल्यात् प्रति समयमेकैकस्मिन् सूक्ष्मवालाग्रखण्डेऽपहियमाणे यावान् कालो लगति तत्प्रमाणं सूक्ष्ममुद्धारपल्यापमं भवतीति पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः, कियान् पुनरसौ कालो भवतीति निबध्दतामित्याह-सहृचेशा वर्षकोटयः, सूक्ष्मे उद्धारपल्यापमे भवन्तीति ज्ञातव्यं, वालाग्राणाभिह प्रत्येकमसहृचेशखण्डात्मकत्वोदैककस्यापि वालाग्रस्य सम्बन्धनां खंडानामपहोर-सहृचेशसमयराशिप्राप्तेः सर्ववालाग्रखण्डापहारे भवन्त्येव सहृचाता वर्षकोटयः, सूक्ष्मत्वमन्यस्य वालाग्राणां सूक्ष्मखण्डकरणाद् भावनीयमिति गाथार्थः ॥ १२२ ॥ तदेवमुक्तं वादरं सूक्ष्मं चोद्धारपल्यापमम्, अथ तत्प्रभवमेव सागरोपमं निरूपयितुमाह—

एएसिं पल्लानं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया । तं सागरोवमस्स उ एकस्स भवे परीमाणं ॥ १२३ ॥

एतयोः पूर्वोक्तयोर्वादरसूक्ष्मभेदाभिन्नयोरुद्धारपल्योपमयोर्यां प्रत्येकं कोटिकोटिर्दशभिर्गुणिता दश कोटीकोटय इत्यर्थस्तदेतत् प्रत्येकमेकस्य वादरोद्धारसागरोपमस्य सूक्ष्मोद्धारसागरोपमस्य च परिमाणं भवेदिति, दशभिर्वादरोद्धारपल्योपमकोटीकोटिभिरेकं वादरोद्धारसागरोपमं भवति, दशभिश्च सूक्ष्मोद्धारपल्योपमकोटीभिरेकं सूक्ष्मोद्धारसागरोपमं भवतीत्यर्थः, तत्रार्तिमहत्त्व-
साम्यात् सागरेण-समुद्रेणोपमीयत इति सागरोपममिति गार्थार्थः ॥ १२३ ॥ इह वादरे प्ररूपिते सूक्ष्मप्ररूपणा क्रमनिष्पन्नत्वात् सुखकर्तव्या सुखावसेया च भवतीत्येतावन्मात्रेणैव वादरोद्धारपल्योपमसागरोपमयोः प्ररूपणा कृता, न पुनराभ्यां सिद्धांति किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, सूक्ष्माभ्यां त्वेताभ्यामागमे समस्त्येव प्रयोजनं तच्चोपदर्शयन्नाह—

जावइओ उद्धारो अड्डाइज्जाण गराण भवे । तावइया खलु लोए हवंति दीवा समुद्दा य ॥ १२४ ॥

अर्द्धतृतीयप्रमाणानां व्याख्यानात् सूक्ष्मोद्धारसागरोपमाणां यावानुद्धारो वालाग्रोद्धारसमयराशिरित्यर्थः, 'भवेत्' जायेत तावन्त एव लोके द्वीपाः समुद्राश्च भवन्ति, इदमुक्तं भवति-साद्धे सूक्ष्मोद्धारसागरोपमद्वये सूक्ष्मोद्धारपल्योपमानां पंचविंशतिकोटी-
कोटिरित्यर्थः, यावन्तो वालाग्रोद्धारविषयाः समया भवन्ति तावत्संख्यास्तिर्यग्लोके द्वीपसमुद्रा अपि सर्वे भवन्तीत्यर्थः, इति सूक्ष्मोद्धारपल्योपमसागरोपमयोर्द्वीपसमुद्रसंख्यानयनं प्रयोजनत्वेनोक्तं भवतीति गार्थार्थः ॥ १२४ ॥ अथ क्रमप्राप्तमद्वापल्योपमं निरूपयितुमाह—

वाससए वाससए एक्के वायरे अवहियम्मि । वायरअद्धापल्ले संखेज्जा वा कोडीओ ॥ १२५ ॥

तत्रैव पूर्वोक्तस्वरूपे पल्ये सहजबादवालाग्रपूरिते यदा प्रतिवर्षशतमेकैकं वालाग्रमपहियते तदा सर्वस्मिन्नपि तदपहारे यावान् कालो भवति तदेव बादरमद्धापल्योपमं विज्ञेयम्, तत्र च बादरेऽद्धापल्योपमे संख्येया वर्षकोट्यो भवन्तीति सुबोधमेवेति गाथार्थः ॥ १२५ ॥ स्रक्षममद्धापल्योपममाह—

वाससए एकैके हियम्मि सुहुम्मि । सुहुमे अद्धापल्ले हवंति ॥ १२६ ॥

तस्मादेवासंख्येयखण्डीकृतस्रक्षमवालाग्रपरिपूर्णपल्यात् स्रक्षमे वालाग्रखण्डेऽपहियमाणे यावान्कालः सम्पद्यते तत् स्रक्षममद्धापल्योपमं बोद्धव्यम्, तत्र च स्रक्षमेऽद्धापल्योपमेऽसङ्ख्येयानि वर्षाणि भवन्ति, असंख्येया वर्षकोटयो भवन्तीत्यर्थः ॥ १२६ ॥ उक्तं बादरं स्रक्षमं चाद्धापल्योपममिदानीमेतन्मानप्रभवमेव बादरं स्रक्षमं चाद्धासागरोपमं विवक्षुराह—

एएसिं पल्लणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया । तं सागरोवमर उ परि णं हवह ए स्स ॥ १२७ ॥

एतयोः पूर्वोक्तबादरस्रक्षमभेदाभिन्नयोरद्धापल्योपमयोर्या या प्रत्येकं कोटाकोटीर्दशभिर्गणिता दशकोटीकोटय इत्यर्थः तदेतत् प्रत्येकमेकस्य बादराद्धासागरोपमस्य स्रक्षमाद्धासागरोपमस्य च प्रमाणं भवेत्, भावार्थस्तद्धारसागरोपमवदिति गाथार्थः ॥ १२७ ॥ अत्राह-ननु समयावलिकालभेदा इह प्रतिपादयितुं प्रस्तुताः, ते च भवद्भिः सागरोपमपर्यन्ता एवाद्यापि निर्दिष्टाः, सिद्धान्ते तु “यिर उर प्पिणि परियहा” इत्यादिवचनदेव उत्सर्धिण्यादयोऽपि तद्भेदाः श्रूयन्त एव, तेऽत्र किमिति नाभिधीयन्त इत्याशङ्क्य तानप्युक्तशेषानवसर्पिण्यादीन् कालविशेषान् स्रक्षमाद्धासागरोपमाननिष्पाद्यत्वात् एतद्विचारप्रस्ताव एव प्रतिपादयन्नाह-

दस सागरोपमाणं पुन्राओ हुंति कोडिकोडीओ । ओसप्पिणीपमाणं तं चेबुस्सप्पिणीएवि ॥ १२८ ॥
उत्सप्पिणी अणंता पोगलपरियट्ठओ मुणेयब्बो । तेऽणंता तीयड्ढा अणागयद्धा अणंतगुणा ॥१२९॥

स्रक्षमाद्धासागरोपमाणां सम्पूर्णा दश कोटीकोट्यो भवन्ति, किमित्याह-प्रमाणं, कस्या?-अरकपट्कोपेतकालविशेषरूपाया अवस-
र्पिण्याः, स्रक्षमाद्धासागरोपमाणां दशभिः कोटीकोटिभिर्निष्पन्नोऽवसर्पिणीलक्षणः कालविशेषो मन्तव्य इत्यर्थः, तथा
अरकपट्कोपेताया उत्सर्पिण्या अध्येतेदेव प्रमाणमिति । “ उत्सर्पिणी ” त्यादि, अवसर्पिण्या उपलक्षणत्वादेताश्च
यथोक्तप्रमाणा अवसर्पिण्युत्सर्पिण्योऽनन्ताः समुदिताः पुद्गलपरावर्तो मुणितव्यः, ते च पुद्गलपरावर्ता अनंता अतीताद्धा,
अनन्तपुद्गलपरावर्तमकोऽतीतः काल इत्यर्थः, अतीताद्धापेक्षया चानन्तगुणाऽनागताद्धा, भविष्यत्काल इत्यर्थः, वर्तमानैकसमयरूपा
वर्तमानाद्धाऽप्यस्ति, सा च ‘ कालो परमनिरुद्धो अविभागी तं तु जाण समउ ’ ति समयग्ररूपायां प्रोक्तैव द्रष्टव्या,
सामान्येन सर्वकालरूपा सर्वाद्धाऽपि पूर्वं “ कालोत्ति य एगविहो ” इति सामान्यकालभणनेन भणितैवावगन्तव्येति
माथार्थः ॥ १२९ ॥ तेदं प्रोक्ताः सर्वेऽपि कालविशेषाः, प्रकृतमुच्यते-तत्र वादराद्धापल्योपमसागरोपमे निष्प्रयोजने अपि पूर्वोक्ति-
कारणात् उपन्यस्ते, स्रक्षमाद्धापल्योपमसागरोपमयोस्तु प्रयोजनमस्ति तदुपदर्शनार्थमाह—

सुहुमेण य अद्धासागरस्स माणेण सव्वजीचाणं । कम्मठिई कायिठिई भावड्ढिई यावि नायब्बा ॥१३०॥
स्रक्षमाद्धासागरोपमस्य उपलक्षणत्वादद्धापल्योपमस्य च मानेन, स्रक्षमाद्धापल्योपमसागरोपमयोः प्रमाणेनेति तात्पर्यार्थः,

किं पुनरन्योः ग्रामणेन कर्तव्यमित्याह-ज्ञातव्याः, का इत्याह-सर्वेषां नारकतिर्यगादिजीवानां कर्मस्थितिकायास्थितिभवस्थितयः, तत्र कर्मस्थितौ ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयांतरायलक्षणकर्मचतुष्टयस्य त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः, मोहनीयस्य तु सप्ततिः सागरोपमकोटीकोट्य आयुपक्ष्यत्रिंशत् सागरोपमाणि नामगोत्रयोर्विंशतिः सागरोपमकोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः कायः पृथिव्यादिकार्योऽत्राभिप्रेतः, विवक्षितैकस्मिन् काये पुनः पुनस्तत्रैवोत्पत्त्या स्थितिः कायस्थितिः, तत्र पृथिवीकाये विविक्षितैकजीवः पुनः पुनर्भूत्वा तत्रैवोत्पद्यमानोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीरवतिष्ठते, एवमप्यायतेजस्कायवायुकायेष्वपि प्रत्येकमसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कायस्थितिर्वाच्या, वनस्पतिकाये त्वनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, त्रसकाये तु सातिरेके द्वे सागरोपमसहस्रे उत्कृष्टा कायस्थितिः। भवो- नारकाद्येकजीवस्य विवक्षितमेकमेव जन्म तत्र भवे स्थितिर्भवस्थितिः, तत्र नारकेष्वकस्यैव जीवस्यैकस्मिन्नेव भवे त्रयत्रिंशत्सागरोपमाण्युत्कृष्टा भवस्थितिः, एवं देवेष्वपि, तिर्यङ्मनुष्येषु तु प्रत्येकं त्रीणि पल्योपमानि, एवमेताः कर्मकायभव-स्थितयः स्रक्षमाद्धापल्योपमसागरोपमप्रमाणैर्नैव ज्ञातव्याः। एवमन्यदप्यनयोः प्रयोजनं समयानुसारेण वाच्यमिति गाथार्थः १३०॥
अथ क्षेत्रप्रल्योपमं निरूपयन्नाह-

बायरसुहुमागासे खेत्तपएसाण समयमवहारे । बायरसुहुमं खेत्तं उस्सप्पिणीओ असंखेज्जा ॥ १३१ ॥

बादराणि च स्रक्षमाणि च बादरस्रक्षमाणि पूर्वोक्तपल्यगतानि सहजान्यसंख्येयखण्डीकृतानि च यानि यानि बालाग्राणी-
त्यर्थः तेषामवगाढत्वसम्बन्धेन सम्बन्धि यदाकाशं तत्र ये क्षेत्रप्रदेशा निरंशनभोग्निभागस्वरूपास्तेषां प्रतिसमयभेदैककापहारे

क्रियमाणे यावान् कालो लगति तदात्मकं यथाक्रममेव दूरं सूक्ष्मं च क्षेत्रपल्योपमं भवति, तत्त्वैकैकं प्रत्येकमसंख्येयोत्सर्पिण्या-
त्मकं मन्तव्यं, इदमत्र हृदय-चादरवालाग्रपूरिते पल्ये एकैकवालाग्रं यद्वगगाढमाकाशं तत्र प्रत्येकमसङ्ख्येयाः क्षेत्रप्रदेशाः सन्ति,
वालाग्राणां चादरत्वान्नभःप्रदेशानां त्वतिसूक्ष्मत्वादकैकस्य वालाग्रस्य प्रत्येकमसंख्येयैव क्षेत्रप्रदेशेष्वेव घटनादिति भावः,
एतेषां सर्वेषामपि सर्ववालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशानां प्रतिसमयमैकैकापहारे यः कालो भवति तदात्मकं चादरक्षेत्रपल्योपमं द्रष्टव्यं,
एतच्च असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानं, यत एकैकवालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशानामपि प्रतिसमयमैकैकापहारे “ अंगुलअसंखभागे
ओसर्पिणिओ असंखेज्जा ” इति वचनादसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो लगन्ति, किं पुनः सर्ववालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशापहार इति,
असंख्येयखण्डीकृतसूक्ष्मवालाग्रपूरिते तु पल्ये एकैकसूक्ष्मवालाग्रखण्डेन यद्वगगाढमाकाशं तत्रापि प्रत्येकमसंख्येयाः प्रदेशा
विद्यन्ते एव, सूक्ष्मस्यापि वालाग्रखण्डस्य नभःप्रदेशापेक्षया स्थूलत्वाद् असंख्येयास्तत्रप्रदेशानन्तरेणावगाहस्यासम्भवादिति, एतेषां च
सर्वेषां सर्ववालाग्रखण्डावगाढक्षेत्रप्रदेशानां प्रतिसमयमैकैकापहारे यः कालस्तदात्मकं सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपममिति ज्ञातव्यम्, इदमप्यसं-
ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यमानमेव, केवलं पूर्वस्मादसङ्ख्येयगुणं, वालाग्राणामसंख्यातगुणत्वादिति, अथवा ये तत्र पल्येऽसङ्ख्येयखण्डी-
कृतवालाग्रैः स्पृष्टा अस्पृष्टाश्चाकाशप्रदेशास्ते सर्वेऽपीह गृह्यन्ते, तेषां च प्रतिसमयमैकैकापहारे यः कालस्तदात्मकं सूक्ष्मं क्षेत्रपल्यो-
पममवगन्तव्यं, आह-ननु सूक्ष्मखण्डीकृतवालाग्रैर्निरन्तरं पूरिते पल्ये किमद्यापि केचित्तरस्पृष्टा नभःप्रदेशाः सन्ति येनैव
द्वितीयमपि व्याख्यानं विधीयते, अत्रोच्यते, सूक्ष्मवालाग्रखण्डस्पृष्टनभःप्रदेशेभ्यो विद्यन्ते ते तत्रास्पृष्टा असङ्ख्यातगुणाः, शिला-
स्तम्भकपाटपर्वतादयो ह्यर्थाः स्वाक्रान्तमाकाशं व्याप्य स्थिताऽऽद्यैरलक्ष्यन्ते अथ च स्वाक्रान्तक्षेत्रस्य ये प्रदेशास्तैः स्पृष्टास्तेभ्यो-

ऽसंख्यातगुणास्तत्रैवास्पृष्टा अपि विद्यन्ते, पश्चादुपर्यास्फालितायः कालकानिर्भेद्यान्तःप्रविष्टदृक्षमूलाद्यवकाशान्यथाऽनुपपत्तेः, एवमत्रापि सूक्ष्मवालाग्रखण्डनिचितेऽपि पल्ये तत्स्पृष्टेभ्यस्तदस्पृष्टा नमःप्रदेशाः सन्त्येवासङ्ख्येयगुणाः, अत एवानन्तरोक्तप्रकारेणाभिहितसूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमादिदमसङ्ख्यातगुणं, इदमेव चाद्यकालीनसिद्धान्तेऽधिक्रियते, आह-यद्येवं पल्यस्य सूक्ष्मवालाग्रखण्डपूरणेन किं प्रयोजनं? यदा हि तत्स्पृष्टास्तदस्पृष्टाश्च नमःप्रदेशा गृह्यन्ते तदित्थमेवाभिधातुमुचितं-तत्र पल्ये ये क्षेत्रप्रदेशास्तेषां प्रति समय-मेकैकापहारे यः कालस्तदात्मकं सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपममिति, किं वालाग्रखण्डपूरणेन?, नैतदेवं, तत्पूरणं विना प्रथमप्रकारोक्तसूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमस्य प्ररूपयितुमशक्यत्वादिति, तेनापि किं प्रयोजनं? द्वितीयप्रकारस्यैवहाधिकृतत्वादिति चेत् सत्यं, किन्तु प्रस्तुतपल्योपमेन दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते, तानि च कानिचित् सूक्ष्मवालाग्रखण्डस्पृष्टैरेव नमःप्रदेशैर्मयीयन्ते, कानिचित्तु तत्स्पृष्टास्पृष्टैरित्येवं प्रथमप्रकारस्यापि दृष्टिवादोक्तद्रव्यमानोपयोगित्वाद्वालाग्रखण्डपूरणमपि नासंगतमिति गार्थार्थः ॥ १३१ ॥ उक्तं बादरं सूक्ष्मं च क्षेत्रपल्योपममिदानीं तत्प्रमाणक्रमनिष्पन्नं क्षेत्रसागरोपममाह-

एएसिं पल्ल्याणं कोडाकोडी हवज्ज दमगुणिया । तं सागरोवमस्स उ एक्कस्स भवे परीमाणं ॥ १३२ ॥

बादरक्षेत्रपल्योपमानां दशभिः कोटीकोटिभिर्बादरं क्षेत्रसागरोपमं सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमानां तु दशभिः कोटीकोटिभिः सूक्ष्मं क्षेत्रसागरोपममिति तात्पर्यार्थोऽक्षरार्थस्तु पूर्ववदेवेति गार्थार्थः ॥ १३२ ॥ अत्रापि बादरे क्षेत्रपल्योपमसागरोपमे निष्प्रयोजने अपि पूर्वोक्तकारणादुपन्यस्ते, सूक्ष्माभ्यां त्वाभ्यामस्ति प्रयोजनं, तदुपदर्शयन्नाह-

एएण खेत्तसागरउवमाणेणं हवेज्ज यब्बं । पुढविदगगणिमारुयहरियत्तसाणं च परिमाणं ॥ १३३ ॥

एतेन सूक्ष्मक्षेत्रसागरोपमस्योपलक्षणत्वात् सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमस्य चोपमानेन प्रमाणेन ज्ञातव्यं, किमित्याह--'परिमाणं' सङ्ख्यानं केपां'-श्रुथिव्युदकाश्रिवायुवनस्पतित्रसजीवानाम्, एतच्च किञ्चिदिहैव वक्ष्यते, किञ्चित्तु दृष्टिवादगम्यमिति गाथार्थः ॥१३३॥ तदेवं व्याख्यातं " पल्लोवमं च तिविहं उद्धारउद्धं चे " त्यादि, तद्व्याख्याने चोद्धारपल्योपमनिरूपणप्रस्तावे प्रोक्ताः सर्वेऽपि सर्वाद्वार्षर्ण्याः कालविभागास्तद्गुणने च व्याख्यातं सभावार्यं ' कालविभागो य होइणोगविहो ' इत्यादि, तद्व्याख्याने च व्याख्यातं प्रमाणद्वारस्य तृतीयभेदस्वरूपं कालप्रमाणमथ तच्चतुर्थभेदस्वरूपं भावप्रमाणं निरूपयितुमाह--

गुणनोगुणनिष्फन्नं गुणनिष्फन्नं तु वन्नमार्हयं । नोगुणनिष्फन्नं पुणं खाणं नो य संखाणं ॥ १३४ ॥

भवनं भावो-वस्तुनः परिणामो ज्ञानादिर्वर्णादिश्च, प्रमितिः प्रमीयते वा स इति प्रमाणं, भाव एव प्रमाणं भावप्रमाणं, तच्च द्विविधं-गुणनिष्फन्नं नोगुणनिष्फन्नं च, गुणस्वरूपं नोगुणस्वरूपं चेत्यर्थः, तत्र गुणा रूपरसगन्धस्पर्शसंस्थानरूपास्तत्स्वरूपमेकं भावप्रमाणं, ते हि वस्तुपरिणामत्वाद् भावास्तैश्च कृत्वा वस्तु प्रमीयते-परिच्छिद्यते एतेऽपि वा स्वस्वरूपेण प्रमीयन्ते-परिच्छिद्यन्त इत्यमीयां प्रमाणता, एवमन्यत्रापि भावप्रमाणता सर्वत्राभ्यूहा, नोगुणस्तु-गुणनिर्पेधरूपस्तत्स्वरूपं तु भावप्रमाणं द्वितीयं, इदं पुनरपि द्विधा-संख्यानं-संख्यास्वरूपं नोसंख्यानं च-तन्निर्पेधस्वरूपमिति गाथार्थः ॥ १३४ ॥ संख्यानं पुनर्द्विधेति दर्शयन्नाह--

संख्याणं पुण दुविहं सुयसंख्याणं च गणणसंख्याणं । अक्खरपयमाइयं कालियमुक्का (३०००) लियं च सुयं ॥१३५॥

संख्यानं पुनरपि द्विधा, श्रुतसंख्यानं गणनसंख्यानं च, तत्र श्रुतसंख्यानमक्षरपदादिकं, आदिशब्दात्पर्यायसङ्घातपाद-
गाथादिपरिग्रहः, तदुक्तं-“ सुयपरिमाणसंखा अणेगविहा पणत्ता, तेजहा-पज्जवसंखा अक्खरसंखा पयसंखा पायसंखा
गाहासंखा सिलोगसंखा वेढयसंखा निज्जुत्तिसंखा अणुओगदारसंखा उद्दसंखा अज्झयणसंखा सुयखंधसंखा अंगसंखात्ति ” तत्र
पर्याया पर्याया धर्मा इत्यनर्थान्तरं तद्रूपा च संख्या श्रुतस्यानन्ता द्रष्टव्या, एकैकस्याप्यकाराद्यक्षरस्य तदभिधेयस्य च जीवादि-
वस्तुनः प्रत्येकमनन्तपर्यायत्वाद्, एवमन्यत्रापि संख्यायोजना भावनीया, नवरं संख्येयानि श्रुते अकारककारादीन्यक्षराणि ह्याद्यक्षर-
संयोगरूपाः संख्येयाः सङ्घाताः सुप्तिङन्तानि समयप्रसिद्धानि वा संख्येयानि पदानि गाथादिचतुर्थीशरूपाः संख्येयाः पादाः
संख्येया गाथाः संख्येयाश्च श्लोकाः प्रतीता एव, छन्दोविशेषरूपाः संख्येया वेष्टकाः निक्षेपनिर्युक्त्युपाद्घातनिर्युक्तिद्वयप्रशिक्षनिर्युक्ति-
रूपा त्रिविधा च निर्युक्तिः व्याख्यानोपायभूतानि सत्पदग्ररूपादीन्युपक्रमादीनि वा संख्येयान्यनुयोगद्वाराणि, संख्येया उद्देशाः
संख्येयान्यध्ययनानि संख्येयाः श्रुतस्कन्धाः संख्येयान्याचारादीन्यङ्गानि । किं पुनस्तच्छ्रुतं यत्रेयमक्षरपदादिका संख्येत्याह-कालिकम्-
आचरोत्तराध्ययनादिकमुत्कालिकं च-दशैकालिकावश्यकजीवाभिगमप्रज्ञापनाद्यष्टिवादादिकं तच्छ्रुतं यत्रेयमक्षरपदादिका प्रत्येकं
संख्येयि, नवरमुत्कालिके अङ्गं एकमेव द्यष्टिवादलक्षणं नान्यदिति गाथार्थः ॥ १३५ ॥ उक्तं श्रुतसंख्यानमथ गणन-
संख्यानमुपदर्शयन्नाह-

संखेज्जमसंखेज्जं अणंतयं चेव गणणसंखाणं । संखेज्जं पुण तिविहं जहणणयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३६ ॥
वक्ष्यमाणस्वरूपं सङ्ख्येयकमसङ्ख्येयकमनन्तकं चेत्येवं त्रिविधं गणनसङ्ख्यानं, सङ्ख्येयकं पुनरपि त्रिविधं जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-
भेदादिति गाथार्थः ॥ १३६ ॥ असङ्ख्येयकं पुनर्नवविधमिति दर्शयन्नाह—

तिविहमसंखेज्जं पुण परितजुत्तं असंखयासंखं । एक्केक्कं पुण तिविहं जहणणयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३७ ॥
असङ्ख्येयकं त्रिधा, तद्यथा-परीतासङ्ख्येयकं युक्तासङ्ख्येयकं असङ्ख्येयासंख्येयकं चेति, पुनः प्रत्येकमेकैकं जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-
भेदात् त्रिधेत्येवं नवविधमसंख्येयकमिति गाथार्थः ॥ १३७ ॥ अनन्तकं त्वष्टविधमित्यादर्शयन्नाह —

तिविहमणंतंपि तहा परित्त जुत्तं अणंतयाणंतं । एक्केक्कांपिय तिविहं जहणणयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३८ ॥
तथाऽनन्तकमपि त्रिविधं, तद्यथा- परीतानन्तकं युक्तानन्तकं अनन्तानन्तकं चेति जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदात् पुनरेकैकं
त्रिविधमित्येवं सूत्रेऽविशेषोक्तापि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेराद्यभेदद्वय एव प्रत्येकं त्रैविध्यमवगन्तव्यं, तृतीयभेदस्तु द्विप्रकार
एव, तद्यथा-जघन्यमनन्तानन्तकं मध्यमं चानन्तानन्तकमिति, उत्कृष्टं त्वनन्तानन्तकं कचिदपि वस्तुनि न सम्भवतीति न तत्
प्ररूप्यते, अतोऽनन्तकमष्टविधमिति गाथार्थः ॥ १३८ ॥ तदेवं सामान्यमात्रेण व्याख्यातं संख्येयकादिस्वरूपमथ विशेषतः
समावार्थं तद् व्याख्यातुमाह—

जंबुदीचो रिसवपुणो ससलागपडिमहसलागाहिं । जावइअं पडिपूरे तावइअं होइ संखेज्जं ॥ १३९ ॥

अस्या गाथाया भावार्थं व्याख्याय पञ्चादक्षरार्थं व्याख्यास्यामः, तत्र चेह संख्येयकादिस्वरूपज्ञापनप्रस्तावे जम्बूद्वीप-
समान आयामविष्कम्भाभ्यां प्रत्येकं योजनलक्षप्रमाणो योजनसहस्रमवगाढो, रत्नप्रभायुथिव्या योजनसहस्रमानं प्रथमं रत्नकाण्डं
भित्त्वा द्वितीये वज्रकाण्डे प्रतिष्ठित इत्यर्थः, वृत्ताकारत्वाच्च भ्रमित्या “परिही तिलक्ख सोलससहस्स दो य सय सत्तवीसाहिया ।
कोस तिय अट्ठवीस धणु सय तेरंगुलद्धहियं ॥१॥” इति गाथाप्रतिपादितप्रमाणयुक्तो धान्यपल्पवत्पल्यः कल्प्यते, स चैवंप्रमाणः
पल्यो बुद्धिकल्पनया सर्षपाणां तावद् अत्रियते यावज्जम्बूद्वीपवेदिकाया उपर्यपि सम्पूर्णशिखः सम्पद्यते, ते चैतद्रताः सर्षपाः किलास-
त्कल्पनया देवादिना केनचिदुत्क्षिप्यैको द्वीपे एकः समुद्र इत्येवं क्रमेण सर्वेऽपि प्रक्षिप्यन्ते, एवं चैते प्रक्षिप्यमाणा यत्र क्वापि द्वीपे
समुद्रे वा निष्ठां यान्ति एतावत्पर्यवसानो जम्बूद्वीपादिरनवस्थितपल्पनामा पल्यः परिकल्प्यते, स च सर्षपाणां वेदिकाया
उपर्यपि सप्रशिखः पूर्यते, शलाकापल्ये चैकसर्षपरूपा शलाका प्रक्षिप्यते, कोऽयं शलाकापल्य इति चेदुच्यते, सहस्रयोजनावगाढो
योजनलक्षविस्तरः सातिरेकयोजनलक्षत्रयपरिधिपरिकलितो जम्बूद्वीपवेदिकापर्यन्तोऽच्चस्त्वसमन्वितः पल्यो यादृशः पूर्वं
परिकल्पितस्तादृशस्त्रयोऽन्येऽपि परिकल्प्यन्ते इति सर्वेऽप्यमी चत्वारः पल्या भवन्ति, तत्र प्रथमः क्रमेण परिवर्द्धमानमूर्त्तित्वादवस्थित-
रूपाभावादनवस्थित पल्य उच्यते, द्वितीयस्तु शलाकाभिर्भ्रियमाणत्वाच्छलाकापल्यो व्यपदिश्यते, तृतीयस्तु प्रतिशलाकाभिरापूर्-
यमाणत्वात् प्रतिशलाकापल्य इष्यते, चतुर्थस्तु महाशलाकापूर्णीयत्वान्महाशलाकापल्योऽभिधीयत इति, अथ प्रकृतमुच्यते, यः पूर्व-
मनवस्थितपल्यः सर्षपाणां भृतो मुक्तः, तत्सर्षपा अपि पुनरुत्क्षिप्यन्ते, ततश्चैको द्वीपे एकश्च समुद्र इत्येवं प्रक्षिप्यमाणा यदा निष्ठां
यान्ति तदा शलाकापल्ये द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते, सर्षपाश्च यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्वेण सह बृहत्तरोऽनव-

स्थितपल्यः सर्पपभृतः परिकल्प्यते, पुनः पुनः सोऽप्युत्क्षिप्य एकैकसर्पप्रक्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च तृतीयशलाका प्रक्षिप्यते, ते च सर्पयाः प्रक्षिप्यमाणाः यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठिताः तत्पर्यन्तः पूर्वेण सह बृहत्तमोऽनवस्थितपल्यस्त-
थैव सर्पपभृतः परिकल्प्यते पुनः सोऽप्युत्क्षिप्य तेनैव क्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते शलाकापल्ये च चतुर्थी शलाका क्षिप्यते, एवं
यथोत्तरं बृहत्स्यानवस्थितपल्यस्य भरणरिक्तीकरणक्रमेण तावद्वाच्यं यावदेकैकशलाकाप्रक्षेपेण शलाकापल्यो वेदिकाया उपर्यपि
सप्रशिक्षो अग्रितेऽपरां शलाकां न ग्रीचीच्छति, ततोऽनवस्थितपल्यः सर्पपभृतोऽपि नोत्क्षिप्यते किन्तु शलाकापल्य एवोच्चिप्यते,
अयमप्यनवस्थितपल्याक्रान्तक्षेत्रात् परत एकैकसर्पक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, यदा च निष्ठितो भवति तदा प्रतिशलाकापल्यलक्षणे
तृतीये पल्ये एकसर्पपरूपा ग्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितं समुद्धृत्य शलाकापल्यनिष्ठास्थानात् परतस्तेनैव क्रमेण
प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् शलाकापल्ये शलाका क्षिप्यते, इत्थं पुनरप्यनवस्थितपल्यपूरणरेचनक्रमेण पूर्ववत् शलाकापल्यः
शलाकानां अग्रिते, ततोऽनवस्थितशलाकापल्ययोर्भृतयोः शलाकापल्य एवोत्पाद्य अनवस्थितपल्यनिष्ठास्थानात् परतः पूर्वोक्त-
क्रमेणैव प्रक्षिप्यते, ततः प्रतिशलाकापल्ये द्वितीया प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपल्यं समुद्धृत्य शलाकापल्यनिष्ठास्थानात्
परतस्तेनैव क्रमेण प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च शलाका क्षिप्यते, एवमनवस्थितपल्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण शलाकापल्यः पुनरपि
शलाकाभिः पूर्यते, शलाकापल्यस्य चोत्पाटननिक्षेपणाभ्यां पूर्वोक्तन्यायेन प्रतिशलाकापल्ये तावत् प्रतिशलाकाः प्रक्षिप्यन्ते
यावत् स ताभिः सप्रशिक्षः पूर्यते, यदा चैवं प्रतिशलाकापल्यः शलाकापल्योऽनवस्थितपल्यश्चेत्येते त्रयोऽपि सप्रशिक्षाः पूरिता
भवन्ति तदा प्रतिशलाकापल्य एवोत्पाद्य तथैकैकसर्पक्रमेण प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् महाशलाकापल्ये

प्रथमा एकसर्षपरूपा महाशलाका प्राक्षिप्यते, ततः शलाकापल्य उत्पाद्य तथैव द्वीपसमुद्रेषु प्राक्षिप्यते, प्रतिशलाकापल्ये च प्रति-
शलाका प्राक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपल्य उत्क्षिप्य तथैव द्वीपादिषु क्षिप्यते, शलाकापल्ये च शलाका निक्षिप्यते, एवमनवस्थित-
पल्योत्पाटनक्षेपणक्रमेण शलाकापल्यः शलाकानां भरणीयः शलाकापल्योद्धरणविकरणक्रमेण तु प्रतिशलाकापल्यः प्रति-
शलाकाभिः पूरणीयः प्रतिशलाकापल्योत्पाटनप्रक्षेपणाभ्यां तु महाशलाकाभिः पूरयितव्यः, यदा तु चत्वारोऽ-
पीत्थं परिपूर्णा भवन्ति तदोत्कृष्टं संख्येयकं रूपाधिकं भवति, इदमत्र तात्पर्यं-यथोक्तेषु चतुर्षु पल्येषु भूतेषु ये सर्षपाः ये चानव-
स्थितपल्यशलाकापल्यप्रतिशलाकापल्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्राः सर्षपव्याप्तास्तावत्संख्यमुत्कृष्टं संख्येयकमेकेन सर्षपरूपेण
समाधिकं भवति, इदं च तावदुत्कृष्टं संख्येयकं, जघन्यं तु द्वौ, न त्वेकः, संख्याव्यवहारे तस्यानाधिकृतत्वादिति, जघन्योत्कृष्टयोस्त्व-
न्तराले यानि त्र्यादीनि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं संख्यातं, आगमे च यत्र क्वचिदविशेषितं संख्येयकग्रहणं करोति तत्र
सर्वत्र मध्यममेव द्रष्टव्यमिति अभिहितं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नं त्रिविधं संख्येयकं, अथ नवविधमसंख्येयकं प्रागुद्दिष्टं निरूप्यते-
इहोत्कृष्टसंख्येयकं येनैकेन सर्षपरूपेणाधिकमुक्तं तद्यदा तस्मिन्नेवोत्कृष्टसंख्यातराशौ प्राक्षिप्यते तदा जघन्यं परीतासंख्येयकं
भवति, ततः परमस्यैव परीतासंख्येयकस्य मध्यमानि स्थानानि भवन्ति तावद्यावदिदमेवोत्कृष्टं परीतासंख्येयकं, कियत्प्रमाणं
पुनरुत्कृष्टं परीतासंख्यातमिति चेद्, उच्यते, अस्मिन्नेव जघन्यपरीतासंख्येयके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावत्संख्याः प्रत्येकं जघन्य-
परीतासंख्येयकस्वरूपा राशयो व्यस्थाप्यन्ते, ततः परस्परं गुण्यते, तैश्च परस्परं गुणितैर्यो राशिर्भवति स एकेन रूपेण हीन उत्कृष्टं
परीतासंख्येयकं भवति, अत्र विनेयानां सुखप्रतिपत्त्यर्थमुदाहरणमात्रं किञ्चिदुच्यते, तत्र जघन्यपरीतासंख्येयके सद्भावतोऽसंख्येय-

रूपात्मकेऽप्यसत्कल्पनया किल पञ्च रूपाणि सम्प्रधार्यन्ते, ततः पंचैव वाराः पञ्च पंच व्यवस्थाप्यते, तद्यथा-५१ ५१ ५१, अत्राद्यः पंचग्रमाणो राशिरुत्तरेण पंचग्रमाणेन राशिना गुणितो जाता पंचविंशतिः, सा च पंचभिराहता जातं पंचविंशं शतमित्यादिक्रमेणामीपां राशीनां परस्परभ्यासे जातानि पंचविंशत्यधिकान्येकत्रिंशच्छतानि ३१२५, एष कल्पनया एतावन्मानः सद्भावतस्त्वसंख्यातस्वरूपो राशिरैकेन रूपेण हीन उत्कृष्टं परीतासंख्येयकं सम्पद्यते, यदा तु येन रूपेणोऽन्ये प्रतिपादितोऽयं राशिस्तदपि तु रूपं गण्यते तदा जघन्ययुक्तासंख्येयकं जायते, अस्मिंश्च जघन्ये युक्तासंख्येयके यावन्ति रूपाणि प्राप्यन्ते पूर्वोक्तायां आवलिकायामपि तावन्तः समया भवन्तीति प्रतिपत्तव्यं, अतः खेने यत्र क्वचिदावलिका गृह्यते तत्र सर्वत्र जघन्ययुक्तासंख्येयकतुल्यसमयराशिमानाऽसौ द्रष्टव्या, इतश्च जघन्ययुक्तासंख्येयकराशेः परत एकोत्तरया च वृद्ध्या यानि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं युक्तासंख्येयकमवसेयं तावद्यावदुत्कृष्टं युक्तासंख्येयकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं युक्तासंख्येयकं भवतीत्युच्यते, जघन्यकयुक्तासंख्येयकराशिस्तेनैव राशिना गुणित एकेन रूपेणोऽन्ये उत्कृष्टं युक्तासंख्येयकं भवति, यदि पुनस्तदपि रूपं गण्यते तदा जघन्यमसंख्येयासंख्येयकं भवति, ततः परमेकोत्तरया वृद्ध्या यानि संख्यास्थानानि तत् समस्तं मध्यमसंख्येयासंख्येयकं बोद्धव्यं, यावदुत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं न प्राप्नोति, कियत् पुनस्तदुत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं स्याद्, उच्यते, जघन्ये असंख्येयासंख्येयके यावन्ति रूपाणि लभ्यन्ते तावत्संख्याः प्रत्येकं जघन्या असंख्येयाऽसंख्येयात्मका एव राशयो व्यवस्थाप्यन्ते, एते च राशयः पूर्ववत् परस्परं गुणिता यं राशिमुत्पादयन्ति स एकेन रूपेण हीन उत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं भवति, उदाहरणं चात्राप्युत्कृष्टपरीतासंख्येयकोक्तानुसारेण वाच्यम्, समानन्यायत्वात्, केवलं तत्राभ्यस्तराशिभ्योऽत्र महान्तो राशयः परस्परं गुणनीया इत्येतावन्मात्रकृतो विशेषः, यदा च तदपि रूप-

मस्मिन्नेव राशौ क्षिप्यते तदा जघन्यं परितानन्तकं सम्पद्यते, एवमेकीयाचार्यमतं तावद्वर्शितं, अन्ये त्वाचार्या उत्कृष्टमसंख्येया-
संख्येयकमन्यथा प्ररूपयन्ति, तथाहि तद्वचः जघन्यासंख्येयासंख्येयक्राशेर्वर्गः क्रियते, तस्यापि वर्गराशेः पुनर्वर्गो विधीयते,
तस्यापि च वर्गवर्गराशेः पुनरपि वर्गो निष्पाद्यते, एवं च वारत्रयं वर्गे कृतेऽन्येऽपि प्रत्येकमसंख्येयस्वरूपा दश राशयस्तत्र प्राक्षि-
प्यन्ते, तद्यथा—“लोगागासएसा धम्माधम्ममगीवेदेसा य । दब्बट्ठिया निओया पत्तेया चैव बोद्धव्वा ॥ १ ॥ ठिइब्बधज्झवसाणे
अणुभागा जोगेखेयपलिभागा । इण्ह य समाण समया असंखपक्खेवया दस उ ॥ २ ॥” अयमर्थः,—लोकाकाशस्य सर्वस्यापि
यावन्तः प्रदेशाः तथा धर्मोस्तिकास्याधर्मोस्तिकायस्यैकस्य च जीवस्य यावन्तः प्रदेशाः “दब्बट्ठिया निओय” ति सूक्ष्माणां वाद-
राणां चानन्तकायिकवनस्पतिजीवानां शरीराणित्यर्थः, ‘पत्तेया चैव’ ति पृथिव्यप्तेजोवायुप्रत्येकवनस्पतिर्दिन्द्रियत्रीन्द्रिय-
चतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियलक्षणाः सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणो जीवा इत्यर्थः, ‘ठिइब्बधज्झवसाण’ ति, ज्ञानावरणादिकर्मणां स्थितिवन्धस्य
कारणभूतान्यध्यवसायस्थानानि स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानानि तान्यपि सर्वाणि, अत्राह-नन्वत्रासंख्येयकविचारे प्रस्तुतेऽसंख्यातस्वरूपा
एव राशयः प्रक्षेपेऽधिक्रियन्ते न संख्यातात्मकाः, तेषामल्पत्वेनेहा किञ्चित्करत्वात्, नाप्यनन्ता अनन्तानामसंख्येयकेऽनुप्रवेशायोगात् तत्
किमेतानि स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानान्यसंख्येयानि येनेहाधिक्रियन्ते?, उच्यते, एवमेतत्, तथाहि-ज्ञानावरणीये जघन्योऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः
स्थितिवन्धः, उत्कृष्टस्तु त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः, मध्यमपदे त्वेकाद्वित्रिचतुरादिसमर्थाधिकान्तर्मुहूर्त्तौ त्वयमसंख्येयभेदः,
एषां च स्थितिवन्धानां निर्वर्त्तकान्यध्यवसायस्थानानि प्रत्येकं भिन्नान्येव, एवं सत्येकस्मिन्नपि ज्ञानावरणेऽसंख्येयानि स्थितिवन्धा-
ध्यवसायस्थानानि लभ्यन्ते, एवं दर्शनावरणादिष्वपि वाच्यमिति, असंख्येयकत्वमपीषां व्यक्तमेव, ‘अणुभाग’ ति अनुभागाः ज्ञानावर-

णादिकर्मणां स्थितिवन्धे जघन्यमध्यमादिभेदभिन्ना रसविशेषाः असंख्येया एव, एतेषां चा भागविशेषाणां निर्वर्तकान्यसंख्येयलो-
काकाशप्रदेश प्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति, अतोऽध्यवसायस्थानकारणभूतानामसंख्येयत्वात्तत्कार्यभूता अनुभागविशेषा
अप्येतावन्तो द्रष्टव्याः, कारणभेदाश्रितत्वात् कार्यभेदानां, “जोगच्छेयपालिभाग” इति, योगो मनोवाक्कायविषयं वीर्यं तस्य केवल-
प्रज्ञाच्छेदेन छिद्यमानस्य प्रतिविशिष्टा निर्विभागा भागा योगच्छेदप्रतिभागास्ते च निगोदादीनां संज्ञिपंचेन्द्रियपर्यन्तानां जीवानामा-
श्रिता जघन्यादिभेदभिन्ना असंख्येया मन्तव्याः, ‘दुण्ह य समाण समयस्ति’ इत्योश्च समयोः-उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाललक्षणयोः
समया असंख्येयस्वरूपाः, एवमेते प्रत्येकमसंख्येयस्वरूपा दश क्षेपाः पूर्वोक्ते वारत्रयवर्गिते राशौ प्राक्षिप्यन्ते, इत्थं च यो राशिः
पिण्डितः सम्पद्यते स पुनरपि पूर्ववद्वारत्रयं वर्ग्यते, एवं च यो राशिर्भवति तत एकस्मिन् रूपे पातिते उत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं
भवति ॥ उक्तं नचविधमप्यसंख्येयकं, साम्प्रतं गुर्दिष्टमष्टविधमनन्तकमभिधीयते, तत्रोत्कृष्टासंख्येयासंख्येयकभणने यद्रूपं पातितं
तद्यदा तस्मिन्नेव राशौ प्राक्षिप्यते तदा जघन्यं परीतानन्तकं भवति, ततः परमेकोत्तरया वृद्ध्या यानि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं

“ यावद् उत्कृष्टं परीतानंतकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं परीतानन्तकं भवतीति, उच्यते, जघन्ये परीतानन्तके यावन्ति रूपाणि
भवन्ति तावत्संख्याः प्रत्येकं जघन्यपरीतानन्तकप्रमाणा राशयो व्यवस्थाप्यन्ते, पूर्ववच्च ते परस्परं गुणिताः सन्तो यं राशिमुत्पादयन्ति
स एकेन रूपेणो न उत्कृष्ट परीतानन्तकं भवत्युदाहरणभावनाऽत्रापि पूर्ववदिति, येन च रूपेणो नोऽसौ राशिर्यदा तदपि गण्यते
तदा जघन्यं युक्तानन्तकं भवति, एतजघन्ययुक्तानन्तकराशिप्रमाणश्चाभव्यराशिः केवलिभिर्दृष्ट इति प्रतिपत्तव्यं, अतः परमेकोत्तर-
वृद्ध्या यानि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं युक्तानन्तकमवसेयं यावदुत्कृष्टं युक्तानन्तकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं

युक्तानन्तकं स्यादिति, तदुच्यते, यदा जघन्ययुक्तानन्तकराशिस्तेनैव राशिना गुण्यते रूपं चैकं ततः पात्यते तदोत्कृष्टं युक्तानन्तकं भवति, यदा च तदपि पातितं रूपं गण्यते तदा जघन्यमनन्तानन्तकं सम्पद्यते, ततः परमेकोत्तरवृद्ध्या संख्यास्थानानि मध्यममनन्तानन्तकं, उत्कृष्टं त्वनन्तानन्तकं नास्त्येवेति भावः, अन्ये त्वाचार्याः प्रतिपादयन्ति-जघन्यमनन्तानन्तकं पूर्ववद्वारात्रयं वर्ग्यते, ततस्तस्मिन्नेव राशौ एते षडनन्तकप्रक्षेपाः प्रक्षिप्यन्ते, तद्यथा—“ सिद्धा निर्गोयजीवा वणस्सई काल पोगला चैव । सव्वमलोगागासं छुप्येते णंतपक्खेवा ॥ १ ॥ अयमर्थः—सर्वे सिद्धाः सर्वेऽपि स्रक्ष्मबादरनिगोदजीवाः प्रत्येकसाधारणभेदभिन्नाः सर्वे च वनस्पतयः सर्वेऽपि चातीतानागतवर्त्तमानकालसमयराशिः सर्वलोकावर्त्ती च सर्वः पुद्गलसमूहः लोकालोकस्वरूपस्य च सर्वस्याप्याकाशस्य प्रदेशाः, एते षडप्यनन्तानन्तकविचारेऽत्र प्रस्तुते स्वयमनन्तस्वरूपाः प्रक्षेपकाः प्रस्तुतराशौ प्रक्षिप्यन्ते, अत्राह—अनन्तकविचारस्यात्र प्रस्तुतत्वादनन्तात्मका एव राशयः प्रक्षेप्तव्याः, सङ्ख्यातासङ्ख्यातराशयोः स्वल्पत्वेनाकिञ्चित्करत्वात्, तत्र च वनस्पतिग्रहणे प्रत्येकवनस्पतय एवाधिकाः प्राप्यन्ते, साधारणानां ‘निर्गोयजीवा’ इत्यनेन पूर्वमेव गृहीतत्वात्, प्रत्येकवनस्पतिभिश्च प्राप्तैरपि न कश्चिदुपयोगः, स्वल्पत्वादिति, नैतदेवमभिप्रायापरिज्ञानाद्, एतदेव हि निर्गोदजीवानन्तकं प्रत्येकजीवाधिक्यविशेषितं राशेरुद्भवापादनाथं वनस्पतिग्रहणेन द्वितीयवारं प्रक्षिप्तं, इह हि पौनरुक्त्यचिन्ता नोपयोगिनी राशिवृद्ध्यापादनस्यैव साध्यत्वात्तथैकस्यापि राशेर्वारद्वयप्रक्षेपेण सम्पद्यत एवेत्यलं विस्तरेण, एतैश्च षड्भिरप्यनन्तकप्रक्षेपः पूर्वराशौ प्रक्षिप्तैर्यो राशिरापद्यते स पुनरपि पूर्ववद्वारात्रयं वर्ग्यते, तथाऽप्युत्कृष्टमनन्तानन्तकं न भवति, ततश्च केवलज्ञानं केवलदर्शनं च ज्ञेयादिभेदात् प्रत्येकमनन्तभेदभिन्नं प्रक्षिप्यते, ततश्चोत्कृष्टमनन्तानन्तकं भवतीति प्रस्तुतप्रकरणचूर्णावुक्तं, सर्वस्यैव वस्तुजातस्य संगृहीतत्वाद्, अतः परं

वस्तुतत्त्वस्यैव संख्याविषयस्याभावादिति भावः, अनुयोगद्वारद्वाराभिप्रायस्तु इत्थमप्युत्कृष्टमन्तान्तकं न प्राप्यते, अजघन्यो-
त्कृष्टस्थानानामेव तत्र प्रतिपादितत्वादतस्तन्मतेनेहानन्तकस्याष्टविधत्वमुच्यते, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति, सूत्रे च यत्र कचिदन-
न्तानन्तकं गृह्यते तत्र सर्वत्राजघन्योत्कृष्टं द्रष्टव्यमिति ॥ प्ररूपितं संख्यातमसंख्यातमनन्तं च सप्रभेदं, तत्प्ररूपणे च “जंबुद्वीवो
सरिसवपुण्णो” इत्यादिगाथायाः कथितो भावार्थः, इदानीमक्षरार्थ उच्यते—तत्र जम्बूद्वीपग्रहेण जम्बूद्वीपसमा-
नस्य ग्रथमं व्यवस्थापितत्वात्तदुपलक्षितोऽनवस्थितपल्यो गृह्यते, शलाकाप्रतिशलाकाशब्दाभ्यामपि शलाकाप्रतिशलाकापल्यौ
गृहीतौ, एतौ चोपलक्षणं महाशलाकापल्यस्य, ततश्च जम्बूद्वीपः-अनवस्थितपल्यो यो वर्तते सर्पपूर्णः, कथं ? , सह,
कैः ?-शलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकापल्यैः, स किमित्याह— “जावद्वयं पडिप्पूरि” चि आपर्त्वाद्यावता सर्पपसमूहेन
प्रतिपूर्यते—पूर्वोक्तविस्तरक्रमेण सप्रशिखतया निरन्तरं त्रियेत, तावत् सर्पपनिकुरुम्वं सर्पपाक्रान्तद्वीपसमुद्रसंख्यया सह
रूपोनकमुत्कृष्टं संख्यातं भवति, तद्रूपग्रक्षेपे तु जघन्यं परीतासंख्येयकं सञ्जायत इत्यादि स्वयमेव द्रष्टव्यं, सूत्रकारेण तु नोक्तं,
संख्यातस्वरूपे ओक्ते तस्य सुखावसेयत्वादिति गार्थार्थः ॥ १३९ ॥ तदेवमुक्तं श्रुतसंख्यानगणनसंख्यानभेदभिन्नं संख्यानमथ
तन्निषेधस्वरूपं नोसंख्यानमभिधत्सुराह—

नोसंखाणं नाणं दंसण चरणं नयप्पमाणं च । पंच चउ पंच पंच य जहाणुपुब्बीणं नायब्बा ॥ १४० ॥

‘नोसंख्यानं’ संख्याननिषेधरूपं तल्लक्षणं यत् प्रमाणं भावग्रमाणमित्यर्थः, तदिह ज्ञानदर्शनचारित्र्यनयभेदात् चतुर्विध-

मवसेयम्, एतेऽपि च ज्ञानादयोऽर्थोऽथत्वारोऽपि 'यथाऽऽनुवृत्त्या' यथासङ्ख्यं पञ्चचतुःपञ्चपञ्चस्वरूपा ज्ञातव्याः, तत्राभि-
निबोधिकाश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानभेदात् ज्ञानस्य पञ्च भेदाः पूर्वं ज्ञानद्वारे, दर्शनस्य तु चक्षुरचक्षुरवाधिकेवलदर्शनेभेदाच्चत्वारो
भेदा दर्शनद्वारे चारित्रस्य तु सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रभेदात् पञ्च भेदाः
संयमद्वारे विस्तरेण व्याख्याता एव, नयभेदाः पुनर्नैगमसंग्रहव्यवहारजुल्लशब्दलक्षणाः पञ्च, तत्र नयन्त्येकांशेन वस्त्ववबोधगोचरं
प्रापयन्तीति नयाः, नीयते एकांशवस्त्ववबोधविषयं प्राप्यतेऽमीभिरिति वा नयाः, नीतयो वा वस्त्वेकांशपरिच्छेदस्वरूपा नयाः,
अनन्तधर्मात्मके वस्तुन्येकांशाध्यवसायात्मका नया इत्यर्थः, ते च नैगमादयस्तदुक्तम्— "नैगमसंग्रहव्यवहार उज्जुसुए चैव होइ बोद्धव्वे ।
सदे य समाभिरुढे एवंभूए य मूलनया ॥ १ ॥" तत्र सामान्यं चास्ति विशेषाश्च सन्तीत्यादिप्रकारेण परस्परनिरपेक्षसामान्य-
विशेषाद्यभ्युपगमरूपा नैकेऽपि तु वहवो गमा वस्तुपरिच्छेदा यस्यासौ निरुक्तविधिना ककारलोपापन्नैगमः, सामान्यविशेषात्मकत्वेन
अनुयोगद्वारोक्तनिलयनग्रन्थकग्रामोदाहरणाद्यभिहितप्रकारैर्वा बहुरूपवस्त्वभ्युपगमपरो वा नयो नैगम इत्यर्थः, सर्वमपि
भुवनत्रयान्तर्भवति वस्तुनिकुलम्बं संगृह्णाति—सामान्यरूपतया एकत्वेनाध्यवस्यतीति संग्रहः, केवलसामान्याभ्युपगमपरो नयः
संग्रह इत्यर्थः, व्यवहरणं व्यवहारो लौकिकप्रवृत्तिरूपस्तदभ्युपगमपरो नयोऽपि व्यवहारः, अथवा व्यवहियते लौकिको व्यवहारः
सर्वोऽपि प्रवर्त्यतेऽनेनेति व्यवहारः, प्रायः केवलविशेषाभ्युपगमपरो नयो व्यवहार इत्यर्थः, जलाहरणत्रणपिण्डीप्रदानादिके हि
लोकव्यवहारे घटनिर्बादयो विशेषा एवोपकुर्वाणा दृश्यन्ते, न पुनस्तदतिरिक्तं घटादिसामान्यमिति विशेषानेव सत्त्वेनासौ मन्यते
न सामान्यं, प्रायो लोकव्यवहारानुपकारित्वाद्द्विशेषव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वाच्चेति विशेषवाध्यमुच्यत इति, ऋज्वतीतानागत-

परकीयपरिहारेण प्रांजलं वस्तु सूत्रयति-अभ्युपगच्छतीति ऋजुसूत्रः, वर्त्तमानकालभावि स्वकीयमेव च यो वस्त्वभ्युपगच्छति स नय ऋजुसूत्र इत्यर्थः, 'शप् आक्रोशे' शब्धते-प्रोच्यतेऽर्थोऽनेनेति शब्दः-अर्थवाचको ध्वनिस्तत्प्रधानो नयोऽपि शब्दः, अयं हि शब्दमेव-प्रधानमिच्छत्यर्थं तु गौणं, शब्दवशेनैवार्थप्रतिपत्तेः, संज्ञाशब्दविकलस्यार्थस्य क्वाप्यप्रतीतेः शब्द एव प्रधानं न त्वर्थ इति भावः, अपरं चायं शब्दनयः पूर्वनयेभ्यो विशुद्धत्वात्रामस्थापनाद्रव्येन्द्रा न सन्त्येवेति मन्यते, इन्द्रकार्याकरणात् खपुष्पवादिति, भावेन्द्र-मेव च सन्तमभ्युपगच्छति इन्द्रकार्यकरणादिति, तदस्तटी तटं दाराः कलत्रं भार्येत्यादयो भिन्नलिङ्गाः शब्दाः वृक्षो वृक्षो वृक्षाः इत्यादयो भिन्नवचनाश्च ध्वनय एकार्थो इति च न मन्यते, लिंगवचनभेदात्, स्त्रीपुरुषादिशब्दवादिति । इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादीन् समानलिङ्गवचनान् शब्दानेकार्थान् प्रतिपद्यते वक्ष्यमाणनयाऽपेक्षया अविशुद्धत्वादिति । इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादीनां पर्यायशब्दतया रूढानामपि पृथक् पृथक् भिन्नानर्थान् समभिरोहति-समभिश्चरतीति समभिरूढः, अयं हि नयः शब्दप्रधानोऽपि पूर्वस्माद्विशुद्धत्वादित्थं मन्यते-इंद्रशक्रादयः पर्यायशब्दा नैकार्थो भिन्ननिमित्तत्वाद् घटपटादिशब्दवत्, तथाहि-इन्दनात् इंद्रः शक्रनाच्छक्रः पूदरणात् पुरन्दर इत्यादीनां भिन्नान्येव निमित्तानि, तथा 'घट चेष्टाया' मिति विशिष्टचेष्टावानर्थो घट उच्यते 'कुट कौटिल्य' इति कौटिल्ययोगात् कुटः 'उभ उंभ पूरण' इति कुश्चित्पूरणाच्च कुम्भ इत्यादिपर्यायाणामिति भिन्नान्येव निमित्तानि, यदि च निमित्तभेदेऽपि ध्वनीनामेकार्थत्वमभ्युपगम्यते तदाऽतिव्याप्तिर्घटवृक्षादिशब्दानामप्येकार्थत्वप्रसंगादिति, वक्ष्यमाणनयापेक्षया चासौ नयोऽविशुद्धत्वाद् घटनादिकोऽर्थः स्ववाचकघटादिशब्दाभिधेयं चेष्टादिकमर्थमकुर्वणोऽपि तद्योग्यतया घटादिशब्दवाच्यो भवति

घटादिशब्दश्च तद्वाचको भवतीति मन्यत इति, यथा शब्दो व्यवस्थितस्तथैव चार्थो यथा चार्थस्तथैव शब्द इत्येवंस्वरूपं प्रकारं भूतः-
प्राप्त एवंभूतो नयः, इदमुक्तं भवति-अयमपि नयः शब्दप्रधानो घटकुटकुम्भादिपर्यायध्वनीनां च भिन्नार्थत्वमुपगच्छति, केवलं
पूर्वस्माद्विशुद्धत्वादयं विशेषो द्रष्टव्यः-यो घटादिशब्दवाच्यत्वेनोक्तोऽर्थः स यदा जलाहरणादिक्रियावस्थानु योपिन्मस्तकाद्या-
रूढः स्वाभिधायकध्वनिवाच्यं चेष्टादिकमर्थं करोति तदैव घटादिस्तदैव च घटादिशब्दवाच्यो नान्यदा, प्रमाणयति चात्रायं प्रस्तुत
नयः-स्थानस्थितौ निश्चेष्टो घटो न भवत्येव घटः, चेष्टालक्षणस्य घटशब्दवाच्यार्थस्याभावात्पर्यतादिवदिति, घटशब्दोऽपि निश्च-
ष्टाऽवस्थायां घटस्य वाचकत्वेन नैव प्रवर्तते, स्वाभिधेयस्याभावात् पटादिशब्दवदित्येवं कुटकुम्भेन्द्रशक्रादावपि भावना कार्येत्यत्र
बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थाविस्तरभयात्, स्वस्थाने विशेषावश्यकादौ प्रपञ्चेनोक्तत्वाच्चेति । एते नैगमादयः सप्त मूलभेदरूपा नया
उत्तरभेदापेक्षया त्वमी समयेऽनेकविधाः प्रोक्ताः, 'एकैको य सयपिहो सत्त नयसया हवति एमेव' इत्यादिवचनादिति, आह-
ननु यद्यमी आगमेऽनेकविधाः प्रोक्ताः, तत् किमत्र स्वल्पभेदाभिधानं, मूलनया एवेह विवक्षिता इति चेन्ननु तेऽपि सप्तोक्ताः,
किमितीह पञ्चाभिधीयन्ते, साधूक्तं, किन्तु शब्दसमभिरूढैवंभूतलक्षणास्त्रयो नया यथोत्तरविशुद्धत्वेनाभ्युपगमभेदेऽपि शब्दप्रधा-
नत्वसामान्यं न व्यभिचरंतीत्येकशब्दनयत्वेन विवक्षिताः, ततो नैगमसंग्रहव्यवहारजुस्तलक्षणाश्चत्वारो मूलनयाः, पञ्चमस्तु
शब्दनय इत्यदोष इति गाथार्थः ॥ १४० ॥ ज्ञानप्रमाणं मतिश्रुतज्ञानादिभेदात् पञ्चधा प्रोक्तमेतच्च प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् संक्षेपतो
द्विविधमपि भवतीति दर्शयन्नाह—

पञ्चकखं च परोक्खं नाणपमाणं समासओ दुविहं । पञ्चकखमोहिमणकेवलं च पारोक्ख मइसुत्ते ॥ १४१ ॥

ज्ञानप्रमाणं समासतः संक्षेपतो द्विविधमेव, तद्यथा—प्रत्यक्षं परोक्षं च, तत्र ‘अशु व्याप्ता’ वित्यस्य धातोरञ्जुते ज्ञानात्मनाऽर्थान् व्याप्नोतीत्यक्षो-जीवः ‘अश भोजने’ इत्यस्य वा अञ्जाति भुंक्ते पालयति वा सर्वार्थानित्यक्षो-जीव एव, प्रतिगतमाश्रितमक्षं प्रत्यक्षमिति ‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये’ ति द्वितीयात्तत्पुरुषः समासः, अन्ये त्वक्षमक्षं प्रति वर्तत इत्यव्ययीभावसमासं विदधति, तच्च न युज्यते, अव्ययीभावस्य नपुसकलिङ्गत्वेन प्रत्यक्षशब्दस्य त्रिलिङ्गतार्थानुपपत्तेः, दृश्यते चेयं, प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षं ज्ञानमिति दर्शनात् तस्माद्यथादर्शिततत्पुरुष एवायं, इन्द्रियनिरपेक्षस्यैवात्मनः साक्षादर्थं यद्दर्शयति तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः, तच्चावधिमनः पर्यायकेवलस्वरूपमेव, अस्यैवेन्द्रियनिरपेक्षतयाऽर्थपरिच्छेदकत्वसम्भवादिति, इदं चागमे नोइन्द्रियप्रत्यक्षत्वेनाक्तं, नोशब्दस्य सर्वनिषेधवचनत्वाद्येन्द्रियं सर्वथैव न व्याश्रियते किन्तु जीव एव * साक्षादर्थं पश्यति तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षमवधिमनः पर्यायकेवलतात्म-कमेवेत्येकार्थत्वान्न कश्चिद्विरोधः, अक्षस्य-जीवस्य परं इंद्रियादिभिर्बन्धवहितमिति परोक्षं, तच्च मतिज्ञानश्रुतज्ञानभेदतो द्विविधमे-तज्ज्ञानद्वयस्यैवेन्द्रियसापेक्षस्यार्थपरिच्छेदादिति गाथार्थः ॥ १४१ ॥ मतिश्रुते अपि विशेषतो निरूपयितुमाह—

इंदियपञ्चकखंपि य अणुमाणं उवमयं च मइनानं । केवलिभासियअत्थाण आगमो होइ सुयजाणं ॥ १४२ ॥

परोक्षतया यदुक्तमनन्तरं मतिज्ञानं तद् द्विविधं, इन्द्रियप्रत्यक्षमपिशब्दादिन्द्रियपरोक्षं चेत्यपि द्रष्टव्यं, तत्रेन्द्रियैः स्पर्शनरसन-प्राणचक्षुःश्रोत्रलक्षणैः सहकारिकारणभूतैरक्ष-जीवं प्रति गतमिन्द्रियप्रत्यक्षं, यत्रेन्द्रियाण्येव साक्षाद्वस्तु पश्यन्ति न तु जीवस्तच्छ्रो-

त्रादीन्द्रियद्वारेणोत्पन्नत्वादिन्द्रियाणां साक्षाद्भूतं जीवस्य तु परोक्षं लोके प्रत्यक्षतया रूढं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शविषयं मतिज्ञान-
मिन्द्रियप्रत्यक्षमुच्यत इत्यर्थः, यत्र त्विन्द्रियाण्यपि धूमलिङ्गादिद्वारेणाग्न्यादिकं वस्तु गृह्णन्ति न साक्षात्तदिन्द्रियाणामपि परोक्षत्वा-
दिन्द्रियपरोक्षमुच्यते, तच्च किं तदिति सूत्रकार एव दर्शयति-अनुमानमौपम्यं चेति, अनु लिंगग्रहणसम्बन्धस्मरणाभ्यां पश्चान्मीयते-
परिच्छद्यते वस्त्वनेनेत्यनुमानं, तच्च कृतकत्वधूमवत्त्वादिलिंगेभ्यः शब्दपर्वतादिष्वनित्यत्वाग्रिमत्त्वादिसाध्यवस्तुनिश्चयरूपं
द्रष्टव्यं, औपम्यं सादृश्यं, क्वचिदिन्द्रियानिश्चये वस्तुनि ततः सादृश्यात्तन्निश्चयो भवति, यथा गोसदृशो गवयो भवतीति पूर्व-
गृहीतसङ्केतस्य प्रमातुः कदाचिददृश्यां गतस्य गोसादृश्यदर्शनाद् गत्रयनिश्चयः, तदेतद् द्विविधमपि ज्ञानं कृतकत्वादिभिः सादृश्येण
च व्यवधानादिन्द्रियपरोक्षमुच्यते, अभावार्थापत्तिलक्षणमपि प्रमाणद्वयमिन्द्रियपरोक्षमस्ति, केवलमनुमानेऽन्तर्भावादिह पृथक् नोक्तं,
शब्दरूपं तु श्रुतज्ञानं वक्ष्यते, प्रत्यक्षं त्विन्द्रियप्रत्यक्षतया प्रोक्तिमिति प्रमाणपट्टकसंग्रहः । तदेवमिन्द्रियप्रत्यक्षमिन्द्रियपरोक्षं चेति
भेदद्वयरूपतया निरूपितं मतिज्ञानम्, अथ श्रुतज्ञानस्वरूपमाह-‘केवलभासिये’ त्यादि, केवलं-केवलज्ञानं तेन भासिताः-प्रकटिता येऽ-
र्थास्तेषां प्रतिपादकत्वेन सम्बन्धी य आगमो-द्वादशांगीरूपस्तच्छ्रुतज्ञानं शब्दप्रमाणरूपं भवति, अत्रापीन्द्रियाणां शब्दस्य च
व्यवधायकत्वात् पूर्वगाथोक्तपरोक्षताऽस्त्येवेति गाथार्थः ॥१४२॥ उक्तं ज्ञानप्रमाणमथ चक्षुर्दर्शनादिभेदात् यत् चतुर्विधं दर्शनप्रमाणं
सामायिकादिभेदात् पंचविधं चारित्रप्रमाणं नैगमसंग्रहादिभेदतः पंचविधं नयप्रमाणमिति दर्शयन्नाह—

चक्षुर्दृशसंग्रहमाह दं ण चरणं च सामइयमाह । नेगमसंग्रहववहारुज्जु ए चेव ह नया ॥ १४३ ॥

पूर्वं व्याख्यातार्थैवेयं ॥ इह च ज्ञानदर्शनादीनामपि गुणत्वात् किमिति गुणप्रमाणात् पृथगुक्तानि ज्ञानदर्शनादिप्रमाणानीति न श्रेयं, शिष्यमतिव्युत्पादनफलत्वाद्विस्तरस्येति गार्थार्थः ॥१४३॥ तदेवं प्रतिपादितं सर्वमपि भावप्रमाणं, तत्र च प्रतिपादिते श्रोक्तं द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्विधमपि प्रमाणं, अनेन च द्रव्याणि प्रमीयन्ते अत एव द्रव्याणां प्रमाणं द्रव्यप्रमाणमिति व्युत्पत्तेर्द्रव्यप्रमाणद्वारमिदमुच्यते, इह च मिथ्यादृष्टिसास्वादनादिचतुर्दशजीवसमासलक्षणानि जीवद्रव्याणि प्रस्तुतानि वर्तन्ते, अतस्तान्येवानेन चतुर्विधप्रमाणेन प्रमीयमाणानि प्रत्येकं यावन्ति भवन्ति तदेतदर्थयितुमाह—

मिच्छाद्ववमणंता कालेणोसपिणी अणंताओ । खेत्तेण भिज्जमाणा हवंति लोगा अणंताओ ॥ १४४ ॥

इह द्रव्यतो मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्तानि भवन्ति, कालेन-कालप्रमाणेन पुनर्मीयमानानि तान्येव मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति, किमुक्तं भवति?—अनन्तास्रत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समयाः प्राप्यन्ते सर्वलोकवर्त्तन्येकेन्द्रियादि-मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यपि सर्वाणि तावन्ति भवन्तीति, क्षेत्रेण-पुनः क्षेत्रप्रमाणेन मीयमानानि तान्येव मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्ता लोका भवन्ति, अनन्तेषु लोकाकाशेषु यावन्तः प्रदेशास्तावन्ति भवन्तीत्यर्थः, भावप्रमाणेनेह मानं नोक्तं, तस्य द्रव्यक्षेत्रकालप्रमाणान्तर्गतस्यापि प्रमाणत्वेन व्यापारात्, तथाहि-संख्यातासंख्यातानन्तस्वरूपा संख्या भावप्रमाणेऽधीता, संख्ययैव चानया मुख्यतो द्रव्याणि मीयन्ते, द्रव्यक्षेत्रकालास्तु सङ्ख्येया एवोपाधित्वेन वर्तमाना गुणभूता एव, तस्मान्मुख्यतः सर्वत्रान्तर्गतेन भावप्रमाणेनैव द्रव्याणि मीयन्ते इति न तदिह पृथगुक्तमित्येवमन्यत्रापि भावनीयमिति गार्थार्थः ॥ १४४ ॥ अथ सास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्टिविषयं प्रमाणमाह—

एगाईया भज्जा सासायण तहय सम्ममिच्छा य । उक्कोसेणं पुणहवि पल्लस्स असंखभागो उ ॥ १४५ ॥

सास्वादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्चाधुवत्वाल्लोके कदाचिद् भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदैकादयो भाज्या-
विकल्पनीयाः, प्रत्येकमेको वा द्वौ वा त्रयो वा भवन्ति यावदुत्कृष्टतो द्वयोरपि राशयोः प्रत्येकममीषां क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागः
प्राप्यते, भावार्थस्त्वयं—क्षेत्रपल्योपमस्यासङ्ख्येयभागे यावन्तः क्षेत्रप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः प्रत्येकं सास्वादनसम्यग्दृष्टयः सम्य-
ग्मिथ्यादृष्टयश्चोत्कृष्टतः कदाचिद्भवन्तीति भाव इति गाथार्थः ॥ १४५ ॥ अथाविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनां प्रमाणमाह—

पल्लाऽसंखियभागो अविरयसम्मा य देसविरया य । कोडिसहस्सपुहुत्तं पमत्त इयरे उ संखेज्जा ॥ १४६ ॥

इहाविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तराशीनां ध्रुवत्वात् सामान्यतः सर्वलोकाभाश्रित्य न कदाचित् व्यवच्छेदोऽस्त एत-
दिह चिंत्यते-विवक्षितकाले प्रत्येकमेते कियन्तः प्राप्यन्ते?, तत्राविरतसम्यग्दृष्टयो जघन्यतः क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागवर्त्तिप्रदेश-
राशिप्रमाणा लभ्यन्ते, उत्कृष्टतोऽप्येतावन्त एव, केवलमसंख्यातस्यासंख्यातभेदत्वाज्जवन्यादुत्कृष्टमसंख्यातगुणं द्रष्टव्यम्, देशविरता
अप्येतावत्प्रमाणा एव, केवलं सोऽपि पल्योपमासंख्येयभागोऽविरतसम्यग्दृष्टीनां बृहत्तरोऽमीषां तु लघुतर इति द्रष्टव्यमिति,
'कोडिसहस्सपुहुत्तं पमत्त' इति प्रमत्ताः-पूर्वोक्तशब्दार्थाः, प्रमत्तसंयता इत्यर्थः, ते सामान्येन पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु जघन्यतः
कोडिसहस्रपृथक्त्वमुत्कृष्टतोऽपि कोडिसहस्रपृथक्त्वं भवन्ति, द्विप्रभृत्या नवम्यः पृथक्त्वमिति सामयिकी संज्ञा, ततश्च जघन्यतोऽपि
कोडिसहस्रद्वयादुपरि उत्कृष्टतोऽपि नव कोडिसहस्राणि यावत् प्रमत्तसंयताः प्राप्यन्त इत्युक्तं भवति, इतरे तु पूर्वाभिहित-

शब्दार्थो एवाग्रमत्तसंयताः संख्याता लभ्यन्ते, ग्रमत्तसंयतेभ्यः स्तोक्ततरा इत्यभिप्राय इति गाथार्थः ॥ १४६ ॥ अथा-
पूर्वकरणानिवृत्तिवादरक्षसम्परायलक्षणेपु त्रिषु गुणस्थानकेषु मोहनीयकर्मण उपशमकाः क्षपका एव च प्राप्यन्ते, नान्ये,
उपशान्तमोहगुणस्थाने तूपशान्तमोहनीयकर्मण एव क्षीणमोहगुणस्थाने पुनः क्षीणमोहा एव लभ्यन्ते नापर इति पूर्वं गुणस्थानक-
विचारे निर्णितिं, अत इहापूर्वकरणादिक्षीणमोहगुणस्थानकान्तेषु पञ्चसु गुणस्थानकेषु यानि जीवद्रव्याणि तेषां मोहोपशमको-
पशान्तमोहमोहक्षपकक्षीणमोहग्रमाणद्वारेणैव ग्रमाणं चिचिन्तयिषुमोहोपशमकानामुपशान्तमोहानां च तावत् प्रमाणमाह—

एगाइय भयणिज्जा पवेसणेणं तु जाव चउपन्ना । उवसामगोवसंता अद्धं पइ जाव 'खेज्जा ॥ १४७ ॥

इह मोहनीयस्य कर्मण उपशमका उपशान्तमोहाश्च कदाचित्तु न भवन्ति, उपशमश्रेणेरन्तरस्यापि सम्भवात्,
तत्र यदा भवन्त्यमी तदैकादयो भाज्या मोहोपशमका उपशान्तमोहाश्च, प्रत्येकमेको वा द्वौ वा त्रयो वा यावदुत्कृष्टतश्चतुःपञ्चाशतः
प्राप्यन्ते, केनत्याह-प्रवेशनेन, उपशमश्रेण्यामेकसमये युगपत् प्रवेशमङ्गीकृत्येत्यर्थः, एकादयश्चतुःपञ्चाशदन्ता एव जीवा एकस्मिन् समये
उपशमश्रेणिं प्रतिपद्यन्ते नाधिका इति सिद्धान्तनियमादिति, एते चापूर्वकरणादिनिवृत्तिवादरक्षसम्परायगुणस्थानकेषूपशमका
उच्यन्ते, उपशान्तमोहस्थानकं तु प्राप्ता उपशान्तमोहा इत्यर्थः, तदेवमेते चतुःपञ्चाशदेकसमये युगपत् प्रवेशमङ्गीकृत्योक्ताः, नाना-
समयप्रविष्टास्त्वधिकृत्याह—' अद्धं पइ जाव संखेज्ज ' त्ति, अद्वाशब्देन प्रारम्भात् परिसर्माप्तिं यावदुपशमश्रेणिकालो विव-
क्षितः, स चासङ्ख्येयसमयात्मकोऽन्तर्मुहूर्त्तमानो मन्तव्यः, उपशमश्रेणेरन्तर्मुहूर्त्तान्ते परतो निरन्तरमसंभवात्, ततश्चैतामन्तर्मुहूर्त्त-

लक्षणासुपशमश्रेण्यद्वां प्रति चिन्त्यमाना उपशमका उपशांताश्च अन्यान्यसमयप्रविष्टास्तावद् भवन्ति यावदुत्कृष्टतः सङ्ख्याताः, इदमुक्तं भवति-अन्तर्मुहूर्तलक्षणे उपशमश्रेणिकाले एकस्मिन् समये युगपदेवैकादयो यावदुत्कृष्टतश्चतुःपञ्चाशत्प्रविष्टाः, अन्यस्मिन्नपि समये एतावन्तोऽपरस्मिन्नपि समये एतावन्तः प्रविष्टाः, एवं ना ना समयप्रविष्टान् सर्वानप्यङ्गीकृत्य सर्वस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्तमाने उपशमश्रेणिकाले पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु कदाचिदुत्कृष्टतः संख्याता उपशमकाः संख्याताश्चोपशांताः प्राप्यन्ते, ततः परमुपशमश्रेणोर्निरन्तरमभा-
दु, अह-नन्वन्तर्मुहूर्तमानेऽप्युपशमश्रेणिकालेऽसंख्याताः समयाः प्राप्यन्ते, तत्र च प्रतिसमयं यद्येकैकः प्रविशति तथाऽप्यसंख्ये-
भवन्ति, किं पुनश्चतुःपञ्चाशत्प्रवेश इति, अत्रोच्यते, स्यादेवं यदि प्रतिसमयसंख्यातेष्वपि समयेष्वेवं तत्प्रवेशः स्यादेतच्च नास्ति,
केपुचिदेव समयेष्वेवं तत्प्रवेशसम्भवात्तैथवातिशयिभिर्दृष्टत्वात् गर्भजमनुष्याणामपि चासंख्यातानामसम्भवाद् विशेषतस्तु चारित्रिणां,
न च गर्भजमनुष्यं चारित्रिणं विहायान्य उपशमश्रेणिं प्रतिपद्यत इत्यल विस्तरेण । तस्मादिदं हतम् स्थितम्-अपूर्वकरणा निवृत्तिवादर्-
सूक्ष्मसम्परायलक्षणेषु त्रिषु गुणस्थानेषु प्रत्येकं युगपदेकसमयप्रविष्टानङ्गीकृत्य जवन्यत एकादय उत्कृष्टतस्तु चतुष्यं चाशन्मोहस्यो-
पशमकाः कदाचित् प्राप्यन्ते, नानासमयप्रविष्टांस्त्वाश्रित्योत्कृष्टतः संख्याताः त एव कदाचिच्छ्रभ्यन्ते, उपशान्तमोहगुणस्थान-
केष्वेवमेव द्रष्टव्यं, नवरमुपशमस्थाने उपशान्ता वाच्या इति गार्थार्थः ॥ १४७ ॥ अथ मोहक्षपकानां क्षीणमोहानां च प्रमाणमाह—
खवगा उ खीणमोहा जिणा उ पविसन्ति जाव अट्टसयं । अद्वाए सयपुहुत्तं कोडिपुहुत्तं सजोर्गणिं ॥१४८॥

अत्रापि मोहस्य क्षपकाः क्षीणमोहाश्च कदाचिद् भवन्ति कदाचिन्न भवन्ति, क्षपकश्रेणेरपि निरन्तरमसम्भवात्, ततो यदा

भवन्ति तदा क्षपका रागादिजेतुत्वेन क्षीणमोहलक्षणा जिनाश्च क्षपकश्रेण्यां युगपदेकसमयप्रवेशमङ्गीकृत्य जघन्यत एकादय उत्कृष्टतत्त्वष्टोत्तरं शतं, प्राप्यन्त इति वाक्यशेषः, एते चापूर्वकरणानिवृत्तिबादरस्रक्षमसम्परायगुणस्थानकेषु वर्त्तमानाः क्षपका उच्यन्ते, श्रेणिमस्तकप्राप्तास्तु क्षीणमोहगुणस्थाने क्षीणमोहा इत्याख्यायन्ते, कुतः पुनरेकसमयप्रवेशमङ्गीकृत्यैतावन्त एवैते लभ्यन्ते नाभिका इत्याह—‘पविसंति जाव अट्टसयं’ ति, यतः कारणाद्युगपद्-एकसमये क्षपकश्रेण्यां जघन्यत एकादय उत्कृष्टतो यावदष्टोत्तर-शतप्रमाणा एव प्रविशन्ति नाधिका इति सिद्धान्तनियम इति भावः, तदेतद्युगपदेकसमयप्रविष्टानङ्गीकृत्य प्रमाणमुक्तं, अथ नाना-समयप्रविष्टानङ्गीकृत्याह—‘अद्धाए सय्युहुत्तं’ ति, अद्धा-क्षपकश्रेणिकालः, सोऽपि चासंख्येयसमयात्मकोऽन्तर्मुहूर्त्तमानो द्रष्टव्यः, तस्यां चोक्तस्वरूपायामद्धायामुत्कृष्टतः प्रत्येकं शतपृथक्तत्वं क्षपकाणां क्षीणमोहानां च लभ्यते, इदमुक्तं भवति-अन्तर्मुहूर्त्तस्वरूपे क्षपक-श्रेणिकाले एकस्मिन् समये युगपदेवैकादयो यावदुत्कृष्टतो ऽष्टोत्तरशतप्रमाणा जन्तवो मोहक्षपणाय प्रविष्टाः, एवमपरापरसमयेष्वन्ये-पामपि बहूनां प्रवेशसम्भवान्नानासमयप्रविष्टान् सर्वानप्यङ्गीकृत्य सर्वस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे क्षपकश्रेणिकाले सामान्येन सर्व-स्मिन्नपि मनुष्यक्षेत्रे कदाचिच्छतपृथक्तत्वं क्षपकाणां शतपृथक्तत्वं च क्षीणमोहानां प्राप्यते, ततः परं क्षपकश्रेणरपि निरन्तरमभावा-दिति, असंख्येयाः कथममी न प्राप्यन्त इत्याक्षेपपरिहारौ पूर्ववद्वाच्याविति, तस्मादिदमिह स्थितम्-अपूर्वकरणानिवृत्तिबादरस्रक्षम-सम्परायलक्षणेपु त्रिषु गुणस्थानकेषु प्रत्येकं युगपदेकसमयप्रविष्टानाश्रित्य जघन्यत एकादय उत्कृष्टतत्त्वष्टोत्तरं शतं क्षपकाणां कदाचिच्छभ्यन्ते, नानासमयप्रविष्टांस्त्वङ्गीकृत्योत्कृष्टतः पूर्वाभिहितशब्दार्थिशतपृथक्तत्त्वप्रमाणास्त एव कदाचित् प्राप्यन्ते, क्षीणमोहगुणस्थानकेऽप्येवमेव वक्तव्यं, नवरं क्षपकस्थाने क्षीणमोहा वाच्याः, तदेवं पूर्वगाथोक्तान् मोहोपशमकान् प्रस्तुतगाथोक्तान्

मोहक्षपकौथ मीलयित्वाऽपूर्वकरणानिवृत्तिबादरहस्यसम्परायगुणस्थानकवर्त्तिजीवद्रव्याणां सर्वसंख्या परिभावनीया, अस्यैव राशिद्वयस्य यथोक्तगुणस्थानत्रये वर्त्तनाद्, उपशान्तमोहजीवद्रव्याण्येव, क्षीणमोहगुणस्थाने तु क्षीणमोहजीवद्रव्याण्येव वर्त्तन्त इति निर्णयमेवोक्ति, उक्तं क्षीणमोहपर्यन्तगुणस्थानवर्त्तिजीवद्रव्यप्रमाणम्, अथ सयोगिगुणस्थानवर्त्तिसयोगिजीवद्रव्याण्येव वर्त्तन्त इति निर्णयमेवोक्ति, सयोगिकेवलिनो सम्बन्धी राशिरवस्थितः सर्वदैव, नतु व्यवच्छिद्यते, केवलिलिजीवद्रव्यमानमाह—‘कोडिपुहुत्तं सजोगीणं’ इति, सयोगिकेवलिनो भवति, अयोगिकेवलिनस्तु कदाचिद्भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा जयन्त एको वा द्वौ वा उत्कृष्टतस्तु संख्याता भवन्तीत्येतत् सूत्रकृता सुगमत्वादिकारणादनुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यमिति गार्थः ॥ १४८ ॥ तदेवं प्रतिपादितं सामान्येन प्रस्तुतचतुर्दशजीवसमासवर्त्तिजीवद्रव्यप्रमाणम्, अथ नरकादिगतिविशेषितं तदेवाभिधित्सुः नरकगतौ तावदाह—

पहमाए असंखेजा सेढीओ सेसियासु पुढवीसु । सेढीअसंखभागो हवंति मिच्छा उ नेरइया ॥ १४९ ॥

मिथ्यादृष्टयो नारकाः प्रथमायां—रत्नप्रभानरकपृथिव्यामसंखेयाः श्रेणयो भवन्ति, संवर्त्य घनीकृतलोकस्यासंख्यातास्वाकाशश्रेणिषु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः प्रथमनरकपृथिव्यां मिथ्यादृष्टिनारकाः सर्वेऽपि भवन्तीत्यर्थः, ‘सेसियास्वि’—त्यादि, शेषासु—शर्कराप्रभादिषु पद्सु नरकपृथिवीषु प्रत्येकं घनीकृतलोकस्यैकस्या अपि नभःश्रेणेरसंख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तौ मिथ्यादृष्टिनारका भवन्ति, अत्र च द्वितीयपृथिव्यां ये श्रेण्यसंख्येयभागवर्त्तिनो नारकास्तेभ्यस्तृतीयपृथिव्या-

नारकाः श्रेण्यसंख्येयभागवर्तित्वे तुल्येऽप्यसंख्याततमे भागे द्रष्टव्याः, असंख्यातस्यासंख्यातमेदत्वाद्, एवं तृतीयपृथ्वीनारकेभ्योऽपि चतुर्थपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे एव यावत् पष्ठपृथ्वीनारकेभ्यः सप्तमपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे वर्तन्त इति । असंज्ञिनो हि मत्स्यादयः प्रथमपृथिव्यामेवोत्पद्यन्ते न परत इति तस्यामेव नारकप्राचुर्यं, संज्ञिनोऽपि बहुबहुतरवहूतमादि-संक्लेशयुक्ता द्वितीयादिनारकपृथिव्युत्पादयोग्याः क्रमेण हीना इति तासु क्रमशो नारकहीनता भावनीयत्युक्तं मिथ्यादृष्टिनारक-प्रमाणं, सास्त्रादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च सप्तस्वपि पृथ्वीषु कदाचिद् भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा चतुस्रुष्वपि गतिषु सामान्येन पूर्वममी क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रमाणाः प्रत्येकमुत्कृष्टतः प्रोक्तास्तदनुसारतोऽत्राप्येकस्यां नरकगतौ स्वल्पतराः केचिद् बोद्धव्याः, अविरतसम्यग्दृष्टयस्तु सप्तस्वपि पृथ्वीषु प्रत्येकमसंख्याताः सर्वदेवाव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, असंख्यातं च क्षेत्र-पल्योपमासंख्येयभागवर्त्तिनोऽमी सामान्येन चतस्रुनपि गतिषु पूर्वं निर्णीताः, तदनुसारेणात्रापि स्वल्पं किमपि द्रष्टव्यम्, देशचिर-तादयस्तु नरकगतौ न सम्भवन्त्येवमिति प्रागेव निर्णतिमिति गार्थार्थः ॥ १४० ॥ अथ चतुर्दशजीवसमासगतीमध्यादृष्ट्यादि-जीवद्रव्याणामेव तिर्यग्गतिविशेषितं प्रमाणमाह—

तिरिया हुति अणन्ता परं पंचिदिया अवहरंति । देवाचहारकाला असंख्यगुणाहीण कालेण ॥ १५० ॥

मिथ्यादृष्टय इति पूर्वगाथासूत्रादधिकृतं वर्त्तते, ततश्च मिथ्यादृष्टयस्तिर्यचः सामान्येनैकेन्द्रियादयोऽनन्ता भवन्ति, विशेष-चिन्तायां तु क्रियमाणायां पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्यञ्चो मिथ्यादृष्टयः संवर्त्तितधनीकृतस्यासंख्येयप्रतरा-

त्मकस्य लोकस्य सम्बन्धिनं सप्तरज्वायामीवृक्कम्भं एकप्रदेशमात्रपिण्डं सर्वात्मना त्वसंख्येयनभःप्रदेशप्रमाणं उपर्युपरिव्यव-
स्थापितप्रभूतमण्डकानां मध्यादेकमण्डकमिव प्रतरमपहरन्ति, कियता कालेनेत्याह—देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन,
इदमत्र हृदयं—एते पंचेन्द्रियतिर्यचः सामान्येन यथोक्तप्रतरासंख्येयभागोऽसंख्येययोजनकोटीकोटिवर्तिनीषु नभःप्रदेशश्रेणिषु
यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः सिद्धान्ते क्षेत्रतः प्रतिपादिताः, कालतस्त्वसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्याः, उक्तं च—‘पंचेन्द्रिय-
तिरिक्खजोणिया णं भंते! केवइया पणत्ता? गोयमा! असंखेज्जा कालओ असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति;”
खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्सासंखेज्जइभागो, तासिणं सेढीणं विक्खंभसइ असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ
इत्यादि, अतः प्रतरासंख्येयभागवत्त्यसंख्येययोजनकोटीकोटिगतनभःश्रेणिश्रितपदेशराशितुल्याः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्यचो
जीवा इत्युक्तं भवति, एते च सर्वे प्रतिसमयं प्रत्येकमेकं प्रदेशं गृह्णन्तो देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन सर्वे
प्रतरमपहरन्ति, देवा हि सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनाः, पंचेन्द्रियतिर्यचस्तु तेभ्योऽसंख्येयगुणाः प्रज्ञापनामहा-
दण्डके निर्दिष्टाः, ततश्च सर्वेऽपि देवाः प्रतिसमयं प्रत्येकमेकं प्रदेशं गृह्णन्तः पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनत्वेन स्वल्पा इति
पंचेन्द्रियतिर्यगपहारकालादसंख्येयगुणेन कालेन सर्वे प्रतरमपहरन्ति, पंचेन्द्रियतिर्यचस्तु देवेभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन बहव इति
देवापहारकालात् सामर्थ्यत एवासंख्यातगुणहीनतायुक्तेन स्वल्पेनैव कालेन सर्वे प्रतरमित्थमपहरन्ति, अंगुलासंख्येयभागरूपं
तु प्रतरखण्डं यदि प्रत्येकं सर्वेऽपि गृह्णन्ति तदा सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यच एकहेलयैव सर्वे प्रतरमपहरन्तीति द्रष्टव्यमिति गाथार्थः
॥ १५१ ॥ अथ मिथ्यादृष्टितिरश्चामेव वैक्रियलब्धिमतां प्रमाणमाह—

पढमंगुलमूलस्सासंखतमो सूहसेहिआयामो । उत्तरविउव्वियाणं पज्जत्तयसन्नितिरियाणं ॥ १५२ ॥

वैक्रिय
तिर्यग्मानं

॥१४२॥

अनन्तरोक्तसामान्यपंचेन्द्रियतिर्यक्षु मध्ये पर्याप्तसंज्ञिनां पर्याप्तगर्भजानां पंचेन्द्रियतिरश्चां वैक्रियलिब्धिमतामेतत् प्रमाणं भवति, किमित्याह—‘ पढमंगुले ’ त्यादि, एते हि तावत् पर्याप्तगर्भजपंचेन्द्रियतिर्यचो वैक्रियशरीरिणः कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणी-समयराशितुल्याः क्षेत्रतस्तु प्रतरासंख्येयभागवत्यसंख्येयश्रेणीनां यः प्रदेशराशिस्तत्समानाः सिद्धान्ते प्रतिपादिताः, यदाह— “ पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवतिया वेउव्वियसरीरा पणत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जा कालओ असंखिज्जाहिं ओसप्पिणी-उत्सप्पिणीहिं अवहीरंति, खेत्तओ पयरस्स असंखेज्जइभागो असंखेज्जाओ सेढीओ ” त्ति, आह—ननु प्रतरासंख्येयभागे असंख्येयाः श्रेणयोऽसंख्यातयोजनकोटीकोटीगता अपि भवन्ति तत् किं तावद्विस्तरा अपि ता इह गृह्यन्ते उतान्यथेत्याशंक्यागमेऽपि “ असंखेज्जाओ सेढीओ ” इत्यस्यानन्तरमुक्तम्—“ तासिणं सेढीणं विक्खंभइ अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखेज्जइभागो ” तासामसंख्यातश्रेणीनां विष्कम्भसूचिस्तिर्यग्वित्सारिणी प्रदेशपंक्तिरिति हृदयं, सा ज्ञेयेति वाक्यशेषः, कियतीत्याह—‘ अंगुलपढमे’-त्यादि, एतत्संवादकं चेह गाथायां सूत्रकारेणोक्तं ‘ पढमंगुले ’ त्यादि, तस्मादयमर्थः—‘ अंगुलस्य ’ अंगुलप्रमाणस्य प्रतर-क्षेत्रस्य यन्मूलं-वर्गमूलं तदंगुलमूलं प्रथमं च तदंगुलमूलं च प्रथमांगुलमूलं तस्य प्रथमांगुलमूलस्यासंख्येयतमो यो भागस्तत्प्रमाणा सूचिरिह श्रेणीनामायामो-विस्तरौ बोद्धव्यः, इदमत्र तात्पर्य-अंगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे यः श्रेणिराशिस्तत्र किलासंख्येयानि वर्गमूला-न्युत्तिष्ठन्ति, तेषु मध्ये प्रथमे वर्गमूले याः श्रेणयस्तासामसंख्येयतमे भागे यावत्यः श्रेणयस्तत्प्रमाणा सूचिः श्रेणीनां विस्तरौऽत्र

गृह्यते, तत्र चांगुलप्रमाणेऽपि प्रतरक्षेत्रेऽसंख्येयाः श्रेणयो भवन्ति, प्रथमवर्गमूलमपि च तासामसंख्येयश्रेण्यात्मकं, तदसंख्येयभागेऽपि चासंख्येयाः श्रेणयः, तासु च मध्ये एकैकाऽपि श्रेणिरसंख्येयप्रदेशात्मकैव, अतः सर्वास्वप्येतासु येऽसंख्याताः प्रदेशास्तावत्प्रमाणा उत्तरवैक्रियशरीरलब्धिसम्पन्नाः पर्याप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यचोऽसंख्येयेषु द्वीपादिषु गजमत्स्यहंसादयो भवन्तीति प्रतिपत्तव्यम्, अत्र विनेयजनानुग्रहार्थं कल्पनया कश्चिद्भावाः कथ्यन्ते, तत्रांगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रेऽसंख्येयश्रेण्यात्मकेऽपि पंचषष्टिः सहस्राणि पंच शतानि षट्त्रिंशदधिकानि श्रेणीनां कल्प्यन्ते, तद्यथा—६५५३६, अस्य राशेः प्रथमं वर्गमूलं षट्पंचाशदधिके द्वे शते २५६ द्वितीयं तु षोडश १६ तृतीयं चत्वारः ४ चतुर्थं द्वौ २ एतानि सद्भावतोऽसंख्येयानि प्रत्येकं चासंख्येयश्रेण्यात्मकानि ज्ञातव्यानि, तत्र षट्पंचाशदधिकशतद्वयलक्षणस्य प्रथमवर्गमूलस्यासंख्येयतमे भागे द्वात्रिंशच्छ्रेणयः कल्प्यन्ते, ताश्च प्रत्येकं सद्भावतोऽसंख्येयप्रदेशात्मिका अप्यसत्कल्पनया दशप्रदेशात्मिकाः परिभावनीयाः, ततो विंशत्याधिकशतत्रयप्रमाणाः पर्याप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यचो वैक्रियलब्धिमन्तो विज्ञेयाः, सद्भावतस्त्वसंख्येयाः । अपर्याप्तानामसंज्ञिनां च वैक्रियलब्धिर्न भवत्येवेति पर्याप्तसंज्ञिविशेषणमिति गाथार्थः ॥ १५२ ॥ तदेवं मिथ्यादृशमेकोन्द्रियादिस्वरूपाणां सामान्येन तिरश्चां प्रथमं प्रमाणमुक्तं, ततः पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाणां सामान्येन पंचेन्द्रियतिरश्चां ततोऽप्युत्तरवैक्रियलब्धिमत्पंचेन्द्रियतिरश्चां, साम्प्रतं पुनः पूर्वोक्तपर्याप्तापर्याप्तपंचेन्द्रियतिर्यग्भ्यो निर्द्धार्य विशेषतः पर्याप्तानामेव स्त्रीपुंनपुंसकस्वरूपाणां पंचेन्द्रियतिरश्चां प्रमाणमाह—

संखेज्जहीणकालेण होह पज्जत्तिरियअवहारो । संखेज्जगुणेण तओ कालेण तिरिक्खअवहारो ॥१५३॥

प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं प्रदेशमपहरन्तो यावता कालेन देवाः अंतरमपहरन्ति ततः कालात् संख्येयगुणहीनेन कालेन पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिरश्चां अंतरापहारो भवति, भावना चेह सामान्येन पूर्वोक्तपञ्चेन्द्रियतिर्यग्देव कार्या, नवरमयं विशेषः- सामान्येन पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो देवेभ्योऽसंख्यातगुणा इति देवापहारकालात्तदपहारकालोऽसंख्येयगुणहीनः पूर्वो- मुक्तः, इह तु पर्याप्ताः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः किल देवेभ्यः संख्यातगुणा एवेति देवापहारकालात् तदपहारकालः संख्यातगुणेनैव हीनो न पुनरसंख्यातगुणेनेति तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु पर्याप्ता अपि पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो देवेभ्योऽसंख्यात- गुणा एवेति देवापहारकालादेतदपहारकालोऽप्यसंख्येयगुणेनैव हीनो न संख्येयगुणेनेति ज्ञायते, तथा हि बुहुषु स्थानेष्वत्रैव प्रकरणेऽन्यत्रापि चातीवोपयोगित्वात् प्रज्ञापनाऽभिहितो महादण्डकपाठ एव लिख्यते, तद्यथा-“ अह भंते ! सव्वजीवऽप्पवहु- महादण्डयं कित्तइस्सामि, सव्वत्थोवा गव्वभक्कंतियमणुस्सा, मणुस्सीओ संखेज्जगुणाओ, वायरेतेउकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, अणुत्तरोववाइया देवा असंखेज्जगुणा, उवरिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, मज्झिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, हिट्ठिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, अच्चुए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आरणे कप्पे देवा संखेज्जगुणा, पाणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, अहे सत्तमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, छट्ठाए तमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, सहस्सारे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, महासुक्के कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, पंचमाए धूमप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, लंतए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, चउत्थीए पंकप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, वंभलोए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, तच्चाए वालुयप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, माहिंदे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, सणंकुमारे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, दोच्चाए

सक्करप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, संमुच्छिममणुस्सा असंखेज्जगुणा, ईसाणे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, ईसाणे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, देवीओ संखेज्जगुणाओ, सोहम्मे कप्पे देवा संखेज्जगुणा, सोहम्मकप्पे देवीओ संखेज्जगुणाओ, भवणवासी देवा असंखेज्जगुणा, भवणवासिणीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, खहयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया पुरिसा असंखेज्जगुणा, खहयरपंचिदियतिरिक्खजोणीओ संखेज्जगुणाओ थलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया पुरिसा संखेज्जगुणा, थलयर पंचिदियतिरिक्खजोणीओ संखेज्जगुणाओ, जलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया पुरिसा संखेज्जगुणा, जलयरपंचिदियतिरिक्खजोणीओ संखेज्जगुणाओ, वाणमतरा देवा संखेज्जगुणा, वाणमंतरीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, जोइसिया देवा संखेज्जगुणा, जोइसिणीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, खहयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया नपुंसया असंखेज्जगुणा, थलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया नपुंसया संखेज्जगुणा, जलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया नपुंसया संखेज्जगुणा, चउरिंदिया पज्जत्तया संखेज्जगुणा, पंचिदिया पज्जत्तया विसेसाहिया, वेइंदिया पज्जत्तया विसेसाहिया, पंचिदियाऽपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, चतुरिदियअपजत्तया विसेसाहिया, तेइंदियापज्जत्तया विसेसाहिया, वेइंदिया अपज्जत्तया विसेसाहिया, पत्तेयसरिवायरवणप्फइकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरनिगोया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरपुढविकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरआउकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरतेउकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, पत्तेयसरिवायरवणप्फइकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरपुढविकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरआउकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायर-

वाउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमतेउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमपुढविकाइया विसेसाहिया, सुहुमआउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमतेउकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, सुहुमपुढविकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमआउकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमनिगोयअपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमनिओया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, अभवसिद्धिया अणंतगुणा, परिवडियसम्मिद्धिओ अणंतगुणा सिद्धा अणंतगुणा, वायरवणस्सइकाइया पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, वायरवणस्सइकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, वायरा अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमवणप्फइकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमअपज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमवणस्सइकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, सुहुमपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमा विसेसाहिया, [तिरिक्खजोणिया विसेसाहिया,] भवसिद्धिया विसेसाहिया, निगोयजीवा विसेसाहिया, वणप्फइजीवा विसेसाहिया, एणंदिया विसेसाहिया, निगोयजीवा विसेसाहिया, एणंदिया विसेसाहिया, तिरिक्खजोणिया विसेसाहिया, मिच्छदिद्धी विसेसाहिया, अविरया विसेसाहिया, सकसाई विसेसाहिया, छउमत्था विसेसाहिया, सजोगी विसेसाहिया, संसार-
त्था विसेसाहिया सब्वजीवा विसेसाहियत्ति । ” तदेवमत्र प्रज्ञापनामहादण्डके ये नपुंसकखचरपञ्चेन्द्रियतिर्यगादिराशयो ज्योतिष्कपर्यन्तदेवभ्योऽसंख्येयगुणादिस्वरूपा उक्ताः तेषामपि राशीनामुपर्येवाग्रतः पर्याप्ताः पंचेन्द्रिया विशेषाधिकत्वेन पठिता इति कथं पर्याप्ताः पंचेन्द्रियतिर्यचो देवभ्योऽसंख्येयगुणा न भवेयुः? । अथ महादण्डके पर्याप्तपञ्चेन्द्रियग्रहणेन चतुर्गीतिका अपि सामान्यतः पर्याप्तपञ्चेन्द्रिया गृहीता इति बहुत्वादेवभ्यस्ते युज्यन्त एवासंख्यातगुणाः, नतु प्रस्तुतग्रन्थगाथोक्ताः पर्याप्तपञ्चेन्द्रिय-

तिर्यञ्चः, तेषां तिर्यग्गतिलक्षणैकगतिविषयत्वेन स्तोक्तत्वादिति चेत्तदयुक्तं, यतो महादण्डके सामान्यपर्याप्तपञ्चेन्द्रियग्रहणेऽपि पर्याप्त-
पञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्च एवावाशिष्यन्ते, नारकमनुष्यपञ्चेन्द्रिया हि स्वल्पत्वेन ज्योतिष्कदेवादित्योऽप्यधस्ताद् दूरेऽसंख्येयभागवृत्ति-
त्वेनाधीता इति तैर्गृहीतरूप्यत्र न किञ्चिद् वर्द्धते, तस्मात् पर्याप्तचतुरिन्द्रीयेभ्योऽपि विशेषाधिकत्वभणनानादिहापि पर्याप्तपञ्चेन्द्रिया-
स्तिर्यञ्च एव परमार्थतो विवक्षिता इति, अतः पर्याप्तानामपि पञ्चेन्द्रियतिरश्चां प्रज्ञापनाऽभिप्रायतो देवेभ्योऽसंख्येयगुणताऽवग-
म्यते, तथा च सति देवप्रतरापहारकालात्तेषामपि तदपहारकालः पूर्ववदसंख्येयगुणहीन एव युज्यते, नतु संख्येयगुणेन हीन इति
तावद्वयमवगच्छामः, सुधीभिः पुनर्यदि घटते तदाऽन्यथाऽप्यविरोधेन गमनीयमित्यलं प्रसङ्गेन, तदेवमभिहितं विशेषतः पर्याप्ताना-
मपि पञ्चेन्द्रियतिरश्चां प्रमाणम्, अथोत्तराद्धनैतेषामपि मध्यान्निर्धार्य तिर्यग्योपितां प्रमाणमाह—‘संखेज्जगुणेण तओ’ इत्यादि,
ततो देवसम्बन्धिनः प्रतरापहारकालात् संख्यातगुणेन कालेन तिरश्चीनां प्रतरस्यापहारो मन्तव्यः, संवदति चेदं महादण्डकेन, यतस्तत्र
व्यन्तरादिदेवेभ्योऽधस्तात् संख्यातभागवृत्तित्वेन तिरश्चोऽधीताः, व्यन्तरादिदेवास्तु ताभ्यः संख्यातगुणाः पठिता इति, अतो
बहुत्वादमी तिरश्चीप्रतरापहारकालात् संख्यातगुणहीनेनापि कालेन प्रागभिहितानीत्या प्रतरमपहरन्ति, तिरश्चो देवेभ्यः संख्या-
तगुणहीनत्वात् स्वल्पा इति तदपहारकालात् संख्यातगुणेन कालेन प्रतरमपहरन्तीति युक्तियुक्तमेवेति, एतच्च सर्वं तिर्यग्गतौ
मिथ्यादृशां प्रमाणमुक्तं, सास्वादनमिश्राविरतदेशविरतानां तु सामान्येन गतिचतुष्टयमंगीकृत्याधिकं यत्प्रमाणमुक्तं तदनुसारेण
विभागतोऽप्यभ्यूह्य किञ्चित् स्वयमेव बोद्धव्यम्, प्रमत्तादयस्तु तिर्यग्गतौ न सम्भवन्तीति प्रागेव निर्णीतमिति गाथार्थः ॥१५३॥

तदेवं तिर्यग्गतौ सामान्येन तिरश्चां प्रमाणमुक्तम्, ततः सामान्यतो विशेषतश्च पंचेन्द्रियतिरश्चां पृथिव्यादीनां तु प्रमाणं विशेषतो भणनीयमप्युल्लेख्य पंचेन्द्रियसामान्यान्मनुष्यगतौ मनुष्याणां तावत् प्रमाणमाह—

संखेज्जा पज्जत्ता मणुयाऽपज्जत्तया सिया नत्थि । उल्लोसेण जह भवे सेढीएँ असंखभागो उ ॥ १५४ ॥

मनुष्यास्तावद् द्विविधाः स्त्रीगर्भसंभूता गर्भजाः, मनुष्यवातपित्तादिजन्मानो विस्तरेण पूर्वाभिहितस्वरूपाः सम्मूर्च्छजाश्च, तत्र गर्भजाः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च भवन्ति, सम्मूर्च्छजास्त्वन्तर्मुहूर्त्तायुषोऽपर्याप्ता एव त्रियन्ते, अतस्ते पर्याप्ता न भवन्त्येवेत्यपि प्रागेवोक्तम्, तदिह पर्याप्तग्रहणेन गर्भजा एव पर्याप्ता मन्तव्याः, अपर्याप्तस्वीकारेण तु गर्भजा अपर्याप्ताः सम्मूर्च्छजाश्चापर्याप्ताः स्वीकृता बोद्धव्याः, तत्र चैवं सति ये गर्भजाः पर्याप्तास्तावत् क्षुवराशित्वात् सर्वदेव संख्येया भवन्ति, ननु संख्यातं संख्यातभेदेमेव भवति, तदिह कतमेन संख्यातेन संख्याता एते मन्तव्याः?, अत्रोच्यते, षष्ठवर्गे पञ्चमवर्गेण गुणिते यत् संख्यातं भवति तत्प्रमाणा एवामी समधिगन्तव्याः, अथ वर्ग इति किमुच्यते? किंस्वरूपश्चासौ पंचमः कथंभूतश्च षष्ठ इति?, अत्राभिधीयते, यत्र विवक्षितः कश्चिद्राशिस्तैनैव राशिना गुण्यते स तावद् वर्ग इत्युच्यते, तत्रैकस्य वर्ग एक एव भवति, अतो वृद्धिरहितत्वादेय वर्ग एव न गण्यते, द्वयोस्तु वर्गश्चत्वारो भवन्तीत्येष प्रथमो वर्गः ४, चतुर्णो तु वर्गः षोडशेति द्वितीयो वर्गः १६, षोडशानां तु वर्गो द्वे शते षट्-पंचाशदधिके इति तृतीयो वर्गः २५६, अस्य तु राशेर्वर्गः पंचषष्टिः सहस्राणि पंच शतानि षट्त्रिंशदधिकानीति चतुर्थो वर्गः ६५५३६, अस्य च राशेर्वर्गः सार्द्धगाथया ग्राह्यते, तद्यथा—“ चत्वारि य कोडिसया अउणत्तीसं च होति कोडीओ । अउणावन्नं

लक्खा सत्तट्ठि चैव य सहस्सा ॥ १ ॥ दो य सया छणउया पंचम वग्गो इमो विणिद्धिद्वो ” अङ्कतोऽप्येष दर्श्यते ४२९४९६-
७२९६, अस्यापि राशेर्गाथात्रयेण वर्गः प्रतिपाद्यते, तद्यथा—“ लक्खं कोडाकोडी णव चउरासीइ भवे सहस्साइ । चत्तारि य
सत्तट्ठा हुंति सया कोडिकोडीणं ॥ १ ॥ चोयालं लक्खाइ कोडीणं सत्त चैव य सहस्सा । तिन्नि य सया य सयरा कोडीणं हुति
नायव्वा ॥ २ ॥ पंचाणउइ लक्खा एगावन्नं भवे सहस्साइ । छस्सोलसोत्तरसया एसो छट्ठो हवइ वग्गो ॥ ३ ॥ ” अङ्कतोऽपि
दर्श्यते १८४४६७४४०७३७०९५५१६१६, तदयं षष्ठवर्गः पूर्वोक्तेन पञ्चमवर्गेण गुण्यते, तथा च सति या संख्या भवति तस्यां
जघन्यतोऽपि पर्याप्तगर्भजमनुष्या वर्तन्ते, सा चैयं संख्या—७९२२८१६२५१४२६४३३७५९३५४३९५०३३६, अयं च राशिः
कोटीकोट्यादिप्रकारेण केनाप्याभिधातुं न शक्यते, अतः पर्यन्तादारभ्याङ्कसंग्रहमात्रं गाथाद्वयेनाभिधीयते, तद्यथा—छ तिन्नि २
सुन्नं पंचैव य नव य तिन्नि चत्तारि । पंचैव तिन्नि नव पंच सत्त तिण्णैव तिण्णैव ॥ १ ॥ चउ छट्ठो चउ एको पण दो छक्केकगो
य अहुव । दो दो नव सत्तेव य अंकट्ठाणा इगुणतीसं ॥ २ ॥ तदेवं यथोक्तकोनंत्रिशदङ्गस्थानलक्षणेन संख्यातेन संख्याता
जघन्यतोऽपि पर्याप्ता गर्भजमनुष्या भवन्तीति स्थितं, ‘ अपज्जत्तया सिय नत्थि ’ त्ति, ये तु मनुष्या गर्भजा अप्यपर्याप्तकाः
सम्मूर्च्छजलक्षणाश्च येऽपर्याप्तकास्ते उभयेऽपि कदाचिद्भवन्ति स्यात्-कदाचित्तु न भवन्त्येव, जघन्यतः समयस्योत्कृष्टतस्तु द्वादश-
सुहूर्तानां गर्भजमनुष्योत्पत्तिविरहकालस्यागमे प्रतिपादितत्वात्, सम्मूर्च्छजमनुष्योत्पादविरहकालस्यापि जघन्यतः समयस्योत्कृष्टत-
श्चतुर्विंशतिमुहूर्तानां तत्रैवाभिहितत्वात्, पूर्वोपपन्नानां चांतमुहूर्तायुष्कत्वेनैव तत्पर्यन्ते सर्वेषां निलेपनादिति, तस्माद् द्वयेऽप्यमी
अश्रुवत्वात् कदाचिद्भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि पुनर्भवेयुः तदा एतेऽपर्याप्ताः पूर्वोक्ताश्च पर्याप्ताः सर्वेऽपि समुदिता मनुष्या

उत्कृष्टतः श्रेण्यसङ्ख्येयभागप्रमाणा भवन्ति, सर्वचित्तघनीकृतलोकस्यैकस्याः श्रेणः-प्रदेशपङ्क्तेरसंख्येयतेमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तावत्-
प्रमाणाः सर्वेऽपि मनुष्या उत्कृष्टपदे भवन्तीत्यर्थे इति गाथार्थः ॥ १५३ ॥ तदेवमेकश्रेण्यसंख्येयतमभागप्रदेशराशिप्रमाणत्वेन
उत्कृष्टतो निरूपितानपि समस्तमनुष्यान् प्रकारान्तरेण निरूपयितुमाह—

उक्कोसेणं मणुया सेडिं च हरंति रूचपक्खित्ता । अंगुलपढमयतियवगगमूलसंवगगपलिभागा ॥ १५४ ॥

चकारः पक्षान्तरसूचकः, स चेत्थं योज्यते-न केवलं श्रेण्यसंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणाः समस्तमनुष्याः, किन्तु श्रेणिं च-
प्रदेशपङ्क्तिरूपां सर्वां तेऽपहरन्ति, कथंभूताः सन्त इत्याह—रूपस्य-एकमनुष्यलक्षणस्य उत्कृष्टपदप्राप्तेष्वपि तेष्वविविधमानस्य
बुद्धिविकल्पनया प्रक्षिप्त-प्रक्षेपो येषु ते रूपप्राक्षिप्ताः, असत्कल्पनया प्रक्षिप्तैकमनुष्यरूपाः सन्त इत्यर्थः, किं प्रत्येकमेकप्रदेशापहारेण
ते श्रेणिमपहरन्ति?, नेत्याह—‘अंगुलपढमये’ त्यादि, तस्याः श्रेणेरंगुलप्रमाणे क्षेत्रे प्रथमकं वर्गमूलं गृह्यते, ततोऽपि पूर्वोक्त-
युक्त्या द्वितीयं पुनस्तृतीयमिति, तत्रांगुलप्रमाणश्रेणिक्षेत्रस्य प्रथमकं यद्द्वर्गमूलं तस्य ‘तियवगगमूल’ चि तृतीयवर्गमूलेन यः
संवर्गो-गुणनं तेन हेतुभूतेन यः प्रतिनियतो भागः-श्रेणिलखण्डरूपस्तस्मात्-तमाश्रित्य ते सर्वा श्रेणिमपहरन्तीत्यर्थः, इदमुक्तं भवति-
अंगुलप्रथमवर्गमूलप्रदेशराशौ तृतीयवर्गमूलप्रदेशराशिना गुणिते यः प्रदेशराशिर्भवति तत्प्रमाणं क्षेत्रखण्डं यद्येकैको मनुष्यः
श्रेणैर्मध्यादपहरति तदोत्कृष्टपदवर्तिभिः सर्वैरेव मनुष्यैर्युगपदेव सैका लोकप्रदेशश्रेणिः सर्वाऽप्यपहियते यद्येकं मनुष्यरूपं
मनुष्यराशौ क्षिप्यते, तच्च नास्ति, उत्कृष्टतोऽपि तेनकरूपेणोपनस्वरूपाणामेव मनुष्याणां परमगुरुभिर्दृष्टत्वाद्, एवं च सति

यथोक्तप्रमाणानि क्षेत्रखण्डान्येकस्यां लोकप्रदेशश्रेणीं यावन्ति भवन्ति तावन्तो रूपे प्रक्षिप्ते उत्कृष्टतो मनुष्याः सर्वेऽपि भवन्तीति सामर्थ्यादुक्तं भवति, इत्थं च पूर्वगाथोक्तं श्रेण्यसंख्येयभागवत्तित्वं न विरुध्यत एव, एकैको हि मनुष्यः स्वापहतयथोक्तक्षेत्रखण्डप्रदेशानामसंख्येयभागे वर्त्तते, अतः समस्तप्रस्तुतक्षेत्रखण्डात्मिकायाः सर्वस्याः श्रेणेः सर्वेऽपि मनुष्या असंख्येयभागे वर्त्तन्त इति प्रतीतमेवेत्यलं विस्तरेण, तदेवं जघन्यत उत्कृष्टतश्चोक्तं मनुष्यपंचेन्द्रियप्रमाणं, इह च मनुष्यगतौ मिथ्यादृष्ट्यादयोऽयोगिपर्यन्ताश्चतुर्दशापि जीवसमासाः सम्भवन्ति, तत्र सम्मूर्च्छजमनुष्यास्तावत् सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टयो, गर्भजा अपि बहवो मिथ्यादृष्टय एव, शेषेषु तु तेषु सास्वादनादयोज्योगिपर्यन्ता ओघोक्तप्रमाणाद्यनुसारेण स्वयमेव परिभावनीया इति गाथार्थः ॥ १५४ ॥ साम्प्रतं पंचेन्द्रियप्रक्रमत एव देवगतौ भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काणामेकगाथैव प्रमाणमभिधित्सुराह—

सेढीओ असंखेज्जा भवणे वणजोइसाण पयरस्स । संखेज्जजोयणंगुलदोसयछप्पपल्लिभागो ॥ १५५ ॥

‘ सेढीओ असंखेज्जा भवणे ’ ति विभक्तिव्यत्ययादेकदेशेन च समुदायस्य गम्यमानत्वाद्भवनपतयो देवाः प्रतरासंख्येयभागवर्तिनीषु श्रेणिषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणा भवन्ति, तासां च श्रेणीनां विस्तरमानं पुरस्ताद् वक्ष्यते, ‘ वण जोइसाण ’ ति, व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां च यथासंख्यं संख्येययोजनप्रमाणा एकप्रादेशिकी पंक्तिः षड्पंचाशदधिकंगुलशतद्वयप्रमाणा चैकप्रादेशिकी पंक्तिः प्रतरस्य पूर्वोक्तस्वरूपस्य प्रतिभागो--भागहारो द्रष्टव्यः, इदमुक्तं भवति--संख्येययोजनप्रमाणायामेकप्रादेशिक्यां पंक्तौ यावन्तो नभःप्रदेशा भवन्ति तैः सर्वैः प्रतरप्रदेशराशेशेर्भागो हियते, अमुना च भागहारेण यावत्प्रमाणं प्रतरक्षे-

त्रखण्डं लभ्यते तत्र ये नभःप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः सर्वेऽपि व्यन्तरा देवा भवन्तीति, अथवा यथोक्तभागहारप्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं यद्येकैको व्यन्तरदेवोऽपहरति तदा सर्वोऽपि प्रतरस्तैर्व्यन्तरदेवैरेकहेलयैवापह्रियते इत्येक एवार्थः । तथा षट्पञ्चाशदधि-काङ्गुलशतद्वयप्रमाणायामेकग्रादेशिक्यां षड्को भानन्तो नभःप्रदेशा भवन्ति तैः सर्वैः प्रतरप्रदेशाशेषागो ह्रियते, अनेन च भागहारेण यावत्प्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं लभ्यते तत्र ये नभःप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः सर्वेऽपि ज्योतिष्कदेवा भवन्ति, अथवा यथोक्त-भागहारप्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं यद्येकैको ज्योतिष्कदेवोऽपहरति तदा सर्वोऽपि प्रतरस्तैर्ज्योतिष्कदेवैर्युगपदेवापह्रियत इत्यत्राप्येक एवार्थः, ज्योतिष्कदेवाश्च व्यन्तरेभ्यः सङ्ख्ययातगुणा महादण्डके पठिता इति इह व्यन्तरेभ्यः सङ्ख्येयगुणहीनः प्रतरप्रतिभागस्ते-यामुक्त इति गार्थार्थः ॥ १५५ ॥ अथ देवगतावेव वैमानिकानां प्रमाणमाह-

सक्कीसाने सेढीअसंख उवरिं असंखभागो उ । आणयपाणयमाई पल्लस्स असंखभागो उ ॥ १५६ ॥

‘शक्रः’ सौधर्मेन्द्रस्तदुपलक्षितश्चेह सौधर्मदेवलोका एव गृह्यते, ततश्च सौधर्मे कल्पे सर्वेऽपि देवाः पूर्वोक्तस्वरूपस्य घनीकृत-लोकप्रतरस्यासङ्ख्येयाः श्रेणयो भवन्ति, प्रतरासङ्ख्येयभागवर्तिनीष्वसङ्ख्येयासु श्रेणिषु यावन्तः क्षेत्रप्रदेशास्तत्प्रमाणाः सौधर्मे-देवलोके सर्वेऽपि देवा भवन्तीत्यर्थः, ईशानदेवलोकेऽपि देवानां प्रमाणमित्थमेव प्रतरासङ्ख्येयभागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणिप्रदेशाशितुल्य-त्वेन वक्तव्यम्, केवलं सौधर्मदेवेभ्य एते सङ्ख्येयगुणहीनाः, एतेभ्यस्तु सौधर्मदेवाः सङ्ख्येयगुणा इति द्रष्टव्यम्, इत्थमेव महादण्डके पठितत्वादिति । ‘उवरिं असंखभागो उ’ त्ति सौधर्मेशानाभ्यामुपरिष्ठात् सनत्कुमारमोहेन्द्रब्रह्मलोकालान्तकमहाशुक्रमहसार-

लक्षणेणु षट्सु देवलोकेषु धनसमचतुरस्त्रीकृतलोकस्यैकस्याः प्रदेशश्रेणेरसङ्ख्येयतेमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः प्रत्येकं देवाः सर्वदैव ग्राप्यन्त इत्यर्थः, परस्परमल्पबहुत्वं महादण्डकोक्तमवगन्तव्यम् । आनतप्राणतारणाच्युतेदवलोकषु अधस्तनमध्यमोपरितनयैवेकेषु अनुत्तरविमानेषु च प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तो देवाः सर्वदैव लभ्यन्ते, परस्पराल्पबहुत्वं तु महादण्डकोक्तमेवेति गार्थार्थः ॥ १५६ ॥ अत्रान्तरे आह कश्चित् ननु भवनपतयो रत्नप्रभापृथ्वीनारकाः सौधर्मशानदेवाश्च प्रतरासङ्ख्येयभागवत्स्यैवसङ्ख्येयश्रेणिप्रदेशराशिप्रमाणात्मकत्वेन सामान्यतः प्रागुक्ता भवद्भिः, परं ताः प्रतरासङ्ख्येयभागवत्सिन्योऽसङ्ख्येयताः श्रेणयोऽसङ्ख्येययोजनकोटिकोटिगता अपि भवन्ति, अत एतद्विस्तरा अपि तास्तत्र ग्रहीतव्या उतान्यथेत्याशङ्क्य भवनपत्यादिश्रेणीनां प्रतिनियतं विस्तरसूचिमानं दर्शयितुमाह—

सेढीसूइपमाणं भवणे धर्मे तहेव सोहर्मे । अंगुलपढमं बियतियसमणंतरवगगमूलगुणं ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्वगामिन्यस्तावत् प्रतरे किल पूर्वोक्ता असङ्ख्येयाः श्रेणयो चिवक्ष्यन्ते, तिर्यग्विस्तरिणी च तासां सूचिरिहोच्यते, ततश्च पूर्वोक्तानां श्रेणीनां सप्तरज्जुदीर्घाणां ऊर्ध्वगामिनीनां प्रदेशपंक्तीनां तिर्यग्विस्तररूपा सूचिः श्रेणीसूचिस्तस्याः प्रमाणं श्रेणीसूचिप्रमाणं; तद्भवति कियदित्याह—‘अंगुले’ त्यादि, केषां पुनरिदं श्रेणीसूचिप्रमाणं भवतीत्याह—‘भवणे’ त्यादि, यथासंख्यं भवनपतीनां ‘धर्मा’ रत्नप्रभापृथ्वी तन्नारकाणां सौधर्मकल्पदेवानां चेत्यक्षरयोजना, भावार्थस्तूच्यते—समनन्तरवर्गमूलगुणितं तावदिह सर्वत्र योज्यते, ततोऽङ्गुलग्रथमवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं भवनपतीनां श्रेणिविस्तररूपा सूचिर्भवति, तदपि

प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलस्वरूपेण समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं रत्नप्रभानारकाणां श्रेणिविस्तरात्मिका स्त्रचिर्भवति, इदमपि द्वितीय-
वर्गमूलं तृतीयवर्गमूलात्मकेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सौधमदेवानां श्रेणिविस्तरलक्षणा स्त्रचिर्भवति, इदमुक्तं भवति-प्रतरस्यांगुल-
प्रमाणं यत् क्षेत्रं तत् सद्भावतस्तावदसंख्याताः श्रेणयो भवन्ति, याश्च विनेयजनस्य सुखावगमार्थं पट्पञ्चाशदधिकशतद्वय-
प्रमाणाः परिकल्प्यन्ते, अस्य च राशेः प्रथमं द्वितीयं तृतीयं च वर्गमूलं गृह्यते, एतान्यपि च प्रत्येकमसंख्येयश्रेण्यात्मकान्येव,
तथापि पूर्वोक्तहेतौरेव प्रथमे वर्गमूले षोडश श्रेणयो द्वितीये चतस्रः तृतीये तु द्वे परिकल्प्यन्ते, एवं च सति सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मकं
कल्पनया तु पट्पञ्चाशदधिकश्रेणिशतद्वयात्मकमंगुलप्रमाणं प्रतरक्षेत्रं सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मकेन कल्पनया तु षोडशश्रेणि-
स्वरूपेण प्रथमवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सद्भावतोऽसंख्येयश्रेणिविस्तरात्मिका कल्पनया तु षण्णवत्यधिकश्रेणि-
सहस्रचतुष्टयविस्तारस्वरूपा भवनपतीनां विष्कम्भस्त्रचिर्भवति, अङ्कतोऽपि दृश्यते यथा ४०९६, एतावतीषु प्रतरश्रेणिषु यावन्त
आकाशप्रदेशास्तावन्तो भवनपतयो भवन्तीति भावार्थः, एवमुत्तरत्रापि भावार्थो वाच्य इति, यत् प्रथमं वर्गमूलं तद् द्वितीयवर्ग-
मूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं रत्नप्रभानारकाणां विष्कम्भस्त्रचिर्भवति, इयमपि सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मिका कल्पनया तु
चतुःषष्टिश्रेण्यात्मिका भवति ६४, यत् पुनर्द्वितीयवर्गमूलं तत्तृतीयवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सौधमदेवानां विष्कम्भ-
स्त्रचिर्भवति, इयमपि सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मिका कल्पनया त्वष्टश्रेण्यात्मिका सिद्धा भवतीत्येव तावत् प्रस्तुतग्रन्थगाथाभिप्रायः ।
अयं च प्रज्ञापनामहादण्डकानुयोगद्वारादिभिः सह विसंवदति, तथाहि—प्रज्ञापनामहादण्डके भवनपतिभ्यो रत्नप्रभानारका
असंख्यातगुणाः पठिताः, प्रस्तुतग्रन्थगाथायां तु रत्नप्रभाविष्कम्भमध्वचेः सकाशाद्भवनपीतस्त्रचरसंख्यातगुणेन बृहत्त्वाभि-

धानाद्रत्नप्रभानारकेभ्यो भवनपतय एवासंख्यातगुणाः प्राप्ता इति व्यक्तं वैस दृश्यं, अनुयोगद्वारेणैवपि रत्नप्रभानारकसंख्या-
विचारे--“तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलं वीयवग्गमूलपडुप्पणं” प्रत्युत्पन्नं-गुणितोमित्यर्थः, इति वचनाद् भवन-
पतिसङ्ख्याविचारे च ‘तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखज्झभागो’ इति वचनाद्रत्नप्रभानारकविष्कम्भ-
सूचेर्भवनपतिविष्कम्भसूचिरसङ्ख्याततमे भागे व्यक्तमेवाधीतेति प्रतीता प्रस्तुतग्रन्थेन सह विसदृशता, तस्मादिह ‘घम्ममे भवणे
तहेव सोहम्ममे’ इति व्यत्ययपाठे कृते भवति कोऽपि कियानपि संवादः, परं सूत्रप्रतिपु क्वापि नैवं दृश्यत इत्यलं विस्तरणेति ।
अत्र चेशानदेवानां विष्कम्भसूचिर्नाभिहिता, किन्त्वेतेभ्यः सौधर्मदेवा महादण्डके संख्यातगुणाः पठिताः, तदनुसारेण विष्कम्भसूचा-
रपि स्वयमभ्यूह्येति गार्थार्थः ॥१५७॥ अथ शर्करप्रभादिपृथ्वीनारकाणां सनत्कुमारादिदेवानां च विशेषिततरं प्रमाणमाभिधित्सुराह-

बारस दस अहेव य मूलाई छत्ति दुन्नि नरएसुं । एकारस नव सत्त य पणग चउक्कं च देवएसु ॥ १५८ ॥

एतद्वाथाव्याख्यामर्वाचीनटीकाकारः प्राह, तद्यथा- मूलटीकायां न व्याख्याता, अस्माकं त्वयमर्थः प्रतिभासते-घनीकृत-
लोकस्यैकस्यां प्रदेशश्रेण्यामसंख्येयानि तावद्दुर्गमूलान्युत्तिष्ठन्ति, तत्र द्वादशे श्रेणिवर्गमूले यावन्तो नभःप्रदेशास्तावन्तः सप्तम-
पृथिव्यां नारकाः प्राप्यन्ते, षष्ठपृथिव्यां तु दशमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः पञ्चमपृथिव्यां त्वष्टमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः चतुर्थ-
पृथिव्यां तु षष्ठवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः, तृतीयपृथिव्यां तु तृतीयवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः द्वितीयपृथिव्यां पुनः श्रेणिद्वितीयवर्गमूल-
प्रदेशराशिपरिमाणा नारका लभ्यन्त इति, अथमपृथ्वीनारकाणां तु ‘सेढीसङ्खपमाणं भवणे घम्ममे’ इत्यादौ विशेषिततरमपि

ग्रमाणमनन्तरमभिहितमिति तदिह नोक्तमिति । अथ वैमानिकदेवानां विशेषिततरं ग्रमाणमभिधीयते, तत्र सौधमेशानेदेवानामनन्तर-
गाथायामपि तदुक्तम्, अतः सनत्कुमारादिदेवानां गाथोत्तरार्द्धपर्यन्तात् पश्चानुपूर्व्यां तदभिधीयते, तद्यथा- 'चउङ्कं च देवेसु' त्ति
श्रेणेऽथतुर्थं यद्वर्गमूलं तत्प्रदेशराशिग्रमाणा वैमानिकदेवेषु मध्ये सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवाः प्राप्यन्ते, ब्रह्मलोके तु पञ्चमवर्गमूल-
प्रदेशराशिग्रमाणा लान्तके तु सप्तमवर्गमूलप्रदेशराशिग्रमाणाः महाशुके तु नवमवर्गमूलप्रदेशराशिग्रमाणाः सहस्रारे पुनर्देवा एका-
दशश्रेणिवर्गमूले यावन्तः प्रदेशास्तावन्तो लभ्यन्त इति, आनतप्राणतादिषु तु "आणयपाणयमाई पलस्स असंखभागो उ"
इत्यनेन विशेषिततरमपि ग्रमाणमुक्तमिति नेहाभिहितमिति तावत् प्रस्तुतगाथाव्याख्यानमर्वाचीनटीकाकारकृतं दर्शितम्,
अस्माभिस्त्वेवंविधस्य निर्द्धारितस्यार्थस्य संवाद आगमान्तरे कश्चिदपि नोपलब्धः, प्रज्ञापनामहादण्डकेन च सहेतुं व्यभिचारोऽ-
प्यापतति, तत्त्वं तु केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीति गाथार्थः ॥ १५८ ॥ तदेवमुक्तं चतुर्गतिकानामपि पञ्चेन्द्रियाणां ग्रमाणम्,
अथ तिर्यग्गतावनुक्तपूर्वाणां वादरपर्याप्तकष्टृथिव्यप्कायिकानां वादरपर्याप्तकप्रत्येकवनस्पतीनां च ग्रमाणमभिधित्सुराह-

वायरपुढवी आज पत्तयवणस्सई य पज्जत्ता । ते य पयरमवहरिज्जंगु अंगुलासंखभागेणं ॥ १५९ ॥

वादरपर्याप्तकष्टृथिव्यप्कायिकाः प्रत्येकवादरपर्याप्तवनस्पतिकायिकाश्चेत्येते त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकं प्रतरमपहरेयुः, केन
प्रकारेणेत्याह- अगुलासहचयभागेनेति, इदमुक्तं भवति- वादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकाः सर्वेऽपि समुदिताः किलैकस्मिन् समये
प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहृत्यासद्भावकल्पनयाऽन्यत्र व्यवस्थापयन्ति, पुनर्द्वितीयेऽपि समये प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहृत्याऽन्यत्र

व्यवस्थापयन्त्येवं तृतीयेऽपि समये चतुर्थेऽपि यावद्गुलासङ्ख्येयभागे रूपे नभःप्रदेशश्रेणिखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तावत्सङ्ख्यैः सम्यैस्ते सर्वमपि प्रतरमपहरन्ति, अथवाऽङ्गुलासङ्ख्येयभागस्वरूपे नभःप्रदेशश्रेणिखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तैः सर्वस्यापि प्रतरप्रदेशशोर्भागो द्वियते, एतद्भागहारलब्धे च प्रतरप्रदेशखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः सर्वेऽपि बादरपर्याप्तपृथ्वीकायिका भवन्ति, यदिवा बादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकानां सर्वेषामपि प्रत्येकं यद्यंगुलासङ्ख्येयभागरूपं प्रतरप्रदेशखण्डं समर्प्यते तदा युगपदेकैव समयेन ते सर्वमपि प्रतरमपहरन्तीति तिसृणामपि प्ररूपणानामेक एव तात्पर्यार्थः, यथा चैषा बादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकानां प्रमाणभावना कृता तथा बादरपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायिकानां च कर्तव्या, समानप्रमाणतया गाथायां निर्दिष्टत्वाद्, इत्थं च समानप्रमाणनिर्देशेऽप्यंगुलासङ्ख्येयभागस्यासङ्ख्यात भेदत्वात् स्वस्थाने परस्परममीषामल्पबहुत्वं द्रष्टव्यम्, तदथा-चादरपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिभ्यो वादरपर्याप्तपृथिवीकायिका असङ्ख्यातगुणास्तेभ्योऽपि बादरपर्याप्ता-क्कायिका असख्यातगुणा इति गार्थार्थः ॥ १५९ ॥ अथ बादरपर्याप्तानां तेजःकायिकवायुकायिकानां प्रमाणमभिधित्सुराह—

पञ्जत्तवायराणल असंखया हुंति आवलियवग्गा । पञ्जत्तवायुकाया भागो लोगस्स संखेज्जो ॥ १६० ॥

चादरपर्याप्ततेजःकायिका भवन्ति, कियन्त इत्याह-असंख्येया आवलिकावर्गोः, आवलिकायां यावन्तः समयास्तेषां वर्गः क्रियते, तस्यां तेषु चासंख्यातेषु वर्गेषु यावन्तः समयास्तत्प्रमाणा वादरपर्याप्ततेजःकायिका भवन्तीत्यर्थः, वादरपर्याप्तवायवः पुनर्लोकस्य संख्यातभागे भवन्ति, संख्यातमे लोकाकाशस्य भागे यावन्तो नभःप्रदेशास्तत्प्रमाणाः सर्वेऽपि बादरपर्याप्ता वायवो

भवन्तीत्यर्थः, इति गाथार्थः ॥ १६० ॥ आह-नन्यसंख्यातैरावलिकावर्गैरावलिकायास्तावद् घनो भवति, हीनोऽधिकश्च वाऽसौ भवति, अतोऽसंख्याता आवलिकावर्गो इत्येतावन्मात्रेण बादरपर्याप्तानलानां निश्चितं प्रमाणं न ज्ञायते, लोकस्यापि संख्यात-
तमे भागे कियन्तोऽपि प्रतरा भवन्तीति न विद्वा इत्याशङ्क्य विशेषिततरममीपां प्रमाणमाह—

आवलिवग्गाऽसंख्या घणस्स अंतो उ बायरा तेऊ । पज्जत्तबायराणि ल हवन्ति पयरा अ ॥ १६१ ॥

ये बादरपर्याप्तजः कायिकाः प्रागसंख्येया आवलिकावर्गो उक्तास्ते आवलिकावर्गो घनस्यान्तः-मध्ये द्रष्टव्याः, इदमुक्तं भवति-
असंख्येया आवलिकावर्गोस्तावन्त एव ग्राह्या यावद्भिरावलिकायाः संबन्धी घनो न पूर्येते, अस्य चार्थस्य विनेयजनानुग्रहार्थम-
सत्कल्पनया प्रतीतिरुत्पाद्यते, तद्यथा- असंख्येयसमयात्मिकायामप्यावलिकायां किल दश समयाः परिकल्प्यन्ते, तद्वर्गे च शतं भवति,
एते चासंख्याता वर्गः कल्पनया किल दशापि भवन्ति, परमेतावन्तो न कल्प्यन्ते, एतावद्भिरैरावलिकासम्बन्धिनो घनस्य सम्पूर्णस्य
सम्भवात्, तथाहि-आवलिकायां दश समयाः परिकल्पिताः, तेषां च घनं सहस्रं भवति, दशभिरपि च तद्वर्गैः सहस्रं सम्पद्यत इति तद्ग्रहणे
घनस्य सम्पूर्णाता जायते, तस्मादर्थो नव वा आवलिकावर्गो असंख्येयत्वेन कल्प्यन्ते, तथा च सति कल्पनया अष्टशतप्रमाणा नव-
शतप्रमाणा वा सद्भावतस्त्वसंख्येया बादरपर्याप्तजः कायिकाः सिद्धा भवन्ति, ततश्चावलिकाघनस्य मध्यवृत्तिता भवति, एवं च
सत्येक आवलिकावर्गः किञ्चिन्न्यूनावलिकासमयराशिना गुणिते बादरपर्याप्तजः कायिका भवन्तीत्युक्तं भवति । पर्याप्तवादर-
चायवः पुनरसंख्येयाः प्रतरा भवन्ति, इदमुक्तं भवति-प्रागुक्ते लोकस्य संख्येयभागे असंख्येयाः प्रतरा बोद्धव्याः, ततस्तेषु लोकस्य

संख्येयभागवत्तिष्वसंख्येयप्रतरेषु यावन्तः प्रदेशा भवन्ति तावत्संख्या बादरपर्याप्तवायवो भवन्तीति । एतेषां चोक्तप्रमाणानां बादर-
पर्याप्तानां पृथिव्युदकेतोजोवायुप्रत्येकवनस्पतीनां परस्परमल्पबहुत्वमित्थं भावनीयं-सर्वस्तोकाः बादरपर्याप्तजःकायिकाः प्रत्येक-
वनस्पतिकायिका असंख्यातगुणाः पृथ्वीकायिका असंख्यातगुणा वायवोऽसंख्यातगुणा इति,
यद्येवं स्तोक्तत्वाद् अत्रिकायिकानामेव कस्मात् ग्रथमं प्रमाणमिह नोक्तमिति न प्रेयं, विचित्रत्वात् सूत्रकारप्रवृत्तेरिति गाथार्थः
॥ १६१ ॥ तदेवं बादराणां पर्याप्तपृथ्व्युदकेतोजोवायुप्रत्येकवनस्पतिलक्षणानां पञ्चानामप्येकद्रियाणां प्रमाणमुक्तम्, अथैतेषामे-
वापर्याप्तानां सम्बन्धी एको राशिरनभिहितप्रमाणोज्वाशिष्यते, द्वितीयस्तु सूक्ष्माणां पर्याप्तानां पृथिव्युदकेतोजोवायूनां राशिः
तृतीयस्त्वमीषामेवापर्याप्तानां राशिरवशिष्यते, एते च त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकशरीरिणः, साधारणानां तु वनस्पतीनां सूक्ष्माणां बाद-
राणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च सम्बन्धिनश्चत्वारोऽपि राशयोऽनुक्तप्रमाणा अवशिष्यन्त इत्यमीषां सप्तानामपि राशीनां
प्रमाणमभिधित्सुराह-

सेसा तिणिणवि रासी वीसुं लोया भवे असंखेज्जा । साहारणा उ चउसुवि वीसुं लोया भवेऽणता ॥ १६२ ॥

प्रत्येकशरीरिणामेकेन्द्रियाणां तावच्चत्वारो राशयः सम्भवन्ति, तद्यथा-बादराः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च, सूक्ष्माः पर्याप्ता अपर्या-
प्ताश्च, तत्र बादरपर्याप्तलक्षणस्यैकस्य राशेः प्रमाणमुक्तम्, उक्तशेषस्तु त्रयोऽपि राशयो विष्वक्-पृथगसंख्येया लोका भवन्ति, असं-
ख्येयेषु लोकाकाशेषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाण एकैको राशिर्भवतीत्यर्थः, इत्थं समाननिर्देशेऽपि त्रयाणामप्यमीषां राशीनां

स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमित्थं भावनायाम्, प्रत्येकशरीरवादापर्याप्तिकोन्द्रियेभ्यः प्रत्येकशरीरिणः सूक्ष्मापर्याप्तका असंख्येयगुणाः तेभ्योऽपि सूक्ष्मपर्याप्तकाः संख्येयगुणा इति, साधारणशरीरास्तु वनस्पत्येकोन्द्रियाः वादरपर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मपर्याप्तापर्याप्तलक्षणेपु चतुर्विपि राशिषु विष्वक्-पृथगनन्ता लोका भवन्ति, अनन्तेषु लोकाकाशेषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाण एकैको राशिर्भवतीत्यर्थः, अत्रापि त्वं तुल्यभणनेऽपि चतुर्णामप्यमीषां राशीनां स्वस्थाने परस्परमल्पबहुत्वमित्थं चिन्तनीयम्-साधारणशरीरवादरपर्याप्तिकोन्द्रियेभ्यः साधारणशरीरिणो वादराऽपर्याप्तका असंख्यातगुणाः, सूक्ष्मपर्याप्तकाः संख्यातगुणाः, सप्तानामपि च प्रस्तुतराशीनामल्पबहुत्वमित्थं वक्तव्यम्-सर्वस्तोकाः प्रत्येकशरीरिणो वादराऽपर्याप्तिकोन्द्रियाः १, तेभ्यः सूक्ष्मापर्याप्तका असंख्येयगुणाः २, इतोऽपि सूक्ष्मपर्याप्तकाः संख्यातगुणाः ३, एतेभ्योऽपि साधारणशरीरिणो वादरपर्याप्तिकोन्द्रिया अनन्तगुणाः ४, अतोऽपि वादरपर्याप्तका असंख्यातगुणाः ५, एतेभ्योऽपि सूक्ष्मा अपर्याप्तका असंख्यातगुणाः ६, अमीभ्योऽपि सूक्ष्मापर्याप्तकाः संख्यातगुणाः ७, इति गाथार्थः ॥ १६२ ॥ अथ वादरपर्याप्तकायवः केचिदुत्तरवैक्रियशरीरिणोऽपि सम्भवन्ति, अतस्तत्परिमाणमाह-

वायरवाउ समग्गा भणिगा अणुसमयमुत्तर रीरा । पल्ला खियभागेणऽवहीरंतिस्ति सव्वेवि ॥ १६३ ॥

वादरा इत्युपलक्षणं पर्याप्ता इत्यपि विशेषणं द्रष्टव्यम्, अपर्याप्तानामुत्तरवैक्रियकरणस्यासम्भवात्, ततश्च वादराः पर्याप्ताः समग्रा अपि ये वायवः पूर्वमुक्तास्तेषु मध्ये केचिदुत्तरवैक्रियशरीरवन्तोऽनुसमयम्-अनवरतं प्राप्यन्त इति सोपस्कारं व्याख्येयम्, कियत्-

संख्याः पुनस्ते वादरपर्याप्तकोत्तरवैक्रियशरीराः वायवः प्राप्यन्त इत्याह- पल्योपमासंख्येयभागेनापहियन्ते सर्वेऽपीति, प्रतिसमय-
मेकैकप्रदेशापहारे क्रियमाणे यावता कालेन क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागो निष्ठां याति तावता कालेन वैक्रियशरीरवन्तो वायुजीवा-
अपि प्रतिसमयमेकैकापहारे क्रियमाणे सर्वेऽपि निष्ठां यान्तीत्यर्थः, क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तो वैक्रिय-
शरीरिणो वादरपर्याप्तवायवः सर्वेऽपि भवन्तीति तात्पर्यम्, अन्ये तु व्याख्यानयन्ति-वादरपर्याप्तवायवः सर्वेऽप्यनुसमयमुत्तर-
वैक्रियशरीरिणो लभ्यन्त इति, तच्चायुक्तम्, वादरपर्याप्तवायूनां समग्राणामपि लोकसंख्येयभागवर्त्तित्वेनैव प्राग् निर्णीतत्वादत्र
क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवृत्तित्वानुपपत्तेः, समग्रवादरपर्याप्तवायूनां वैक्रियशरीरस्यागमे निषिद्धत्वाच्चेति गार्थार्थः ॥ १६३ ॥ अथ
पर्याप्तापर्याप्तभेदानां द्वित्रिचतुःपञ्चवेन्द्रियाणां प्रमाणमाह-

वेदंदिद्याइया पुण परं पल्लत्तया अपज्जत्ता । संखेज्जा संखेज्जेणऽङ्गुलभागणऽवहेरज्जा ॥ १६४ ॥

‘द्वीन्द्रियादय’ इति आदिशब्दात् त्रिचतुःपञ्चवेन्द्रियपरिग्रहः, ततश्च पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपा द्वित्रिचतुःपञ्चवेन्द्रियाः
पुनः प्रत्येकं प्रतरमपहरन्ति, कियता प्रतिभागेनेत्याह- यथासंख्यं पर्याप्तका अंगुलसंख्येयभागेन, अपर्याप्तकास्त्वंगुलासंख्येय-
भागेनेति, इदमुक्तं भवति-अंगुलश्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागेन घनीकृतलोकप्रतरस्य भागो हियते, तेन च भागहारेण यावत् प्रतर-
क्षेत्रखण्डं लभ्यते तत्र यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः पर्याप्तद्वीन्द्रियाः समुदिता भवन्ति, अथवा सर्वेऽपि पर्याप्तद्वीन्द्रियाः प्रथमसमये
प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहरन्ति, एवं द्वितियसमये सर्वेऽपि प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहरन्ति एवं तृतीयसमयेऽपि चतुर्थ-

समयेऽपीति, एवमङ्गुलश्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावद्धिः समयैः सर्वमपि प्रतरं पर्याप्तकद्वीन्द्रिया, अपहरन्ति, यदिवाऽङ्गुलश्रेणिप्रदेशानां संख्येयभागरूपं खण्डं यद्येकैकस्य समर्प्यते तदा सर्वेऽपि पर्याप्ता द्वीन्द्रिया युगपदेकैव समयेन सर्वमपि प्रतरमपहरन्तीति पूर्ववदत्राप्येकार्थे तिस्रो भावनिकाः, एवमपर्याप्तकद्वीन्द्रियेष्वपि निरवशेषं वाच्यम्, केवलमङ्गुलश्रेणी-प्रदेशानां संख्येयभागस्थानेऽसंख्येयभागलक्षणः प्रतिभागो वाच्यः, पर्याप्तभ्योऽपर्याप्तद्वीन्द्रियाणामसंख्यातगुणत्वात् पूर्वोक्तात् सूक्ष्मेणैव प्रतिभागेनैतत्तरूपणोपपत्तेः, यथा च पर्याप्तापर्याप्तानां द्वीन्द्रियाणां प्रमाणं भावितमेवमुभयस्वरूपाणां त्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाणामपि प्रत्येकं भावनीयम्, इत्थं च तुल्यनिर्देशेऽप्यष्टानामप्यमीपां राशीनां परस्परमल्पबहुत्वमेवमवगन्तव्यं, तद्यथा-सर्व-स्तोकाः पर्याप्तचतुरिन्द्रियाः १, पर्याप्ताः पञ्चेन्द्रिया विशेषाधिकाः २ पर्याप्ता द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः ३ पर्याप्तास्त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः ४ पञ्चेन्द्रिया अपर्याप्तका असंख्यातगुणाः ५ चतुरिन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ६, त्रीन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ७ द्वीन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ८, इह च पञ्चेन्द्रियाणां प्रमाणं सामान्येनैवोक्तम्, पूर्वं पुनश्चतसृष्वपि गतिषु पृथक् पृथक् तदभिहितमिति न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमिति गाथार्थः ॥१६४॥ तदेवं नारकादिद्रव्याणां प्रायो येऽवस्थितराशयस्तेषां प्रमाणमुक्तम्, साम्प्रतं जीवद्रव्येषु येऽनवस्थितराशयः कदाचिच्छोके सम्भवन्ति कदाचित्तु न सम्भवन्ति तान् सम्पिण्ड्य दर्शयति—

मणुय पज्जन्ताऽऽहार भिस्सवेउज्जि छेय परिहारा । सुहुमसरागोवस सासण भिस्सा य भयणिज्जा ॥१६५॥

अपर्याप्तका मनुष्याः १ आहारकशरीरिणः २ मिश्रवैक्रियकाययोगिनः ३ छेदोपस्थापनीयचारित्रिणः ४ परिहारविशुद्धिक-

चारित्रिणः ५ स्रक्षसम्परायिका ६ 'उवसम' ति, उपशमकग्रहणेन मोहस्योपशमयोग्याः अपूर्वकरणगुणस्थानवृत्तयः ७, मोह-
स्योपशमकाः अनिवृत्तिबादरसम्परायलक्षणाः ८, उपशान्तमोहाश्रिते त्रयोऽपि राशयो गृह्यन्ते ९, सास्वादनसम्यग्दृष्टयः १०
मिश्राः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः ११, एते एकादशापि राशयो 'भजनीया' विकल्पनीयाः, कदाचिच्छ्लोके प्राप्यन्ते कदाचिन्नेत्यर्थः,
तथाहि-मनुष्यगतौ गर्भजमनुष्याणां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश मुहूर्ताः सम्मूर्च्छनमनुष्याणां तु जघन्यतः समय
उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्ता उत्पत्तिविरहकालः सिद्धान्ते प्रतिपादितः, यदा चैतस्मिन् विरहकालेऽभिनवमनुष्या नोत्पद्यन्ते पूर्वो-
त्पन्नास्तु गर्भजापर्याप्तकाः केचिन्म्रयन्ते केचित्तु पर्याप्तीः समर्थयन्ते, सम्मूर्च्छजास्त्वन्तमुहूर्तायुष्कत्वात् पूर्वोत्पन्नाः सर्वेऽपि
निलेप्यन्ते तदा सिद्धोऽपर्याप्तकमनुष्याणां कदाचित्कोऽभाव इति, आहारकशरीररम्भस्याप्युत्कृष्टतः पण्मासान् यावाद्विरहकालो
निर्दिष्ट इति आहारकशरीरिणोऽपि कदाचिन्न सम्भवन्त्येव, तदुक्तम्- "आहारगां लोए छम्मासं जा न हुंतिवि कयाइं । उक्कोसेणं
नियमा एकं समयं जहण्णेणं ॥१॥ जइ हुति जहण्णेणं एकं दो तिन्नि पंच व हवन्ति । उक्कोसेणं जुगवं पुहुत्तमेत्तं सहस्साणं ॥२॥"-
ति, मिश्रवैक्रियकाययोगिनोऽपि ये प्रथममुत्पत्तिकाले कार्मणमिश्रवैक्रियकाययोगिनस्तेऽत्र विवक्षिताः, ते च नरकगतौ देवगतौ
बाऽऽद्योत्पत्तिकाले प्राप्यन्ते, अनयोश्च द्वयोरपि गत्योः प्रत्येकं जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश मुहूर्तो विरहकाल उक्तो, यदभ्य-
धायि- "नरयगई णं भंते ! केवइयं कालं विरहिया उववाएणं पणत्ता ? गोयमा! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं बारसं मुहुत्ता,
एवं देवगईवि " यदा च चैतावन्तं कालं नारकदेवाः कदाचिन्नोत्पद्यन्ते पूर्वोत्पन्नास्त्वन्तमुहूर्तात् परतः सम्पूर्णवैक्रियकाययोगिनः
सर्वेऽपि जायन्ते तदा घटत एव मिश्रवैक्रियकाययोगिनां कदाचिदभाव इति । छेदोपस्थापनीयचारित्रिणामपि जघन्यतस्त्रिषष्टिर्वर्ष-

सहस्राण्युत्कृष्टतत्त्वष्टादश सागरोपमकोटीकोटयः परिहारविशुद्धिकचारित्रिणां जघन्यतश्चतुरशीतिर्वर्षसहस्राण्युत्कृष्टतत्त्वष्टादश सागरोपमकोटिकोटयोऽन्यत्रान्तरमुक्तमिहापि च पुरस्तादभिधास्यते, सूक्ष्मसम्परायापूर्वकरणानिवृत्तिबादरास्तु द्विविधाः—उपशम-
श्रेणिगताः क्षपकश्रेणिगताश्च, उपशान्तमोहास्तु 'केवलोपशमश्रेणिशिरःस्थायिनः', तत्रोपशमश्रेणेरुत्कृष्टतो वर्षपृथक्त्वं क्षपकश्रेणेस्तूत्कृ-
ष्टतः षण्मासा अन्तरमन्यत्रोक्तमिहापि च भणियते, सास्वादनिमिश्राणामपि जघन्यतः समयः 'उत्कृष्टतस्तु पल्योपमासंख्येयमागोऽ-
न्तरमिहैव वक्ष्यते इति सर्वपासप्यमीषां राशीनां कादाचित्कोऽभावः परिभावीयः', एतच्चेहापि ग्रन्थे पुरस्तात् प्रायः सर्वं व्यक्ती-
मविष्यतीति गाथार्थः ॥१६५॥ तदेवं द्रव्यप्रमाणद्वारेऽत्र प्रस्तुते जीवद्रव्यप्रमाणमभिधायोपसंहरन्नाह—

एवं जे जे भावा जहिं जहिं हुंति पंचसु गईसु । ते ते अणुमज्जित्ता दव्वपमाणं नए धीरा ॥ १६६ ॥

एवमनन्तरोक्त्या नीत्या ये ये भावा—जघन्यस्थितिनारकतिर्यङ्मनुष्यामरप्रथमसमयोत्पन्नसिद्धादयो जीवानामवस्था-
विशेषा नारकतिर्यङ्गरामरसिद्धिलक्षणासु पञ्चसु गतिषु मध्ये यत्र यत्र भवन्ति तौस्तान् भावान् 'अनुमज्ज्य' स्वबुद्ध्या पर्यो-
लोच्य सिद्धान्तानुसारतोऽत्रोक्तानुसारतश्चानुक्तानामपि तेषां भावानां द्रव्यप्रमाणं 'नयेयुः' संवेदनपथं प्रापयेयुः, धीः-बुद्धि-
स्तया राजन्त इति धीरा-बुद्धिमन्त इति गाथार्थः ॥ १६६ ॥ तदेवं निगमितं जीवद्रव्यप्र णं, अथाजीवद्रव्यप्रमाणमाह—

तिन्नि खल्ल एक्कयाइं अद्धासमया व पोग्गलाऽणंता । दुन्नि अ 'खेज्जपणसियाणि सेसा भवे ऽणंता ॥ १६७ ॥

इहाजीवद्रव्याणि तावत् पूर्वोक्तस्वरूपाणि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः पुद्गलास्ति-

कायः कालश्चेति, इह चैतेषां प्रमाणं द्रव्यतः प्रदेशतश्च चिन्त्यते, तत्र धर्माधर्माकाशास्तिकायलक्षणानि त्रीण्यजीवद्रव्याणि 'एकयाहं' ति द्रव्यतश्चिन्त्यमानानि प्रत्येकमेकद्रव्यसंख्यानि भवन्तीत्यर्थः, 'अद्धा' कालस्तद्रूपा ये समयाः परमाणुद्व्यणुकादिस्कन्धरूपाश्च ये पुद्गलास्ते द्रव्यतो निरूप्यमाणाः प्रत्येकमनन्तानि द्रव्याणि भवन्ति, अद्धासमयद्रव्याणां चानन्त्यमतीतानागतानामपि कथंचित्सत्त्वतो मन्तव्यम्। अथैषां पञ्चानामप्यजीवद्रव्याणां प्रदेशतः प्रमाणं चिन्त्यते- 'दुर्नुमी' त्यादि, द्वे धर्माधर्मास्तिकायलक्षणे अजीवद्रव्ये प्रत्येकमसङ्ख्येयप्रदेशात्मके भवतो, नानन्तप्रदेशात्मके, तयोर्लोकमात्रवृत्तित्वात्, लोकस्य चासंख्येयत्वादिति, शेषाणि त्वाकाशपुद्गलास्तिकायाद्धासमयलक्षणानि त्रीण्यपि द्रव्याणि प्रत्येकमनन्तप्रदेशात्मकानि भवन्ति, नन्वलोकाकाशस्थानन्तत्वादनन्तप्रदेशात्मकत्वं युक्तमेव, पुद्गलास्तिकायस्यापि द्व्यणुकव्यणुकचतुरणुकाधनन्तानन्ताणुकपर्यन्तानन्तस्कन्धात्मकत्वात् प्रतिस्कन्धं चानेकप्रदेशसम्भवात् केवलपरमाणूनां च तत्रानन्तानां भावात् संगतेमेवानन्तप्रदेशात्मकत्वं, अद्धासमयानां त्वतीतानागतवर्तमानस्वरूपाणां सर्वेषां द्रव्यत्वेनानन्तरमेवोक्तत्वात् के तत्र प्रदेशा यैरनन्तप्रदेशात्मकत्वमिहोच्यत इति चेद्, युक्तमुक्तं, किन्तु यदा काललक्षणं सामान्येनैकं द्रव्यं विवक्ष्यते तदा तदपेक्षया द्रव्यत्वेनोक्ता अप्यतीतादिस्वरूपाः समयाः प्रदेशत्वेनापि गृह्यन्ते, न हि भिन्ननिमित्तापेक्षया एकस्य द्रव्यत्वप्रदेशत्वे भवन्ती विरुद्ध्येतै, अनन्तधर्मात्मकत्वाद्वस्तुन इति, अथवा ये द्रव्यत्वेनाभिहिता अनन्ताः समयास्ते प्रत्येकमनन्तानन्तशो विभिद्यन्ते, तथाहि-अनन्तानन्तान्येकेन्द्रियादीनि तावज्जीवद्रव्याणि अनन्तानन्तानि च परमाणुद्व्यणुकादीनि पुद्गलद्रव्याणि, एतान्यपि क्षेत्रावगाहभेदतः एकसमयस्थित्यादिकालभेदतः एकगुणकालकत्वादिभावमेदतश्चानन्तभेदानि, एतैश्च सप्रभेदैः सहैकं समयद्रव्यं सम्बध्यते, तत्सम्बन्धाच्च प्रत्येकमनन्तानन्तान्

भेदान् प्रतिपद्यते, एवं सत्यतीतादयः समयाः सामान्यतो द्रव्याणि जीवादिद्रव्यादिसम्बन्धभेदास्तु प्रदेशा इत्येवमद्वा-
समयानामपि द्रव्यप्रदेशभावमवगच्छामो वयं, आगमे तु पुद्गलस्कन्धानामिवाद्वासमयानां पिण्डरूपताया अभावात् प्रदेशभावो
नाभ्युपगतः, तत्त्वं तु बहुश्रुता एव विदन्तीति गार्थार्थः ॥१६७॥ तदेवं प्रतिपादितं सप्रपञ्चमपि जीवाजीवद्रव्यप्रमाणं, तत्प्रतिपादने
च "संतपयपरूपणया दव्यप्रमाणं चे" त्यादिगार्थोक्तं द्वितीयं प्रमाणद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ क्रमप्राप्तं क्षेत्रद्वारमभिधित्सुराह-

मेवत्तं तल्लु आगासं तन्निवरीयं च होह नोखत्तं । जीवा य पोगगलावि य धम्माधम्मत्तिथया कालो ॥१६८॥

उत्तरपर्यायप्राप्तौ पूर्वपर्यायविलयतः क्षीयन्ते-विलीयन्तेपदार्थो अस्मिन्निति क्षेत्रम्-आकाशं अथवा क्षिण्वन्ति-हिंसन्ति प्राणिनः
परस्परं यत्र तत् क्षेत्रं-आकाशमेव, तद्विपरीतं-ततोऽन्यत् पुनर्नोक्षेत्रं भवति, क्षेत्रशब्दवाच्यं न भवतीत्यर्थः, किं पुनस्तादित्याह-
जीवाः पुद्गला धर्मोधर्मास्तिकायी कालश्च, अतः परं च वस्त्वेव नास्तीति गार्थार्थः ॥१६८॥ उक्तं स्वरूपतः क्षेत्रं, इह च चतुर्दश
जीवसमासाः सत्पदग्ररूपणतादिभिरनुयोगद्वारैर्विचारयितुं प्रक्रान्ताः, ते च नारकादिरूपेण व्यवस्थिता अतो नारकाणां तावच्छ-
रीरमानं विचारयितुमाह-

सत्त धणु तिन्नि रयणी छचेव य अंगुलाइं उच्चत्तं । पढमाए पुढवीए बिउणा बिउणं च सेसासु ॥ १६९ ॥

प्रथमशृथिव्यां नारकाणां शरीरोच्चत्वं भवति, कियदित्याह-सप्त धनूपि तिस्रो रत्नयः, त्रयो हस्ता इत्यर्थः, पडेव चांगुलानि,
उत्तमेचांगुलप्रमाणेन सपादैर्कान्तिशब्दा इति भावः, शेषासु द्वितीयादिपृथ्वीषु पुनरेतदेव मानं द्विशुणं द्विशुणं द्रष्टव्यम्, तद्यथा-

शर्कराप्रभायां सार्द्धहस्तद्वयाधिकानि पञ्चदश धनूषि, वालुकाप्रभायां हस्ताधिकान्येकात्रिंशद्वनूषि, पङ्कप्रभायां सार्द्धानि द्विषष्टि-
धनूषि, धूमप्रभायां सपादं धनुःशतं, तमायां सार्धधनुशतद्वयं, सप्तमपृथिव्यां महातमायां नारकाणां शरीरस्योच्चत्वमुत्सेधांगुलेन
पञ्च धनुःशतानि, जघन्यतस्तु शरीरमानं सर्वास्वपि पृथिवीष्वंगुलासंख्येयभागो द्रष्टव्यः, इदं च भवधारणीयशरीरमानमुक्तं
उत्तरवैक्रियशरीरमानं तु सर्वत्र जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागः, उत्कृष्टतस्तु भवधारणीयशरीरमानाद् द्विगुणमवसेयं,
तद्यथा—रत्नप्रभायां सार्द्धहस्तद्वयाधिकानि पञ्चदश धनूषि उत्कृष्टमुत्तरवैक्रियशरीरमानमवगन्तव्यमित्थं भवधारणीयशरीरमानाद्
द्विगुणं तत्तावन्नेयं यावत् सप्तमपृथ्वीनारकाणामुत्तरवैक्रियशरीरं जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु धनुःसहस्रं। ननु क्षेत्रद्वारे
प्रक्रान्ते जीवसमासानां शरीरमानविचारणमप्रस्तुतमिति, चेत्, नैतदेवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानाद्, अन्यत्र हि नारकादिशरीरमानेन
तच्छरीरावगाढक्षेत्रस्यैव वस्तुतो मानं प्रतिपादितं भवति, अतः क्षेत्रद्वारे प्रस्तुते नारकादिजीवसमासानां शरीरक्षेत्रावगाहचिन्तनं
न किञ्चिदप्रस्तुतमिति गार्थार्थः ॥ १६९ ॥ अथ द्वीन्द्रयादीनां शरीरमानमभिधित्सुराह—

धारस य जोयणाहं तिगाउयं जोयणं च बोद्धव्वं । बेइंदियाइयाणं हरिएसु सहस्समब्भहियं ॥ १७० ॥

द्वादशयोजनादिकं द्वीन्द्रयादीनां यथासंख्यमुत्कृष्टं शरीरमानमवगन्तव्यम्, तद्यथा—शंखप्रमुखद्वीन्द्रियाणां द्वादश योज-
नान्युत्कृष्टं शरीरमानं, चक्रवर्तिसैन्याद्यधस्ताद्यः कदाचित् सम्मूच्छति स आशालिकाजीवोऽपि द्वादशयोजनमानो द्वीन्द्रिय इत्येके,
सम्मूर्च्छजपञ्चेन्द्रिय इत्यपरे, कर्णशृगालीमर्कौटकप्रभृतित्रीन्द्रियाणां तु त्रीणि गव्यूतान्युत्कृष्टं शरीरमानं, अमरादिचतुरिन्द्रियाणां

योजनमेकं शरीरप्रमाणमुत्कृष्टं विज्ञेयं, हरितेषु-समुद्राद्याश्रितवाह्यलताऽम्भोरुहादिवादरवनस्पतिषु सातिरेकं योजनसहस्रं शरीर-
मानमुत्कृष्टमवसेयम्, जघन्यं तु द्वीन्द्रियादीनां सर्वेषामप्यंगुलासंख्येयभागः शरीरप्रमाणमवसातव्यम्, पृथिव्यमेजोवायूनामप्ये-
केन्द्रियाणां जघन्यत उत्कृष्टतश्चांगुलासंख्येयभागरूपं शरीरप्रमाणं स्वयमेव वक्ष्यतीति गाथार्थः ॥ १७० ॥ पञ्चेन्द्रियातिर्यच-
स्त्रिविधाः, तद्यथा-जलचराः स्थलचराः खचराश्चेति, जलचराः पुनरपि सम्मूर्च्छजा गर्भजाश्च, पुनः प्रत्येकमपर्याप्ताः पर्याप्ताश्चेत्येवं
चतुर्विधाः, स्थलचरास्तु द्विविधाश्चतुःपदाः परिसर्प्याश्च, चतुःपदाः पुनरपि सम्मूर्च्छजाः गर्भजाश्च, पुनः प्रत्येकमपर्याप्ताः पर्या-
श्चेत्येवं चतुर्विधाः, परिसर्पास्तु द्विविधाः-उरःपरिसर्पा भुजपरिसर्पाश्च, उरःपरिसर्पाश्चतुःपदवत्पुनरपि चतुर्विधाः, एवं भुजपरि-
सर्पा अपि, इत्येवं स्थलचराः सर्वेऽपि द्वादशविधाः, खचरास्तु जलचरवच्चतुर्विधाः, तदेवं विंशतिभेदेषु तिर्य सम्मूर्च्छजापर्याप्तक-
जलचरस्थलचरखचराणां पर्याप्तकसम्मूर्च्छजजलचराणां च शरीरप्रमाणमभिधित्सुराह—

-थल-खह-सम्मूर्च्छिम तिरिय अपज्जत्तया विहत्थीओ । जलसंमुच्छिमपज्जत्तयाण अह जोयणसहस्सं॥१७१॥
सम्मूर्च्छजापर्याप्तकजलचराणां वितस्तिः शरीरप्रमाणं १ स्थलचराणामपि सम्मूर्च्छजापर्याप्तकानां चतुःपदानामपि २ उरः-
परिसर्पाणां ३ भुजपरिसर्पाणां च वितस्तिः शरीरप्रमाणं ४ खचराणामपि सम्मूर्च्छ (४०००) जापर्याप्तकानां शरीरमानं वितस्ति-
रेवेति ५, एतेषां च सम्मूर्च्छजापर्याप्तानां जलचरादीनां वितस्तिरुत्कृष्टं प्रमाणं द्रष्टव्यम्, जघन्यं तु सर्वत्रांगुलासंख्येयभाग
एवेति भावनीयम्, पर्याप्तानां तु सम्मूर्च्छजजलचराणां नदीतडागादिसम्भूतापेक्षया जघन्यमङ्गुलासंख्येयभागः, उत्कृष्टं तु

स्वयम्भूरमणोत्पन्नमत्स्यापेक्षया योजनसहस्रं शरीरप्रमाणं ६ इति गाथार्थः ॥ १७१ ॥ तदेवं षण्णां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदानां शरीर-
मानमभिधाय शेषमभिधित्सुराह—

उरपरिसप्पा जोयण सहसिसया गब्भया उ उक्कोसं । संमुच्छिम पज्जत्तय तेसिं चिय जोयणपुहुत्तं ॥ १७२ ॥

उरसा—हृदयेन परिसर्पन्ति-गच्छन्तीत्युरःपरिसर्पाः-पन्नगादयस्ते गर्भजाः, तुशब्दस्य विशेषणार्थत्वात् पर्याप्ताश्च जघन्य-
तोऽङ्गुलासंख्येयभागशरीराः, उत्कृष्टतस्तु समयक्षेत्रबहिर्जातास्त एव योजनसहस्रमानवपुप इत्यर्थः ७,
सम्मूर्च्छजपर्याप्तानां पुनस्तेषामप्युरःपरिसर्पाणां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः उत्कृष्टं तु योजनपृथक्त्वं शरीरमानं ८, पृथक्त्व-
शब्दार्थस्तु पूर्वोक्त एवेति गाथार्थः ॥ १७२ ॥ अथान्यस्यापि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदद्वयस्स शरीरमानमभिधातुमाह—

भुयपरिसप्पा गाउयपुहुत्तिणो गब्भया व उक्कोसं । संमुच्छिम पज्जत्तय तेसिं चिय धणुपुहुत्तं च ॥ १७३ ॥

भुजाभ्यां परिसर्पन्ति-गच्छन्तीति भुजपरिसर्पा—गोधानकुलादयो गर्भजाः, तुशब्दस्यात्रापि विशेषणार्थत्वात् पर्याप्ताश्च, जघ-
न्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागवर्तिशरीरा उत्कृष्टतस्तु मनुष्यक्षेत्रबहिर्जाता गव्यतपृथक्त्वशरीरमाना इत्यर्थः, सम्मू-
च्छजपर्याप्तानां पुनस्तेषामेव भुजपरिसर्पाणां शरीरमानं जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु धनुःपृथक्त्वं १० इति गाथार्थः
॥ १७३ ॥ अथ गर्भजापर्याप्तजलचरादिपञ्चेन्द्रियतिरश्चां शरीरमानमाह—

जलभलगवभऽपजत्ता खहृथलसंमुच्छिमा य पज्जत्ता । खहृगवभया उ उभए उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं ॥ १७४ ॥
 ‘जलयलगवभअपजत्त’ ति, पर्यन्तोपात्तो धनुःपृथक्त्वशब्दः सर्वत्र योज्यते, ततश्च गर्भजापर्याप्तजलचराणां धनुःपृथक्त्वं
 शरीरप्रमाणं ११, गर्भजापर्याप्तस्थलचरग्रहणेन त्रिविधा अपि गर्भजापर्याप्तस्थलचरा गृह्यन्ते, ततश्च गर्भजापर्याप्तानां चतुःपदानां
 १२ उरःपरिसर्पणां १३ भुजपरिसर्पणां च धनुःपृथक्त्वमेव शरीरमानं १४ ‘खहृथलसंमुच्छिमा य पजत्तत्ति’ सम्मूर्च्छज-
 पर्याप्तानां खचराणां धनुःपृथक्त्वं शरीरमानं १५, स्थलचरास्तु सम्मूर्च्छजपर्याप्ताः पारिशेष्याच्चतुःपदा एवेह लभ्यन्ते, सम्मूर्च्छज-
 पर्याप्तोः परिसर्पभुजपरिसर्पणां शरीरमानस्यानन्तरमेव निर्णीतत्वात्तस्माच्चतुःपदलक्षणानां सम्मूर्च्छजपर्याप्तानां धनुःपृथक्त्वं
 शरीरप्रमाणं १६, ‘खहृगवभया उ उभए’ ति, खचरगर्भजानामुभयेषां पर्याप्तानां १७ अपर्याप्तानां चोत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं
 शरीरप्रमाणं १८, पूर्वेष्वपि प्रस्तुतगाथोक्तेषु गर्भजापर्याप्तजलचरादिस्थानेषु धनुःपृथक्त्वं शरीरमानमुत्कृष्टत एव द्रष्टव्यं, जघन्यं
 तु सर्वत्रांगुलासंख्येयभाग एव द्रष्टव्य इति गाथार्थः ॥ १७४ ॥ अथोक्तशेषपञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदद्वयशरीरप्रमाणमाह—

जलयलगवभयपज्जत्ता उक्कोसं हुंति जोयणसहस्सं । थलयगवभयपज्जत्ता छग्गाउक्कोसगुञ्जवेहा ॥१७५॥

गर्भजपर्याप्तजलचराणां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः शरीरमानं, उत्कृष्टतस्तु स्वयम्भूरमणमतस्यानां योजनसहस्रं १९, स्थल-
 चरास्तु गर्भजपर्याप्ताः पारिशिष्टन्यायेनहापि चतुःपदा एव लभ्यन्ते, गर्भजपर्याप्तोः परिसर्पभुजपरिसर्पणां देहमानस्यानन्तरमेव
 प्राग्निरूपितत्वात्, ततस्तेषां चतुष्पदलक्षणानां गर्भजपर्याप्तस्थलचराणां गवादीनां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः शरीरमानं, उत्कृष्ट-

तु देवकुरुत्तरकुलगजादीनां षड् गव्यूतानि २०। तदेवं 'जलथलखहसम्मुच्छिमे' त्यादिगाथापञ्चकैर्न विंशतेरपि पञ्चेन्द्रिय-
तिर्यग्भेदानां शरीरमानमुक्तं, एतच्च ग्रन्थान्तरैः किञ्चित् क्वचिद् विसंवदति, तथाहि-अत्र विंशतिभेदेषु मध्ये दश भेदाः पर्याप्तानां दश
पुनरपर्याप्तानां, तत्र प्रज्ञापनानुयोगद्वारादिग्रन्थेषु कयापि विवक्षया दशानामप्यपर्याप्तानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चाविशेषेणा-
ङ्गुलासंख्येयभाग एव शरीरप्रमाणमुक्तं, प्रस्तुतग्रन्थे तु 'जलथलखहसम्मुच्छिमे' त्यादिप्रथमगाथायां पञ्चानां
सम्मुच्छज्जापर्याप्तानां प्रत्येकमुत्कृष्टतो वितस्तिः शरीरमानमुक्तं, पञ्चानां तु गर्भजापर्याप्तानां 'जलथलगब्भअपजत्ते' त्यादि-
चतुर्थगाथायां प्रत्येकमुत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं देहप्रमाणमावेदितं, तदत्र तत्त्वं केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्ति, पर्याप्तावस्थायां (ये)
योजनसहस्रादिमानवपुषो भवन्ति तेषामप्यपर्याप्तावस्थायामुत्कृष्टतोऽप्यङ्गुलासंख्यभाग एव शरीरमानं प्रज्ञापनादिष्वभिहितं,
एतच्चहुरवगमं, यदपीह प्रस्तुतग्रन्थे चतुर्थगाथायां 'खहगब्भया उ उभए' इत्यनेन गर्भजखचराणां पर्याप्तानामिवापर्याप्ताना-
मप्युत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं मानमुक्तं तदपि पृथक्त्वस्य बहुभेदत्वेऽपि नातिपेशलतयाऽवगच्छामः, अपरं च-सम्मुच्छजपयसिचतुः-
पदलक्षणानां स्थलचराणां प्रज्ञापनानुयोगद्वारादिषु गव्यूतपृथक्त्वमुत्कृष्टं देहमानमभिहितं प्रक्रान्तग्रन्थे तु प्रस्तुतविचार-
चतुर्थगाथायां षोडशेऽङ्गस्थाने तेषामेव धनुःपृथक्त्वमुत्कृष्टं शरीरप्रमाणमाख्यातमित्यत्रापि तत्त्वमतिशयिन एव जानन्तीति
गार्थार्थः ॥ १७५ ॥ एकोन्द्रियाणां मध्ये श्रावणस्पतीनामेव शरीरमानमुक्तम्, इदानीं पूर्वमनुक्तानां पृथिव्यादीनां शरीरमानमाह-

अंगुलअसंखभागे बायरसुहुमा य सेसया काया । सञ्चेसिं च जहणं मणुयाण तिगाउ उक्कोसं ॥ १७६ ॥

उक्तशेषका ये कायाः पृथिव्येतजोवायुलक्षणास्तेषां ग्रत्येकं सूक्ष्माणां बादराणां च जघन्यत उत्कृष्टतश्चांगुलसंख्येयभागः शरीरमानं, न केवलमेतेषामेवांगुलसंख्येयभागः शरीरमानं किन्तु 'सर्व्वेसिं च जहणं' ति येषां नारकाणां द्वित्रिचतुरिन्द्रिय-वनस्पतीनां सम्मूर्च्छजगर्भजापर्याप्तपञ्चैन्द्रियतिश्चां प्राग् जघन्यदेहमानं नोक्तं येषां च मनुष्यादीनामग्रेऽपि तन्नाभिधास्यते तेषामपि सर्व्वेषां जघन्यमंगुलसंख्येयभाग एव शरीरमानमवगन्तव्यम्, मनुष्याणां गव्यूतत्रयमुत्कृष्टं शरीरमानं, जघन्यं तूक्तमेवेति गाथार्थः ॥ १७६ ॥ अथ देवानां शरीरप्रमाणमाह—

भवणवद्वाणमंतरजोइसवासी य सत्तरयणीया । सकाह सत्तरयणी एक्केका हाणि जावेक्का ॥ १७७ ॥

भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काः सर्व्वेऽप्युत्कृष्टतः ग्रत्येकं सप्तहस्तप्रमाणा भवन्ति, 'सक्काह सत्तरयणी' ति शक्रः—सौधर्मैन्द्र-स्तदुपलक्षितोऽत्र सौधर्मदेवलोक एव गृह्यते, आदिशब्दादीशानपरिग्रहः, ततस्तयोरपि सौधर्मेशानयोर्देवाः ग्रत्येकमुत्कृष्टतः सप्त-हस्तशरीरा भवन्ति, ततः परमेकैकहस्तहानिर्यावत् पर्यन्ते एको हस्तः, इदमुक्तं भवति—सनत्कुमारमाहेन्द्रयोरुत्कृष्टस्थितिकेदेवाना-मुत्कृष्टशरीरहानिमतां पङ्क हस्ताः शरीरप्रमाणं, ब्रह्मलोकलान्तकयोः पञ्च महाशुक्रसहस्रारयोश्चत्वारः आनतप्राणतारणाच्युतेषूत्कु-ष्टायुषां सुराणामुत्कृष्टशरीरहानिमतां त्रयो हस्ताः शरीरमानं, ग्रैवेयकेषु सर्व्वोपरि द्वौ हस्तौ अनुत्तरविमानेषूत्कृष्टायुषां देवानामेको हस्तः शरीरमानं, जघन्यं च शरीरमानममीषां प्रागेवोक्तं, एतच्च सप्तरत्यादिकं वपुर्मानं देवानां भवधारणीयसहजशरीरापेक्षया वेदितव्यम्, उत्तरवैक्रियं त्वच्युतदेवलोकपर्यन्तानाममराणां जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु योजनलक्षं स्वयमेवावसेयं,

अवेयकानुत्तरसुरास्तु सत्यामपि लब्ध्यामुत्तरवैक्रियं स्वभावात् न कदाचित् कुर्वन्तीति मन्तव्यम्, इदं च सर्वमपि प्रायुक्तं शरीरमान-
मुत्सेधाङ्गुलैर्नैव द्रष्टव्यम्, “उत्सेहपमाणो भिणे देहम्” इति वचनादिति, दिङ्मात्रप्रदर्शनं चेदं, विस्तरस्तु देवेन्द्रनरकेन्द्र-
कादिभ्योऽवसेय इति गार्थार्थः ॥१७७॥ तदेवमवगाहनाचिन्तनमुखेन नारकादीनां क्षेत्रद्वारप्रक्रमायातं क्षेत्रं चिन्तितं, गुणस्थान-
लक्षणेण च जीवसमासेषु प्रस्तुतेषु यन्मरकादीनामवगाहनामानं चिन्तितं तत्र कारणमादावेवोक्तम्, साम्प्रतं तु तेषामेव
गुणस्थानलक्षणजीवसमासानां मुख्यत एवावगाहक्षेत्रं लोकभागलक्षणप्रमाणतश्चिन्तयितुमाह-

मिच्छा य सञ्चलोऽसंखभागे य सेसया हुंति । केवलि असंखभागे भागेसु व सञ्चलोऽव वा ॥१७८॥

मिथ्यादृष्टयस्तावत् सर्वस्मिन्नपि चतुर्दशरज्ज्यात्मके लोके प्राप्यन्ते, सूक्ष्मैकोन्द्रिया हि सर्वत्रापि लोके वर्तन्ते, ते च सर्वेऽपि
मिथ्यादृष्टय एवेति युक्तं सर्वलोकवर्तित्वमर्मीषां, ‘असंखभागे य सेसया हुंति’ इति शेषाः सास्वादनासम्यग्मिथ्यादृष्ट्यावत-
सम्यग्दृष्ट्यादयः सयोगिकेवलिवर्जाः सर्वेऽपि प्रत्येकं लोकस्यासंख्येयभागे वर्तन्ते, सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यादयो हि सर्वे संज्ञिपञ्चेन्द्रि-
येष्वेव लभ्यन्ते, सास्वादनास्तु केचित् स्वल्पाः अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियादिष्वपि प्राप्यन्ते, एते च संज्ञिपञ्चेन्द्रियादयः
स्वल्पत्वाल्लोकासंख्येयभाग एव लभ्यन्त इति युक्तं सास्वादनादीनां लोकासंख्येयभागवर्तित्वमिति, ‘केवलि असंखभागे’
इत्यादि, सयोगिकेवली पुनरेकः केवलिसमुद्घातमकुर्वन् सहजावस्थायां समुद्घातेऽपि कृतदण्डकपाटावस्थायां लोकस्यासंख्येयभागे
वर्तते, ‘भागेसु व’ इति मन्थानं कुर्वन् पुनरेषोऽपि लोकस्यासंख्येयेषु भागेषु वर्तत इत्यर्थः, ‘सञ्चलोऽव व’ इति चतुर्थे

लोकव्यापित्वसमये एषोऽपि सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यत इति गार्थार्थः ॥ १७८ ॥ नन्वस्यां गाथायां मिथ्यादृष्टयः सर्वलोकवर्तिन इत्युक्तं ते चैकीन्द्रयादिभेदतो बहुभेदास्तत् किं ते सर्वेऽपि सर्वलोकवर्तिन आहोश्चित् केचिदेवेन्याशङ्क्याह-

तिरिङ्गिन्दियसुहु सव्वे तह बायरा अपज्जत्ता । सव्वेवि सव्वलोए सेसा उ असंखभागम्मि ॥ १७९ ॥

‘ तिरिङ्गिन्दियसुहुमा सव्वे’ति तिर्यञ्चः पृथिव्यसेजोवायुवनस्पत्येकीन्द्रियलक्षणाः सूक्ष्माः सर्वे ‘ व्वलोए ’ ति सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्त इत्यर्थः, ‘ सुहुमा य सव्वलोए ’ इति वचनादिति, ‘ तह बायरा अपज्जत्ता सव्वेवि ’ ति तथा वादरापर्याप्ताः पृथिव्यसेजोवायुवनस्पत्येकीन्द्रियाः प्रत्येकं सर्वेऽपि समुदिताश्चिन्त्यमानाः, सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्त इतीहापि सम्बध्यते, आह-ननु सूक्ष्मैकीन्द्रियान् विहाय शेषजीवानां सर्वलोकवर्चित्वमागमे न क्वचिदुक्तं तत् कथं वादरपर्याप्तैकीन्द्रियाणामत्र प्रत्येकं सर्वलोकवर्तित्वमुच्यते ?, सत्यं, स्वस्थानमङ्गीकृत्य सूक्ष्मैकीन्द्रिया एव सर्वलोकव्यापिनः प्राप्यन्ते, उत्पादसमुद्घातौ त्वाश्रित्य वादरापर्याप्ता अप्येकीन्द्रियाः प्रत्येकं सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्ते, उक्तञ्च प्रज्ञापनायाम्- “ कहि णं भेते ! वायरपुढविकाइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता ? जत्थेव वायरपुढविकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता तत्थेव वायरपुढविकाइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता, उववाएणं सव्वलोए, समुधाएणं सव्वलोए, सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जइभागे ” ति, तत्रोत्पादो भवान्तरालगतिलक्षणस्तस्मिन्नेते वादरापर्याप्तपृथ्वीकायिका विग्रहावस्थामाजः सर्वमपि लोकं व्याप्नुवन्ति, तथा समुद्घातो-मारणान्तिकसमुद्घातलक्षणो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्मिन्नपि वर्तमाना एते सर्वलोकव्यापिनः प्राप्यन्ते, स्वस्थानं तु रत्नप्रभा-

पृथिव्यादिकर्माश्रित्यामी लोकाऽसंख्येयभाग एव वर्तन्ते इत्यर्थः, एवं बादरपर्याप्ता वायुवनस्पतयोऽप्युत्पादसमुद्घाताभ्यां प्रत्येकं सर्वलोकव्यापिनो भावनीयाः, बादरपर्याप्तेजस्कायिकास्तु समुद्घातेनैव सर्वलोकव्यापिन इत्यलं विस्तरेण, तदर्थिना तु प्रज्ञापनैव अन्वेषणीया, तदेवं बादरपर्याप्तेकोन्द्रयाणामुत्पादसमुद्घातावेवाश्रित्य सर्वलोकव्यापित्वमत्रोक्तमिति मन्तव्यम्, उक्तशेषास्तु मिथ्यादृष्टयोऽपि बादरपर्याप्तेपृथिव्यादयो बादरपर्याप्तवायुवनस्पतिवर्जाः सर्वेऽप्युत्पादसमुद्घाताभ्यामपि लोकस्यासंख्येयभाग एव वर्तन्ते, बादरपर्याप्तवनस्पतयस्तु बादरपर्याप्तेपृथिव्यादिवद् द्रष्टव्या इति गार्थार्थः ॥ १७५ ॥ बादरपर्याप्तवायूनां तर्हि का वार्त्ता इत्याह—

पञ्जत्तबायराणिल सद्धाने लोगऽसंख्यभागेसु । उववायससुग्घाएण सञ्चलोगम्मि होल्ल पट्टु ॥ १८० ॥

बादरपर्याप्तवायुकायिकाः स्वस्थानं-धनवाततनुवातादिकमाश्रित्य लोकस्यासंख्येयेषु भागेषु वर्तन्ते, एकस्मिन्नेव लोकस्यासंख्यातमे भागेऽमी न प्राप्यन्ते, शेषेषु पुनर्लोकसंख्येयभागेषु प्राप्यन्त एवेत्यर्थः, लोकस्य हि यावत् किमपि शुषिरं तावत् सर्वस्मिन्नपि वायवः सञ्चरन्त्येव, यत्पुनरशुषिरं घनं कनकगिरिशिलाभ्यभागादिकं तत्रैव ते न प्रसर्यन्ति, तच्च सर्वमपि लोकस्यासंख्येयभाग एवेति अतस्तेनैवैकं तदसंख्येयभागं वर्जयित्वाऽन्येषु शुषिरेषु तदसंख्येयभागेषु बादरपर्याप्तवायूनां वृत्तिर्न विरुध्यते, युक्त्यनुयायित्वात् प्रज्ञापनाऽऽगमसिद्धत्वाच्चेति । उपपातः-अन्तरालगतिलक्षणः 'समुद्घातो' मारणान्तिकसमुद्घातादिस्वरूपः ताभ्यामुपपातसमुद्घाताभ्यां सर्वस्मिन्नपि लोके बादरपर्याप्तवायवो भवेयुः, भवान्तराले हि विग्रहगत्यापन्नाः मारणा-

न्तिकसमुद्घाते चात्रेतनोत्पत्तिस्थाने निक्षिप्तस्वप्नदेशदण्डास्ते सर्वमपि ले 'व्याप्नुयुरिति, पूर्वं च वादरपर्याप्तवायूनां यल्लोकस्य संख्येयभागप्रमाणत्वमुक्तं तत् संख्यामेवाश्रित्येति मन्तव्यम्, अत्र तु ते लोकसंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणतया पूर्वं निर्णिता वादरपर्याप्तवायवः स्वावगाहेन कियत् क्षेत्रं रुन्धन्तीति चिन्तितमिति न कश्चित् पूर्वापरविरोध इति भाथार्थः ॥ १८० ॥ तदेवमभिहितं जीवद्रव्याणां क्षेत्रम्, साम्प्रतमजीवद्रव्याणां तदभिधाने प्रक्रान्तेऽपि विचित्रत्वात् सूत्रगतेस्तावद्भण्यमानक्षेत्रद्वारगतस्य क्षेत्रस्य वक्ष्यमाणस्पर्शानाद्धारगतस्पर्शनायाश्च विशेषं दिदर्शयिपुराह—

सट्टाणससुग्घाणुववाएणं च जे जहिं भावा । पइ काले जेत्तं तु फा णा होइ समईए ॥ १८१ ॥

ये यत्र जीवाः समुत्पद्यन्ते तत्तेषां स्वस्थानमुच्यते, यथा पृथ्वीकायिकानां रत्नप्रभापृथिव्यादिकं समुद्घातो-भारणान्तिक-समुद्घातादिलक्षणो वक्षमाणस्वरूपः 'उपपातो' भवान्तरालवर्चनात्मकः, एतैः स्वस्थानसमुद्घातोपपातैर्ये भावाः पृथिव्यादयो यत्र रत्नप्रभादिके स्थाने सम्भवन्ति तेषां तत् साम्प्रतकालविषये क्षेत्रमवगन्तव्यम्, स्पर्शना त्वतीतकालविषयापि भवति, तथाहि-विग्रहगत्यवस्थायां स्वप्नदेशैः सर्वतः समाक्रान्तमेव समस्तलोकलक्षणं क्षेत्रं वादरापर्याप्तैकान्द्रियाणां पूर्वमुक्तं, स्पर्शना त्वतीत-कालविषयापि वक्ष्यते, यथा देशविरतादेरितः स्थानादच्युतदेवल्लोकाद्युत्पन्नस्य षड्रज्ज्वादिका, सा हि अतः स्थानाद् रज्जुपदकं स्पृष्ट्वाऽच्युतदेवल्लोकं गतोऽप्यनन्तरातीतकालस्पृष्टरज्जुपदकापेक्षया रज्जुपदकस्य स्पर्शको वक्ष्यते, एवमन्यत्रापि भावनीयमिति भाथार्थः ॥ १८१ ॥ अथ प्रागनभिहितमजीवद्रव्याणां क्षेत्रमभिधित्सुराह—

लोए धम्माऽधम्मा लोयालोए य होइ आगासं । कालो माणुसलोए उ पोगगला सव्वलोयम्मि ॥१८२॥

धर्माऽधर्मास्तिकार्यौ पूर्वोक्तस्वरूपौ प्रत्येकं सर्वस्मिन्नपि लोकाकाशक्षेत्रे भवतः, समस्तमपि लोकाकाशक्षेत्रं धर्मो धर्मास्तिकार्यौ प्रत्येकमभिव्याप्य तिष्ठत इत्यर्थः, आकाशास्तिकार्यस्तु लोकमलोकं चाभिव्याप्य तिष्ठति, कालस्तु चन्द्रसूर्यगतिक्रियाऽभिव्यङ्ग्योऽद्धतृतीयद्वीपसमुद्रलक्षणे मनुष्यक्षेत्रे एव भवति, न परतो, मनुष्यक्षेत्रात् परेण चन्द्रसूर्याणां गतिक्रियाया एवाभावादिति भावः, द्रव्याणां यत्नेन तेन रूपेण वर्त्तनं तद्रूपः कालो मनुष्यक्षेत्राद्गिरिपि सिद्धान्ते समनुज्ञात इति भावनीयम्, परमाणुद्वयणुकादयोऽनन्ताणुस्कन्धपर्यवसानास्तु पुद्गलाः सर्वस्मिन्नपि लोकक्षेत्रे प्राप्यन्त इति गार्थार्थः ॥ १८२ ॥ तदेवं दर्शितमजीवद्रव्याणामपि क्षेत्रं, तथा च सति क्षेत्रद्वारसमाप्तमिति ॥ साम्प्रतं 'संतपयपरूवणया दव्वपमाणं चे' त्यादिगाथोपक्षिप्तस्य (मेव) स्पर्शनाद्वारमाभिधानीयम्, स्पर्शना च स्पर्शनीये सत्येव भवति, स्पर्शनीयं च लोकोर्ध्वाधोस्तिर्यग्लोकादिभेदादनेकधा सम्भवति, अतस्तदेव तावद्दर्शितुमुपक्रमते

आगासं च अणंतं तस्स य बहुमज्झदेस भागम्मि । सुपइट्ठियसंठाणो लोगो कहिओ जिणवरोहिं ॥ १८३ ॥

लोकालोकगतं सामान्येन तावच्चिन्त्यमानमाकाशमनन्तं भवति, तस्य चानन्तस्याकाशस्य बहुमध्यदेशभागे—मध्यरूपो देशो मध्यदेशः, स च किञ्चिद्नूनाधिकोऽपि उपचारान्मध्यदेश उच्यते अतस्तन्निरासार्थमाह—अतिशयेन निरुपचरितो योऽसौ मध्यदेशस्तद्रूपो भागः सर्वाकाशस्यांशो बहुमध्यदेशभागस्तस्मिन्नित्यर्थः, अत्र च पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तान्यपि देशशब्दस्य भिन्न-

स्थानयोजनादिप्रकारोक्तानुसारतो व्याख्येयानि, तत्रैवंभूते सर्वाकाशस्य बहुमध्येदेशभागे, किमित्याह—सुप्रतिष्ठितसंस्थानो लोकः—पंचास्तिकायसमुदयरूपः कथितो जिनवरैः, तत्र सुप्रतिष्ठितः काष्ठत्रयनिष्पन्नो भाजनाधारभूतो लोके प्रतीत आस्वलकः, आ समन्तादधः पतद्भाजनं स्खलति-निवारयतीत्यास्वलकः, अत एव सुप्रतिष्ठितः सुष्ठु प्रतिष्ठितं भाजनाद्यास्मिन्नितिकृत्वा, सुप्रतिष्ठित-स्येव संस्थानम्-आकारो यस्यासौ सुप्रतिष्ठितसंस्थानो लोकः, उपलक्षणं चैप सुप्रतिष्ठितः तदुपर्यवाङ्मुखीकृतशरावादिभाजनस्य, यत आस्वलकब्रह्मलोकोऽधस्तात् क्रमेण विस्तीर्णो मध्ये संक्षिप्तः, उपर्यपि क्रमेण विस्तीर्णो ब्रह्मलोकं यावत्तदुपरि तु पुनरपि संक्षिप्तः सिद्धिक्षेत्रं यावत्, ततश्चेत्थं ब्रह्मलोकपर्यन्त एव लोकः सुप्रतिष्ठितसंस्थानो भवति, सिद्धिक्षेत्रपर्यन्तस्तु चिन्त्यमान उपर्यवाङ्मुखीकृत-तिलकादिभाजनसुप्रतिष्ठितोपम एव भवतीति भावनीयमिति गाथार्थः ॥ १८३ ॥ अस्य च लोकस्याधस्तादधोलोको मध्ये तिर्य-ग्लोकः उपरिष्टादूर्ध्वले इत्यतोऽर्मीपां त्रयाणामपि विभागानां पृथक् संस्थाननिरूपणार्थमाह—

हेढा मज्जे उवरिं वेत्तासणझल्लरीसुङ्गनिभो । उच्चमवित् राहियचोद्द गमायओ लोओ ॥ १८४ ॥

अधस्ताद्रेत्रासनसन्निभोज्यं लोकः, यादृशः श्लक्ष्णवेत्रलतानिर्मितोऽधस्ताद्विस्तीर्ण उपरि किञ्चित् संक्षिप्त आसनविशेषो भवति, लोकोऽपि रत्नप्रभोपरितलादधस्तात्क्रमेण विस्तरतस्तादृश एव भवति, 'झल्लरि' उभयतोऽतिविस्तीर्णमुखो । वालपुरादि-प्रसिद्धो वादित्रविशेषः मध्ये-तिर्यग्लोकप्रदेशे लोकस्तादृशो भवति, यथा हि झल्लरीवादित्रस्योर्ध्वव्यवस्थापितस्योपरिष्टादधस्ताच्चा-तीव विस्तीर्णता वृत्तता च मध्यं तु स्तोकं दृश्यते, एवं तिर्यग्लोकलक्षणे मध्यलोकैऽप्यथ उपरि च प्रत्येकं सातिरेकरज्जु-

विस्तीर्णो मध्ये त्वष्टादशयोजनशतोच्छ्रयत्वात् स्तोक इति, मृदङ्गोऽप्यध उपरि च किञ्चित् संक्षिप्तो मध्ये किमपि विस्तीर्णः प्रतीतो यदित्रविशेष एव, ततश्च लोकोऽप्युपरितनभागे ऊर्ध्वलोकलक्षणे तिर्यग्लोकोपरितनभागात् सिद्धिक्षेत्रं यावच्चिन्त्यमानस्तत्सदृशो भवति, तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च निरूपितं लोकस्य संस्थानम्, साम्प्रतं तु तस्यैवोर्ध्वाधायतत्त्वप्रमाणं निरूपयितुमाह—‘मज्झिमे’ त्यादि, मध्यमश्चासौ विस्तारश्च मध्यमविस्तारः, अधिकं च तच्चतुर्दशगुणं चाधिकचतुर्दशगुणं, मध्यमविस्तारादधिकचतुर्दशगुणं मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणं अनुस्वारोज्ज्वलाक्षणिकः मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणेन प्रमाणेनेति गम्यते आयतो-दीर्घो मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणायतो लोक इति समासः, भावार्थस्तूच्यते—तत्रास्यां रत्नप्रभायां बहुसमत्वभागे मेरुमध्ये नभःप्रदेशप्रतरद्वयं विद्यते, इदं चायामतो विस्तारतश्च प्रत्येकं परिपूर्णरज्जुप्रमाणं, सर्वलोकमध्यवर्तित्वाच्चैतत्प्रतरद्वयं मध्यममुच्यते, तस्य संबन्धी रज्जुप्रमाणो विस्तारोऽत्र मध्यमविस्तारो निर्दिष्टस्तस्मादधिकचतुर्दशगुणः सर्वोऽपि लोको भवति, सातिरेकचतुर्दशरज्जुप्रमाणैर्द्वयोपेतः समस्तोऽपि लोक इति तात्पर्यं, अन्यत्र सम्पूर्णचतुर्दशरज्ज्वायतो लोकः श्रूयते, अत्र तु किञ्चित्साधिककत्वमुक्तं, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति गार्थार्थः ॥ १८४ ॥ आह—ननु यदि त्रिधा विभक्तोऽयं लोकस्तीर्हि कथ्यतां तिर्यग्लोके जीवोदेः किं स्पर्शनीयमस्तीत्याशङ्क्याह—

मज्झे य मज्झलोयस्स जंबुदीवो य वट्टसंठाणो । जोयणसयसाहस्से विच्छिण्णो मेरुनाभीओ ॥ १८५ ॥

ऊर्ध्वलोकाधोलोकयोर्मध्यवर्तित्वान्मध्यलोकः—तिर्यग्लोकस्तस्य मध्यभागे समस्तद्वीपसमुद्राभ्यन्तरे जम्बूद्वीपनामा द्वीपः समस्ति,

तत्र द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां स्थानदातृत्वाहाराद्युपष्टम्भहेतुत्वलक्षणाभ्यां प्राणिनः पातीति द्वीपः, शाश्वतेन रत्नमयजम्बूद्वेक्षेणोपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः, स च सम्पूर्णचन्द्रमण्डलमिव वृत्तसंस्थानो-चतुलाकारस्तथा वृत्तत्वादेव पूर्वोत्तरेण दक्षिणोत्तरेण च योजनशतसहस्रविस्तीर्णो-लक्षयोजनविस्तारः, अपरं च मेरुर्नाभौ-मध्यग्रदेशे यस्यासौ मेरुनाभिक इति गार्थार्थः ॥ १८५ ॥ तस्यापि पार्श्वतः किमस्तीत्याह-

तं पुण लवणो दुगुणेण वित्थडो सन्वओ परिक्खिचव्ह । तं पुण धायइसंडो तद्दुगुणो तं च कालोओ ॥ १८६ ॥
तं पुनर्यथोक्तस्वरूपं जम्बूद्वीपं 'लवणो' लवणरसास्वादो लवणसमुद्रस्ततो द्विगुणेन विस्तीर्णो द्विलक्षयोजनविस्तार इत्यर्थः सर्वतः-सर्वेषु पार्श्वेषु परिक्षिपति-वेष्टयति, तमपि लवणसमुद्रं शाश्वतरत्नमयधातकीवृक्षखण्डोपलक्षितो द्वीपो धातकीखण्डस्तद्द्विगुणो-लवणसमुद्रप्रमाणाद् द्विगुणप्रमाणश्चतुर्लक्षयोजनविस्तार इत्यर्थः, सर्वतः परिक्षिपतीत्यत्रापि सम्बध्यते, तमपि धातकीखण्डद्वीपं शुद्धोदकरसास्वादः कालोदनामा समुद्रः सर्वतः परिक्षिपति, तद्द्विगुण इतीहापि सम्बध्यते, धातकीखण्डद्वीपप्रमाणादपि द्विगुणप्रमाणोऽयमष्टयोजनलक्षविस्तीर्ण इत्यर्थ इति गार्थार्थः ॥ १८६ ॥ ततोऽपि किमित्याह-

तं पुण पुक्खरदीवो तम्मज्जे माणुसोत्तरो सेलो । एतावं नरलोओ चाहिं तिरिया य देवा य ॥ १८७ ॥

तमपि कालोदसमुद्रं पुष्कराणि-यद्भानि तैः शाश्वतरत्नमयैरुपलक्षितो द्वीपः पुष्करद्वीपः, सर्वतः परिक्षिपति तद्द्विगुण इतीहा-प्येक्षणीयम्, कालोदप्रमाणाद् द्विगुणप्रमाण इत्यर्थः, षोडशयोजनलक्षविस्तार इति हृदयम्, तस्य च पुष्करद्वीपस्य मध्ये-

मध्यभागे कालोदसमुद्रादष्टभिर्योजनलक्षैर्बलयाकारो मानुषोत्तरनामा शैलः-पर्वतः समस्ति, एतावानेव च-मानुषोत्तरपर्वतपर्यन्तो नराणां जन्ममृत्युसदाज्वस्थितिस्थानभूतो लोको नरलोको विज्ञेयः, परतो नराणां जननमरणसदाज्वस्थानाभावात्, तर्हि तद्वहिः किमस्तीत्याह- मानुषोत्तरपर्वताद् बहिस्तिर्यञ्चो देवास्तन्मर्ग्यश्चावस्थिताः सर्वदैव प्राप्यन्ते, न मनुष्या इति गार्थार्थः ॥ १८७ ॥
आह-ननु पुष्करद्वीपात् परतो द्वीपसमुद्राः सन्ति न वेत्याह-

एवं दीवसमुद्रा दुगुणदुगुणवित्थरा असंखेज्जा । एवं तु तिरियलोगो संयंसुरमणोदहिं जाव ॥ १८८ ॥

एवं यथा पूर्वमुक्तास्तथाज्येऽपि द्वीपसमुद्रा वक्तव्याः, कियन्त ? इत्याह- असंख्येया द्वीपसमुद्राः, असंख्येयकस्य च प्रमाणं प्रागेव निर्णीतम्, कथम्भूतास्ते वक्तव्याः ? इत्याह- यथोत्तरं द्विगुणद्विगुणविस्ताराः, तथाहि-पुष्करद्वीपात् परतस्ततो द्विगुणप्रमाणः शुद्धोदकरसास्वाद एव पुष्करोदः समुद्रो वाच्यः, ततोऽपि वरुणवरो द्वीपः वारुणीरसास्वादो वरुणोदः समुद्रः ४, ततः क्षीरवरो द्वीपः क्षीररसास्वादः क्षीरोदः समुद्र ५, ततोऽपि घृतवरो द्वीपः, घृतरसास्वादो घृतोदः समुद्रः ६, ततोऽपि क्षुवरो द्वीपः, इक्षुरसास्वाद एवेक्षुरसः समुद्रः ७, इत ऊर्ध्वं सर्वे समुद्रा द्वीपसदृशानामनोज्वगन्तव्याः, अपरं च-स्वयम्भूरमणवर्जाः सर्वेऽपि ते इक्षुरसास्वादा विज्ञेयाः, तत्र द्वीपनामान्यमूनि, तद्यथा- इक्षुरससमुद्रादनन्तरं नन्दीश्वरो द्वीपः ८, अरुणवरः ९ अरुणावासः १० कुण्डलवरः ११ शंखवरः १२ रुचकवरः १३ इत्यनुयोगद्वारचूर्ण्यभिप्रायेण त्रयोदशो रुचकवरः, अनुयोगद्वारसूत्रे त्वरुणा-वासशंखवरद्वीपौ लिखितौ न दृश्येते तस्तदभिप्रायेणैकादशो रुचकवरः, परमार्थं तु योगिनो विदन्तीति, नन्दीश्वरादिद्वीपानामन्तरे

समुद्राः स्वद्वीपसदृशनामानः स्वयमेव बोद्धव्या इत्युक्तमेव, एते च जम्बूद्वीपादयो रुचकवरपर्यन्ता द्वीपसमुद्रा नैरन्तर्येणावास्थिताः नामतः प्रतिपादिताः, इत ऊर्ध्वं नैरन्तर्येणावस्थितानां द्वीपानामसंख्येयत्वात् प्रत्येकं नामानि कथयितुं न शक्यते, अतोऽसंख्यात-
तमद्वीपानां कियतामपि नामानि कथ्यन्ते, तद्यथा- रुचकवरद्वीपादसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् गत्वा भुजगवरो नाम द्वीपः समवसेयः,
ततोऽप्यसंख्येयांस्तानतिक्रम्य कुशवरो नाम द्वीपो ज्ञातव्यः, ततोऽप्यसंख्येयांस्तानुल्लङ्घ्य कौञ्चवरो नाम द्वीपः, एवमसंख्येयान-
संख्येयान् द्वीपसमुद्रानतिक्रम्य- “ आभरणवत्थ गंधे उपपल तिलए य पुढाविनिहिरयणे । वासहरदहनईओ विजया वक्खार
कप्पिदा ॥ १ ॥ कुरु मंदर आवासा कूडा नक्खत्त चंद स्ररा य । देवे नागे जक्खे भूए य सयंसुरमणे य ॥२॥ ” असिन् सिद्धान्तो-
क्तगाथाद्वयप्रतिपादिताभरणवस्त्रगन्धोत्पलतिलकादिवस्तुपर्यायसदृशनामक एकैको द्वीपस्तावद्वक्तव्यो यावदन्ते स्वयम्भुरमणो
द्वीपः, तत्परतस्तु शुद्धोदकरसास्वादः स्वयम्भुरमणः समुद्रः, आह- यदेवं तर्ह्यसंख्येयानसंख्येयान् द्वीपानतिक्रम्य ये वर्तन्ते तेषा-
मेव द्वीपानामेतानि नामान्यभिहितानि, ये तु तदन्तरालेषु द्वीपास्ते किनामका इति वक्तव्यम्, सत्यं, लोके पदार्थानां शंखध्वज-
कलशस्वस्तिकश्रीवत्सादीनि यावन्ति शुभनामानि तैः सैरप्युपलक्षितास्ते द्वीपाः प्राप्यन्त इति स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उक्तं च समय-
सागरे- “ दीवसमुद्धानं भूते! केवइया नामधेज्जेहिं पणत्ता! गोयमा ! जावइया लोए सुभानामा सुभा रूवा सुभा गन्धा सुभा रसा
सुभा फासा एवइया णं दीविसमुद्दा नामधेज्जेहिं पणत्त ” त्ति, यावन्ति शंखध्वजादीनि शुभनामानि यावन्तश्च शुभरूपगन्धादिवाचका
ध्वनयस्तद्वाच्या असंख्येया द्वीपा ज्ञातव्या इति भावः, समुद्रास्तु द्वीपसदृशनामान इत्युक्तमेव, तदेवमेते यथोत्तरं द्विगुणाद्विगु-
णविस्तारा असंख्येया द्वीपसमुद्राः परिभाषनीयाः, एवं चासंख्येयद्वीपसमुद्रान्वितः स्वयम्भुरमणसमुद्रं यावत् तिर्यग्लोको मन्तव्यः,

ऊर्ध्वलोकोऽधोलोकयोः समयपरिभाषया तिर्यङ्-मध्ये व्यवस्थितो लोकस्तिर्यग्लोकः, अथवा तिर्यक्शब्दोऽत्र मध्यमत्ववाचकः, त-
तश्च तिर्यङ्-मध्यपरिणामवन्ति द्रव्याणि लोक्यन्ते-दृश्यन्ते केवलाना अस्मिन्निति तिर्यग्लोकः, अत्र हि क्षेत्रानुभावादेव सर्वाण्यपि
प्रायो मध्यमपरिणामवन्ति द्रव्याणि भवन्ति, न तूर्ध्वलोकवदुत्कृष्टपरिणामवन्ति नाप्यधोलोकवन्निकृष्टपरिणामवन्तीति भाव
इति गाथार्थः ॥ १८८ ॥ ननु-उक्तं तिर्यग्लोके जीवादेः स्पर्शनीयं वस्तु, अधोलोके किं जीवादेः स्पष्टव्यमस्तीति निवेद्यताम्, उच्यते—
रत्नप्रभादिकाः सप्त पृथिव्यः, तर्हि तासां किं तिर्यक् प्रमाणमिति कथ्यतां, सान्तरा निरन्तरा वा एता इति चावेद्यतामधोऽधोवर्ति-
न्यधोपर्युपरिवर्त्तिपृथिवीभ्यः सकाशात् किं अधिकविस्तराः समानविस्तरा वा इत्येतच्च प्रतिपाद्यताम्, इत्याशंक्याह—

तिरियं लोगायामं पमाण हेड्डा उ सञ्चपुढवर्णिं । आगासंतरियाउ विच्छिन्नयरा उ हेड्डेडा ॥ १८९ ॥

तिर्यग्लोके स्पर्शनीयं वस्तूक्तम्, 'हेड्डा उ' ति अधस्तात् पुनः सप्त नरकपृथिव्यो द्रष्टव्या इत्युपस्कारः, 'सञ्चपुढवर्णिं'-
ति तासां च सर्वपृथिवीनां 'तिरियं' तिर्यक् पूर्वापरेण दक्षिणोत्तरेण वा प्रमाणं विज्ञेयमिति सण्टङ्कः, क्रियदित्याह—
लुप्तविभक्तिवन्निर्देशस्य लोकायामं, इदमुक्तं भवति—यावत्प्रमाणं तिर्यग्लोकाकाशं तावत्प्रमाणास्तिर्यगेता
अपि सप्त पृथिव्यो भवन्ति, अत्राह—तिर्यग्लोकायामो लोकं यावदस्ति, न चेताः सप्त पृथिव्योऽल्लोके स्पृष्टाः, पृथिव्यलो-
कयोरन्तरे " छञ्चेव अद्धपंचमजोणमद्धं च हुंति रयणाए " इत्यादिना ग्रन्थेन धनोदधिघनवाततनुवातवलयाणां
केवलस्य स्तोकाकाशस्य चागमे प्रतिपादितत्वात् तत् कथमुच्येत लोकायामस्तासां तिर्यक्प्रमाणमिति, सत्यं, किन्तु बहुतरे

लोकाकाशे तिर्यक् पृथिव्यस्तावत् सर्वा अपि वर्तन्ते, यत्र तु पर्यन्तवर्तिनि कियत्यपि स्वल्पे न वर्तन्ते, तदिहाल्पत्वादेव न विवक्षितमित्यदोषः, अत्र च “तिरियं लोगायामं पमाण” मित्यादि पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तान्यप्युक्तानुसारेण व्याख्येयानि । ‘आगासंतरिया उ’ चि आकाशेन-असङ्ख्येययोजनसहस्रविस्तीर्णनभःखण्डेन सप्तापि पृथिव्यः परस्परमन्तरिता आकाशान्तरिताः, इदमुक्तं भवति-रत्नप्रभायाः परतोऽधस्तादसङ्ख्येययोजनसहस्रविस्तीर्णाकाशखण्डेनान्तरिताव्यवहिता शर्कराप्रभा व्यवस्थिता, न पुनर्निरन्तरा, तदधस्ताद्वालुकाप्रभाऽपीत्यमेव स्थिता, एवं यावत् पष्ठपृथिव्याः परेणाधस्तादसंख्यातयोजनसहस्रविस्तरेणाकाशेन व्यवहिता सप्तमपृथ्वी व्यवस्थिता, न तु निरन्तरा, उक्तञ्च—“इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीएय सक्करप्पभाए पुढवीएय केवइयं अवाहाए अंतरे पणत्ते? गोयमा! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइ अवाहाए अंतरे पणत्ते, एव ताव छट्ठीणं भंत्ते! तमाए पुढवीए अहे सत्तमाए य पुढवीए केवइयं अवाहाए अंतरे पणत्ते ! गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं अवाहाए अंतरे पणत्ते ॥ ” ‘चिच्छिण्णयराउ हिट्ठेट्ठ’ चि अधोऽधोविस्तीर्णतराश्चैताः सप्तापि पृथिव्यो मन्तव्याः, लोकोऽधस्तात् क्रमेण विस्तीर्णाः, तिर्यग्वादायतप्रमाणाश्चैताः समनन्तरमेव निरूपिता इति सामर्थ्याल्लोकविस्तारानुसारतः पृथिवीनामधोऽधो विस्तरः सिद्ध एवेति गार्थार्थः ॥ १८९ ॥ तदेवं निरूपितमधोलोकंऽपि स्पर्शनीयं वस्तु, साम्प्रतमूर्ध्वलोकस्य तावत् स्वरूपनिर्णयमाह—

उडुं पएसवुड्डी निदिट्ठा जाव बंभलोगोत्ति । अडुड्ठा खलु रज्जू तेण परं होइ परिहाणी ॥ १९० ॥

पूर्वोक्तलोकमध्यगततरत्नप्रभाप्रतरद्वयमध्ये उपरितनयतरादूर्ध्वमंगुलासंख्येयभागारोहेऽङ्गुलासंख्येयभागवृद्ध्या प्रदेशवृद्धिर्न-
न्यादौ 'निर्हिष्टा' कथिता, कियद्दूरं यावदित्याह—'ब्रह्मलोकं' पञ्चमं कल्पं यावदिति, ननु रज्जुप्रमाणेन कियत्प्रमाणेयं
प्रदेशवृद्धिरवगन्तव्येत्याह—'अदुष्टा खलु रज्जु' 'त्ति अर्द्धचतुर्थरज्जुप्रमाणासौ लोकस्योर्ध्वं प्रदेशवृद्धिरित्यर्थः', 'तेषां परं होइ
परिहाणी' 'त्ति, ततोऽर्द्धचतुर्थरज्जुभ्यः परेणांगुलासंख्येयभागारोहांगुलासंख्येयभागहान्या प्रदेशहानिलोकान्तं यावद्भवति, साप्यर्द्ध-
चतुर्थरज्जुप्रमाणेत्यवसेयम्, अर्द्धचतुर्थशब्दस्योभयत्रापि सम्बन्धाद्, अत्राह—ननु यदि ऊर्ध्वलोकः अर्धचतुर्थरज्जुप्रमाणा प्रदेशवृद्धि-
स्तत्प्रमाणैव च परतः प्रदेशहानिः, तर्हि सम्पूर्णसप्तरज्जुप्रमाण एगोर्ध्वलोकः प्रोक्तो भवति, किञ्चिन्न्यूनसप्तरज्ज्वात्मकश्चैष सिद्धान्ते
अभूयते, सत्यं, किञ्चिन्न्यूनत्वस्याल्पत्वेनहाविविधित्वाददोषः, तदेवं ब्रह्मलोकं यावदर्द्धचतुर्थरज्जुप्रमाणं लोकपर्यन्तेन तु सप्त-
रज्जुप्रमाणं क्षेत्रं जीवाजीवानां स्पर्शनीयत्वेनात्रोक्तमित्यप्यवगन्तव्यमिति गार्थार्थः ॥ १९० ॥ ननु यद्येवं तर्हि प्रत्येकमीशाना-
दीनपि देवलोकान् यावत् कियद्रज्जुप्रमाणं जीवादिस्पर्शनीयं क्षेत्रमस्तीत्युच्यतामित्याशङ्क्याह—

ईसाणम्मि दिवड्ढा अड्ढाइज्जा य रज्जु माहिंदे । पंचेव सहस्सारे छ अच्चुए सत्त लोणेते ॥ १९१ ॥

पूर्वोक्ताल्लोकमध्यात् सौधर्मेशानदेवलोकौ यावत् सार्द्धरज्जुः—सार्द्धरज्जुप्रमाणं स्पर्शनीयं क्षेत्रमित्यर्थः, एवं सनत्कुमारमा-
हेन्द्रौ यावत् सार्द्धरज्जुद्वयमानं सहस्रारं यावत् पञ्चरज्जुप्रमाणं आरणाच्युतौ यावत् षड्रज्जुप्रमाणं लोकान्तं यावत् सप्त-
रज्जुप्रमाणं, अनन्तरगाथायामूर्ध्वप्रदेशवृद्धिहानिप्रसंगेन लोकान्ते सप्त रज्जवः प्रोक्ताः, इह तु मुख्यत इति न पौनरुक्त्यमाशङ्कनी-

यमिति गाथार्थः ॥ १९१ ॥ आह-ननूतं सर्वमपि लोकगतं स्पर्शनीयं वस्तु, केवलमेतद्वक्तव्यम्-किमेतं वक्ष्यमाणाः स्पर्शका मिथ्यादृष्ट्यादयो जीवाः स्वरूपस्था एवैतत् स्पृशन्त्याहोश्चित् केनचिदवस्थाविशेषेणेति, अत्रोच्यते, उभयथापि स्पृशन्ति, यद्येवं तर्हि स्वरूपस्थता तावद् बुध्यत एव, अवस्थाविशेषस्तु क इति निवेद्यतां, अत्राभिधीयते, समुद्घातसप्तकक्षणोऽवस्थाविशेषः, के तर्हि ते सप्त समुद्घाता इत्यत्राह—

वेयण कसाय मरणे वेउब्बिय तेयए य आहारे । केवलियसमुग्घाए सत्त य मणुएसु नायब्बा ॥ १९२ ॥

सम्-एकीभावेन उत्-प्राबल्येन हननं-वेदनीयादिकर्मप्रदेशानां निर्जरणं घातः, समेकीभावमापन्नस्य जन्तोरुत्प्राबल्येन घातः समुद्घातः, तत्र केन सहैकीभावगमनं जीवस्येति चेदुच्यते, यदा आत्मा वेदनादिसमुद्घातगतस्तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणतो भवति नान्यज्ञानपरिणत इति वेदनाद्यनुभवज्ञानेन सहैकत्वापत्तिर्जीवस्यावगन्तव्या, प्राबल्येन घातः कथं तर्हि ? अत्रोच्यते, यस्माद्वेदनादिसमुद्घातपरिणतो जन्तुर्बहून् वेदनीयादिकर्मप्रदेशान् कालान्तरानुभवयोग्यानुदीरणाकरणेनाकृष्यादेय प्रक्षिप्यानुभूय च निर्जरयतीति तस्यामवस्थायां प्राबल्येन घात उच्यते इति समुद्घात इति स्थितं, स च वेदनादिभेदेन सप्तधा भिद्यते, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कपायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातस्तैजससमुद्घात आहारकसमुद्घातः केवलिसमुद्घात इति । तत्र वेदनया-असद्वेदनीयोदयजनितया पीडया हेतुभूतया समुद्घातो वेदनासमुद्घातः, वेदनाऽऽकुलितो ह्याकुलीभूतो जीवः स्वप्रदेशानन्तानन्तकर्मस्कन्धेष्विष्टान् शरीराद् बहिरपि प्राक्षिपति, तैश्च प्रदेशैर्जठरमुखवाह्यादिशुषरीणि कर्णे-

स्कन्धाद्यन्तरालानि चापर्यायामतो विस्तरतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्त्तं यावत्तिष्ठति, तस्मिन्श्चान्तर्मुहूर्त्ते प्रभृतासात-
वेदनीयकर्मपुद्गलशातं करोति, ततः समुद्घातान्निवृत्य स्वरूपस्थो भवति १, कषायैः-क्रोधादिभिर्हेतुभूतैः समुद्घातः कषायसमुद्घातः,
तीव्रकषायोदयाकुलितो हि प्राणी स्वप्नदेशाननन्तानन्तकर्मस्कन्धवेष्टितान् बहिः प्रक्षिपति, तैश्च प्रदेशैरुदरास्यकण्ठादिशुषिराणि
कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि च पूरयित्वा आयामविस्तराभ्यां देहमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्त्तं यावत्तिष्ठति, तत्र चान्तर्मुहूर्त्ते प्रभृत-
कषायमोहनीयकर्मपुद्गलशातं विदधाति, समुद्घातान्निवृत्य स्वरूपस्थो जायत इति २, मरणमेव प्राणिनामन्तकारित्वादन्तो मरणांतः
तत्र भवो मारणान्तिकः स चासौ समुद्घातश्च मारणान्तिकसमुद्घातः, मरणसमयेऽन्तर्मुहूर्त्तेशेव स्वायुषि केचिदसुमन्तोऽसुं कुर्वन्तीति मार-
णान्तिक उच्यते, अयं चैत्थं द्रष्टव्यस्तद्यथा-काश्चिज्जीवोऽन्तर्मुहूर्त्तेशेव स्वायुषि स्वशरीरविष्कम्भबाहल्यान्वितमायामतस्तु जघन्यतोऽङ्गु-
लासंख्येयभागमात्रं उत्कृष्टतस्त्वसंख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्नदेशदण्डं निसृजति, निसृज्य च यत्र स्थानेऽग्रेतनभवे समुत्पत्स्यते
तत्र स्थाने तं स्वप्नदेशदण्डं प्रक्षिपति, तच्चोत्पत्तिस्थानं ऋजुगत्या एकेनैव समयेन प्रदेशदण्डं प्राप्नोति, विश्रहगत्या तूत्कृष्टतः पूर्ववच्चतुर्थे
समये प्राप्नोति, अयमपि च मारणान्तिकसमुद्घातोऽन्तर्मुहूर्त्तेशेव एव, तस्मिन्श्चान्तर्मुहूर्त्ते प्रभृतायुःकर्मपुद्गलशातं करोति ३, वैक्रियशरीरना-
मकर्मविषयः समुद्घातो वैक्रियसमुद्घातः, अथवा वैक्रियशरीरकरणकालविषयः समुद्घातो वैक्रियसमुद्घातः, अयमपि चैत्थं प्रतिपत्तव्यो,
यथा वैक्रियशरीरलब्धिमान् जीवो वैक्रियकरणकाले विष्कम्भबाहल्याभ्यां शरीरग्रमाणं आयामतस्तु जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभाग-
मात्रं उत्कृष्टतः पुनः संख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्नदेशदण्डं निसृजति, निसृज्य च यथास्थूलान् वैक्रियशरीरनामकर्म-
पुद्गलान् प्रागवध्धान् शातयति, यत उक्तम्-‘वेडन्वियसमुग्धाएणं समोहणइ समोहणाइं जोगणाइं दंडं निसिरइ २ अहावायेर

पुण्डले परिराउड्' स्ति, अयमपि च समुद्घातोऽन्तर्भोहूर्तिक एव, ततः परं वैक्रियसमाप्त्या स्वरूपस्थत्वादिति ४, तेजःशब्देन तेजस-
शरीरमभिधीयते, तत्कारणभूतं चोपचारचेजसशरीरनामकर्मोप्युच्यते, ततश्च तेजोविपयः समुद्घातस्तेजःसमुद्घातः, अयमपीत्यं
माननीयः- यथा तेजोनिर्गल्लिङ्गिमाञ् कुङ्कः साध्यादिः सप्ताष्टौ पदान्गनगङ्कय विष्कम्भगाहल्याभ्यां शरीरमानं आगामतस्तु
जगन्मतोऽङ्गुलसंख्येयभागमुत्कृष्टतः पुनः संख्येयानि भोजनान्यनन्ततेजसशरीररक्तभवेष्टितानां जीवप्रदेशानां दण्डं शरीराद् बहिः
प्रक्षिपति, ततः क्रोधविपयीकृते मनुष्यादि निर्देहति, एषोऽपि समुद्घातोऽन्तर्गृहूर्तग्रमाण एव, तत्र चान्तर्गृहूर्तं प्रभूतौस्तेजःशरीर-
नामकर्मपुद्गलान् यातयति, ततोऽन्तर्गृहूर्तं समुद्घाताच्चिन्त्य स्वरूपस्थो भवति '५, आहारकशरीरनामकर्मविपयः समुद्घातः
आहारकसमुद्घातः, यदिना आहारकशरीरकरणकालविपयः समुद्घात आहारकसमुद्घातः, अयमपि वैक्रियसमुद्घातनेदव भागनीयः,
तथाहि-आहारकशरीरल्लिङ्गिमान् चतुर्दशपूर्वविद् आहारकशरीरकरणकाले विष्कम्भगाहल्याभ्यां शरीरमानं आगामतस्तु जगन्मतो-
ऽङ्गुलसंख्येयभागमुत्कृष्टतरतु संख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः संप्रदेशदण्डं निस्तृजति, निस्तृज्य च गथास्थूलान् ग्रभूतानाहारकशरीर-
नामकर्मपुद्गलान् प्राग्बद्धान् यातयति, अयमप्यन्तर्गृहूर्तमानः, अन्तर्गृहूर्तं च समुद्घाताच्चिन्त्य इति ६, केनलिनः समुद्घातः केनलिरामु-
द्घातः, तत्करणसमये च भगवान् केनली अन्तर्गृहूर्तं यदीरणानलिकायां कर्मप्रक्षेपवन्पाररूपभानर्जोत्तरणं करोति, ततः समुद्घातं गच्छति
तस्य चागं क्रमः, तत्तथा -अथयसमये तावत् स्वदेहविष्कम्भगाहल्योपेत आगामतस्तर्ध्वाभोलोकान्तगामिनं जीवप्रदेशसंघातरूपं दण्डं
केनलजानाभोगतः करोति, द्वितीयसमये तु तमेव दण्डं पूर्वोपरदिग्ग्रयसारणात्तिर्यग्लोकान्तगामिनं कपाटमिव कपाटं विदधाति,
तृतीयसमये तमेव कपाटं दक्षिणोत्तरदिग्ग्रयसारणात्तिर्यग्लोकान्तगामिमेव मन्थानमिव मन्थानं करोति, एवं च लोकस्य प्रायो

बहु पूरितं भवति, मध्यन्तराणि चापूरितानि प्राप्यन्ते, जीवप्रदेशानामश्रेणिगमनादिति, चतुर्थसमये तान्यपि सह लोकनिष्कुटेः पूरयति, तथा च समस्तोऽपि लोकः पूरितो भवति, ननु लोकमध्ये स्थितो यदा केवली समुद्धातं करोति तदा तृतीयेऽपि समये लोकः पूर्यत एव, किं चतुर्थसमयेऽन्तरपूरणेनिति, नैतदेवं, लोकस्य मध्यं हि मेरुमध्य एव सम्भवति, तत्र च प्रायः समुद्धातकर्तुः केवलिनोऽसम्भव एव, अन्यत्र च समुद्धातं कुर्वतस्तस्य तृतीयसमयेऽन्तराण्युद्धरन्त्येवेति परिभावीयम्, तदनन्तरं च पंचमसमये यथोक्तक्रमात् प्रतिलोमं मध्यन्तराणि संहरति, प्रसृतान् जीवप्रदेशान् सङ्कोचयतीत्यर्थः, षष्ठे समये मन्थानमुपसंह- रति, सप्तमे तु समये कपाटं सङ्कोचयति, अष्टमे तु समये दण्डमपि संहृत्य शरीरस्थ एव भवति, तेदेवमष्टसामयिकः केवलिसमुद्धातः, पूर्वोक्तास्तु पडपि समुद्धाता अन्तर्भौहृत्तिका एव, एतेषु चाष्टस्वपि समयेषु केवली प्रभूतान् वेदनीयादिकर्मपुद्गलान् शातयतीति ७। आह-नन्वगताः स्वरूपतः सप्ताप्येते समुद्धाताः, केवलममी सर्वेऽपि केषां जन्तूनां प्राप्यन्ते इत्याशङ्क्याह- सत्तमणुएसु नायव्व ' त्ति सप्ताप्येते पूर्वोक्ताः समुद्धाताः, मनुष्येषु-मनुष्यजातौ नानाजीवानांश्चित्य प्राप्यन्त इत्यर्थ इति गाथार्थः ॥ १९२ ॥ शेषजीवानां मध्ये तर्हि कस्य कियन्तः समुद्धाताः प्राप्यन्त इत्याशङ्क्याह-

पज्जत्तयायरानिल नेरइएसु य हवंति चत्तारि । पंचसु तिरियपंचिदिएसु सेससु तिगमेव ॥ १९३ ॥

वैक्रियकरणलब्धिमतां पर्याप्तचादरवायूनां नारकाणां चाद्याश्चत्वारः समुद्धाता भवंति, तेजःसमुद्धातस्त्वमीषां न भवति, तल्लब्धेरेतेष्वभावाद्, आहारकसमुद्धातोऽपि न भवति, चतुर्दशपूर्वविदामेव तत्सम्भवात्, केवलिसमुद्धातोऽप्येषु न भवति, क्षाथिक-

ज्ञानदर्शनचारित्रवतामेव तत्सम्भवादिति, सुरेषु संक्षिपंचेन्द्रियतिर्यं चाद्याः पंच समुद्धाता भवन्ति, तेजःसमुद्धातलब्धेरपि तेषु सम्भवाद्, आहारककेवलिसमुद्धाताभावे तु हेतुः पूर्वोक्त एव, उक्तशेषषु पृथिव्यप्तेजोवादरपर्याप्तवर्जवायुवनस्पतिषु द्वित्रिचतुरिन्द्रिया-संक्षिपंचेन्द्रियतिर्यग्लक्षणेण च जीवेष्वाद्यसमुद्धातत्रिकमेव भवति, वैक्रियसमुद्धातादिलिब्धिशून्यत्वोदोपाभिति गाथार्थः ॥१९३॥ तदेवं निरूपिताः समुद्धातानां स्वाभिन्नोऽथ तेषामेव कालविशेषनिरूपणार्थमाह—

दंड डे रुयए ए चउरो य पडिनियत्तंते । केवलिय अट्टसमए भिन्नमुहुत्तं भवे सेसा ॥ १९४ ॥

पूर्वोक्तन्यायेन प्रथमे समये दण्डो, द्वितीये कपाटः, तृतीये रुचको मन्था इत्यर्थः, चतुर्थे तु लोकः सर्वोऽप्यापूर्यत इत्येवं चत्वारः समयाः, प्रतिनिवर्त्तमानेऽपि समुद्धाते पूर्वोक्तयुक्त्यैव चत्वार एव समया भवन्तीत्येवं केवलिसमुद्धातोऽष्टसामयिकः, शेषास्तु समुद्धाताः सर्वेऽप्यन्तमौहूर्तिका इत्येतत् सर्वं प्रागेव भावितार्थमिति गाथार्थः ॥ १९४ ॥ तदेवं प्राग् निरूपितं लोकादिकं स्पर्शनीयं क्षेत्रं, ततः स्पर्शकानामवस्थाविशेषश्च समुद्धातरूपो निदर्शितः, स्पर्शकास्तु मिथ्यादृष्टिसास्वादानादयश्चतुर्दश जीवस-मासाः प्रस्तुता एव, अतस्तेषां मध्ये कः कियत् क्षेत्रं स्पृशतीत्याह—

मिच्छेहिं सव्वलोओ सासणमिस्सेहिं अजयदेसेहिं । पुट्टा चउदसभागा रस अट्टड्ड छुच्चवेव ॥ १९५ ॥

मिथ्यादृष्टिभिः स्रक्षमैकेन्द्रयादिभिः यथास्वं स्वरूपस्थैः समुद्धातगतैश्च प्रत्येकं प्रागुक्तयुक्त्या सर्वोऽपि लोकः सर्वदेव स्पृष्टः

प्राप्यते, सास्वादनादीनां द्वादशादिभिः सह यथासंख्येन सम्वन्धः, स चेत्थं द्रष्टव्यः-‘पुट्टा चउवस भागा चारसे’ति चतुर्दशानां पूर्णश्चतुर्दशः भागः-सर्वस्यापि लोकस्यांशः, ततश्च सर्वस्यापि लोकस्य चतुर्दशरज्जात्मकत्वात् तच्चतुर्दशभाग एका रज्जुरुच्यते, ता द्वादश पुनश्चतुर्दशभागा द्वादश रज्जवोऽभिधीयन्ते, अतः सामान्येन सास्वादनसम्यग्दृष्टिर्द्वादश रज्जूः स्पृशतीत्यर्थः, लोकस्य द्वादशरज्जुप्रमाणं क्षेत्रं स्पृशतीति यावदिति, तथाहि-पष्ठपृथिवीतो नारकः सास्वादनसम्यक्त्वसमन्वितो यदाऽत्र तिर्यग्लोके समुत्पद्यते तदा पञ्चरज्जुप्रमाणं क्षेत्रं स्पृष्टं भवति, यदा पुनरिहत्य एव तिर्यगमुष्ययोरन्यतरः सास्वादनसम्यक्त्वान्वित उपरि लोकान्ते कर्मग्रन्थिकमेतेन ईपत्प्राग्भारपृथिव्यादित्वेनोत्पद्यते तदा तस्य सप्तरज्जुप्रमाणक्षेत्रस्पर्शो लभ्यत इति, इत्थमेकं सास्वादनगुणस्थानमाश्रित्य द्वादशानां लोकचतुर्दशांशानां स्पर्शना प्राप्यते, न त्वेकं सास्वादनजीवमाधिकृत्य, एवमन्यत्रापि यथासम्भवेमेकगुणस्थानोपक्षेयव स्पर्शना द्रष्टव्या, प्रस्तुतसूत्राभिप्रायाच्चाधोलोकपृथ्वीकायिकादिषु अतः स्थानात् सास्वादनो न गच्छत्येव, अन्यथा तिर्यग्लोकात्तस्योर्ध्वमधोत्पद्यमानस्य त्रयोदशरज्जुस्पर्शोऽपि लभ्येत, सप्तमपृथ्वीनारकश्च सास्वादनभावं परित्यज्यैवात्रोत्पद्यत इति पष्ठनरकपृथिवीनारक एवेह निर्दिष्टः, मिश्रः-सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकजीवैरष्टौ लोकस्य चतुर्दशांशाः स्पृष्टाः प्राप्यन्ते, लोकस्यैतेऽष्ट रज्जूः स्पृशन्तीत्यर्थः, कथमित्यत्रोच्यते, यदा सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्भवनवास्यादिदेवः पूर्वसांगतिकेनाच्युतदेवलोकदेवेन स्नेहात्तत्र नीयते तदा षड्रज्जुसंस्पर्शः ‘छअच्छुए’ इति वचनात्, तथा सम्यग्मिथ्यादृष्टयः सहस्रारान्ता देवाः पूर्वसांगतिकस्य नारकस्य वेदनोपशमनार्थं पूर्वैरिकस्य वा वेदनोदीरणार्थं यदा तृतीयनरकपृथिव्यां गच्छन्ति तदा भवनवासिदेवेभ्योऽधस्नाद्रज्जुद्वयेन तृतीयनरकपृथिव्याः सद्भावात् पूर्वोक्तषड्रज्जुभ्य उपर्यधिकं रज्जुद्वयं लभ्यत इति

सामान्यतः सम्यग्मिथ्यादृष्टिजीवा अष्टरज्ज्वात्मकं क्षेत्रं स्पृशन्ति, अथवा सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सहस्रारदेवलोकाभारः पूर्वोक्त-
कारणाचतुतीयनरकपृथ्वीं गच्छन् सप्त रज्जूः स्पृशतीति, स एव च सहस्रारदेवोऽच्युतदेवेन स्नेहात्तत्र नीयमानो रज्जुभेकाभ्यामपि
स्पृशतीति सर्वा अप्यष्ट रज्जव इति, आनतादिदेवास्त्वल्पस्नेहादिभावात् सांगतिकादिप्रयोजेनापि नरकं न गच्छन्तीत्यत्र
सहस्रारान्तग्रहणं, सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च तद्भावे वर्तमानाः कालं न कुर्वन्तीत्यत्र भवस्थानामेव तेषां स्पर्शना चिन्तितेति भाव-
नीयम्, अविरतसम्यग्दृष्टयोऽप्यष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, भावना त्विह सम्यग्मिथ्यादृष्टिवदेवति प्रस्तुतगाथाऽभिप्रायो लभ्यते,
चिरन्तनटीकाकृताऽपीत्यभिमतिदेश एव दत्तो, भावनिष्ठा तु तथाविधा न काचित् कृता, प्रज्ञप्त्याद्यभिप्रायेण पुनरस्य
द्वादशानामपि रज्जूनां स्पर्शना लभ्यते, तथाहि-अनुत्तरसुरस्य तत्रोत्पद्यमानस्य तत आगच्छतो वा सप्त रज्जुस्पर्शना
तावदुक्तैव, अपरं च नरतिरश्चामन्यतरोऽविरतसम्यग्दृष्टिः पूर्ववद्वायुः क्षायोपशमिकसम्यक्त्वेन गृहीतेनापि प्रज्ञप्त्याद्यभिप्रायेण
पष्ठनरकपृथिव्यां नारकत्वेनोत्पद्यते, ततोऽपि वा नारकः क्षायोपशमिकसम्यक्त्ववानत्रागत्य मनुष्येपूतपद्यत इत्येवमाविरतसम्यग्दृष्टिः
पष्ठनरकपृथिव्या गच्छन्नागच्छन् वा पञ्च रज्जूः स्पृशतीति सर्वा अपि द्वादश रज्जव इति, सप्तमपृथिव्यां पुनः सम्यक्त्वसहितस्य
गमनभागमनं वा प्रज्ञप्त्यामपि निषिद्धमिति पष्ठनरकपृथ्वीग्रहणमित्यलं विस्तरणेति । देशविरतस्तु मनुष्य इतः स्थानान्मृ-
त्वाऽच्युतदेवलोक उत्पद्यमानः षड् रज्जूः स्पृशति, न च वक्तव्यं-कथं तत्रोत्पद्यमानो देवत्वादाविरतसम्यग्दृष्टिरेवायं न देशविरत इति
सत्यम्, यो हि ऋजुगत्या एकेन समयेन तत्रोत्पद्यते तस्य पूर्वभवायुः क्षीयमाणं न क्षीणं पूर्वभवशरीरमपि च मुख्यमानममुक्तमिति
प्राग्भवायुःशरीरसम्पन्नत्वादुजुगत्यां देशविरत एवायमित्यदोषः, तदेवं च 'पुट्टा चउदसभागा धारसे' त्यादिको ग्रन्थो

यथासंख्येन सास्वादनादीनां योजित इति गाथार्थः ॥ १९५ ॥ अथोक्तशेषाणां प्रमत्तदीनां स्पर्शनामाह-

सेसेहंसंखभागो फुसिओ लोगो सजोगिकेवलहिं । एगार्होओ भागो बीयाइसु णरग पुढवीसु ॥१९६॥

उक्तशेषैः-प्रमत्तपञ्चमत्तापूर्वकरणादियुगस्थानकजीवलोकस्यासंख्येतमो भागः स्पृष्टः, एते हि भवान्तराले वर्तमानाः प्रमत्त-संयतादिभावं परित्यज्यासंयतत्वं प्रतिपद्यन्ते, अतः समस्थानस्था एव गृह्यन्ते, यच्चार्मीपां भरतैरवतादिकं स्वस्थानं तल्लोकस्या-संख्येयभाग एवेति तत्स्पर्शिन एवामी निर्दिष्टाः, अत्राह-नन्वर्मीषामप्युपशान्तमोहपर्यन्तानामृजुगत्याञ्जुत्तरसुरेषूपधमानानां सप्तरज्ज्वात्मिका स्पर्शना लभ्यत एव तत् किमिति लोकांसंख्येयभाग एवोच्यते ?, यथा हि ऋजुगत्यां समयमेकं देशविरतत्वमा-प्यते तथाऽर्मीपां प्रमत्तदिभावोऽपि प्राप्यत एव, उक्ता चैषां सप्तरज्जुस्पर्शना पञ्च 'ग्रहे- "सग सेसा उ फुसंती रज्जू खीणो असंखंस" मिति वचनात्, सत्यम्, किन्तु सूत्रगतिरैचित्र्यादेः प्रकारोऽत्र न विवक्षित इत्यदोषः, सयोगिकेवलभिस्तु केवल-समुद्घातस्य चतुर्थसमये सर्वोऽपि लोकः स्पृष्टः प्राप्यते ॥ तदेवं चतुर्देशानामपि जीवसमासानां निर्हिं स्पर्शना, ते च जीवसमासा नरकगत्याद्याश्रिता इत्यतो नरकगतौ तावत् स्पर्शनां निरूपयितुमाह-'एकादि : ' आदिशब्दाद् द्वित्र्यदिपरिग्रहः भागो-लोकस्य रज्जुस्वरूपश्चतुर्दशोऽंशः, द्वितीयादिकासु नरकपृथिवीषु स्पर्शना द्रष्टव्या, तथाहि-द्वितीयनरकपृथिव्या य इहागच्छति यो वाऽतः स्थानात्तस्यां गच्छति स लोकस्य चतुर्दशांशरूपमेकां रज्जुं स्पृशति, तृतीयनरकपृथिव्यां तु गच्छन्नागच्छन् वा रज्जुद्वयं स्पृशति, चतुर्थपृथिव्यां तु रज्जुत्रयं, एवं यावत् सप्तमपृथिव्यां गच्छन्नागच्छन् वा जन्तुः पङ् रज्जुः स्पृशतीति गाथार्थः ॥ १९६ ॥ अथ

किञ्चित् समानवक्तव्यत्वात्तिर्यङ्मुष्यगतिस्पर्शना युगपदेव पश्चाद्वक्ष्यत इति चेतसि निधाय देवगतिमधिकृत्य तावदाह-

ईसाणंता मिच्छा सासण नव मिसस अविरया अट्ट। अट्ट हस्सारांतिय छलच्चुयाऽस्स भागुप्पि ॥१९७॥

भवनपत्यादय ईशानान्ता देवा मिथ्यादृष्टयः सास्वादनाश्च नव रज्जूः स्पृशन्ति, तथाहि-भवनपतिव्यन्तरा ज्योतिष्कास्तावत् पूर्वोक्तकारणादधस्तृतीयनरकपृथ्वीं यावद्गच्छन्तो रज्जुद्वयं स्पृशन्ति, उपरि चेपत्प्राग्भारादिपृथिवीकायिकपूत्पद्यमानाः सप्त रज्जूः स्पृशन्तीति सर्वा अपि नव, सौधर्मेशानदेवा अपि मिथ्यादृष्टिसास्वादनाः तृतीयपृथिवीं यावत् गच्छन्तः सार्धं रज्जुत्रयं स्पृशन्ति, उपरि चेपत्प्राग्भारादिपृथ्वीकायिकेषु उत्पद्यमानाः सार्धं पंचरज्जुकं स्पृशन्तीति सर्वा अपि नव रज्जव इति, 'मिस अविरया अट्टत्ति' एत एव भवनपत्यादय ईशानान्ता देवाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽविरताश्चाष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, इयं चाष्टरज्जुस्पर्शनाऽमीयामधस्तात् तृतीयनरकपृथ्वीं यावद्गच्छतामुपरि च पूर्वसांगतिकेदेवनाच्युत-देवलोकं यावन्नीयमानानां भावनीया, तृतीयपृथिव्यच्युतदेवलोकयोऽन्तरेऽष्टरज्जुसद्भावादिति, 'अट्ट सहस् रंतिय' - त्ति सामान्येन मिथ्यादृष्ट्यादिस्वरूपाः सनत्कुमारादिसहस्रारान्तिका अपि देवा अष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, इयमप्यष्ट-रज्जुस्पर्शना एतेयामधस्तात् तृतीयपृथ्वीं यावद्गच्छतामुपरि चाच्युतदेवलोकं पूर्वसाङ्गतिकेदेवेन नीयमानानां तथैव परिभावनीया, अत्राह-ननु 'अट्ट य पाणयंतिय' त्ति कस्मान्नोक्तं ? प्राणतान्तानामपि देवानामनया युक्त्याऽष्टरज्जुस्पर्शनासम्भवादिति, सत्यम्, किन्त्वेवं मन्यते अल्पभोहत्वादानतादयो देवा नरकेषु वेदनोदीरणादिनिमित्तं न गच्छन्त्येव, पूर्वसाङ्गतिकेदेवेनापि च नीय-

मानानामुपर्यच्युतगमनेच्छापि न भवति, अतो ' अट्ट सहस्सारंति य ' ति इत्थमेव पठितं, ' छलच्चुय ' ति अच्युतदेवलोकात् त्रिदशाः श्रीमज्जिनवन्दनाद्यर्थमिहागच्छन्तः षड् रज्जुः स्पृशन्ति, तृतीयपृथिव्यां वेदनोदीरणादिनिमित्तं त्वस्य मतेनैतेऽपि न गच्छन्त्येवाल्पमोहत्वाद्, येषां तु मतेन सीतेन्द्रश्चतुर्थपृथिव्यां लक्ष्मणवेदनोपशमनार्थं गतः श्रूयते तन्मतेनामीषां रज्जुषट्कात् परतोऽपि स्पर्शना भवत्येव, व्याख्याप्रज्ञप्त्यभिप्रायतस्तु सप्तमपृथिव्या अप्यधस्तनप्रेदंशं यावद्वैमानिकदेवानां गमनमस्ति, यदाह-
“ अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे उराला वलाहया-मेघा ” इत्यर्थः, “ संसेयंति-संमुच्छंति ? , हुंता ! अत्थि, तं भंते ! किं असुरो पकरेइ नागो पकरेइ देवो पकरेइ ? , गोयमा ! असुरोवि पगरेइ, नागोवि देवोवि ” देवोज्ज वैमानिकोऽभिप्रेतः, “ एवं दोच्चाएऽवि पुढवीए अहे एवं तच्चाएऽवि नवरं असुरोवि पकरेइ, देवोवि पकरेइ, नो नागो पकरेइ, नागकुमारस्य तृतीयपृथिव्या अथोगमनासामर्थ्यादिति, ' हेट्टिल्लासु चउसु पुढवीसु अहे एगो देवो पकरेइ ' असुरनागयोस्तत्र गमनाभावादिति, तदेवमिह सप्तमपृथिव्यधोदेशमपि यावद्वैमानिकदेवानां गमनमुक्तम् , प्रस्तुतग्रन्थे तु तृतीयपृथिवीमेव यावत्तद्वनमावेदितं, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति, ' असंखभागुप्पि ' ति अच्युतदेवलोकोपरिवर्तिनां त्रैवेयकानुत्तरविमानवासिदेवानामन्यत्र गमनागमनाभावात् स्वस्थानगतैव स्पर्शना, सा च लोकासंख्येयभागरूपैवेत्यर्थः, त्रियमाणस्पर्शनाविवक्षा त्विह न कृतैवेति गाथार्थः ॥ १९७ ॥
अथ तिर्यग्गमनुच्यगतिस्पर्शनामाह-

नरतिरिण्हि य लोगो सत्तासाणेहि छज्जयगिहीहिं । भिस्सेहऽसंखभागे विगलिंदीहिं तु सच्चजगं ॥ १९८॥

नरैस्तिर्यग्भिश्च सर्वोऽपि लोको व्याप्तः प्राप्यते, तत्र नराणां केवलिसमुद्घातचतुर्थसमये सर्वलोकव्यापिताऽवगन्तव्या, अन्ये तु व्याचक्षते-मिथ्यादृष्टयो मनुष्याः सर्वत्रोर्ध्वमधस्तिर्यक् चोत्पद्यमानास्तत्र आगच्छन्तश्च वेदनाभारणान्तिकसमुद्घाताभ्यां सर्वलोकं व्याप्नुवंतीति, एतच्च व्याख्यानं वयं तावन्नागच्छामः, यतोऽद्वैततीयद्वीपसमुद्रमध्यमात्रवर्तित्वेन स्ते । एव मनुष्याः, अतो यदि ते शेषजीवेषूत्पद्यमाना विवक्ष्यन्ते, शेषजीवाश्च तेषूत्पद्यमानास्तद्रूपत्वेन गृह्यन्ते, वेदनाभारणान्तिकसमुद्घातावस्था च विवक्ष्यते, तथापि सर्वलोकव्यापित्वममीषां नावगम्यते, अपरं च पंचेन्द्रिया “उग्राएणं समुग्धाएणं सङ्घाणेणं लोयस्स असेखज्ज-इमागे” इति वचनात् प्रज्ञापनायां सर्वेषामपि पंचेन्द्रियाणां सर्वलोकव्यापिता निषिद्धा, किं पुनः केवलमनुष्याणां ?, तस्मात् केवल्यपेक्षयैव नराणां सर्वलोकव्यापित्वमवगम्यत इति, तिर्यचस्तु मिथ्यादृष्टयः सूक्ष्मैकेन्द्रियाद्यपेक्षया सर्वलोकव्यापिनो बुध्यन्त एवेति । ‘सत्तासाणेहि’ ति सास्वादनैस्तिर्यग्मनुष्यैरोषत्प्राग्भारापृथिव्यादिषूत्पद्यमानैः सप्त रज्जवः स्पृष्टा, इतश्च मृतः सास्वादनः किञ्चित् शुभत्वादूर्ध्वमेव गच्छति, नाधस्ताद्, अत एव सूत्रोपन्यासाद्, यदि पुनरधस्तादपि गच्छेत्तदा त्रयोदशरज्जुसंस्पर्शोऽप्युक्तः स्यादिति, यस्तु सास्वादननारकः पृष्ठनरकपृथिव्यादिभ्यः समागत्येह तिर्यग्मनुष्यत्वेनोपजायते सोऽपान्तराले वर्तमानोऽग्रेतनयुष्कोदयेऽप्यग्रेतनशरीराप्राप्तेर्नारकत्वेनैव विवक्षितः, अन्यथा सास्वादनतिर्यग्मनुष्याणां द्वादश रज्ज्यात्मिकापि स्पर्शना स्यादिति, ‘छऽजयगिहीहं’ ति अयताः—अविरतसम्यग्दृष्टयो गृहिणस्तु देशविरतश्चावका इह गृह्यन्ते, तैर्यतैर्गृहिभिश्च प्रत्येकमतः स्थानादच्युतदेवलोकैः समुत्पद्यमानैः षड् रज्जवः स्पृश्यन्ते, एते चेहायता गृहिणश्च सामर्थ्यान्मनुष्या एव बोद्धव्याः, ननु तिर्यञ्चः, तेषां सहस्रारमेव यावदुत्पत्तेः षड् रज्जुसंस्पर्शाभावादिति, ‘मिस्सेहऽसंख मागो’ ति मिश्रः—सम्यग्मिथ्यादृष्टि-

भिस्तिर्यङ्मनुष्यैस्तदवस्थायां मरणासम्भवेनान्यत्रोत्पत्त्यभावात् स्वजन्मस्थानरूपो लोकासंख्येयभाग एव स्पष्टः ॥ तदेवं तिरश्चां सामान्येन स्पर्शना प्रोक्ता, साम्प्रतं तेषामेव बादरैकेन्द्रियादिभेदभिन्नानां विशेषतस्तामभिधित्सुरिदमाह- 'विगल्लिदीहि' ति 'सव्वजगं' ति द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणैर्विकलेन्द्रियैरुत्पादसमुद्घातावस्थयोः सर्वं जगत्-सर्वोऽपि लोको व्याप्तः प्राप्यते इत्यर्थः, एष तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, प्रज्ञापनायां तूत्पादसमुद्घातस्वस्थानैर्लोकासंख्येयभागवर्त्तिन एव विकलेंद्रियाः सर्वेऽप्युक्तास्तदेव च युक्तिसङ्गतं बुध्यते, स्वल्पत्वादमीषां, तत्त्वं तु बहुश्रुता एव विदन्तीति गार्थार्थः ॥ १९८ ॥ उक्तमेवार्थं सविशेषमभिधित्सुराह- बायरपज्जत्तावि य सयला वियला य समुहउववाए । सव्वं फोसंति जगं अह एवं फोसणाणुगमो ॥ १९९ ॥

पृथिव्यादिबादरपर्योमैकेन्द्रियाः सम्पूर्णपंचेन्द्रियतिर्यग्लक्षणा सकलाः द्वित्रिचतुरिन्द्रियस्वरूपा विकलाश्च 'समुह' - त्ति समुद्घातावस्थायां 'उववाए' ति विग्रहगतिलक्षणेत्पादावस्थायां च 'सर्वं जगत्' सर्वं लोकं स्पृशन्तीत्येवोऽपि प्रस्तुत-ग्रन्थाभिप्राय एव, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु तिर्यंचो बादरपर्याप्तपृथिव्यप्तेजःकायिकाः पंचेन्द्रियाः विकलेन्द्रियाश्च सर्वेऽपि स्वल्पत्वादुत्पादसमुद्घातस्वस्थानैः प्रत्येकं लोकासंख्येयभाग एव प्राप्यन्त इति, अस्यां च गाथायां सूक्ष्मैकेन्द्रिया नोक्ताः, सर्वलोकव्यापित्वेन तेषां प्रागेवोक्तत्वाद्, अपर्याप्तबादरैकेन्द्रियास्त्वस्य ग्रन्थस्याभिप्रायेण स्वस्थानेनापि सर्वलोके व्यापिन एवेति तेऽपीह नोपात्ताः, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु बादरपर्याप्तैकेन्द्रिया अप्युत्पादसमुद्घाताभ्यामेव लोकं व्याप्नुवन्ति, न स्वस्थानेन, पर्या-मैकेन्द्रियनिश्चयैव तेषामुत्पत्तेः, विकलेन्द्रियाणां सर्वलोकव्यापित्वमनन्तरगाथापर्यन्ते सामान्येनाभिहितं, अत्रोत्पादसमुद्घातावस्था-

विशेषितं तदपि श्रोक्तमिति न पुनरुक्तता शङ्कनीयेति, तदेवं जीवगतां स्पर्शनामभिधायोपसंहरन्नाह—‘अहं एवं फोसणा-
गमो’ इति अथानन्तरमपरोऽप्येवमुक्तानुसारेण जीवसमासस्पर्शनाया अनुगमो-विचारो बुद्धिमताऽभ्यूह्य कर्त्तव्य इति गाथार्थः
॥ १९९ ॥ तदेवमभिहिता जीवस्पर्शना, साम्प्रतं तत्प्रतिपक्षभूतत्वग्रत्यासच्याऽजीवस्पर्शनामभिधित्सुराह—

आइदुगं लोणं डं गयणमणागं सञ्चगयं । कालो नरलोगफुडो पोग्गल पुण सञ्चलोगफुडा ॥ २०० ॥

इह तावत् पञ्चाजीवद्रव्याणि-धर्मधर्माकाशास्तिकायाः पुद्गलाः कालश्च, तत्रादौ द्विकमादिद्विक-धर्मधर्मास्तिकायलक्षणं
लोकस्पृष्टं, सर्वमपि ले’ स्पृष्ट्वा स्थितिमित्यर्थः, गगनम्-आकाश पुनरनवगाढं, इदमुक्तं भवति-सर्वेऽपि जीवा अजीवाश्चाकाश
एवावगाढाः, अं शं पुनरन्यत्र क्वचिदपि नावगाढं, अतस्त्वेवाकाशं जवैरजवैश्च स्पृष्टत्वेन प्ररूप्यते, आकाशेन पुनरन्यत् किमपि
स्पृष्टं नोच्यत इति भावः, तर्हि तद्गगनं कियत्प्रमाणमित्याह—‘तं तु सञ्चगयं’ इति तत् पुनर्गगनं सर्वत्र-लोकैऽलोकै च
गतं-स्थितं लोकालोकव्यापीत्यर्थः, ‘कालः’ चन्द्रसूर्यगतिक्रियाऽभिव्यङ्ग्योऽर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रलक्षणं नरलोकमेव स्पृशति, परतः
पुनश्चन्द्रसूर्याणां गतिक्रियाया एवाभावात् समयावलिकादिरूपकालस्यासम्भव एवेति भावः, पुद्गलास्तु सर्वमेव लोकं स्पृशन्ति,
सर्वलोकाकाशवर्त्तित्वात्तेषामिति गाथार्थः ॥ २०० ॥ तदेवमजीवानामप्यभिहिता स्पर्शना, तदभिधाने च स्पर्शनाद्वारं समाप्त-
मिति । ‘य’ तपयपरूवणया दञ्चपमाणं चे’ त्यादिगाथाऽभिहितं क्रमत्र कालद्वारमभिधित्सुराह—

कालो भवाउकायिडिई य तह गुणविभागकालं च । वोच्छामि एक्कजीवं नाणाजीवे पडुच्चा य ॥ २०१ ॥

‘कालो’ चि कालः पूर्वोक्तशब्दार्थः समयावलिकारूपस्तावदिह प्ररूपणीय इति शेषः, स च प्राक् प्ररूपित एवेति नेह प्ररूप्यते, सामान्येन कालप्ररूपणानन्तरं च भवायुःकालं कायस्थितिकालगुणविभागकालं च वक्ष्यामीति, द्वितीयान्तः कालशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते, तत्र नारकादिभवानामन्यतरो विवक्षित एको भवः-एकं जन्मस्थानं तत्र भवे आयुर्भवायुस्तद्विषयः कालो दशवर्ष-सहस्रादिकस्तमेकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्य वक्ष्यामीति सम्बन्धः, तथा ‘कायः’ पृथिव्यप्कायादिस्तत्रैकैकस्मिन् काये मृत्वा पुनः पुनरुत्पद्यमानस्य तद्भावमपरित्यजतो जीवस्य स्थितिः कायस्थितिकालोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यादिकस्तं च वक्ष्यामीति सण्टकः, तथा गुणाः-मिथ्यादृष्टिसास्वादनादिगुणस्थानलक्षणाश्चतुर्दश तेषां विभागेन-पार्थक्येन तद्भावापरित्यागविषयः कालो गुणविभागकालः तं च एकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्य वक्ष्यामीति योगः, तदेवं भवायुष्कादिविषयभेदाद् त्रिविधः कालोऽत्र वक्तव्य इति गार्थार्थः ॥ २०१ ॥ तत्र क्रमेण सप्तसु नरकपृथ्वीर्वैकैकनारकस्यैकैकभवयुलक्षणं कालं तावद्रकुमाह—

एगं च तिणिण सत्त य दस सत्तरसेव हुंति बावीसा । तेत्तीस उयहिनामा पुढवीसु ठिई कसुक्कोसा ॥२०२॥

महत्त्वसाम्यादुदधिनामशब्देन सागरोपममिहाभिप्रेतं, ततश्चैकैकनारकस्यैकैकस्मिन् भवे रत्नप्रभादिषु सप्तसु पृथ्वीषु क्रमेणोत्कृष्टा स्थितिरियं प्रतिपत्तव्या, तद्यथा-रत्नप्रभायामेकस्य नारकस्यैकस्मिन् भवे एकं सागरोपममुत्कृष्टा स्थितिः, शर्कराप्रभायां त्रीणि चालुकाप्रभायां सप्त पङ्कप्रभायां दश धूमप्रभायां सप्तदश तमःप्रभायां द्वाविंशतिः सागरोपमाणि एकस्य नारकस्यैकत्र भवे उत्कृष्टा स्थितिः, सप्तमनरकपृथिव्योमेकस्य नारकस्यैकत्र भवे त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमान्युत्कृष्टा स्थितिरिति गार्थार्थः ॥२०२॥

अथैतास्त्वेव सप्तसु नरकपृथिवीषु नारकायुपो जघन्यां स्थितिमाह—

पढमादि जमुक्कोसं बीयादिषु सा जहणिया होइ । घम्माए भवणवंतर वाससहसा दस जहण्णा ॥२०३॥

प्रथमादिपृथिवीषु यदुत्कृष्टमायुः प्रतिपादितं द्वितीयादिषु पृथिवीषु सैव जघन्या स्थितिर्भवतीति मन्तव्यम्, तथाहि-
प्रथमपृथिव्यां या सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरुक्ता द्वितीयपृथिव्यां सैव जघन्या स्थितिः, द्वितीयपृथिव्यां तु या साग-
रोपमत्रयलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरभिहिता तृतीयपृथिव्यां सैव जघन्या स्थितिः, एवं तावन्नेयं यावत् षष्ठपृथिव्यां या द्वाविंशति-
सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरावेदिता सैव सप्तमपृथिव्यां जघन्या स्थितिर्वेदितव्या, नन्वेवं सति घर्माभिधानायां पृथमपृथि-
व्यामद्यापि जघन्या स्थितिर्न निवेदिता भवति, अतः सा निवेद्यतामित्याशङ्क्य प्रथमपृथिवीनारकाणां तत्प्रसंगतो जघन्य-
स्थित्या समानत्वाद् भुवनपतिव्यन्तराणां च जघन्यां स्थितिमभिधित्सुराह—‘ घम्माए ’ इत्यादि, घर्माभिधानप्रथमपृथ्वी-
नारकाणां भवनपतिव्यन्तराणां च दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिर्विज्ञेयेति गार्थार्थः ॥ २०३ ॥ ननु यदि भवनपतिव्यन्तराणां दश
वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिस्तदा उत्कृष्टा तेषां कियत्प्रमाणाऽसौ भवतीत्याशङ्क्यासुरकुमारादिभवनपतीनां व्यन्तराणां चोत्कृ-
ष्टां स्थितिमाह—

असुरेसु सारमाहियं सहुं पल्लं दुवे य देसूणा । नागाईणुक्कोसा पल्लो पुण वंतरसुराणं ॥ २०४ ॥

इह भवनपतयोऽसुरकुमारादिभेदाद्दशधा श्रुतसागरे पठ्यन्ते, तद्यथा- “असुरा नाग सुवणा विज्जू अग्गी य दीव उदही या।
दिसि वाउ तथा थणिया दसभया हुंति भवणवई ॥१॥” त्ति, एते चासुरकुमारादयो दशापि पुनर्द्विभेदाः-मेरुगिरेर्दक्षिणदिग्वर्त्तिनः
उत्तरदिग्वर्त्तिनश्च- तत्र ‘असुरेसु सारं’ ति मेरुदक्षिणदिग्वर्त्तिष्वसुरकुमारेषूत्कृष्टा स्थितिरैकं सागरोपममित्यर्थः, ‘अहिंयं’ ति
उत्तरदिग्वर्त्तिषु त्वसुरकुमारेषु तदेव सागरोपमं किञ्चिदधिकमुत्कृष्टा स्थितिर्ज्ञातव्येति, नागकुमारादीनामादिशब्दात् सुवर्णकुमार-
विद्युत्कुमारादीनां दक्षिणदिग्वर्त्तिनां सार्द्धपल्योपममुत्कृष्टा स्थितिः, उत्तरदिग्वर्त्तिनां तु तेषामेव नागकुमारादीनां देशोनपल्योपमद्वय-
मुत्कृष्टा स्थितिर्भवति, उत्तरदिग्वर्त्तिनो ह्येते स्वभावादेव शुभाश्विरायुषश्च भवन्ति, दक्षिणदिग्वर्त्तिनस्तु तद्विपरीता इति, व्यन्तर-
सुराणां तु पिशाचभूतयक्षादिभेदतोऽष्टविधानामपि पल्योपममेवोत्कृष्टा स्थितिर्भवति, दक्षिणदिग्वर्त्त्यसुरकुमारप्रभुचमरेन्द्रदेवीनां तु
सार्द्धं पल्योपमत्रयमुत्कृष्टमायुः, उत्तरदिगसुरकुमाराधिपवलीन्द्रदेवानां तूत्कृष्टमायुः सार्द्धानि चत्वारि पल्योपमानि, नागकुमारादि-
नवनिकायदेवीनां तूत्तरदिग्वर्त्तिनीनां देशेन पल्योपममुत्कृष्टमायुः, दक्षिणदिग्वर्त्तिनीनां तु तासामेव देवीनां व्यन्तरीणां चार्द्धपल्यो-
पममुत्कृष्टमायुरित्येतत् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, जघन्यं तु सर्वत्र प्रागाभिहितं दशवर्षसहस्ररूपमेवेति गार्थार्थः ॥२०४॥ अथ ज्योतिष्क-
देवानामायुःप्रमाणमाह--

पल्लट्टभाग पन्नं च साहिंयं जोईसे जहणियरं । हेडिल्लु सोसठिई क्काईणं हण्णा १ ॥ २०५ ॥

सामान्येन ज्योतिषां पल्योपमस्याष्टमो भागो जघन्यमायुः, इतरत् पुनः-उत्कृष्टं तेषामेव साधिकं पल्योपममायुः, वर्षलक्षाधिकं पल्यो-

पममित्यर्थः, विशेषतः कस्य ज्योतिषः किमायुरिति चेद् ? उच्यते,- ज्योतिष्कदेवास्तावच्चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकेभेदात् पञ्च-
विधास्तद्देव्योऽपि पञ्चविधा इति सर्वेऽपि दशविधाः, तत्र चन्द्राणां पल्योपमचतुर्थांशो जघन्यमायुरुत्कृष्टं तु वर्षलक्षाधिकं पल्यो-
पममिति १, तद्देवीनां पल्योपमचतुर्थांशो जघन्यमायुरुत्कृष्टं तु पञ्चाशद्वर्षसहस्राधिकं पल्योपमार्द्धमिति २, आदित्यानमपि जघन्य-
मायुश्चन्द्रवेदेव, उत्कृष्टं तु वर्षसहस्राधिकं पल्योपममिति ३, तद्देवीनामपि जघन्यं चन्द्रदेवीवेदेव, उत्कृष्टं तु पञ्चवर्षशताधिकं
पल्योपमार्द्धमिति ४, भौमबुद्धादीनां तु शेषग्रहाणां जघन्यं सूर्यवेदेव, उत्कृष्टं तु पल्योपमं ५, तद्देवीनामपि जघन्यं सूर्यदेवीसदृशमेव
उत्कृष्टं तु पल्योपमार्द्धमिति ६, अश्विन्यादिनक्षत्राणां तु जघन्यं ग्रहतुल्यमेव, उत्कृष्टं तु पल्योपमार्द्धमिति ७, तद्देवीनां तु जघन्यं
ग्रहदेवीसमानमेव, उत्कृष्टं तु साधिकः पल्योपमचतुर्थांश इति ८, तारकदेवानां जघन्यं पल्योपमस्याष्टमांशः, उत्कृष्टं तु पल्योपम-
चतुर्थांशः ९, तद्देवीनां तु जघन्यं पल्योपमस्याष्टभागः, उत्कृष्टं तु साधिकः पल्योपमस्याष्टभाग एव १०, तदेतदशस्वपि स्थानेषु
विशेषतो ज्योतिष्काणां जघन्यतरमेदभिन्नमायुः द्रष्टव्यम्, तदुक्तम्-“चंदाश्चगहाणं नखत्ताणं च देविसहियाणं । अट्टण्हं हि जहणं
आळ पलियस्स चउभागो ॥ १ ॥ पलिओवमट्टभाओ तारयेदेवाण तह य देवीणं । होइ जहणं आउं एत्तो उक्कोसगं वोच्छं ॥२॥
पलियं च वरिसलक्खं चंदाणं स्सरियाण पलियं तु । वरिससहस्सेणऽहियं गहाण पलिओवमं पुणं ॥ ३ ॥ नखत्ते पलियद्धं
तारयेदेवाण पलियचउभागो । ससिदेवीणं आउं उक्कोसं होइ पलियद्धं ॥ ४ ॥ पण्णाससहस्सेहिं वासाणऽहियं तहेव पलियद्धं ।
पण्णाससयऽवभहियं रविदेवीणं परं आउं ॥ ५ ॥ पलिओवमस्स अद्धं गहेदेवीणं तहेव सविसेसो । पलिओवमचउभागो आउं
नखत्तेदेवीणं ॥ ६ ॥ तारयेदेवीणपिहु उक्कोसं आउयं विणिदिट्ठं । पलिओवमट्टभाओ अहिओ किंची विसेसेण ॥ ७ ॥”

इत्यलं प्रसंगेन । अथ वैमानिकेदेवानां जघन्यस्थितिनिरूपणार्थमाह—‘ हेद्विल्लुक्कोसे ’ त्यादि, शक्रशब्देन पूर्ववत् सौधर्म-
देवलोकोऽभिधीयते, ततश्च सौधर्मोद्देवलोकानां ग्रैवेयकानुत्तरविमानसहितानां मध्ये उपर्युपरितनानां ‘ हेद्विल्लु ’ शब्दोपादा-
नादयं सामर्थ्यलब्धोऽध्याहारः, सा जघन्या स्थितिर्या किमित्याह—‘ हेद्विल्लु होसाद्विह ’ त्ति, अधोऽधोवर्तिनां या उत्कृष्टा
स्थितिः उपर्युपरितर्तनां सैव जघन्या स्थितिरित्यर्थः, तथाहि—यैव सौधर्मदेवलोकैः सागरोपमद्वयलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिर्वक्ष्यते
सैव तदुपरिवर्त्तिनि सनत्कुमारे जघन्या, यैव चेशाने सातिरेकसागरोपमद्वयस्वरूपा उत्कृष्टा स्थितिरभिधास्यते सैव तदुपरिवर्त्तिनि
मोहेन्द्रे जघन्या, सनत्कुमारोत्कृष्टस्थितिस्तु सागरोपमसप्तलक्षणा ब्रह्मलोकैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्तु दशसागरोपमात्मिका
लान्तके जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरपि चतुर्दशसागरोपमरूपा महाशुक्रैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्तु सप्तदशसागरोपमस्वरूपा
सहस्रारे जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिः पुनरष्टादशसागरोपमलक्षणा आनते जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरैकोनविंशतिसागरोपमस्वरूपा
प्राणते जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरपि विंशतिसागरोपमात्मिका आरणे जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्त्वेकविंशतिसागरोपमस्वरूपा
अच्युतेदेवलोकैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिः पुनर्द्वाविंशतिसागरोपमरूपा नवानां ग्रैवेयकविमानप्रस्तटानां मध्येऽधस्तनप्रस्तटे
जघन्या, एवमेतेषु नवसु ग्रैवेयकविमानप्रस्तटेऽप्येकैक सागरोपमं वर्द्धयद्भिस्तवन्नेयं यावन्नमप्रस्तटे त्रिंशत्सागरोपमानि जघन्या
स्थितिः, तदुत्कृष्टस्थितिस्त्वेकत्रिंशत्सागरोपमलक्षणा विजयादिषु चतुर्ष्वनुत्तरविमानेषु जघन्या स्थितिः, सर्वार्थसिद्धविमानं तु
जघन्या स्थितिरैव नास्ति, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणाया अजघन्योत्कृष्टाया एव स्थितेस्तत्राभिधास्यमानत्वादिति, नन्वेवं सति
‘ हेद्विल्लुक्कोसठिई स ह्माईणं जहण्णा सा ’ इत्यनेन सनत्कुमारादीनामेव जघन्या स्थितिर्निरूपिता भवति, न सौधर्मेशान-

योः, सत्यं, तयोरैसा स्वयमेव द्रष्टव्या, तद्यथा-सौधेर्मे जधन्या स्थितिरिकं पत्योपमं, ईशाने तु सातिरेकं पत्योपममित्यलं विस्तरणेति थार्थः ॥ २०५ ॥ अथामीपमेव वैमानिकानामुत्कृष्टां स्थितिमाह-

दो साहि सत्त साहिय दस चउदस सत्तरेव अहारा । एक्काहिया य एत्तो काहसु सागरुवमाणा ॥ २०६ ॥

सागरेण महत्त्वसामान्यात् समुद्रेणोपमानम्-उपमा येषां ते सागरोपमानाः-कालप्रमाणविशेषाः, पूर्वोक्तस्वरूपाण्यद्वासागरोपमाणीत्यर्थः, तानि च द्वयादीनि शक्रादिषु पूर्ववत् सौधमार्दिदेवलोकं यथाक्रममुत्कृष्टा स्थितिरिति सामर्थ्याल्लिभ्यते, तथाहि-सौधमदेवलोकं द्वे सागरोपमे उत्कृष्टा स्थितिः, ईशाने तु 'साहि' ति, ते एव द्वे सागरोपमे साधिके, सनत्कुमारे तु सप्त सागरोपमाणि, माहेन्द्रे 'साहि' ति तान्येव सप्त साधिकानि, ब्रह्मलोकं दश लांतके चतुर्दश महाशुक्रं सप्तदश सहस्रारे अष्टादश 'एक्काहिया एत्तो' ति इत ऊर्ध्वं प्रतिस्थानमेकैकं सागरोपममधिकं वाच्यम्, तद्यथा-आनेते एकोनविंशतिः प्राणते विंशतिः आरणे एकविंशतिः अच्युते द्वाविंशतिरित्येवं त्रैवेयकविमानप्रस्तटेष्वाप्येकैकं सागरोपमं वर्धयितव्यं यावन्नवमत्रैवेयकप्रस्तटे एकत्रिंशत्सागरोपमान्युत्कृष्टा स्थितिरिति, इह च 'एक्काहिया य एत्तो' इति सामान्योक्तावपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्नवमत्रैवेयकपर्यन्तमेवकीधकत्वं द्रष्टव्यम्, अनुत्तरविमानेषु तु सागरोपमद्वयैवनाधिक्यं वाच्यम्, तेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणाया उत्कृष्टस्थितेरागमेऽनेकस्थानेषु प्रतिपादितत्वाद् तत्रापि सर्वार्थसिद्धे विमाने जधन्यस्थितेरभावात् त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमान्यजधन्योत्कृष्टा स्थितिरिति विशेष इति गाथार्थः ॥ २०६ ॥ अथ तिर्यग्गतौ भवायुःकालमभिधित्सुरेकेन्द्रियाणां तावदाह-

बावीस सत्त तिक्षि य वाससहस्राणि दस य उक्कोसा । पुढविद्गानिलपत्तेयतरुसु तेऊ तिरायं च ॥ २०७ ॥

द्वाविंशत्यादिभिः सह पृथिव्यादीनां यथासंख्येन सम्बन्धः, पृथिव्याद्येकेन्द्रियाश्च सूक्ष्मवादादघनेकभेदाभिन्नाः सिद्धान्ते पठ्यन्ते, तेत्रेह बादरैकेन्द्रियाणामेवोत्कृष्टमेव चायुर्वक्तव्यम्, बादराणां तु जवन्यं सूक्ष्मार्दीनां जवन्येतरभेदभिन्नं चायुरपरिष्टाद् वक्ष्यते. तत्र बादराणां पृथिवीकायिकानां 'बावीस' ति द्वाविंशतिः वर्षसहस्राण्युत्कृष्टा भवस्थितिः, 'सत्त' ति बादराज्कायिकानां सप्त वर्षसहस्राणि बादरानिलानां त्रीणि वर्षसहस्राणि बादरप्रत्येकतरूणां दश वर्षसहस्राणि बादरतेजःकायिकानां पुनस्त्रिरात्रं त्रीण्यहोरात्राण्युत्कृष्टा भवस्थितिरित्यर्थ इति गाथार्थः ॥ २०७ ॥ अथ द्वीन्द्रियादीनामुत्कृष्टं भवायुःकालमाह—

बारस अउणप्पन्नं छप्पिय वासाणि दिवसमासा य । थेइंदियाइयाणं नरतिरियाणं तिपह्लं च ॥ २०८ ॥

द्वादश वर्षाणि द्वीन्द्रियाणामुत्कृष्टा भवस्थितिरित्यादि यथासंख्येन सम्बन्धः, एकोनपञ्चाशद्विंशतीन्द्रियाणां, षण्मासा-
श्चतुरिन्द्रियाणां, गर्भजानां नराणां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां च त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टा भवस्थितिः, इह च तिर्यग्गतिभवायुःकालप्ररूपेण
प्रस्तुतेऽपि यन्मनुष्याणामुत्कृष्टायुःप्रतिपादनं तत् पल्योपमत्रयोत्कृष्टायुःसाम्याल्लाघवार्थमिति नासम्बद्धभाषित्वमाशङ्कनीयमिति
गाथार्थः ॥ २०८ ॥ इह पञ्चेन्द्रियतिरश्चां सामान्येनैवोत्कृष्टमायुः प्रतिपादितं, विशेषचिन्तायां त्वमी सम्मूर्च्छनजलचरादिभेदतो
बहुधा भिद्यन्त इति सम्मूर्च्छजलस्थलचराणां भवायुःकालमाह—

जलथलखहं च्छिमपज्ज भो पुन्वकोडीओ । वरि णं चुलसीई विसत्तरि चेव य सहस ॥ २०९ ॥

इहापि जलचरादीनां पूर्वकोट्यादिभिः सह यथासंख्येन संबन्धः, तत्र पर्याप्तसंमूर्छजलचराणां पूर्वकोटी वर्षाणामुत्कृष्टा भवस्थितिः, पर्याप्तसंमूर्छजस्थलचराणां चतुरशीतिवर्षसहस्राण्युत्कृष्टमायुः, पर्याप्तसंमूर्छजखचराणां द्विसप्ततिवर्षसहस्राण्युत्कृष्टा भवायुःकाल इति गार्थार्थः ॥ २०९ ॥ अथैषामेव जलचरादीनां पर्याप्तगर्भजानामुत्कृष्ट भवायुःकालमाह—

तेसिं गवभयाणं उ होसं होइ पुन्वकोडीओ । तिणिण य पट्ठा भणिया पह्लस अं खभागो उ ॥२१०॥

तेषामेवानन्तरगतोक्तानां जलचरादीनां गर्भजानां पूर्वके ष्टुत्कृष्टमायुरितिहापि यथासंख्येन सम्बन्धः, तत्र पर्याप्तगर्भज-जलचराणां पूर्वकोटिवर्षाणामुत्कृष्टमायुः पर्याप्तगर्भजस्थलचराणां त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टमायुः पर्याप्तगर्भजखचराणां पल्योपमस्या-संख्येयभाग उत्कृष्टमायुर्भणितमिति गार्थार्थः ॥ २१० ॥ अथ पूर्वोक्तानामेव बादरष्टथिव्याद्येकैन्द्रियाणां तथा पर्याप्तसंमूर्छज-जलचरस्थलचरखचराणां पूर्वमनुक्तानां साधारणवनस्पत्यादीनां च जघन्याद्यायुःस्वरूपं भवायुःकालमाह—

एएसिं च जहण्णं उभयं साहार सव्वसुहुमाणं । अंतोसुहुत्तमाज सव्वापज्जत्तयाणं च ॥ २११ ॥

एतेषां पूर्वनिर्दिष्टानां बादरष्टथिव्यप्तेजोवायुप्रत्येकवनस्पतीनां पर्याप्तसंमूर्छजगर्भजलचरस्थलचरखचराणां च 'जहण्णं' इति उत्कृष्टस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वात् जघन्यमन्तर्मुहूर्त्तमायुरित्युत्तरेण सम्बन्धः, तदेतत् पूर्वमुत्कृष्टायुःप्रतिपादनक्रमेणोक्ताना-

मेव जन्तूनां जघन्यमायुः प्रतिपादितम्, अथ पूर्वमनुक्तानामुभयस्वरूपमप्यायुः प्रतिपादयन्नाह—‘साहारे’ ति साधारणा-अनन्त-
कायिकवनस्पतयस्तेषां सूक्ष्मबादरेभेदभिन्नानां तथा ‘सञ्चसुहृमाणं’ ति उक्तशेषाणां सर्वेषां श्रुथिव्यसंज्ञोवायुलक्षणानां
सूक्ष्माणाम् वनस्पतीनां तु सूक्ष्माणाम् साधारणवनस्पतिद्वारेणैवोक्तत्वादिति ‘उभयं’ ति जघन्योत्कृष्टस्वरूपभुभयमप्यायुरन्तर्मुह-
र्त्तमेवेत्यत्रापि सम्बध्यते, जघन्यपक्षे तदेवान्तर्मुहर्त्तं लघुस्वरूपं उत्कृष्टपक्षे तु तदपि बृहत्तरमित्ययमेव जघन्योत्कृष्टयोर्भेदो नान्य
इति भावः, एवमुत्तरत्रापि ‘सञ्चवापज्जत्तयाणं चे’ ति ये श्रुथिव्यादयोऽपर्याप्ता एव त्रियन्ते न तु पर्याप्तीः सर्वा समर्थयन्ते
तेषामपर्याप्तानामप्युभयं-जघन्योत्कृष्टस्वरूपमायुरन्तर्मुहर्त्तमेवेति गार्थार्थः ॥ २११ ॥ तदेवमेकैकं जीवमधिकृत्य भवायुःकालोऽभि-
हितः, साम्प्रतं तदुपसंहारपूर्वकं नानाजीवानां श्रित्य तमाह—

एकगजीवाउठिई एसा बहुजीविया उ सञ्चद्धं । मणुयअपज्जत्ताणं असंखभाणो उ पट्टहस ॥ २१२ ॥

एषा पूर्वोक्ता ‘एकगजीवाउठिई’ ति एकैकस्य रत्नप्रभानारकादिजीवस्यायुःस्थितिरुक्ता, ‘बहुजीविया उ
सञ्चद्धं’ ति बहवो जीवा विषयो यस्याः सा बहुजीविका स्थितिः, बहुजीवसम्बन्धिनीत्यर्थः, ‘सर्वाद्धं’ सर्वकालं द्रष्टव्या,
न स कालोऽस्ति यत्र नारकाः सर्वेऽपि मृत्वा अन्यत्रोत्पद्यन्ते, नरकगतिस्तु तैः शून्या भविष्यतीति, एवं तिर्यग्गत्यादिष्वपि
वाच्यम्, तस्मान्नानाजीवानां सर्वकालं स्थितिः, आह-ननु जीवेषु मूलोत्तरभेदभिन्नेषु सर्वेष्वप्ययं न्यायोऽथ केषुचिदेवेत्या-
शङ्क्याह—‘मणुये’ त्यादि, अपर्याप्ता मनुष्याः कदाचिदेकः कदाचित्तु बहवः प्राप्यन्ते तावद्यावदुत्कृष्टतः पल्योपमा-

संख्येयभागः, ततः परमवश्यमेवोत्कृष्टतो द्वादश मुहूर्तान् यावत् पर्याप्ता एव सर्वेऽपि मनुष्याः प्राप्यन्ते, नैकोऽप्यपर्याप्तो, द्वादश-
मौहूर्तिकस्य मनुष्यगत्युत्पत्तिविरहकालस्यागमे प्रतिपादितत्वादित्यभिप्रायः, ततश्च नानाजीवानप्याश्रित्यायुःस्थितौ चिन्त्यमा-
नायामपर्याप्तमनुष्याणां सर्वकालं सा न लभ्यते, किन्तु पल्योपमासंख्येयभाग एवेति भावः, नरकगतिदेवगत्योर्द्वान्द्रियादि-
तिरश्चां च कस्यापि कियानपि विरहकालः समये प्रोक्त एव, परं केनाप्यभिप्रायेण नारकादयोऽप्यर्याप्ताः कियन्तमपि कालमव्यव-
च्छिन्नाः प्राप्यन्त इतीह न निर्दिष्टं स्थानान्तराच्चावसेयमिति गार्थार्थः ॥ २१२ ॥ तदेवमेकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्योक्तो
भवायुःकालः, अथ कायस्थितिकालमधिकृत्याह—

एकैकभवं सुरनारायाओ तिरिया अणंतभवकालं । पंचिंदियतिरियनरा सत्तडुभवा भवगगहणे ॥ २१३ ॥

इह कायशब्देन पृथिव्यादिकायोऽभिप्रेतः, तत्र काये स्थितिः—अवस्थानं कायस्थितिः, मृत्वाऽपुनस्तत्रैवोत्पत्तेः, तमेव च विवक्षितं
कायमपरित्यजतो जीवस्य या स्थितिरवस्थानं सा कायस्थितिस्तद्विषयः कालोऽत्राभिधातुमिष्ट इति भावः, तत्र सुरा नारकाश्च स्वकीय-
स्वकीयनिकाये एकैकमेव भवं यावन्निरन्तरं भवन्ति, ततः परं मृत्वा तिर्यङ्मनुष्ययोरेवोत्पद्यन्ते न पुनस्तत्रैवत्यर्थः, अतो मृत्वा
मृत्वा पुनस्तत्रैवोत्पत्तिलक्षणा कायस्थितिरमर्षां न सम्भवति, किन्तु भवस्थितिरैवैतेषु सम्भवितुक्तं भवति, 'तिरिया अणंत-
कालं' ति सामान्येन तिर्यचो मृत्वा पुनस्तत्रैवोत्पद्यमाना अनन्तभवकालं यावत्तिष्ठन्ति, अनन्तानन्तान् भवान्तावद्-
भवसम्बन्धिनमनन्तानन्तोत्सार्पिण्यवसर्पिणिलक्षणं कालं यावदवतिष्ठन्त इत्यर्थः, क्षेत्रतस्त्वसंख्येयान् पुद्गलपरावर्तान् यावदवतिष्ठन्ते,

उक्तं च प्रज्ञापनायाम्-“तिरिक्खजोणिणं भंते! तिरिक्खजोणिणं कालो केच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं, अनंतो अओ उस्सप्पिणीओ सप्पिणीओ कालओ त्ति, खेत्तओ अणंता लोगा असंखेज्जा पोग्गलपरियट्ठा, ते णं पोग्गलपरियट्ठा आवलियाए असंखेज्जइभागो’ त्ति, अथ पंचेन्द्रियतिर्यचः पंचेन्द्रियतिर्यक्ष्वेव मनुष्यास्तु मनुष्येष्वेव पुनः पुनरुत्पद्यमानाः कियतो भवान् कियन्तं च कालं यावदवतिष्ठन्त इत्याशङ्क्याह- ‘पंचिन्द्रिये’ त्यादि, भवानां ग्रहणं पुनः पुनरुत्पादनं भवग्रहणं तस्मिन्-भव-ग्रहणे विचार्यमाणे, भवग्रहणान्याश्रित्य कायस्थितौ चिन्त्यमानायामिति भावः, सप्त वा अष्टौ वा भवान् यावत्ते तत्रैवोत्पद्यमाना उत्कृष्टतस्तिष्ठन्ति, कालतस्तु सप्त पूर्वकोटीस्तदधिकानि च त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टतस्तिष्ठन्ति, इदमत्र हृदयम्- यदि संख्यात-वर्षायुषः पूर्वकोटीस्थितिकाः पंचेन्द्रियतिर्यचो नराश्च संख्यातवर्षायुषकेषूत्कृष्टतः पूर्वकोटीस्थितिकेष्वेव च यथाक्रमं पंचेन्द्रियतिर्यक्षु नरेषु च पुनः पुनरुत्पद्यन्ते तदा सप्तैव भवग्रहणान्युत्कृष्टतः प्रत्येकममीषां प्राप्यन्ते, कालतस्तूत्कर्षतः सप्तैव पूर्वकोटयो लभ्यन्ते, यदि पुनः संख्यातवर्षायुः सम्वन्धिसप्तमभवग्रहणादनन्तरमेते उत्कृष्टस्थितिष्वसंख्यातवर्षायुषकेषु पंचेन्द्रियतिर्यक्षु नरेषु च यथाक्रममेवाष्टमभवे समुत्पद्यन्ते तदाऽनया गत्या संख्यातवर्षायुषामसंख्यातवर्षायुषां च भवमीलने प्रत्येकं पंचेन्द्रियतिर्यक्षां नराणां चाष्टौ भवग्रहणानि लभ्यन्ते, नवमं तु भवग्रहणं न प्राप्यते, असंख्यातवर्षायुषरुभवादनन्तरमवश्यं देवेषूत्पादादिति, कालतस्तु त्रीणि पल्योपमानि सप्तभिः पूर्वकोटीभिरधिकानि प्राप्यन्ते इति, तस्मात् संख्यातवर्षायुषोऽसंख्यातवर्षायुषश्चोपेक्ष्य ‘सत्तट्ठभवगगहणा’ इत्युक्तमिति गार्थार्थः ॥ २१३ ॥ अथैकैन्द्रियतिर्यक्षां कायस्थितिमाह-

एगिंदियहरियंति य पोगलपरिय

अ 'खज्जा । अड्डाइज्ज निओया अ 'खलोया पुढाविमाई ॥ २१४ ॥

‘हरियंति य’ ति हरितानि-वनस्पतयोऽन्ते-पर्यन्ते अवधौ येषां ते हरितान्ताः-पृथिव्याद्येकेन्द्रियाः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्प-
तिलक्षणाः सर्वेऽप्येकेन्द्रिया इत्यर्थः, किमित्याह- ‘पोगले’ त्यादि, पुनः पुनरेतेष्वेकेन्द्रियेषूपपद्यमानास्तद्रूपतामपरित्यजन्तोऽ-
संख्येयान् पुद्गलपरावर्त्तान् यावदवतिष्ठन्ते, उक्तंच प्रज्ञापनायाम्-‘एगिंदियं’ कालो केच्चिरं होइ !, गोयमा !
जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं, अणंताओ उत्सप्पिणिओसप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अणंता लोगा ‘खज्जा पोग-
लपरियड्डा, ते ण पोगलपरियड्डा आवलियाए असंखेज्जइभागो”त्ति, ननु यदैकेन्द्रियेभ्यः पृथक्कृत्य निगोदवनस्पतीनामेव
केवलानां कायस्थितिश्चिन्त्यते तदा कियती सा भवतीत्याह- ‘अड्डाइज्जे’ त्यादि, निगोदवनस्पतयः पुनः पुनस्तत्रैवात्पद्यमाना-
स्तद्भावममुंचन्तोऽर्द्धतृतीयान् पुद्गलपरावर्त्तान् यावदासते, ततः परमन्यत्रोत्पद्यन्ते, उक्तंच- “ निओए णं भंते ! निओएत्ति कालओ
केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं अणंताओ ओसप्पिणीउत्सप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अड्डाइज्जा पोग-
लपरियड्डात्ति, ‘असंखलोगा पुढाविमाइ’ ति वनस्पतेः पृथग्वक्तव्यत्वात् पृथिव्यादयः-पृथिव्यप्तेजोवायव इत्यर्थः, प्रत्येकं निजनिजकायेषु
पुनः पुनरुत्पद्यमाना असंख्येयांल्लोकान् यावदवतिष्ठन्ते, इदमुक्तं भवति-पृथिवीकायिकाः पृथिवीकायिकेष्वेव पुनः पुनरुत्पद्यमानाः कालतो
ऽसंख्येया उत्सप्पिण्यवसप्पिणीर्यावदवतिष्ठन्ते, क्षेत्रतस्त्वसंख्येयांल्लोकानिति, असंख्येयेषु लोकेषु प्रतिसमयं प्रदेशापहोरेणापिद्वि-
माणेषु यावत्त्य उत्सप्पिण्यवसप्पिण्यो भवन्ति तावतीर्यावदवतिष्ठन्त इतीह तात्पर्यम्, उक्तंच- “ पुढाविकाइए णं भंते ! पुढावि-

काइएति कालओ केचिचरं होइ ? गोयमा ! जहणेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेण अंसंखज्जं कालं अंसंखज्जं उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ अंसंखज्जा लोग ” त्ति, एवमसंजोवायूनामपि प्रत्येकं स्वकीयस्वकीयाय उत्पद्यमानानामेतावती स्थितिर्वाच्येति, पूर्वमेकेन्द्रियेषु मध्ये स्वकाये परकाये चोत्पद्यमानानां पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां सामान्येनैकेन्द्रियकालः प्ररूपितः, इदानीं तु निजनिजकाय एवोत्पद्यमानानां तेषां पृथक् पृथिव्यादिकालभेदेन चिन्तित इति पूर्वस्माद् भेद इति गाथार्थः ॥ २१४ ॥ अथ विशेषतः पृथिव्यादीनामेव बादरादिभेदतः कायस्थितिमाह—

कम्ममट्ठिइवायराणं सुहुमा अस्संखया भवे लोगो । अंगुलअसंखभागो बायरएगिंदियतरूणं ॥ २१५ ॥

‘कम्ममट्ठिइवायराणं’ ति कर्मशब्देनेह मोहनीयं कर्म विवक्षितं अपरं च, यद्यपि बादराणामिति सामान्येनोक्तं तथाऽप्ययं विशेषो द्रष्टव्यः—अविवक्षितपर्याप्तापर्याप्तभेदानां बादरपृथिव्यसंजोवायूनां प्रत्येकं निजनिजकाये पुनः पुनरुत्पद्यमानानां मोहनीयस्य कर्मणो या उत्कृष्टा सप्ततिः सागरोपमकोटीकेटिलक्षणा स्थितिर्गण्यते साऽमीषामुत्कृष्टा कायस्थितिः, इदमुक्तं भवति—बादरपृथ्वीकायिको बादरेष्वेव पृथिवीकायिकेषु पुनः पुनर्वादरपृथ्वीकायरूपतया जायमान उत्कृष्टतः सप्ततिसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणं कालमवतिष्ठते, एवमसंजोवायूनामपि स्वकाये स्वकाये काये बादरत्वमपरित्यजतां प्रत्येकमिदमेव कालमानं वाच्यमिति, आह च—“ बायरपुढविकाइए णं भंते ! बायरपुढविकाइएत्ति कालओ केचिचरं होइ ? गोयमा ! जहणेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेण सत्तरि सागरोपमकोडाकोडीउ, एवं आउकाइयतेउकाइयवाउकाइएत्ति ” त्ति ‘सुहुमा अंसंखया भवे लोग’ त्ति सूक्ष्माः सूक्ष्मनाम-

कर्मोदयिनो जीवाः सूक्ष्मेष्वेव पुनः पुनरुत्पत्त्या सूक्ष्मत्वमपरिहरन्तोऽसह्येयानेव लोकान् यावदवतिष्ठन्ते, इदमुक्तं भवति-सूक्ष्म-
नामकर्मोदयवर्ती जीवः पुनः पुनः सूक्ष्मत्वेनोत्पद्यमानस्तद्भावमपरित्यजन्वसह्येयेषु लोकाकाशेषु प्रतिसमं प्रदेशापहारेणापहिय-
माणेषु यावन्त्योऽसह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावतीर्यावदवतिष्ठते, अभ्यधायि च-“सुहुमे णं भंते ! सुहुमेति कालओ
केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ
खेत्तओ असंखेज्जा लोग' ति, एवं सुहुमपुढविआउतेउवाउवणस्सईणं सुहुमनिओयाण य भाणियव्वं” ति, आह-ननु पूर्वं पृथि-
व्येमेजोवायुलक्षणानामेव बादरैकेन्द्रियाणां प्रत्येकं सप्ततिसागरोपमकोटीकोटिलक्षणा कायस्थितिर्व्याख्याता वनस्पतिस्वरूपाणां
तु बादरैकेन्द्रियाणां कियती साज्वगन्तव्येत्यत्राह- ‘अंगुलअ’ भागो बायरएगिंदियतरूणं’ ति बादरैकेन्द्रियाश्च ते
तरवश्च बादरैकेन्द्रियतरवस्तेषां बादरैकेन्द्रियतरूणां बादरैकेन्द्रियतरूवेवोत्पद्यमानानामंगुलासंख्येयभागक्षेत्रखण्डप्रदेशाशिशिप्रमाणा
कायस्थितिर्विक्तव्या, इदमुक्तं भवति-बादरवनस्पतिकार्यिको जीवः बादरवनस्पतिकार्यिकेष्वेव पुनः पुनर्भवंगुलासंख्येयभागरूपे
क्षेत्रे प्रतिसमं प्रदेशापहारेणापहियमाणे यावत्योऽसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावन्तं कालमवतिष्ठते, यदिवाऽत्रैकेन्द्रियश्च
तरुश्चैकेन्द्रियतरू बादरौ च तौ एकेन्द्रियतरू च बादरैकेन्द्रियतरू तयोरित्येवं समासः कार्यः, ततश्चायमर्थः-अविवक्षितपृथिव्यादिभेदस्य
सामान्यचिन्तया पूर्वमनुक्तस्य बादरैकेन्द्रियस्य विशेषचिन्तयाऽपि प्रागभिहितस्य बादरवनस्पतिजीवस्य चयं कायस्थितिरवगन्तव्या,
उक्तञ्च ‘बादरेणं भंते ! बादरेति कालओ केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ
उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अंगुलस्स असंखेज्जइभागो’ ति, “बादरवणस्सइकाइए णं बादरवणस्सइकाइएति कालओ

मेव वक्तव्येति शेषः, संख्यातवर्षसहस्रक्षणा त्विह न योज्यते, सिद्धांतसंवादाभावादिति, सिद्धान्तोक्तापि तर्ह्य-
मी 'कायस्थितिः कियतीति कथ्यतामिति चेदुच्यते, यदि पर्याप्तविशेषमकृत्वा सामान्येन द्वीन्द्रियादिविकलेन्द्रियाणां
प्रत्येकं कायस्थितिर्विक्तुमिष्यते तदोत्कृष्टा संख्येयकालस्वरूपाऽसौ मन्तव्या, यत उक्तम् "वेदंदि एणं भंते ! 'वेदंदि एत्ति
कालो केचिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं संखेज्जकालं, एवं तेइंदियचउरिंदियाणवि' अथ प्रस्तुतगाथायामादौ
निदिष्टं पर्याप्तविशेषमिहापि योजयित्वा चिन्त्यते तदा पर्याप्तद्वीन्द्रियाणां संख्यातानि वर्षाणि पर्याप्तत्रयीन्द्रियाणां संख्यातान्यहो-
रात्राणि पर्याप्तचतुरिन्द्रियाणां संख्येया मासाः कायस्थितिः तदुक्तम्- 'वेदंदि यपज्जत्त एणं भंते ! वेदंदि यपज्जत्त ए-
त्ति कालो केचिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं संखेज्जाइं वासाइं, एवं तेइंदियपज्जत्त ए-
वि, नवरं उक्कोसेणं संखेज्जाइं राइदियाइं, एवं चउरिंदियपज्जत्त एवि, नवरं उक्कोसेणं संखेज्जवासत्ति, 'सपज्जत्तइंदियाणं' ति,
सह पर्याप्तैः-परिपूर्णैः पञ्चभिरपीन्द्रियैर्वर्तन्त इति सपर्याप्तेन्द्रियाः पञ्चेन्द्रिया इत्यर्थः, तेषां पर्याप्तापर्याप्तविशेषणरहितानां सामा-
न्येन पञ्चेन्द्रियाणां सातिरेकं सागरोपमसहस्रमुत्कृष्टा कायस्थितिर्विक्तव्या, यदाह- 'पंचिंदि एणं भंते ! पंचिंदि एत्ति कालो के-
चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोपमसहस्सं साइरेगं' अथात्रापि पर्याप्तविशेषणमनुवर्त्यते तदा पर्याप्ता-
नाममीयां सागरोपमशतपृथक्त्तमुत्कृष्टा कायस्थितिः, तथा चोक्तम्- 'पंचिंदियपज्जत्त एणं भंते ! पंचिंदियपज्जत्त एत्ति काल-
ो केचिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोपमसयपुहुत्तं' ति, तस्मादिहाप्यसंख्येयवर्षसहस्रलक्षणाभेव काय-
स्थितिर्न योज्यते, किन्त्वपाकृत्य यथोक्तैव सा वाच्या, अन्ये तु विकलेन्द्रियेषु पञ्चेन्द्रियेषु च पर्याप्तविशेषणमनुवर्त्य सर्वत्र संख्येयवर्ष-

सहस्रलक्षणोभेव कायस्थितिं वर्णयन्ति, तदभिप्रायं तु यदि परं त एव जानन्तीति गार्थः ॥ २१६ ॥ एवमनन्तरं सामान्येन पञ्चेन्द्रियाणां सामान्येन पञ्चेन्द्रियेषु पुनः पुनरुत्पद्यमानानां कायस्थितिरुक्ता, साम्प्रतं तु संख्यातवर्षायुषां पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मरणाणां संख्यातासंख्यातवर्षायुष्केषु पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मरणाणां कायस्थितिमाह—

तिणि य पृष्ट्वा भणिया कोडिपुहुत्तं च होइ पुञ्चाणं । पंचिंदियतिरियनराणमेव उओसकायठिई ॥ २१७ ॥

इह तावत् पूर्वकोटिर्ययुष्कपञ्चेन्द्रियतिर्यक् पूर्वकोट्यायुष्केषु पञ्चेन्द्रियतिर्यक् पुनः पुनरुत्पद्यमान उत्कृष्टतः सप्त वाराः समुत्पद्यते, एवं च पूर्वकोटिपृथक्त्ववाच्यत्वेनहीमेप्रताः सप्त पूर्वकोटयो जाताः, अष्टम्यां तु वारायां यद्यसौ तिर्यक्षूत्पद्यते तदा नियमादसंख्येयवर्षायुष्केष्वेवैति प्रोक्तम्, तत्र चोत्कृष्टतस्त्रीणि पल्योपमान्यायुर्भवन्ति, एवं च पञ्चेन्द्रियतिरश्चामष्टभिर्भैरवस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वगधिकानि कायस्थितिः संपद्यते, एवं संख्येयवर्षायुषो मनुष्यस्याप्युत्कृष्टस्थितिषु संख्येयासंख्येयवर्षायुष्केषु जायमानस्य निरवशेषा भावना कार्येति गार्थः ॥ २१७ ॥ अथ पर्याप्तादीनां कायस्थितिमाह—

पञ्जत्तयसयल्लिंदियसहस्रसमभहियमुयहिनामाणं । दुगुणं च तसत्तिभवे ससविभागो मुहुत्ततो ॥ २१८ ॥

पर्याप्तस्य पर्याप्तेष्वेव पुनः पुनरुत्पद्यमानस्य कदाचिच्छब्धितः कदाचित् करणतस्तद्भावमपरित्यजतः सातिरेकं सागरोपमशत-पृथक्त्वमुत्कृष्टा कायस्थितिर्भवतीति वाक्यशेषः, उक्तं च— 'पञ्जत्तएणं भंते ! पञ्जत्तएणं कलओ केच्चिरं होइ ? गोयमा !

जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसतपुहुत्तं साइरेणं ' ति, ' यल्लिद्विय ' ति नि-परिपूर्णानि पंचापीन्द्रियाणि येषां ते सकलेन्द्रियाः, पंचेन्द्रिया इत्यर्थः, तेषामुदधिनामानि-सागरोपमानि तेषां सहस्रमभ्यधिकमुत्कृष्टा कायस्थितिर्भवति, एतच्च इतः प्रागेकान्तरितगाथायां निर्णीतमेव, यद्येवमिह पुनरपि किमित्यभिधानमिति चेत् सत्यं, किन्तु पूर्वं व्याख्यानद्वयं कृतं, तत्र प्राक् पर्याप्तविशेषणव्याख्यानपक्षे पर्याप्तविशेषणानां पंचेन्द्रियाणां कायस्थितिरुक्ता, अत्र तु निर्विशेषणानामिति विशेषः, प्राग् निर्विशेषणव्याख्यानपक्षस्त्वस्यानभिप्रेत इव लक्ष्यते, अन्ये तु पर्याप्तपंचेन्द्रियाणां सातिरेकं सागरोपमसहस्रं कायस्थितिरितीह व्याख्यानयति, तच्चायुक्तमेव, सातिरेकसागरोपमशतपृथक्प्रमाणाया एव कायस्थितेस्तेषां मये प्रतिपादितत्वात् पौनरुक्त्या-दिदोषप्रसङ्गाच्चेति, 'दुगुणं च ' ति भवे' ति द्विगुणं च सातिरेकसागरोपमसहस्रं त्रिसानां कायस्थितिः, द्विगुणितेन च संख्येयवर्षा-धिकसागरोपमसहस्रद्वयमवगन्तव्यम्, यदाह- ' तसकाइए णं भंते ! तसकाइएत्ति क ओ केळिचरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेज्जवासब्भहिंयाइं " ति, तदेवमभिहिता उत्कृष्टा कायस्थितिः, साम्प्रतं जघन्या-मभिधत्सुराह- ' सेसविभागो मुहुत्तंतो ' ति उत्कृष्टकायस्थितिपक्षाद्योऽसौ शेषः कायस्थितेरेव विभागपक्षः स चेह जघन्य-व स्थितिलक्षण एव विवक्षितो, जघन्यात्कृष्टयोरुक्तयोर्मध्यमस्य तदन्तरालरूपस्य सुखोभ्येयत्वात्, स च जघन्यकायस्थितिलक्षणो विभागो मुहुत्तान्तः सर्वत्र ज्ञातव्यः, येषु थेषु स्थानेषूत्कृष्टा स्थितिः पूर्वमुक्ता तेषु सर्वेषु जघन्याऽन्तर्मुहुत्तप्रमाणासौ मन्तव्येति भाव इति गाथार्थः ॥२१८॥ तदेवं प्रतिपादितो जघन्येतरभेदाभिन्नः कायस्थितिकाल एकैकजीवस्य, नानाजीवाश्रयस्तु कायस्थितिकालः आदावपि न प्रतिज्ञातो नानाजीवानां सदैव स्थितत्वेन तद्विचारस्य किलेहासम्भवादिति ॥ साम्प्रतं गुणविभागकालं विवक्षुराह-

मिच्छा अविरयसम्मा देसविरया पमत्तु इयरे य । नाणालीव पडुच्च उ सच्चवे कालं सजोगी य ॥ २१९ ॥

गुणा- मिथ्यात्वसांस्वाद-न-त्वमिश्रत्वाविरतिदेशविरत्यादयस्तेषां विभागेन-पार्थक्येन कालोऽभिधानीयः, ते गुणा निराश्रया न सम्भवन्ति अतस्तद्गतां मिथ्यादृष्ट्यादीनां काल उच्यते, तत्र मिथ्यादृष्टयस्तावभानाजीवान् 'पडुच्च' प्रतीत्य- आश्रित्य सर्व-कालमव्यवच्छिन्ना भवन्ति, तेषां नरकमनुष्यदेवगतिषु प्रायः प्रत्येकमसंख्येयानां तिर्यग्गतौ त्वनन्तानां सर्वदेवाव्यवच्छेदादिति, एवमविरतसंख्यगृष्ट्यादयो देशविरताः प्रमत्ता इतरे च-अप्रमत्ताः सयोगिकेवलिनश्च सर्वकालं भवन्ति, अविरतसंख्यगृष्टीनां देशविर-तानां च प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणानां प्रमत्तसंयतानां तु कोटिसहस्रपृथक्त्वमानानां अप्रमत्तयतीनां पुनः संख्यातानां सयोगिकेवलिनं च कोटिपृथक्त्वप्रमाणानां सर्वदेवाव्यवच्छेदेन प्राक् प्रतिपादितत्वादिति गार्थार्थः ॥ २१९ ॥ अब सास्वाद-न-संख्यगमिथ्यादृष्टीनां कालमानमाह--

पल्लासंखियभागो सासगामिस्सा य हुंति उक्कोसं । अविरहिया य जहण्णेण एकसमय मुहुत्ततो ॥ २२० ॥

सास्वाद-न-संख्यकत्वाः संख्यगमिथ्यादृष्टयश्च नानाजीवानाश्रित्य जघन्यतो यथासंख्यं समयमन्तमुहूर्त्तं च, उत्कृष्टतस्तु प्रत्येक-मुभयेऽपि क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रमाणं कालं यावदव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, परतोऽवश्यमन्तरसद्भावाद्, इदमुक्तं भवति-सास्वाद-न-संख्यगृष्टयो जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्तु क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवर्तिग्रदेशराशेः प्रतिसमयं ग्रदेशापहारेण यावान् कालो लगति, स चासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणो मन्तव्यः, एतावन्तं कालं यावदुत्कृष्टतश्चतमृष्वपि गतिगविरहिता-निरंतरं भूत्वा ततः परमवश्यं

व्यवाच्छित्तिमनुभवन्ति, एवं सम्यग्मिथ्यादृष्टीनामपि भावना कार्यो, नवरं जघन्यपदेऽमीषामन्तर्मुहूर्त्तमव्यवच्छेदो वक्तव्यः, अन्तर्मुहूर्त्तैऽसम्पूर्णै एषां तद्गुणाभावनियेधात्, सास्वादनसम्यग्दृष्टीनां तु समयादप्यूर्ध्वं तत्सम्भवादिति गार्थार्थः ॥ २२० ॥ तदेवं नानाजीवानां श्रित्य मिथ्यात्वसास्वादन्तत्वादीनामष्टानां गुणानां कालमानमुक्तम्, साम्प्रतं त्वमीषामेव गुणानामेकैकजीवमाश्रित्य तदभिधित्तुः सास्वादनमिश्रयोस्तावदाह-

णे जीविय एङ्गसमयाद् ज छावलिषा । मामिच्छादिद्वौ क्रोसं मुहूर्त्ततो ॥ २२१ ॥

‘सायणेगजीविय’ति एको जीवो यत्र क विशेषे एकजीविकः सास्वादनस्यैकजीविकः सास्वादनैकजीविकः काल उच्यत इति शेषः, कः पुनरसावित्याह-‘एङ्गसम जाव छावलिय’ति इदमुक्तं भवति-एकः सास्वादनो जीवः पूर्वं णस्थानकविचारनिर्दिष्टन्यायेन प्राप्तसास्वादनभावः कश्चित् समयमे वतिष्ठते, अन्यस्तु द्वौ समयौ अपरस्तु त्रीन् समयानेवं यावत् कोऽप्युत्कृष्टतः पडावलिकास्तद्भावे स्थित्वा तत ऊर्ध्वमवश्यं मिथ्यात्वमुपगच्छतीत्येवमेकस्य सास्वादनजीवस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु पडावलिक नः क गेऽभिहितः स्यादिति, सम्यग्मिथ्यादृष्टिस्त्वेकः ‘वरुहो’ति अपरं-जघन्यतः उत्कृष्टम्-उत्कर्षतश्च मुहूर्त्तान्तः-अन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, इदमत्र हृदयं-एकः सम्यग्मिथ्यादृष्टिजीवो गुणस्थानकवर्णितक्रमेण प्राप्तसम्यग्मिथ्यात्वः तद्भावे जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, जघन्यपदे तदेवान्तर्मुहूर्त्तं लघुतरं उत्कृष्टपदे तु बृहत्तरमिति विशेष इति गार्थार्थः ॥ २२१ ॥ अथ मिथ्यात्वकाल उच्यते, तत्र चानाद्यपर्यवसितादिभंगकचतुष्टयप्ररूपणा तावदवगन्तव्या, तद्यथा-

अनाद्यपर्यवसितमित्येको भंगः १, अनादिसपर्यवसितमिति द्वितीयः २ साद्यपर्यवसितमिति तृतीयः ३ सादिसपर्यवसितमिति चतुर्थः ४, एतेषु च तृतीयभंगं श्रुत्वा शेषेषु त्रिषु मिथ्यात्वमेकजीवमाश्रित्य सम्भवतीति दर्शयन्नाह—

मिच्छन्तमणार्ह्यं अपञ्जवसियं सपञ्जवसियं च । साइयसपञ्जवसियं मुहुत्त परियदृमदूषणं ॥२२॥

‘मिच्छन्तमणार्ह्यं अपञ्जवसियं’ ति मिथ्यात्वं-सम्यक्त्वावरकपुद्गलोदयापादितविपर्यस्तरुचिरूपं अभव्यलक्षण-स्यैकस्य जीवस्यानाद्यपर्यवसितस्वरूपे प्रथमभंगे भवतीत्यर्थः, अनादिकालात्तस्य तत्र सद्भावाद् आगामिकालेऽपि च तदभावासम्भवादिदिति भावः, ‘सपञ्जवसियं’ चेति अनादोत्पद्यनुवर्त्तमानं सम्बध्यते, ततश्चानादिसपर्यवसितमिति द्वितीयभंगके मिथ्यात्वमेकस्यानादिमिथ्यागृह्येभ्योजीवस्य प्राप्यत इत्यर्थः, अनादिकालात्तस्य तत्रापि सद्भावाद् आगामिकाले तु भव्यत्वन्यथाऽनुपपत्तरेवश्यं तत्र तत्पर्यवसानसम्भवाच्चेति, ‘साइयसपञ्जवसियं’ति इह कश्चिदनादिमिथ्यागृह्येभ्योजीवस्तथाभव्यत्वंपाकवशात् कदाचित् सम्यक्तं लब्ध्वा यदा केनापि कारणेन पुनरपि प्रतिपतितो मिथ्यात्वं गच्छति तदा तस्य तन्मिथ्यात्वं सादि भवति, सम्यक्त्वाभादनन्तरं तत्प्राप्तेः सादित्वादिति, प्राप्तसम्यक्त्वस्य च यः पुनरपि मिथ्यात्वोपगमः सोऽवश्यं सपर्यवसान एव भवति, उत्कृष्टतोऽप्यपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तयन्ते तस्यावश्यं मुक्तिप्राप्तेरित्यस्य सम्बन्धि मिथ्यात्वं सपर्यवसितमेव भवति, तदेवं प्रतिपतितसम्यग्गृहेभ्यस्य यन्मिथ्यात्वं तत् सादिसपर्यवसितमिति चतुर्थभंगे लभ्यत इत्युक्तं भवति, साद्यपर्यवसितमिति तृतीयभंगे तु मिथ्यात्वं न सम्भवत्येव, प्रतिपतितसम्यग्गृहेरेव मिथ्यात्वसादितायाः सम्भवात्तस्य चापार्द्धपुद्गलपरावर्त्त-

पर्यन्तेऽवश्यं सम्यक्तत्त्वभावेन मिथ्यात्वस्य नियमेन सपर्यवसितत्वादपर्यवसिततायाः सर्वथैव भवादिति प्ररूपणामात्रमेवैष भंगो-
ज्जेति, कियन्तं पुनः कालं सादिसपर्यवसितं मिथ्यात्वमवतिष्ठत इत्याशंक्याह- 'मुहुत्त परियट्टमद्धूणं' ति इह गाथाभंगम-
यादन्तःशब्दानिर्देशेऽपि 'भीमो भीमसेन' इत्यादिन्यायादेवं द्रष्टव्यम्- जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु देशोनमद्धूपुद्गलपरावर्त्त-
यावदेतत् सादिसपर्यवसितं मिथ्यात्वमवतिष्ठते, तथाहि-कश्चिदनादिमिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वं लब्ध्वा पुनरपि प्रतिपतितो मिथ्यात्व-
मुपसङ्गतस्तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनरपि सम्यक्त्वं लभत इति सादिसपर्यवसितमिथ्यात्वस्य जघन्यपदावस्थितिः, अपरस्तु
सम्यक्त्वं प्राप्य पुनर्मिथ्यात्वं गतोऽर्हदाशातनादिपापबहुलतयाऽपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तप्रमाणं कालं यावद्धवं परिभ्रम्य ततोऽवश्यं
सम्यक्त्वमवामोतीत्युत्कृष्टपदावस्थितिरिति गार्थार्थः ॥ २२२ ॥ तदेव नानाजीवाश्रयकालविचारोक्तानामष्टानां गुणानां मध्ये
मिथ्यात्वसास्वादनमिश्रलक्षणगुणत्रयस्यैकजीवाश्रयेऽपि कालविचारो निर्दिष्टः, इदानीमविरतसम्यग्दर्शनदेशविरतिसययोगित्व-
रूपस्य गुणत्रयस्य तमभिधित्सुराह-

तंती उयहिना साहीया हुंति अजयसम्माणं । देसजइसजोगीण य पुब्बाणं कोडिदेसूणा ॥ २२३ ॥

'यत म्यग्दृष्टिनाम्' अविरतसम्यग्दृष्टीनां मध्ये एकमविरतसम्यग्दृष्टिजीवमाश्रित्य त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि
साधिकान्युत्कृष्टा स्थितिर्भवति, तथाहि-कश्चिदितः (ग्रन्थाग्रम् ५०००) स्थानादुत्कृष्टस्थितिष्वनुत्तरविमानेषूत्पन्नः
तत्र चाविरतसम्यग्दृष्टित्वेन त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि स्थितः, ततश्चतुष्पाञ्चाप्यायातो यावदद्यापि विरतिं न लभते तावत्तद्भा-

वेनैव स्थित इति, एवमेकस्याविरतसम्यग्दृष्टेरुत्कृष्टतः साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपसप्रमाणः कालोऽवस्थितिः सिद्धा भवति, अत्राह—कश्चिन्नतु विजयादिविमानेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यविरतसम्यग्दृष्टित्वेन स्थित्वा योऽत्रायतोऽपि विरतिं न प्रतिपद्यते किन्तु तद्भावेनैव स्थित्वा पर्यन्ते द्वादशोद्वलेकं समुत्पद्यते तस्य निर्दिष्टादिना क्रमेण पंचपंचाशत्सागरोपमादिकोऽपि कालः सम्भाव्यते, तत् कथमेतावानेवोक्तः, सत्यम्, किन्त्वनेन क्रमेण सन्ततमविरतसम्यग्दृष्टित्वमेव किं न भवति अन्यद्वा किंचित् कारणमिति बहुश्रुता एव विदन्तीति । ‘देसजइसजोगीण ये’ त्यादि, ‘देशविरतः’ सयोगी तु ‘सयोगिकेवली, अनयोर्द्वयोरप्येकजीवाश्रयेण प्रत्येकमुत्कृष्टतो देशोनपूर्वकोटिः स्थितिकालो भवति, गर्भस्थो हि किल सातिरेकान् नव मासान् गमयति, जातोऽपि चाष्टौ वर्षाणि यावद् विरतेरनहो भवति, तत ऊर्ध्वं देशविरतिं प्रतिपद्य सर्वविरतिप्रतिपत्त्या केवलज्ञानं चोत्पाद्य यौ देशविरतसयोगिकेवलिनौ प्रत्येकं पूर्वकोटिं जीवतस्तयोरुक्तस्वरूपेण किंचिदननववर्षलक्षणेन देशेन न्यूनः पूर्वकोटिस्वरूपोऽयमुत्कृष्टोऽवस्थितिकालः पृथगवगन्तव्य इति गार्थः ॥ २२३ ॥ अथैवमेवाविरतदेशविरतसयोगिकेवलिनो जघन्यकालं पूर्वमनुक्तानां तु गुणानां जघन्यतरमेदमिन्नं च कालमभिधत्सुराह—

एएसिं च जहण्णं खवगाण अजोगि खीणमोहाणं । नाणा जीवे एगं परापरठिई सुहुत्तंतो ॥ २२४ ॥

‘एएसिं च जहण्णं’ति चकारो भिन्नक्रमे उपरिष्ठाद् योक्ष्यते, एतेषामनन्तरगाथोक्तानामविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतिसयोगिकेवलिनो प्रत्येकं जघन्यं कालमाश्रित्य ‘सुहुत्तंतो’चि अन्तर्मुहूर्त्तमवगन्तव्यमिति पर्यन्ते सम्बन्धः, तथाहि-अनादि-

मिथ्यादृष्ट्यादिः श्रद्धाविरतसम्यग्दृष्टित्वं प्रतिप न्तं हृत्तात् पुनरपि मिथ्यात्वं इत्ये विरतसम्यग्दृष्टेर्जघन्योऽन्तर्मुहूर्त्त-
मवास्थितिकालः, अविरतादिश्च काश्चिददाऽन्तर्मुहूर्त्तमेकं देशविरतिं प्रतिपद्य पुनरप्यविरतादित्वमेवाभ्युपगच्छति तदा देशविरतेरपि
जघन्यकालसिद्धिः, अन्तर्कृत्केवलिनश्च सयोगिकेवलित्वमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, ततः परमयोगित्वं प्रतिपद्य निर्वानप्राप्तेरिति,
तदेवं नानाजीवाश्रितकालविचारोक्तगुणाष्टकस्य मध्ये मिथ्यादृष्टिसास्वादनमिथाविरतदेशविरतित्वसयोगित्वरूपाणां पण्णां
गुणानामेकजीवाश्रयोऽपि जघन्यतरभेदभिन्नोऽभिहितः कः, प्रमत्ताप्रमत्तगुणद्वयस्य तूपरिष्टादेप वक्ष्यते, साम्प्रतं
पूर्वमनुक्तानां क्षपकश्रेणिगतापूर्वकरणादिगुणः न ली श्रितमेकजीवाश्रितं च जघन्यतरभेदभिन्नं कालमाह—
अजोगी खीणमोहाणं 'ति मोहनीयं कर्म क्षपयन्तीति क्षपकास्ते चापूर्वकरणानिष्टचित्तिबादरसूक्ष्मसम्परायलक्षणाः क्षपक-
श्रेण्यन्तर्गतास्त्रयो मन्तव्या, अपूर्वकरणोऽपि हि यद्यपि मोहनीयं न क्षपयति तथापि तत्क्षपणार्हत्वाद्राज्याहकुमारो राजवत्
क्षपक उच्यते, श्रैषां त्रयाणां क्षाणां तथाऽयोगिकेवलिनं सर्वथा क्षीणमोहानां च नानाजीवानां श्रित्य एकजीवं च प्रतीत्य परा-
उत्कृष्टा अपरा जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, क्षपकश्रेणिर्हि सर्वाप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, अतस्तदन्तर्गतानामपूर्वकरणादीनां
क्षीणमोहान्तानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तप्रमा स्थितिः सुखावबोधैव, अन्तर्मुहूर्त्तस्य बहुभेदत्वादिति, नानाजीवाश्रयपक्षे-
ऽपि निरन्तरं क्ष श्रेणिरन्तर्मुहूर्त्तमेव लभ्यते, परतोऽवश्यमन्तरस्य सम्भवाद्, अतस्तदन्तर्गुत्तयोऽपूर्वकरादयोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव
भवन्ति, अयोगिकेवलिनस्तु शैलेश्यवस्थायां इस्वपंचाक्षरोद्गिरणमात्रकालमेव भवन्ति, शैलेश्यवस्थाऽपि च निरन्तरं भवन्त्यपि
अन्तर्मुहूर्त्तात् परं न भवत्येव, तस्मादेतेऽप्येकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेव भवन्तीति गा धेः॥२२४॥

अथ प्रमत्ताग्रमत्तानामेकजीवाश्रितं उपशमकोपशान्तानां त्वेकजीवाश्रितं नानाजीवाश्रितं च प्रागनुक्तं जघन्यतरभेदभिन्नं कालमभि-
धित्सुराह—

एगं पमत्त इयरे उभए उवसामगा य उवसंता । एगं समयं जह्मं भिन्नमुहुत्तं च उक्कोसं ॥ २२५ ॥

‘पमत्त’ त्ति प्रमत्तसंयताः इतरे च अग्रमत्तसंयताः ‘एगं’ ति एकैकं जीवमाश्रित्य जघन्यत एकं समयं भवन्ति, तदनन्तर-
मरणभावेनाविरतत्वोपगमादिति, उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहुत्तं भवति, परतः प्रमत्तस्याग्रमत्तत्वादिभावान् मरणाद्वा, अग्रमत्तस्य तु प्रमत्त-
तादिसम्भवात् कालकरणादिति, मोहनीयं कर्मोपशमयन्तीत्युपशमका-उपशमश्रेण्यन्तर्गताः, अपूर्वकरणानिष्ठतिबादरस्रक्षमसम्परायाख्या
इत्यर्थः, अपूर्वकरणो यद्यपि मोहनीयं कर्म न किञ्चिदुपशमयति तथापि पूर्ववत्तदहत्वादुपशमक उच्यते, उपशान्ताः—सर्वथैवोप-
शान्तमोहनीयकर्मणः, उपशान्तमोहच्छगस्थवीतरागा इत्यर्थः, एते सर्वेऽपि च ‘उभए’ त्ति उभयपक्षेऽपि एकजीवाश्रितपक्षे नाना-
जीवाश्रितपक्षे चेत्यर्थः, किमित्याह—जघन्यतः समयं भवन्ति, तदनन्तरं मृत्वाऽनुत्तरविमानेषूपत्तिस्मभवेनाविरतत्वप्राप्तेः, उत्कृष्टतस्त्व-
न्तर्मुहुत्तं भवति, परतो गुणस्थानकान्तरगमनात् कालकरणादिति गार्थः ॥ २२५ ॥ तदेवं सामान्येन चतुर्दशानामपि गुणस्थान-
कानामेकजीवाश्रितो नानाजीवाश्रितश्च जघन्यतरभेदभिन्नोऽप्युक्तः कालः, साम्प्रतं तु केषांचिद् गुणस्थानकानां विशषतो नरकादि-
गतिषु तमभिधातुकामः ग्राह—

मिच्छा भवट्ठिईया सम्मं देसूणमेव उक्कोसं । अंतोमुहुत्तमवरा नरएसु समा य देवेसु ॥ २२६ ॥

मिथ्यादृष्टयो भवस्थितिका नरकेषु भवन्तीति सम्वन्धः, इदमु भवति-मिथ्यादृष्टिनारकाणां सर्वास्वपि नरकपृथ्वीषु यथा-
स्वं भवस्थितिं यावन्मिथ्यात्वं भवति, ये ह्यतः स्थानान्मिथ्यात्वा अनुगता एव रत्नप्रभादिकास्वधःसप्तमीपर्यन्तासु पृथ्वीपूतपद्मन्ते
तत्र गताश्च सम्यक्त्वं न लभन्ते तेषामुत्कृष्टतः सागरोपमादिकं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमपर्यन्तमात्मीयात्मीयां भवस्थितिं यावन्मिथ्यात्वं
भवतीति सुबोधम्, एवं 'सम्मं देसूणमेव उक्को' ति सम्यक्त्वमप्युत्कृष्टकालमाश्रित्य एवमेव सागरोपमादिभवस्थितिप्रमाणं वक्त-
व्यम्, केवलं देशानां, कासुचिन्नरकपृथिवीषु भवस्थितेर्देशोनता वक्तव्येत्यर्थः, यासु हि नरकपृथ्वीषु सम्यक्त्वयुक्तस्योत्पत्तिः पूर्वं निधिद्धा
तासु मिथ्यात्वसमनुगतः समुत्पन्नोऽपर्याप्तः सम्यक्त्वं न लभते, किंतु पर्य एव तद तेति, अतोऽपर्याप्तकालेन न्यूनता भवस्थिते-
र्द्रष्टव्या, सप्तमनरकपृथिव्यामप्यष्टाविंशतिसत्कर्मादिः कोऽपि पर्याप्तावस्थायां सम्यक्त्वं लभते, किन्तु दूर्तनाकालेऽ-
न्तर्मुहूर्तशेषे स्वायुष्यवश्यमेव तदसौ परित्यजति, तिर्यक्ष्वेव तत उत्पादात् तेषु च सम्यक्त्वस्योत्पत्तिनिषेधात्, तस्मात्तस्यां
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा सम्यक्त्वस्य भवस्थितिः किंचिद्बृहत्तरेण देशेन न्यूना द्रष्टव्येति विशेषः, या पुनर्नरक-
पृथिवीषु सम्यक्त्वान्वितोऽप्युत्पद्यते उद्वर्त्तते च तासु सम्यक्त्वस्यापि यथास्वमुत्कृष्टा भवस्थितिः सम्पूर्णाऽपि द्रष्टव्या, तदेवं
मिथ्यात्वस्य सम्यक्त्वस्य चोक्तो नरकगतावुत्कृष्टः कालः, अथ तयोरेव जघन्यं तमभिधित्सुराह—' अंतोमुहुत्तमवर' ति
सर्वास्वपि नरकपृथ्वीषु मिथ्यात्वस्य सम्यक्त्वस्य चापरा-जघन्या स्थितिः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तमेव भवति, तथाहि-सम्बग्दृष्टिनारकः
कश्चित् प्रतिपत्त्य मिथ्यात्वं गतस्तत्र चान्तर्मुहूर्तं स्थित्वा पुनः सम्यक्त्वमवामोतीत्येवं मिथ्यात्वस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त-
प्रमाणा स्थितिः, योऽपि पूर्वभावाद् गृहीतमिथ्यात्वो नरकेषुत्पद्यतेऽन्तर्मुहूर्तान्वय परं सम्यक्त्वं लभते तस्यापि नारकस्येयमवा-

प्यते, 'नरकगतिमाश्रित्य तन्मिथ्यात्वस्याप्यन्तर्मुहूर्तस्थितिकत्वादिति, यस्तु मिथ्यादृष्टिर्नरकः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यान्तर्मुहूर्तत्वं पुनर-
पि मिथ्यात्वमुपगच्छति तमाश्रित्य सम्यक्त्वस्यापि जघन्या अन्तर्मुहूर्तप्रमाणा स्थितिलभ्यत इति, 'समा य देवसु', चि
भवनपत्यादिषु देवेषु पुनर्मिथ्यात्वसम्यक्त्वयोरुत्कृष्टस्थित्या सह भवस्थितिः समैव भवति, न तु देशोनेति भावः, तथाहि-भवन-
पत्यादिषु नवमग्रेवैकनिवासिपर्यन्तेषु देवेषूपत्तेः प्रभृति मरणान्तं यावन्मिथ्यात्वयुक्ता देवाः सम्भवन्त्येव, अत एतेषां या यस्य
देवस्यात्मीया उत्कृष्टा एकत्रिशत्सागरोपमपर्यन्ता भवस्थितिः सा उत्कृष्टमिथ्यात्वस्थित्या सह समा भवतीति प्रतीतमेव, अनुत्त-
रविमानेषु तु मिथ्यादृष्टिः सर्वैव न सम्भवतीति, येऽपि भवनपत्यादिष्वनुत्तरविमाननिवासान्तेषु देवेषूपत्तिसमयादारभ्य मरणकालं
यावत् सम्यक्त्वसहिताः सुराः प्राप्यन्ते, तेषामपि या यस्यात्मीया उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमावसाना भवस्थितिः सा उत्कृष्ट-
सम्यक्त्वस्थित्या समा भवतीत्यपि विदितमेवेति, आह-ननु वैमानिकदेवानामुत्पत्तेः प्रभृति सम्यक्त्वसम्पन्नता युक्तैव, पूर्वभावाद्
गृहीतसम्यक्त्वस्य तेषूपत्तेः, भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु तु सा कथं?, प्राग्भविकसम्यक्त्वान्वितस्य तेषूपत्तेरभावात्, 'सम्मादिह्री
जीवो विमाणवज्जं न बंधए आउ' मित्यादिवचनादिति, तादृग्विकसम्यक्त्वलाभापेक्षया तेष्वप्यसौ भविष्यतीति चेन्नैतदेवम्, अपर्या-
प्तावस्थायां सम्यक्त्वलाभासम्भवादत्रापि तत्कालस्वरूपेण देशेन भवस्थितेर्न्यूनाताप्रसंगात्, सत्यमुक्तं, किन्तु कामग्रान्धिक-
मतेनैव सम्यक्त्वसहितो भवनपत्यादिषु नोत्पद्यते, सैद्धान्तिकाभिप्रायेण तु विराधितश्रामण्यादिः कश्चित् सम्यक्त्वयुक्तोऽपि तेषु
जायते, तदेव चेह विवक्षिमित्यदोष इति गार्थार्थः ॥ २२६ ॥ तदेवं नरकगतिदेवगत्योर्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं मिथ्यात्वसम्यक्त्वगुण-

जीवसमासे
हमीवृत्तौ
कालद्वारे

मिच्छं कं ठिई उक्को भवट्टिई य म्मा । तिरियनरेगिंदियमाहए एवं विभइयत्वा ॥ २२७ ॥
 'तिरियनर'त्ति सामान्येन तिर्यग्गतिवर्तिनां तिरश्चां मनुष्यगतिचारिणां मनुष्याणां च 'मिच्छा' 'ति मिथ्यादृशां सम्ब-
 न्धिनो मिथ्यात्वस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्युपस्कारः, कियान् पुनः स इत्याह-' अयडिई उक्कोस 'त्ति यावती स न्येन
 तिरश्चां मनुष्याणां च प्रत्येकमुत्कृष्टा कायस्थितिरु । तावानेन मिथ्यादृष्टितिर्यङ्मनुष्याणां सम्बन्धिनो मिथ्यात्वस्याप्युत्कृष्टः
 स्थितिकाल इत्यर्थः, इदमुक्तं भवति- न्येन तिरश्चां तावदमङ्गयेयाः पुद्गलपरावर्ताः कायस्थितिरुत्कृष्टाऽत्रैव ग्रन्थे प्र मिहिता,
 यदा च मिथ्यादृष्टिस्तिर्यक्षूतपन्नस्त त्वमु न ल्कृष्टत एतावन्तं कालमास्ते तदा तत्सम्बन्धिनो मिथ्यात्वस्याप्येवोऽसङ्ख्येय-
 पुद्गलपरावर्तस्वरूप उत्कृष्टः स्थितिक : सिद्धो भवति, मनुष्याण पि सामान्येनाष्ट भवेषु पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकं पल्योपम-
 त्रयमुत्कृष्टा कायस्थितिरभिहिता, अतो मिथ्यादृष्टेरुत्कृष्टतो मनुष्येष्वप्यविच्छेदेनैतावन्तं कालं आस्यतस्तत्सम्बन्धिनो मिथ्यात्व-
 स्यायमुत्कृष्टः स्थितिकालो युक्ति एव भवति । तदेवं भावितस्तिर्यङ्म व्यगतिद्वये मिथ्यात्वस्योत्कृष्टः स्थितिकालोऽथ सम् त्व-
 स्यैव भाव्यते-तत्रैषां तिरश्चां मनुष्याणां च ' म्माणं ' ति सम्यग्दृशां सम्बन्धिनः सम्यक् योत्कृष्टः स्थि कालो भवतीत्य-
 त्वाप्युपस्कारः, कियान् पुनः स इत्याह-' भवट्टिइय 'त्ति ' उक्को ' ति एतदिहापि योज्यते, ततश्च यावती तिरश्चां म व्याणां
 च प्रत्येक ल्कृष्टा भवस्थिति । तावानेन सम्यग्दृष्टितिर्यङ्मनुष्याणां बन्धिनः सम्यक्तस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्यर्थः,
 इदमत्र हृदयं-तिरश्चां मनुष्य ि च प्रत्येकमुत् कृष्टा भवस्थितिः पल्योपमत्रयलक्षणा प्रागभिहिता, यदा च कर्मभूमिजमनुष्यः प्राग-

संख्येयवर्षायुस्तिर्यक्षु बद्धायुष्कः पश्चाद्दर्शनसप्तकं क्षपयित्वा क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा देवकुरुतरकुर्वोदिवर्त्तिषु त्रिपल्योपमायुष्केषु तिर्यक्षूत्पद्यते तदा तस्य क्षायिकसम्यग्दृष्टितिर्यक्सम्बन्धिनः सम्यक्तवस्य पल्योपमत्रयलक्षणेत्कृष्टभवंस्थितिप्रमाण उत्कृष्टः स्थितिकालः सिद्धो भवति, यदा तु स एव कर्मभूमिजमनुष्यः पूर्वमसंख्येयवर्षायुष्कमनुष्येषु च बद्धायुष्कः पश्चात् क्षायिकसम्यग्गतं प्राप्य देवकुर्वोदिवर्त्तिषु त्रिपल्योपमस्थितिषु मनुष्येषूत्पद्यते तदा तस्य क्षायिकसम्यग्दृष्टिमनुष्यसम्बन्धिनोऽपि सम्यक्तवस्यायमुत्कृष्ट-भवस्थितिप्रमाण उत्कृष्टः स्थितिकालः सम्पद्यत इति, क्षायोपशमिकसम्यक्तत्वं तु प्रतीत्य न प्राप्यते, तद्धि पारभाविकमसंख्येयवर्षा-युषां न लभ्यते, तद्युक्तस्य वैमानिकेवैवोत्पादात्, तान्नाविकं तु पर्याप्तावस्थायामेव भवति, नत्वपर्याप्तिकाले, तथा च सति भवस्थिति-कालो देशेन एव स्यात्, न सम्पूर्णे इति । आह-कश्चित् ननु भवत्वेवं, किन्तु तिरश्चां तावत् क्षपकश्रेण्यारम्भस्य निषेधात्तत्सम्यक्तव-स्थितिकालस्य भवस्थितिकालसमानताऽस्तु, मनुष्यस्तु यदा कर्मभूमिजावस्थायां प्रागेव क्षायिकसम्यक्तत्वं प्राप्य त्रिपल्योपमस्थितिषु मनुष्येवैव जायत इति भवताऽप्युक्तम्, तदाऽवस्थाद्वयस्य समानत्वान्मनुष्यसम्यक्तवस्थितिकालस्य प्रागभविकेन सम्यक्त्वलाभकालेन भवस्थितिकालात् सातिरेकता भवन्ती केन वार्यत इति, सत्यं, न कोऽपि निवारयिता, केवलं स्वल्पत्वेन सूत्रकृता तदिह न विवक्षितं, उपलक्षणव्याख्यानास्तु स्वयमेवैतद्भवस्थितेरिह सातिरेकत्वं द्रष्टव्यम्, जघन्या च मिथ्यात्वसम्यक्तवस्थितिरिह प्रागु-क्तानुसारेण स्वयमेव बोद्धव्येति तदेवं मनुष्यगतौ मिथ्यात्वसम्यक्तवयोः प्रोक्तः स्थितिकालः, तिर्यग्गतावप्ययमभिहितः सामान्येन नत्वेकोन्द्रियादिभेदतः अत एकेन्द्रियादीनां तमतिदिशन्नाह—‘एगिंदियमाइएसु’ इत्यादि, एकेन्द्रियादिष्वदिशब्दाद् द्वीन्द्रियादि-परिग्रहः, एवमुक्तानुसारेण सम्भवन्मिथ्यात्वविदुगुणानां स्थितिर्विभजनीया, स्वयमेवाभ्यूह्य ज्ञातव्या, इह तु साक्षान्नोच्यते,

ग्रन्थगहनताभयात्, तथाविधोपयोगाभावाच्चेति गार्थार्थः ॥ २२७ ॥ तदेवं विशेषचिन्ता पि मिथ्यात्वसम्यक्त्वगुणयोरभिहितो गतिचतुष्टयेऽपि स्थितिकालः, सास्प्रतं पुनर्मनुष्यगतवेव सास्वादनमिश्रगुणयोर्नानाजीवानेकजीवं चाश्रित्य तमभिधित्सुराह—

सायणमिर णं नाणाजीवे पडुच्च मणुएसु । अंतोमुहुत्त कोसकालमवरं जहुदि ॥ २२८ ॥

सास्वादनसम्यग्दृष्टीनां सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां च मनुष्येषु नानाजीवानाश्रित्य उत्कृष्टकालं च प्रतिपादयितव्यं प्रतीत्यान्त-
र्मुहूर्तं यावदवस्थितिः, इदमुक्तं भवति—सास्वादना मिश्राश्च मनुष्येषु नानाजीवानाश्रित्य निरन्तरं भवन्त उत्कृष्टतः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तमेव
भवन्ति, न परतः, परतोऽवश्यमन्तरस्य सद्भावादिति, आह शिष्यो—यदि नाना जीवानाश्रित्येयमुत्कृष्टा भवस्थितिस्तीह जघन्या किं-
प्रमाणेति कथ्यतां? तथैकजीवं समाश्रित्योत्कृष्टा जघन्या च किमाना सेत्यपि चोपघतामित्यत्राह—‘अवरं जहुदिष्टं’ ति अवर-
म्—अन्यदुक्तशेषं नाना जीवानाश्रित्य जघन्यस्थितेर्मानं एकजीवाश्रितायास्तु जघन्याया उत्कृष्टायाश्च तस्याः प्रमाणं यथोद्दिष्टं विज्ञे-
यम् ‘य’ येन प्रकारेणाविशेषितगतचतुष्टयाश्रिते औधिकविचारे सास्वादनमिश्राणामेतत्स्थितिप्रमाणं “पह्लासंखियभागो
सासण मिस्सा य हुंती” त्यादिना ग्रन्थेन प्रागुद्दिष्टं-कथितं तथैवहापि वाच्यमित्यर्थः, इदमुक्तं भवति—अविशेषितगतचतुष्टयाश्रित-
सामान्यविचारे सास्वादनमिश्राणां नानाजीवानाश्रित्य प्रत्येकमुत्कृष्टतः पल्योपम येयभागप्रमाणोज्ज्वल्यतिकालः प्रागभिहि-
तः, अत्र त्वेकमेव मनुष्यगतिमाश्रित्य विशेषतोऽस्मीपि सा चिन्त्यमानोऽन्तर्मुहूर्तमान एव निर्दिष्ट इति विशेषः, शेषं त्ववस्थिति-
कालमानमस्मीपां प्रागुद्दिष्टमेवेहापि मन्तव्यम्, तच्चेदम्—सास्वादनानां नानाजीवान् प्रतीत्य जघन्यतः समयः, सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां

त्वन्तमुहूर्तं, एकजीवं त्वाश्रित्य सास्वादनां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु षडवलिकाः, मिश्राणां जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तमुहूर्तमेवेति गार्थार्थः ॥ २२८ ॥ तदेवं मिथ्यात्वसास्वादन्त्वभिभ्रत्वादिगुणानां मार्गणाद्वारेषु मध्ये गतिद्वारेऽपि दिक्प्रदर्शनाथं दर्शितोऽवस्थितिकालः, ततोऽनया दिशा शेषेष्वपीन्द्रियादिद्वारेष्वमीषां गुणानां स्वबुद्ध्यैवावस्थितिकालोऽभ्यूहः, साम्प्रतं गुणकालाभिधानप्रस्तावाधोगेवदसंज्ञित्वादोनामपि गुणानां तमभिधित्सुराह—

काओगऽणंतकालं वाससहस्रा उराल बावीसं । समयतिगं कम्मइओ सेसा जोगा मुहुसंतो ॥ २२९ ॥

‘काओगऽणंतकालं’ ति चीयत इति कायः-शरीरं युज्यते- सम्बध्यते कर्मदिभिः सह जीवोऽनेनेति योगः कायश्चासौ योगश्च काययोगस्तत्रैव च केवलं वर्तमानो जन्तुरनन्तकालमवतिष्ठते, स च जन्तुरत्रैकेन्द्रिय इति प्रतिपत्तव्यम्, तस्य हि प्रागसंख्ये-यपुद्गलपरावर्त्तलक्षणोऽनन्तः कालः कायस्थितौ निर्दिष्टः, एतावन्तं च कालमसौ केवले काययोग एव वर्तते, एकैन्द्रियाणां वाङ्मनो-योगयोरभावादित्युत्कृष्टतः काययोगस्यानन्तोऽवस्थितिकाल इति, अथ काययोगस्यैव विशेषतोऽवस्थितिकालमाह- ‘वाससह-स्रा उराल बावीस’ ति औदारिककाययोगो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि खरबादरपृथ्वीकायिकस्यैत्कृष्टतः प्राप्यते, आह- नन्वयमौ-दारिककाययोगस्य किं नाना भवानाश्रित्यावस्थितिकाल उच्यते आहोस्विदेकमेव भवं?, यद्याद्यः पक्षस्तर्हि प्रतिभवं निरन्तरमृजुगत्यो-त्पद्यमानस्यैकेन्द्रयादेरुत्कृष्टतोऽसंख्येयमपि कालमौदारिककाययोगः समये निर्दिश्यते, किमित्येतावानेवोक्तः, अथ द्वितीयः पक्षस्तर्ह्य-संख्येयवर्षाधुपामेकस्मिन्नपि भवे त्रीणि पत्योपमान्युत्कृष्टत औदारिककाययोगो लभ्यते, किमिति द्वाविंशतिर्वर्षसहस्रमान-

एवोक्तः?, सत्यं, द्वितीय एव पक्षोऽत्राश्रितः, ततः केवलं य एव वाङ्मनोयोगरहितः केवल औदारिककाययोगस्तस्यैवावस्थितिकालाश्चि-
न्तयितुमत्राभिप्रेतः, एवंभूतश्चासंख्येयवर्षायुषां न प्राप्यते, वाङ्मनोयोगयोरपि तेषां सद्भावाद्, एकेन्द्रियाणां तु केवल एवासौ लभ्यते,
तस्य चैकभविकस्योत्कृष्टा द्वाविंशतिवर्षसहस्रमान एवावस्थितिकालो भवतीत्यलं विस्तरेण । ' मयतिंग इगो ' ति
कर्मणकाययोगः केवलो भवान्तराल एव लभ्यते, नान्यत्र, तत्र च पूर्वप्रतिपादितचतुःसामयिकविग्रहे त्रीन् समयानुत्कृष्टतोऽसौ
प्राप्यते, पंचसामायिकस्तु विग्रहः स्वल्पजीवभावित्वेनेह न विवक्षित इति, आह विनेयः-ननु तैजसकाययोगः कर्मणात् पृथक् केवलः
कदाचिदपि न लभ्यते, अतः मणकाययोगावस्थितिकालप्रतिपादनैव तैजसस्यासौ प्रतिपादित एवेत्यवगच्छामः, शेषोस्तु
वैक्रियाहारककाययोगयोः वाङ्मनोयोगयोश्चावस्थितिकालः प्रतिपाद्यतामित्याशंक्याह- 'सैसा जोगा मुहुत्तंतो' ति उक्तशेषा योगा
वैक्रियाहारकवाङ्मनोयोगलक्षणा प्रत्येकमुत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवन्ति, तथाहि-य एव वाङ्मनोयोगरहितः केवलो वैक्रियकाय-
योगस्तस्यैवेह स्थितिकालोऽभिधित्सतः, केवलश्चायं वैक्रियलब्धिमतां वायूनामेव लभ्यते, न देवादीनाम्, तेषां वाङ्मनोयोगयो-
रपि सद्भावाद्, वायूनां चोत्कृष्टतोऽपि वैक्रियक योगोऽन्तर्मुहूर्त्तमेवावतिष्ठते, आहारककाययोगस्य चतुर्दशपूर्वविदो विहायान्यत्र
सम्भव एव नास्ति, स च तेषामन्तर्मुहूर्त्तात् परं न तिष्ठतीति प्रतीतेरिव, वाग्योगमनोयोगावपि प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवतः, अयं
च योगानामुत्कृष्टोऽवस्थितिकालः प्रोक्तः, जघन्यतस्तु स्वयमेव काययोगवाग्योगमनोयोगानां प्रत्यवसेयः, स चायं-सामान्येन काय-
योगस्य विशेषत औदारिकाहारककाययोगयोश्च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तं जघन्योऽवस्थितिकालः, वैक्रियकर्मणकाययोगवाग्योगमनो-
योगानां प्रत्येकं प्रत्येकं जघन्यतः समय एवेति गाथार्थः ॥ २२९ ॥ अथ वेदादिगुणावस्थितिकालमाह-

देवी पणपणञ्ज इत्थितं पल्लसयपुहुतं तु । पुरेसत्त सणिणत्तं च सयपुहुत्तं च उयहीणं ॥ २३० ॥

इह वेदस्यैकमविकी नानाभवाश्रया च स्थितिरुच्यते; तत्रैकमविकीं स्थितिमाश्रित्याह- 'देवी पणपणञ्ज इत्थितं' ति पंच-
पंचाशत्पल्योपमायुषो द्वितीयकल्पापरिगृहीतदेव्या एकं भवमाश्रित्योत्कृष्टतः पंचपंचाशदेव पल्योपमानि स्त्रीत्वं प्राप्यत
इति शेषः; अथ स्त्रीवेदस्यैव नानामविकीपुत्कृष्टां स्थितिमाह- 'पल्लसय'ति पल्योपमशतं तथा 'पुहुत्त'ति, पूर्वकोटी-
प्रथत्तवं च नानाभवेषु निरन्तरमुत्कृष्टतः स्त्रीत्वं प्राप्यत इतीहाप्युपस्कारः; इह च निरन्तरस्त्रीवेदस्थितिविषये सिद्धान्ते पंचादेशा-
न्तराण्यभिहितानि, तद्यथा- इत्थीवैणं भंते ! इत्थीवैणं कालो केच्चिरं होइ ? गोयमा ! एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं
उक्कोसेणं दसुत्तरपलिओवमसयं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहिंयं ति, १ एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं अट्टारसपलिओव-
माइं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहिंयाइंति २, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं चोइस पलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भ-
हिंयाइंति ३, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं पलिओवमसयं पुव्वकोडिमब्भहिंयंति ४, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं
एकं समयं उक्कोसेणं पलिओवमपुहुत्तं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहिंयंति ५, इह च प्रथमे 'आदेशान्तरे' इयं भावना-काचिद्योपिदुपशम-
श्रण्यां वेदत्रयोपशमेनोवेदकत्वमनुभूय प्रतिपतन्ती स्त्रीवेदोदयप्रथमसमय एव कालं कृत्वा देवेषूपद्यते, तत्र च तस्याः पुंस्त्व-
मेव भवतीति एवं जघन्यतः समयः, यदा तु कश्चिज्जीवः पूर्वकोट्यायुष्कासु नारीतिरश्रीषु कांश्चिद् भवान् ईशानदेवलोकं चोत्कृष्टायु-
ष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु भवद्भयं निरन्तरमुपजायते तदा पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकं दशोत्तरपल्योपमशतं स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भव-

ति, आह- यदि देवकुरुत्तर्कुर्वादिषु पल्योपमत्रयस्थितिकासु स्त्रीषूत्पद्यते तदाऽधिकाऽप्यस्य स्थितिर्वाप्यते, किमित्येतावत्ये-
वोच्यते ?, सत्यं, किन्तु देवेभ्यस्तावदसंख्येयवर्षायुष्केषु नोत्पद्यते, असंख्येयवर्षायुष्कापि योषिदुत्कृष्टायुष्कासु देवीषु नोत्पद्यते,
अतो यथोक्तैव स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भवति, एवमन्येष्वपि चतुर्वेदशान्तेषु भावना कार्या, नवरं द्वितीये आदेशान्तरे ईशान-
देवलोकपरिगृहीतास्वेव नवपल्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कासु देवीषु वारद्वयं समुत्पादनीयः, शेषं सर्वं तथैव, तृतीये तु सौधर्मदेवलो-
कपरिगृहीतास्वेव सप्तपल्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कास्वमरीषु वारद्वयमुत्पादनीयः, चतुर्थे त्वादेशे सौधर्मदेवलोक एवापरिगृहीतासु
पञ्चाशत्पल्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कासु सुरसुन्दरीषु वारद्वयं नेतव्यः, पञ्चमे त्वादेशान्तरे देवाकुर्वीदिषूत्पद्यमानस्य जन्तोः पूर्वकोटी-
पृथक्त्वाधिकपल्योपमपृथक्त्वलक्षणा स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भावनीया, एतानि च पञ्चाप्यादेशान्तराण्यस्मादृशां छद्मस्थानां प्रमाणानि,
केवलानां त्वेकमेव किञ्चित् प्रमाणं, सूत्रकोरेण त्विह ग्रन्थ एकमेव चतुर्थमादेशान्तरमभिहितं, न शेषाणि, ग्रन्थविस्तरभयादिकार-
णादित्यलं विस्तरेण । अथ पुरुषवेदादीनां स्थितिमाह—‘पुरिसत्त’मित्यादि, पुरुषत्वं-पुरुषवेदस्तावन्नानाभवेषु निरन्तरमुद्धर्नि-
सागरोपमाणां शतपृथक्त्वं सातिरेकं, जघन्यतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं भवतीति स्वयमपि द्रष्टव्यम्, परतो वेदान्तरस्यावेदकत्वस्य वा भावात्, तदु-
क्तम्—“पुरिसवेए णं भंते ! पुरिसवेएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं सागरोवमसयपुहत्तं
साइरेगं” ति, जघन्यपदे स्त्रीवेदवदस्य समयो न लभ्यते, उपशान्ताद्वायां मृतस्य देवेष्वपि पुरुषवेदस्यैव सद्भावाद्, अन्तर्मुहूर्त्तं तु
पुरुषवेदवतोऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा मृतस्य वेदान्तरे उत्पन्नस्य ग्राप्यत इति भावनीयम्, नपुंसकवेदस्येह स्थितिर्नोक्ता, सा चोपल-
क्षणव्याख्यानाज्जघन्यतः समयलक्षणा उत्कृष्टतस्त्वन्तकालात्मिका स्वयमेव द्रष्टव्या, यदाह—“नपुंसकवेयए णं भंते ! नपुंसग-

वेययत्ति कालओ कोच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेण अणंतं कालं, अणता ओसप्पिणिउस्सप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अणता लेगा असंखेज्जा योगलपरियद्दा आवलियाए असंखेज्जइभागो ” सि, अत्र च नपुंसकस्य वेदत्रयमुपशमय्य प्रतिपतितस्य समयमेकं नपुंसकवेदमनुभूय मृत्वा देवेषूपक्रमस्य जघन्यतः समयो लभ्यते, उत्कृष्टकालस्तु वनस्पत्यादिषु निरन्तरनपुंसकवेदमनुभवतो भावनीयः, संज्ञित्वमपि पुरुषवेदवज्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं उत्कृष्टतस्तु सातिरेकं सागरोपमशतपृथक्त्वं प्राप्यते, परतस्तदभावाद्, असंज्ञित्वमपि जघन्यत एवमेव, उत्कृष्टतस्तु नपुंसकवेदवदेव स्वयमपि द्रष्टव्यमिति गाथार्थः ॥ २३० ॥ अथ योगोपयोगादिगुणानां स्थितिकालमाह—

अंतमुहूर्तं तु परा जोगुवओगा कसाय लेसा य । सुरनारएसु य पुणो भवट्ठिई होइ लेसाणं ॥ २३१ ॥

‘योगाः’ कायवाङ्मनोयागलक्षणास्तेषां उपयोगाः तद्विषयज्ञानोपयोगरूपाः, विभक्त्यव्यत्ययात्तेषां योगोपयोगानां परा-उत्कृष्टा स्थितिः प्रत्येकं भवति, कियतीत्याह—अन्तर्मुहूर्तमिति, इदमुक्तं भवति—इह यदा कायेन धावनवल्गनचपेटाप्रदानभङ्गकवर्तनादिकं व्यापारमुपयुक्तः करोति तदा काययोगस्य प्राधान्येन व्यापारात् काययोगस्योपयोगः काययोगोपयोग इत्यसौ व्यपदिश्यते, अयं चोत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्तमेव भवति, परतोऽनुपयोगस्योपयोगान्तरायस्य वा सद्भावादिति, यदा तु निश्चलगात्रो वचनोवेशोपयुक्तोऽनवरतं वक्त्येव केवलं तदा वाग्योगस्य प्राधान्येन व्यापारादयं वाग्योगोपयोगोऽभिधीयते, यदा पुनर्निष्क्रम्यशरीरो निरुद्धवाग्व्यापारश्च केवलैर्नैव मनसा उपयुक्तः किञ्चिद्विचिन्तयति तदा मनोयोगस्यैव प्राधान्येन व्यापारादसौ मनोयोगोपयोग इत्युच्यते,

एतावपि च वाग्योगोपयोगमनोयोगोपयोगौ प्रत्येकमुत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवतः, यद्यप्येकयागव्यापारकालेऽन्ययोगव्यापारोऽप्यन्तर्गतः सम्भाव्यते तथापि यातादिदोषाणामिवोत्कटातुत्कटतामाश्रित्य तत्तद्व्यपदेशाव्यपदेशसिद्धिः, उक्त — 'वायाई-धाऊण जाहे जो होइ उकडो धाऊ । कुविओत्ति सो पवुच्चइ न य इयरे तत्थ दो नत्थि ॥ १ ॥ एमेव य जोगाणं तिण्हवि जो जाहे उकडो जोगो । तस्स तहिं निदेसो इयरे तत्थेक्क दो व न वा ॥ २ ॥ ' इयरे तत्थेक्क दो व न व ' त्ति उत्कटाद्योगादितरोऽनुत्कटस्तत्रैको वा भवेत् द्वौ वा भवेतां न वा भवेदिति, इयमत्र भावना-केवलिनो वाच्युत्कटायां कायोऽप्यस्ति, अस्मदादीनां मनःकायाविति, शैलेश्यवस्थायां तु केवलिनः कायनिरोधकाले स एव केवलो भवति नान्य इति । ' कसाय ' त्ति कपायाः क्रोधमानमायालक्षणास्तेषामपि परा-उत्कृष्टा स्थितिः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव, जघन्यतोऽपि त्रयाणामन्तर्मुहूर्त्तमेव, लोभस्य तु समयोऽवस्थितिः, विशिष्टं चोपयोगमाश्रित्य क्रोधादीनामिधं स्थितिः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव, अन्यथा सत्तामात्रेण क्रोधादयः सदैव विद्यन्त एवेति, ततश्चैदमुक्तं भवति-क्रोधमानमायाप्रपयुक्तः प्रत्येकं जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमवतिष्ठते, लोभोपयुक्तस्तु जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तमेव; उक्तञ्च ' कोहकसाईणं भंते ! कोहकसाइत्ति कालओ केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणऽपि उक्कोसेणऽपि अंतोमुहूर्त्तं, एवं माणमायाक्रसाइवि, लोभकसाई जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहूर्त्तं 'ति, अयमत्रार्थः-क्रोधमानमायोपयुक्तः प्रत्येकं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतोऽपि तदेव बृहत्तरमवतिष्ठते, लोभोपयुक्तस्तु जघन्यतः समयं, कथमिति ? उच्यते, य उपशान्तमोहः प्रतिपत्तयेकं समयं लोभ-पुद्गलान् वेदयित्वाऽनन्तरं कालकरणादनुत्तरसुरेष्टपद्यते, तस्य किल युगपत् सर्वेऽपि कपायाः प्रदेयोदेयोनोदयभागच्छन्ति, न तु केवलो लोभ एवेत्येवं जघन्यतो लोभकपायोदयः केवलः समयमेकमवाप्यते, उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं क्रोधादिद्वंद्वं सन्तव्यम्,

आह--यद्येवमनया नीत्या क्रोधाद्युपयोगोऽपि जघन्यपदे समयप्रमाणः कस्माच्च लभ्यते ? सत्यं, किन्तु श्रेणिमस्तकात् प्रतिपततो यदा क्रोधादय उदयमागच्छन्ति तदोदयप्राप्तकषायादपरेऽपि कषायाः प्रदेशोदयेन युगपदेव वेद्यन्ते, अतो लोभवत् केवलः क्रोधाद्युदयो न लभ्यते इति वृद्धा व्याचक्षते, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति, 'लेसा य' ति लेश्यानामपि कृष्णनीलादीनां पण्णां तिर्यङ्मनुष्येषु द्रव्यलेश्यां भावलेश्यां चाश्रित्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तं स्थितिः, देवनारकयोस्तु भावलेश्योभवाधिकृत्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तं स्थितिः, द्रव्यलेश्यानां तर्हि देवनारकयोः कियतो स्थितिरित्याह--'सुरनारएसु ये' त्यादि, सुरेषु यथासम्भवं तिसृणां कृष्णाद्यशुभलेश्यानां या यस्य देवस्य नारकस्य वाऽऽत्मीया भवस्थितिरुक्ता तत्प्रमाणैव स्थितिरवगन्तव्या, तत्र अस्ममपृथ्वीनारकाणामुत्कृष्टतः कृष्णलेश्या त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि प्राप्यते, नीललेश्या तूत्कृष्टतः पञ्चमपृथिव्यामाद्य-प्रस्तटे पल्योपमासंख्येयभागाधिकानि दश सागरोपमान्यवाप्यते, कापोतलेश्याः तूत्कर्षतस्त्वृतीयपृथिव्यामाद्यप्रस्तटे पल्योपमासं-ख्येयभागाभ्याधिकानि त्रीणि सागरोपमानि लभ्यते, तैजसी पुनरुत्कृष्टत ईशानदेवलोके पल्योपमासंख्येयभागाधिकं सागरोपमद्व-यमवाप्यते, पद्मलेश्या तूत्कृष्टतो ब्रह्मलोके दश सागरोपमानि शुक्ललेश्या पुनरुत्कृष्टतोऽनुत्तरविमानेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि प्राप्यते, कृष्णनीलकापोतलेश्या भवनपतिव्यन्तरेषु देवेष्वपि सम्भवन्ति परमुत्कृष्टस्थितिप्रादिपादनार्थं नरकेष्वेव भाविता इति गाथार्थः ॥ २३१ ॥ अथ मतिज्ञानादिगुणानां स्थितिमाह--

छावट्टिउयहिनामा साहिया मइसुओहिनाणाणं । ऊणा य पुञ्चकोडी मणसमइयेयपरिहारे ॥ २३२ ॥

मतिश्रुतावधिज्ञानानि नैरन्तर्येणोत्कृष्टतः सातिरेकानि पट्यष्टिः सागरोपमानि प्राप्यन्ते, तथाहि-अत्रोत्पन्नमिति तावधिज्ञानः कश्चिद्देशोनां पूर्वकोटिं जीवित्वा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिष्वनुत्तरविमानेषूप्यन्नः, ततः पुनरत्रागतो नरजन्मन्यग्रतिपतितप्रस्तुत-ज्ञानत्रयः पूर्वकोटिं जीवित्वा तावत्स्थितिष्वेवानुत्तरविमानदेवेषूप्यन्नः, पुनरग्रतिपतितप्रकृतज्ञानत्रयो मनुष्येष्वगात इत्येवं रात्रयं मनुष्यभवायुष्केनाधिकानि पट्यष्टिः सागरोपमान्याधिकृतज्ञानत्रयमुत्कृष्टतोऽवाप्यते, अथवा स एव मनुष्योऽग्रति-पतितानुत्क्रान्तज्ञानत्रयो द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वच्युतदेवेष्वनैव क्रमेण वारात्रयमुत्पाद्येत इत्येवमपि प्रस्तुतः स्थितिकालो लभ्यते, तदुक्तम्-‘दो वारे विजयाहसु गयस्स तिणञ्चुए अहव ताहं । अहरेगं नरभविं नाणाजीवाण सव्वद्धं ॥ १ ॥’ अयं चोत्कृष्टोऽमीषां स्थितिकालः सूत्रेऽभिहितः, जघन्यतस्तु मतिश्रुतज्ञानयोरन्तर्मुहूर्तं, अवधिज्ञानस्य समयः, कथमिति चेदुच्यते, तिर्यक् मनुष्यो वा विभङ्गज्ञानी कश्चित् सम्यक्तवं प्रतिपद्यते, तस्य च तद्विभंगज्ञानं प्रथमं समयमेकमवधिरूपतां प्रतिपद्यते, ततोऽवधिज्ञानावरणोदयान्मूलत एव यदा प्रतिपतति तदाऽवधिज्ञानं जघन्यतः समयमेकमवाप्यत इति, उक्तञ्च-‘मइनाणी जहण्णेणं अतोमुहुत्तं, एवं सुयनाणीवि, ओहीनाणी जहण्णेणं एकं समयं’ ति, ‘ऊणा य पुण्वकोडी’त्यादि, मनःपर्यायज्ञानस्य किञ्चिन्न्यूनवर्पनवकेन न्यूना पूर्वकोटिरुत्कृष्टा स्थितिः, चारित्रिण एव मनःपर्यायज्ञानं भवति, चारित्रं च गर्भकालादारभ्य किञ्चिन्न्यूनवर्पनवक एवातिक्रान्ते प्रायः सम्पद्यते, अत एतावता न्यूना पूर्वकोटिः, जघन्यतस्त्वदमेकमेव समयमवाप्यते, समुत्पन्नमनः-पर्यायज्ञानस्याग्रमत्तसंयतस्य समयादूर्ध्वं मरणसम्भवेन देवेषूप्यादात् तेषु च मनःपर्यायज्ञानस्याभावादिति, सामायिकच्छेदोपस्थाप-नीये अपि चारित्रे, अतोऽनयोरप्येतावत्येव न्यूना पूर्वकोटिः प्रत्येकमुत्कृष्टा स्थितिः, जघन्यतोऽनयोरपि प्रत्येकं समयमानैव स्थितिरवसेया,

तदनन्तरं मृत्वा देवेष्टूपादसम्भवादिति, परिहारविशुद्धिकचारित्रस्यापि जघन्यतः समयः, उत्कृष्टतस्तु किञ्चिन्नूनैरेकोनत्रिंशद्विध-
वैरूना पूर्वकोटिः स्थितिः, उक्तञ्च—“परिहारविशुद्धि ए गं भेते ! परिहारविशुद्धि एति कालओ केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहणणेणं
एकं समयं उक्कोसेणं देखणाए एगुणतीसाए वासेहिं ऊणिगा पुव्वकोडि ” त्ति, इह जघन्यपदं पूर्ववन्मरणापेक्षैव, उत्कृष्टपदभावना
त्वेवम्—इह परिहारविशुद्धिकचारित्रं जघन्यतोऽपि नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु यावद् दृष्टिवादेऽधीत एव सति प्रतिपद्यते,
ततश्च देशोननववर्षपर्यायेण केनापि पूर्वकोट्यायुषा ग्रज्या प्रतिपन्ना, तस्य च विंशतिवर्षपर्यायस्य दृष्टिवादोऽनुज्ञातः, एतावत्-
प्रज्यापर्यायादवोर्ग दृष्टिवादोऽनुज्ञायाः समये प्रतिषिद्धत्वात्, ततश्चासौ परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपद्यते, तच्चाष्टादशमास-
मानमप्यविच्छिन्नतत्परिणामैर्नैतनाजन्म परिपालितमिति देशोनैकोनत्रिंशद्वर्षेणा पूर्वकोटिस्तस्योत्कर्षतः स्थितिकालो भवति,
सूक्ष्मसम्परायचारित्रस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त, यथाख्यातचारित्रस्य तु जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु देशोना पूर्वकोटिः
स्थितिकाल इति प्रागपि वस्तुतो निर्णीतप्रायमिति नेहोक्तम्, केवलज्ञानस्यापि सादिरपर्यवसितः स्थितिकालः प्रतीत एवेति, इह
ज्ञानस्थितिकालाभिधानप्रस्तावेऽपि नोक्त इति गार्थः ॥ २३२ ॥ अथ विभंगज्ञानादिगुणानां स्थितिकालमाह—

विभंगस्य भवद्विह चक्षुस्सुदहीण बे महर इं । इं अपज्जवा ओ पज्जवासिओ तिय अचक्खु ॥२३३॥

ज्ञानस्य स्थितिकालस्तावदनन्तरमभिहितः, साम्प्रतं तु ज्ञानप्रतिपक्षत्वादज्ञानस्य स्थितिकालोऽभिधानीयः, तच्चाज्ञानं त्रिविधम्-
मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानं च, तत्र मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं चानाद्यपर्यवसितमभ्युपगम्य त्वनादिमिथ्यादृशां तदेवानादि-

सपर्यवसितं भवति, प्रतिपतितसम्यग्दृष्टीनां पुनर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टतत्त्वपार्द्धपुद्गलपरावर्त्त इत्येवंरूपं सादिसपर्यवसितं कालं यावत् प्राप्यते, उपलक्षणव्याख्यानादिदं तावत् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, विभङ्गज्ञानस्य तु स्थितिं सूत्रकार एवाह- 'विभङ्गसम्भवाद्दिङ्' ति यत्र तिर्यग्भवे मनुष्यभवे वा स्थितस्य जन्तोर्विभङ्गज्ञानमुत्पन्नं यत्र च भवे तेन गृहीतेन गच्छति तयोर्भित्रयोरुत्कृष्टा स्थितिः सा किञ्चिन्मूना विभङ्गज्ञानस्य नैरन्तर्येणोत्कृष्टाऽवस्थितिकालरूपतया विज्ञेयेति तात्पर्यम्, तथाहि-तिरश्चो मनुष्यस्य वा किञ्चिद् व्यक्तस्य सतः कस्यचिद् विभङ्गज्ञानमुत्पन्नम्, तेन चोत्पन्नेन देशानां पूर्वकोटिमहासौ जीवितः, गुणाभासेन हि केनचिद् विभङ्गज्ञानमुपजायते, स च गुणाभासः किञ्चिदव्यक्तस्यैव भवति, अतः पूर्वकोटर्देशेनता, ततश्चाप्रतिपतितविभङ्ग एव अयःसप्तम-पृथिव्यामुत्पन्नस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि जीवित इत्येव विभङ्गज्ञानस्य भवद्वयं नैरन्तर्येण देशोनपूर्वकोट्याऽधिकानि त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमान्युत्कृष्टतः स्थितिकालः सिद्धो भवति, जघन्यतस्तु समयरूपः, स चेत्यभगन्तव्यः-मिथ्यादृष्टः कस्यचिद्द्विशुद्धिमासादयतः समयमेकं विभङ्गज्ञानमुत्पन्नं, तदनन्तरं च प्रकर्षमनुभवन्त्यां विशुद्धौ सम्यक्त्वे लब्धे तदेव विभङ्गज्ञानमवधिरूपतया परिणतमित्येवं जघन्यतः समयप्रमाणोऽस्यावस्थितिकालः, उक्तं च- "विभङ्गनाणी णं भंते! विभङ्गनाणित्ति कालओ केच्चिरं होइ, गोयमा! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं देसूणाए पुव्वकोडीए अब्भहियाइं" ति, तदेवं ज्ञानानामज्ञानानां च प्रोक्तः स्थितिकालः, अथ चक्षुरादिदर्शनानां तमभिधित्सुराह- 'चक्खुस्सुदुहीण बेसहस्साइं' ति चक्षुपः-चक्षुर्दर्शनलब्धिरूपस्य सागरोपम-सहस्रद्वयं नैरन्तर्येणोत्कृष्टोऽवस्थितिकाल इति तावत् सूत्रकाराभिप्रायः, एष चासंगत इव लक्ष्यते, समयविसंवादाद्युक्तिविरोधाच्च, तथाहि-समये तावदुक्तम्- 'चक्खुदंसणी णं भंते! चक्खुदंसणित्ति कालओ केच्चिरं होइ', गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं

सागरोपमसहस्रं साइरंगं' ति, तदनेन सातिरेकसागरोपमसहस्रस्थितिप्रतिपादकेन सिद्धान्तपचनेन सह एतत् सागरोपमसहस्र-
द्रयस्थित्याभिधायकं वचनं विसंवदति, अपरं च- पञ्जत्तयसयालिन्दिय सहस्समब्भाहियधुयहिनामाणं । दुगुणं च तसस्ति भवे'
इत्यादिप्रागुक्तगाथायामस्मिन्नेव ग्रन्थे तथा सिद्धान्ते च सर्वेषामेव द्वीन्द्रियादिप्रसानां सातिरेकसागरोपमसहस्रद्वयलक्षणः
स्थितिकालः प्रतिपादितः स कथं केवलानामेव चक्षुर्दर्शनिनां चतुरिन्द्रियपंचेन्द्रियाणां सम्भवति?, चतुरिन्द्रियाणां हि संख्येयः काल
पंचेन्द्रियाणां तु सातिरेकं सागरोपमसहस्रमेकं प्रस्तुतग्रन्थे सिद्धान्ते च कायस्थितिरुक्ता, न चेतोश्चतुःपंचद्रियान् विहायान्येषां
चक्षुर्दर्शनं सम्भवति, ततः सिद्धान्तोक्त एव चक्षुर्दर्शनस्य स्थितिकालो युक्त्या संगच्छते, न तु प्रस्तुतग्रन्थोक्तो, युक्तिविरोधादिति,
'अचक्षुः' ति, अचक्षुर्दर्शनी जीवः चक्षुर्जशेषेन्द्रियचतुष्टयदर्शनलब्धिमान् जन्तुरिति तात्पर्यम्, अभव्यमाश्रित्यासौ अकारस्य
लुप्तस्येह दर्शनादनादिरपर्यवसितश्च भवति, अभव्यानां स्पर्शनेन्द्रियमाश्रित्याचक्षुर्दर्शनलब्धेरनादित्वादपर्यवसितत्वाच्चेति,
'सपञ्जवसिओत्ति य' ति अनादिरित्यनुवर्तमानमेव सम्बध्यते, ततश्च स एवाचक्षुर्दर्शनी जन्तुर्भव्यमाश्रित्यानादिः सपर्यवसितश्च
भवति, भव्यानां स्पर्शनेन्द्रियमपेक्ष्याचक्षुर्दर्शनलब्धेरनादित्वात् केवलज्ञानोत्पत्तिकाले पर्यवसितत्वाच्चेति, अवधिदर्शनकेवलदर्शन-
योस्तु स्थितिकालो ग्रन्थविस्तरभयादिकारणात् सूत्रकृता नोक्तः, स चागमे इत्थं प्रतिपादितः सम्यमेव द्रष्टव्यः- 'ओहिदंसणी णं
भंते ! ओहिदंसणित्ति कालओ केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं दोछावट्ठीओ सागरोवमाणं साइरंगाउ' ति,
अस्य भावना- इह तिर्यङ्मनुष्याणामन्यतरः कश्चिद्विभंगज्ञानी सप्तमनरकपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु नरकेषूपपन्नः, तत्र
चोद्वर्त्तनाकालासनं सम्यक्तुं प्रतिपद्य पुनः प्रतिपत्त्य च विभंगज्ञानान्वित एवाविग्रहेण पूर्वकोटीस्थितिषु तिर्यक्षु जातः, स्वायुःपर्यन्ते

चाप्रतिपतितविभंग एव पुनरपि सप्तमपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुनारको जातः, पुनरप्युद्धर्त्तनाकालप्रत्यासत्तौ सम्यक्त्वं प्रतिपद्य पुनः परित्यज्य चाप्रतिपतितविभंग एवाविग्रहेण पूर्वकोट्यायुक्तेषु तिर्यक्षत्पन्नः, इत्येवं तावदेका षट्पट्टिः सागरोपमाणां सातिरेका सिद्धा, द्वितीया त्वसाविथमवगन्तव्या-स एव जीवोऽप्रतिपतितविभंगस्तिर्यग्भ्यो मनुष्येष्वविग्रहेणोत्पन्नः, तत्र च सम्यक्त्वं अवाधिं च प्राप्य 'दो वारे विजयाइसु गयस्स तिव्वच्चुए अहव ताई' इत्यादिप्रागुक्तक्रमेणाप्रतिपतितमवाधिज्ञानं धारयन्न-वधिदर्शनस्य द्वितीयां सातिरेकषट्पट्टिसागरोपमाणां पूरयति, परतस्तु मुक्तिमवाप्नोतीति, इह च विभंगज्ञानावाधिज्ञानयोः परस्परं भेदो दर्शनं तु सामान्यावबोधरूपं द्वयोरपि तुल्यत्वादवधिदर्शनमुच्यते, आगमे तथैवाभ्युपगतत्वादित्यवधिदर्शनस्य सातिरेके द्वे षट्पट्टी सागरोपमाणां नैरन्तरेणावस्थितिकालः सम्पन्नो भवति, आह-कस्मात् पुनः सप्तमनरकपृथिव्यां विभंगज्ञानी वाराद्धयं स्वायुःपर्यन्ते सम्यक्त्वं ग्राहितः, उच्यते, विभंगज्ञानस्य निरन्तरं परतः स्थित्यभावात्, तथा च प्रागुक्तम्-विभंगणाणी जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसिणं तेत्तीसं सागरोवमाई देस्सणाए पुव्वकोडीए अब्भहियाई' ति, पुनरप्याह--तिर्यङ्मनुष्येषु तर्हि किमर्थमविग्रहेण विभंगज्ञानी उत्पादितः, सत्यं, विग्रहेण अनाहारकत्वप्रसङ्गात्, तिर्यग्मनुष्येषु च विभंगज्ञानिनोऽनाहारकत्वस्य निषेधात्, तदुक्तम्-विभंगणाणीणं पंचेदियति-रिक्खजोणिया मणूसा य आहारगा अणाहारगा, आहारगा नो अणाहारग" ति, तेदेवमेतेषां व्याख्यानमुपदर्शितम्, अन्ये त्वेवं व्याचक्षते किं नः सप्तमनरकपृथिवीनिवासिनारकादिपरिकल्पनया, सामान्येनैव नारकतिर्यङ्मनरभवेण पर्यटतः खल्ववधिविभंगौ निरन्तरं सातिरेकसागरोपमषट्पट्टिद्वयं भवतस्ततोऽवधिदर्शनस्य निरन्तरमेतावानवस्थितिकाल इत्यलं विस्तरेण, केवलसामान्यावबो-धस्वरूपस्य तु केवलदर्शनस्य सादिरपर्यवसितः स्थितिकाल इति गार्थार्थः ॥ २३३ ॥ अथ मध्यत्वादिगुणानां स्थितिकालमाह—

खभांगंगुलाहारो ॥ २३४ ॥

भव्यो गण्ड संतो गण्डगंतो भवे भव्यो य । सिद्धो य साइजंतो

भव्यस्तावदनादिः सान्तश्च भवति, इदमुक्तं भवति-भव्यस्य जन्तोर्योऽसौ भव्यत्वगुणः सोऽनादिकालात् प्रवृत्तत्वादनादिरुच्यते, सिद्धावस्थायां तु नियमान्वित्विष्यतीति सान्तः प्रतिपाद्यते, सिद्धो हि न भव्यो नाप्यभव्यः, तथाहि-भविष्यति क्तिपर्यायेणेति भव्य उच्यते, न भविष्यति क्तिपर्यायेण कदाचिदपीति चाभव्यो व्यपदिश्यते, सिद्धस्य चैतद् द्वितयमपि नास्ति, क्तिपर्यायस्य तेनानुभूयमानत्वात्, तस्मान्भव्यत्वस्य सिद्धावस्थायां निवृत्तत्वात् सान्तत्वमवसेयम्, अभव्यस्त्वनाद्यनन्तः अनादिकालात् प्रवृत्तत्वा-दनादि तस्याभव्यत्वं, मुक्तिपर्यायस्य च कदाचिदप्यग्राप्तेस्तस्य तदनन्तमित्यर्थः, 'सिद्धो य साइजंतो'ति सिद्धस्य सिद्धत्वं विद्युद्ध-ज्ञानदर्शनचारित्रानुष्ठानानन्तरभावित्वात् सादि भवति, लब्धस्य च कदाचिदपि प्रतिपाताभावादनन्तमिति भावः, आहारकत्वगुणस्य स्थितिकालमाह—'असं भांगंगुलाहारो'ति, आहारको जीवस्तद्भावेन निरन्तरमंगुलासङ्ख्येयभागक्षेत्रप्रमाणं कालं यावद-वतिष्ठते, इदमुक्तं भवति—'अंगुलअसंखभांगो ओसपिणिओ असंखेज्जा' इति वचनादंगुलासंख्येयभागप्रमाणे क्षेत्रसंख्येया उत्सर्पिण्यो भवन्ति, ततश्चाहारकः प्राणी निरन्तरमाहारकपुद्गलान् गृह्णानः कश्चिज्जन्यतस्त्रिसमयोनशुल्लकभवग्रहणं यावत् प्राप्यते इत्येतत् सूत्रेऽनुपात्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उत्कृष्टतस्त्वसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्यावन्निरन्तरमाहारको लभ्यत इत्येतत्सु सूत्रेऽप्यभिहितमिति, तत्र जघन्यपदमित्थं भावनीयम्—कश्चिदेकेन्द्रियादिर्जीवो मृतः पूर्वाभिहितप्रकारेण च विग्रहे समयत्रयमनाहारको भूत्वा शुल्लकभवग्रहणायुष्केषु पृथिव्यादिपूतपन्नः, तत्र च तावन्तं कालं निरन्तरमाहारको भूत्वा मृतः पुनरपि विग्रहेऽनाहारको जात

इत्येवं जघन्यतस्त्रिसमयोऽनं क्षुल्लकभवग्रहणमाहारकत्वमिह, उत्कृष्टपदभावनायां त्वसंख्येया उत्त्सीपिण्यवसर्पिणीर्यावद्भवान्तरेषूप-
धमानोऽविग्रहेणैवोत्पद्यते, ततश्चैतावन्तं कालं उत्कृष्टतो निरन्तरमाहारको लभ्यते, उक्तञ्च—“छुउमत्थाहारणं भंते ! छुउमत्था-
हारएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं हुगभवग्गहणं तिसमऊणं भेसेणं असंखेज्जं कालं. असंखेज्जाओ
कालओ ओसप्पिणीउस्सप्पिणीओ खेत्तओ अंगुलस्स असंखेज्जइभागं”ति इति गार्थः ॥ २३४ ॥ अथ काययोगादि-
गुणानां पूर्ववृत्तेज्जनिभित्तं जघन्यस्थितिकालमभिधित्सुराह—

काओगी नरनाणी भिच्छं मिर य चक् ण्णी य । ाहार योवि य जहं णेमुहुत्तंतो ॥ २३५ ॥

चीयत इति कायः-शरीरं केवलस्य सम्बन्धी योगो-व्यापारः स यस्यास्त्यसौ काययोगी, अस्य च जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तम-
वस्थितिकालः, उत्कृष्टतस्तु प्रागेव ‘काओ’ ऽणंतकाल’ मित्यादिगाथायामभिहितः, जघन्यकस्य भावनाऽप्येतद्गाथावृत्तौ
प्रागुक्तेति नेहोच्यते, ‘नर’ इति भावप्रधानत्वदिशस्य नरत्वमित्यर्थः, तच्चेह पुरुषवेदरूपं पुंस्त्वं मनुष्यत्वं वा, तत्र पुरुषवेदस्य
जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तलक्षणः स्थितिः पूर्वमेव ‘देवी पणपण इत्थित्त’ मित्यादिगाथावृत्तौ भावितः, मनुष्यत्वं जघन्यतोऽ-
न्तर्मुहुत्तं भवतीति प्रतीतमेव, मनुष्याणां जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तार्णुक्त्वेन प्रागत्रैव प्रतिपादितत्वादिति, उत्कृष्टोऽप्येतत्कालः -
वोक्तः, ‘नाणि’ इति सामान्येन ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी, स च जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तार्णुक्त्वेन प्रागत्रैव प्रतिपादितलक्षणमनन्तं कालमवाप्यते,
तत्र मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वे प्राप्ते णी तस्तद्भावेन चान्तर्मुहुत्तं स्थित्वा पुनर्मिथ्यात्वं गतोऽज्ञानी सम्पन्न इत्येवं जघन्येन

ज्ञानिनोऽन्तर्मुहूर्तमवस्थितिकाल इति, उत्कृष्टतस्तु केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानमाश्रित्य ज्ञानी अपर्यवसितलक्षणमनन्तं कालं लभ्यत इति सुखोभेयमेवेति, 'मिच्छं' ति. मिथ्यात्वं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं भवति, तच्च सम्यग्दृष्टेः प्रतिपत्य मिथ्यात्वं गतस्य तत्र चान्तर्मुहूर्तं स्थित्वा पुनर्लब्धसम्यक्तत्त्वस्य प्रागेव 'मिच्छत्तमणार्दयं' अपज्जवसिय'मित्यादिगाथावृत्तौ उत्कृष्टकालभावानां प्रक्रमे भावि-
तमेव, 'मिस्सा य' ति मिश्रं सम्यग्मिथ्यात्वमिति तात्पर्यम्, तदपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं भवति, अस्य च सम्यग्मिथ्यात्वस्य जघन्य उत्कृष्टश्च स्थितिकालः 'सासायणेगजीविये'त्यादिगाथायां सूत्रकृता प्रागप्युक्तः, किन्तु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तस्थितिकगुणा-
भिधानप्रस्तावात् पुनरप्यभिहित इति, 'चक्खु'ति चतुःपंचद्रियाणां चक्षुर्दारेत्यक्सामान्योपायोगलक्षणं चक्षुर्दर्शनं, तदपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमेव भवति, उत्कृष्टस्त्वेतदवस्थितिकालः पूर्वं 'विभंगस्स भवद्धि'त्यादिगाथायामुक्तः, 'सण्णी य'ति संज्ञपंचद्रियगर्भजो जीवः, सोऽपि निरंतरं तद्भावेन जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमेवावतिष्ठते, उत्कृष्टावस्थितिकालस्तु 'पुरिसत्तं सण्णित्तं च सयपुहुत्तं च उदहीण 'मित्यत्रैव प्रतिपादितः, 'आहार'ति आहारयतीत्याहारको जीवः, सोऽपि निरंतरं तद्भावे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमेवाप्यते, आह-ननु 'असंखभागंगुलाहारो'ति उत्कृष्टाहारकस्थितिकालप्रतिपादकगाथाज्वयविवरणप्रक्रमे त्रिसमयोऽनं शुल्लकभवग्रहणमाहारकत्वस्य जघन्यः स्थितिकाल उक्तोऽत्र त्वन्तर्मुहूर्तलक्षण इति कथं न विरोध इति, नैतदेवं, भावार्थापरिज्ञाना-
द्यतोऽत्राप्याप्याहारकत्वस्य जघन्यस्थितिरूपतया यदन्तर्मुहूर्तमुच्यते तदपि त्रिसमयोनशुल्लकभवग्रहणमानेनमवावसेयम्, अन्तर्मुहूर्तस्यानेकेभेदत्वादिति न कश्चिद्विरोध इति, 'कसायाविय'ति कषायाः सामान्येन कषायमोहनीयकर्मोदयरूपा इह गृह्यन्ते, सामान्येन सकषायित्वमात्रं कषायशब्दवाच्यत्वेनेह विवक्षितमित्यर्थः, तच्चार्गमे स्थितिकालमपेक्ष्य भंगकत्रयवर्तित्वनोक्तम्,

तद्यथा-“ सकसाईणं भंते ! सकसाइत्ति कालओ कीच्चंर होइ ? , गोयमा । स ।ई तिविहे पणत्ते, तंजहा-अंगाईए वा अपज्जवसिए अणाईए वा सपज्जवसिए साईए वा सपज्जवसिए, तत्थ णं जे से साई सपज्जवसिए से जहण्णं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं अवड्डुपोगल-परियड्डं देख्खणं”ति, तत्र मिथ्यात्वस्यैव प्रथमभंगकोड्राप्यभव्यानां, द्वितीयस्त्वनादिमिथ्यादृशां भव्यानां, तृतीयभंगके तु य उपशान्तवीतरागावस्थायामकषायीभूत्वा प्रतिपत्य पुनः सकषायित्वं प्रतिपद्यतेऽन्तर्मुहूर्त्तौच पुनरप्युपशमश्रौ कृतायामकषायी सम्पद्यते तस्यान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणं जघन्यपदवर्त्ति सकषायित्वं लभ्यते, यस्तूपशान्तवीतरागावस्थायाः प्रतिपत्य सकषायीभूत्वाऽपार्द्ध-पुद्गलपरावर्त्तं यावत् संसारसागर परिभ्रम्य पुनरप्य णी भवति तस्योत्कृष्टपदोक्तं सकषायित्वं द्रष्टव्यम्, प्रस्तुतविचार्यमाण-गाथायां तु सकषायित्वस्य तृतीयभंगकजघन्यपदमेवोक्तम्, शेषं तूपलक्षणत्वात् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, अन्तर्मुहूर्त्तस्थितिगुणकालस्यैव प्रस्तुतगाथायामभिधातुमिष्टत्वादिति, ‘जहणमंतोमुहुत्तंतो’ ति एतत् पदं काययोगादिषु प्रत्येकं सर्वत्र योजनीयं, तच्च योजित-मेवेति गाथार्थः ॥ २३५ ॥ तदेवमन्तर्मुहूर्त्तस्थितिक्रुणाः सम्पिण्ड्योक्ताः, साम्प्रतं तु जघन्यतः समयस्थितिकान् मनोयोगादीन् गुणान् संगृह्य विवक्षुराह-

मणवइउरलविउन्विय आहारयकम्म जोग णरित्थी । संजमविभागविभंग णसणे एगस ॥ २३६ ॥

जघन्यत इति पूर्वगाथातोऽनुवर्त्तमानं सम्बध्यते, योगशब्दोऽपि ‘ मज्जोग ’ ति अस्मिन् पदे उपात्तोऽपि यथासम्भव-मन्यत्रापि योज्यते, ततश्च मनोयोगस्तावज्जघन्यतः समयमेकं भवति, कस्यचिद्भजपंचैद्रियस्य समयमेकं मनःपर्याप्त्या पर्याप्तत्वमा-

साद्य तदनन्तरं मरणसम्भवादिति, एवं वाग्योगोऽपि जघन्यतः समयमेकं भवति, कस्यापि द्वीन्द्रयादिजीवस्य समयमेकं भाषापर्याप्त्या पर्याप्तत्वमनुभूय तदनन्तरं मरणभावादिति, 'उरल'त्ति, औदारिकशरीरी वैक्रियं कृत्वा प्रयोजनसिद्धौ परित्यज्य च पुनरौदारिकमागतः समयमेकं जीवित्वा मृतः कर्मणयोगी वैक्रिययोगी वा सञ्जात इत्यनया विवक्षया औदारिककाययोगो जघन्यतः समयस्थितिको भवति, वैक्रियलब्धिरहितानां तु पृथिव्यादीनामौदारिककाययोगो जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तिक एव विज्ञेयः, 'वेउब्बिय' 'त्ति औदारिकशरीरिणा वाग्यादिना वैक्रियमारब्धं, तदारम्भे च समयमेकं जीवित्वा मृतो योगान्तरं चापन्न इत्येवं वैक्रियकाययोगोऽपि जघन्यतः समयमवाप्यते, 'आहारय' 'त्ति चतुर्दशपूर्वधर आहारकशरीरयोग्यान् पुद्गलान् समयमेकं गृहीत्वा मृत इत्याहारकाययोगो जघन्यतः समय इत्येवं तावत् केचिद् व्याचक्षते, एतच्चानागमिकमिव लक्ष्यते, आहारकशरीरस्यागमे जघन्यतः उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तस्थितिकत्वेनोक्तत्वात्, तस्मात् कृताहारकशरीरश्चतुर्दशपूर्वधरः कार्यसिद्धिप्रत्यासत्तिकाले मनोयोगाद्वाग्योगाद्वा उत्तोर्ये पुनरपि च समयमेकमाहारकाययोगमनुभूयौदारिकशरीरं प्रतिपद्यत इत्यनया कयाचिद् विवक्षया यदि परं जघन्यतः समयस्थितिकोऽयमाहारकाययोगो भवतीत्यल विस्तेरेण । 'कम्मजोग'त्ति विग्रहे यदा एकं समयमनाहारको भवति तदा कर्मणकाययोगस्य जघन्यतः समयस्थितिकत्वमवगन्तव्यम्, 'अणरित्थि' 'त्ति न नरोऽनरः पर्युदासाश्रयणान्नपुंसकोऽत्र विवक्षितः ततश्चानरश्च १ चानरस्त्रियौ, नपुंसकवेदस्त्रीवेदाविति भावः, तयोरपि प्रत्येकं जघन्यतः समयः स्थितिकालः, एतच्च 'देवी पणपण्णाळ' इत्यादिगाथावृत्तौ भावनासहितं निर्दिष्टमेवेति, 'संजमविभाग'त्ति संयमः सामान्येन चारित्ररूपोऽत्र विवक्षितस्तस्य विभाग-भेदाः सामाधिकच्छेदोपस्था-

पनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रलक्षणाः पंच, एतेऽपि प्रत्येकं जघन्यतः समयस्थितिका भवन्ति, एतदपि भावनानासहितं ' छावडिउयहिनासा साहीया ' इत्यादिगाथाविवरणे दक्षितमेवेति, ' विभंग ' चि विभङ्गज्ञानमपि जघन्यतः समयस्थितिकमेव, यथा चैवं तथा ' विभंगस्स भवडिह ' त्यादिगाथावृत्तौ प्रोक्तमेवेति, ' णे ' चि सासादनसम्यक्तव-
मपि जघन्यतः समयस्थितिकं, एतच्च सूत्रकृताऽपि ' सासायणेगजीविये ' त्यादिगाथायां प्रागुक्तमेव, केवलं समयस्थितिकगुण-
संग्रहप्रक्रमात् पुनरप्युक्तमिति न पुनरुक्ततादोषो भावनीय इति, मनोयोगादीनां चोत्कृष्टोऽवस्थितिकालः सूत्रे तत्र प्रागेवोक्त इति
नेहाभिहित इति गार्थः ॥ २३६ ॥ पूर्व सामायिकादिचारित्रविभागानां पंचानामप्येकैकजीवाश्रितो जघन्य उत्कृष्टोक्तः स्थि-
तिकालः, साम्प्रतं छेदोपस्थापनीयं परिहारविशुद्धिकं च चारित्रं नानाजीवेष्वव्यवच्छिन्नं जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियन्तं कालमवाप्यते
इत्येतद्विशेषतीक्ष्णतयितुकामो जघन्यतस्तावच्चिन्तयति-

अङ्गुइज्जा य सया वी पुहुत्तं च होइ वासाणं । छेयपरिहारठाणं जहण्णकालाणुसारो उ ॥ २३७ ॥

जघन्यतः सार्द्धं वर्षशतद्वयं नानाजीवेष्वव्यवच्छिन्नं ' छेय ' चि छेदोपस्थापनीयं चारित्रमवाप्यत इति सम्बन्धः, एत-
च्चोत्सर्पिण्यास्वृतीयारके नवाशीतिपक्षेण गतेषु प्रथमतीर्थकरोत्पत्तौ छेदोपस्थापनीयचारित्रे प्रवृत्तेऽद्वृत्तीयवर्षशतलक्षणे तत्तीर्थे
द्रष्टव्यम्, द्वितीयतीर्थकरतीर्थे छेदोपस्थापनीयचारित्राभावादिति, ' परिहारगणं ' ति परिहारविशुद्धिकचारित्रिणां पुनर्ज-
घन्यकालस्यानुसारः-अनुसरणं निरन्तरप्रवृत्तिरित्यर्थः, विंशतिपृथक्तमं वर्षाणां भवति, कथमिति चेदुच्यते, वर्षशतायुषा केनापि नवकेन

गणेन पूर्वोक्तहेतोरैकोनत्रिशद्वर्षेषु गतेष्ववसर्पिणीचरमतीर्थकरसमीपे परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपद्यैकसप्ततिं वर्षाणि निरन्तरमनुपालितं, तदायुःपर्यन्ते च तत्समीपे वर्षशतायुषैवान्येन नवकगणेन पूर्वोक्तयुक्तित एवैकोनत्रिशद्वर्षेषु स्वायुषोऽतिक्रान्तेषु प्रस्तुतचारित्रमङ्गीकृत्यैकसप्ततिमेव वर्षाणि निरन्तरमनुष्ठितं, अतः परमिदं न कोऽपि प्रतिपद्यते, तीर्थकरं तत्समीपप्रतिपन्नप्रकृतचारित्रं वा विहायान्यस्यान्तिके तत्प्रतिपत्तेर्निषेधादिति, एवं च सति द्विचत्वारिंशं वर्षशतं निरन्तरमेतत्प्रतिपत्तिरुक्ता भवति, एतेदेव च विंशतिपृथक्त्वान्यत्वेन विवाक्षितमत्रावगन्तव्यम्, वर्षद्वयाधिकाभिः सप्तभिर्विंशतिभिर्मध्यमस्य विंशतिपृथक्त्वस्य भावादिति गार्थार्थः ॥ २३७ ॥ एतयोरेव चारित्रयोनानाजीवगतमुत्कृष्टं कालमाह—

कोडिसयसहस्साहं पन्नासं हुंति उयाहिनामाणं । दो पुव्वकोडिज्जा नाणाजीविहि उक्कोस्सं ॥ २३८ ॥

नानाजीविषूत्कृष्टं कालमाश्रित्य पूर्वगाथातोऽनुवर्त्तमानं छेदोपस्थापनीयचारित्रं पंचाशत्कोटिशतसहस्राण्युदधिनाम्नां—सागरोपमानां भवति, पंचाशत्कोटिलक्षसागरोपमग्रमाणेऽवसर्पिणीकालप्रथमतीर्थकरतीर्थे निरन्तरमव्यवच्छिन्नं प्राप्यत इत्यर्थः, द्वितीयादितीर्थकृत्तीर्थेषु छेदोपस्थापनीयचारित्राभावादिति, पूर्वगाथाया एवानुवर्त्तमानं परिहारविशुद्धिकं चारित्रं नानाजीविषूत्कृष्टतो द्वे पूर्वकोटी देशोने निरन्तरमवाप्यते, तथाहि—अवसर्पिणीकालप्रथमतीर्थकरस्यान्तिके पूर्वकोट्यायुषा नवकेन गणैकोनत्रिशद्वर्षैः स्वायुषोऽतिक्रान्तैः परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपन्नमामरणान्तं च परिपालितं, तदायुःपर्यन्ते च तत्समीपे पूर्वोक्त्यायुषैवान्येन नवकगणेन स्वायुष्कादेकोनत्रिशद्वर्षैः स्वायुषः समतिक्रान्तैः परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपन्नमामरणान्तं च परिपालितम्, अतः परमिदं न

कोऽपि प्रतिपद्यते, तीर्थकरतदासेवकौ विहायान्यसमीपे तत्प्रतिपत्त्यनुज्ञाऽभावाद्, एवं च सत्यष्टपंचाशद्वर्षलक्षणेन देशेन न्यूने द्वे पूर्वकोटी यावदुत्कृष्टतो निरन्तरमिदमवाप्यत इत्युक्तं भवति, एते च छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकचारित्रे उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाल-
ग्रथमचरमतीर्थकरतीर्थेष्वेव भवतः, मध्यगतद्वाविंशतितीर्थकरकाले महाविदेहेषु च तदभावाद्, अतो न तत्र ते दर्शिते इति भावः,
उक्तं च प्रज्ञप्तौ—“छेदोपस्थापनियसंजयेणं भंते ! कालो केचिरं हति ?, गोयमा ! जहण्णेणं अट्टाड्डजाइं वाससयाइं उक्केसिणं पन्नासं
सागरोवमकोडिसयसहस्साइं” ति, “परिहारविसुद्धियसंजया णं भंते ! कालो केचिरं हति ?, गोयमा ! जहण्णेणं देसुणाइं
दो वाससयाइं उक्केसिणं देसुणाओ दो पुव्वकोडिउ” ति, आह—यद्येवमनेन रूपेण सामायिकादिचारित्राणामपि कालो वक्तव्यः सम्भ-
वत्येव, किमिति तत्परिहारेण प्रस्तुतचारित्रद्वयस्यैवायमुक्त इति, सत्यं, किन्तु सामायिकथाख्यातचारित्रे तावन्महाविदेहादिषु सर्वका-
लं भावात् सर्वदैव भवतः, सूक्ष्मसम्परायचारित्रं तु जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्तं भवतीति स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उक्तं च—“सुहु-
मसंपरायसंजया णं भंते ! कालो केचिरं हति ?, गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्केसिणं अंतोमुहुत्तं” ति, ततः परं क्षपकश्रेण्यु-
पशमश्रेण्योरन्तरसद्भावाच्छेनेश्वान्यत्र सूक्ष्मसम्परायचारित्राभावादिति भाव इति गार्थार्थः ॥२३८॥ योगानामप्येकजीवाश्रितः स्थि-
तिकालः प्रागभिहितो, नानाजीवाश्रितं तु तमभिधित्सुराह—

पल्लासंखियभागो वेडब्बियमिस्सगाण अणुसारो । भिन्नमुहुत्तं आहारमिस्ससेसाण सन्वद्धं ॥ २३९ ॥

वैक्रियं कार्मणेन सह मिश्रं येषु ते वैक्रियमिश्राः काययोगास्तेषां पल्लयोपमासंख्येयभागं यावदनुसरणमनुसारो—निरन्तरप्रवृत्ति-

रित्यर्थः, नरकगतिदेवगत्योः पल्योपमासंख्येयभागं यावदुत्कृष्टतो वैक्रियमिश्रक्राययोगो निन्तरमवाप्यते, परतोऽन्तरसद्भावादिति भावः
यदि पुनर्वैक्रियलब्धिमतां तिर्यङ्मनुष्याणां वैक्रियशरीरारम्भकाले तत्परित्यागसमये वा यो वैक्रियमिश्रक्राययोगोऽन्यत्राभि-
हितः सोऽपीह विवक्ष्यते तदा सर्वदेवासौ निर्दिश्यते, न कदाचनापि तद्व्यवच्छेदो, यदाह—“ ओधतो वैक्रियमिश्रशरीरकाययोगिनो
नारकादयः सदैव भवन्तीति, ” ‘ भिन्नपुहुत्तं आहारकमौदारिकेण मिश्रं यत्रासौ आहारकमिश्रः काययोगः,
स भिन्नपुहुत्तं सन्तमुहुत्तं यावन्निरन्तरमवाप्यते न परतः, इदमुक्तं भवति—पंचदशस्वपि कर्मभूमिष्वआहारकमिश्रक्राययोगवृत्तयश्चतुर्दश-
पूर्वचिदो निरन्तरमन्तमुहुत्तमेव लभ्यन्ते, परतः सम्पूर्णाहारकवृत्तेस्तदभावस्य वा सम्भवादिति, ‘ सेसाण व्वद्धं ’ ति उक्त-
योगद्वयं आहारककाययोगं च तृतीयं वर्जयित्वा शेषयोगानां सत्यासत्यादिभेदभिन्नमनोवाग्धोगौदारिकमिश्रवैक्रियकर्मणकाय-
योगलक्षणानां नानाजीवेषु सर्वाङ्ग-सर्वकालमवस्थितिः, नानाजीवेषु हि द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियेषु सत्यासत्योभयानुभयभेदभिन्ना
मनोवाग्धोगास्तावत् सर्वदेवाव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, तथौदारिकाण्यौदारिकमिश्राणि च शरीराणि प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशप्रदे-
शराशिप्रमाणानि सामान्येन तिर्यङ्मनुष्येषु सर्वदेवाव्यवच्छिन्नानि लभ्यन्ते, वैक्रियशरीराण्यपि नारकादिनानाजीवेष्वसंख्येय-
श्रेणिप्रदेशराशिप्रमाणानि सर्वदेव लोकेऽस्मिन्नव्यवच्छिन्नानि भवन्ति, कर्मणशरीराणि तु सर्वसंसारिजीवानामनन्तानि सदैव न
व्यवच्छिद्यन्ते, आहारककाययोगस्तर्हि किं सर्वकालं न लभ्यते येनात्र वर्जित इति चेदवमेवतत्, तथा चोक्तम्—“ आहारगां लोए
छम्मासं जा न हुतिवि कयाइ । उक्कोसेणं नियमा एक्कं समयं जहणेणं ॥ १ ॥ हुतांइं जहणेणं एक्कं दो तिन्नि पंच व हवति ।
उक्कोसेणं जुगवं पुहुत्तेमंगं सहस्साणं ॥ २ ॥ ” ति इह च गाथायां यद्यपि ‘ सेसाण व्वद्ध ’ मिति भणनादाहारककाययो-

गस्याप्युपादानं ग्राप्नोति तथाऽपि गाथाऽवयवस्यास्य प्रायोवृत्त्या प्रवृत्तेः सिद्धान्तानुरोधात् स्वयमपि तद्वर्जनं द्रष्टव्यमिति गार्थार्थः ॥ २३९ ॥ तदेवं भवस्थितिकायस्थितिगुणविभागस्थितिलक्षणं जीवसमासविषयं त्रिविधमपि कालमभिधायोपसंहरन्नाह-
तथ य जीवसमासे अणुमज्जिय सुहुमानिउणमइक्कुसलो । सुहुमं कालविभागं विभएज्ज सुयस्मि उवउत्तो ॥२४०॥

अनन्तः श्रुतसमुद्रोऽपरिमितास्तदाभिहिता जीवसमासविषयाः पदार्थास्तत् कियतां प्रत्येकमहं स्थितिकालं वच्मि, तस्माद् वचनव्यत्ययेन जीवसमासेष्वेतेषु कालद्वारमाश्रित्य विचारणीयत्वेन प्रक्रान्तेषु स्थूलस्य कियतोऽपि मयाऽप्यभिहितत्वात् सूक्ष्ममति-
गम्यं सूक्ष्ममपरमपि सम्भविनं जीवसमासविषयं कालविभागं-स्थितिकालभेदं श्रुते उपयुक्तः तदनुसारेणैव विभजेत्,--स्वयमपि विभागेन प्रतिपादयेत्, किं कृत्वा ?-‘अनुमज्ज’ विमृश्य विमर्शद्वारेण तस्यैव श्रुताम्भोधेरन्तः समवगाह्य, क इत्याह-सूक्ष्मनिपुणमति-
कुशलः, अतिनिविडानामपि पदार्थानामन्तः प्रविश्य तत्त्वावगमात् सूक्ष्मा, तथा सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमपदार्थपरिच्छेदक्षत्वान्निपु-
णा यासौ मतिस्तया कुशलो-विज्ञः सूक्ष्मनिपुणमतिकुशलः, इदमुक्तं भवति-अन्यस्य कथितमात्रावधारेणऽपि सन्देहात् स्वमत्याऽभ्यूह्य
दूरस्थितत्वाद्यथोक्तमतिरेव कश्चिच्छ्रुतानुसारेण विमृश्य जीवसमासविषयमपरमपि कालविभागं यथोचितमभिध्यादिति गार्थार्थः
॥ २४० ॥ तदेवमभिहितो जीवसमासविषयः स्थितिकालः, साम्प्रतमजीवविषयं तमभिधित्सुराह-

तिणिण अणाइअणंता तीयद्धा खल्ल अणाइया संता । साइअणंता एसा समओ पुण माणद्धा ॥२४१॥

धर्मार्थार्थकाशस्तिकायाः कालपुरुलार्थेति पञ्च तावदजीवद्रव्याणि, एतेषु च मध्ये द्रव्यार्थतया धर्मार्थार्थकाशस्तिकायलक्षणानि

त्रीण्यजीवाख्यद्रव्याण्यनाद्यनन्तानि भवन्ति, अनादिकालात्तत्सामान्यरूपस्य प्रवृत्तत्वाद्, भविष्यत्काले तु कदाचिदप्यव्यवच्छे-
दादिति, कालोऽपि सामान्यरूपेण अनर्थैव युक्त्याऽनाद्यनन्त एव, विशेषरूपतया तु चिन्त्यमानः स तावत् त्रिधा भवति, तद्यथा-अतीता-
द्धा एष्याद्धा वर्त्तमानाद्धा चेति, तत्राद्धाशब्दः स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकोऽव्ययः कालवाची, ततश्चातीता चासौ अद्धा चातीताद्धा, अती-
तकाल इत्यर्थः, सेयमतीतकालरूपाऽतीताद्धा खलुरवधारणे अनादिका सान्तैव च भवति, न विद्यते आदिर्यस्याः साऽनादिका, सहान्ते-
न वर्तते इति सान्ता, प्रज्ञापकरूपणाकालवर्त्तिनं हि समयमवधौ कृत्वाऽतीतकालस्यातीताद्धारूपता व्यवस्थाप्यते, ततस्तस्या
अनादिकालात् प्रवृत्तत्वादनादिता वर्त्तमानसमयपर्यन्तत्वात् सान्तता, 'साह अणन्ता एस्' ति एष्यति-वर्त्तमानसमयादूर्ध्व
प्रवर्त्तिष्यत इत्येष्या, सा पुनः सादिरनन्ता च भवति, वर्त्तमानसमयादनन्तरं तत्प्रवृत्तिरिति सादित्वं, पुरतस्त्वपर्यवसानत्वाद्-
नन्तत्वमिति, 'समओ पुण वट्टमाणद्ध'ति प्रज्ञापकरूपणापेक्षया इदानीं वर्तत इति वर्त्तमाना सा चासौ अद्धा च
वर्त्तमानाद्धा, सा पुनरेकसमयरूपैव भवति, अतीतसमयस्यातीताद्धाऽनुप्रवेशादनागतसमयस्य त्वेष्याद्धामीलनात् पारिशेष्यत एव
वर्त्तमानाद्धा एकसमयरूपैवावतिष्ठत इतिभाव इति गार्थः ॥ २४१ ॥ अथ पुद्गलक्षणानामजीवानां स्थितिकालमाह-

कालो परमाणुस्स य दुपएसार्इणमेव खंधाणं । समओ जहणमिगरो उत्सप्पिणिओ असंखज्जा ॥ २४२ ॥

परमाणोर्द्विप्रदेशादीनां च स्कन्धानां प्रत्येकं कालो भवति, कियानित्याह-जघन्यः समय इतरस्तु-उत्कृष्टोऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्य-
वसर्पिण्यः, इदमुक्तं भवति- एकाकी परमाणुस्तद्रूपतया जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्त्वसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्यावदवतिष्ठते, एवं

अणुकस्कन्धोऽपि तद्भावेनैतावत्स्थितिमान् वक्तव्यः, तथा अणुकस्कन्धोऽपि तथा चतुरणुकस्कन्धोऽपि एवं यावदनन्ताणुकस्कन्धोऽप्येतावत्स्थितिमान् वाच्य इति गाथार्थः ॥२४२॥ तदेवं पञ्चानामप्यजीवद्रव्याणामभिहितः स्थितिकालः, तदभिधाने च जीवानामजीवानां चावसितः कालविचारः, तदवसाने च काललक्षणं पञ्चमद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ 'संतपयपरूषणये' त्यादि-गाथोपन्यस्तमेवान्तरलक्षणं पष्ठं द्वारमभिधित्सुः यदिह द्वारे वक्तव्यं तस्य तावत् प्रतिज्ञां कर्तुं अन्तरस्वरूपं चाभिधातुमाह-

जस्स गमो जत्थ भवे जेण य भावेण विरहिओ वसइ । जाव न उवंडइ भावो सो चेव तमंतरं हवइ ॥ २४३ ॥

यस्य मनुष्यादेर्मृतस्य भवान्तरं यियासोर्यत्र नरकगतिर्यगत्यादौ गमो-गमनमुत्पत्तिस्तदिह द्वारे तावद् वक्तव्यमिति शेषः, अन्तरस्वरूपं पुनरेतदवगन्तव्यं, किं तदित्याह-येन च पूर्वानुभूतेन तावद् नारकादिपर्यायेण विरहितो-विद्युक्तो जनुरन्यत्र-मनुष्यादिपर्याये वसति, स च पूर्वानुभूतो भावो यावत्पुनरपि नोपैति-अनुभवविषयतां नागच्छति तावद्यः कश्चनाप्यन्तरालकालो भवति तत्स्वरूपमन्तरं विज्ञेयम्, यथाऽनुभूतनारकपर्यायः कश्चित्ततो निर्गत्य नारकपर्यायविरहितोऽनन्तकालं मनुष्यादिपर्यायेष्वेव वर्त्तते तदन्ते च मुक्तिमप्राप्तुवंस्तस्य नियमान्नारकपर्यायो भवत्येव, ततो नरकगतेरन्यत्र पर्यटतो यस्तस्य कालो जातस्तत्स्वरूपमन्तरमवगन्तव्यमिति, उपलक्षणं चेदं गत्युपपातविरहादिलक्षणस्याप्यन्तरस्येहाभिधास्यमानत्वादिति गाथार्थः ॥ २४३ ॥ अथान्तरकालाभिधानोपकारकत्वात् कस्य जीवस्य कस्यां गतावुत्पत्तिरित्येतदभिधित्सुराह-

सब्बा गई नराणं सन्नित्तिरिक्खाण जा सहस्सरो । घम्माए भवणवंतर गच्छइ सयल्लिंदिय असण्णी ॥ २४४ ॥

नराणां परलोकगमने सति सर्वा अपि गतयो भवन्ति, ते हि मृताः सन्तो नारकतिर्यग्नरामरक्षणसु संसारवर्तिनीषु चतसृष्वपि गतिषु तद्वाहिर्भूतायां सिद्धिगतौ च गच्छन्तीत्यर्थः, तिर्यचस्तु पंचेन्द्रयास्तावद् द्विविधाः- संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च, तत्र संज्ञि-
पंचेन्द्रया नारकतिर्यग्नरामरसम्बन्धिनीषु चतसृष्वपि गतिषूपपद्यन्ते, केवलं देवगतौ य एषां विशेषस्तमाह-‘संज्ञिणतिरिक्त्वोणे’-
त्यादि, संज्ञिपंचेन्द्रियतिरश्चां देवगतावुत्पद्यमानानां भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केष्वविशेषेण सर्वोत्पत्तिर्भवति, वैमानिकेषु त्वष्टमं
सहस्रारदेवलोकमेव यावदुत्पद्यन्ते, न तु परेणानतेद्वलोकादिषु, तथाविधयोग्यताऽभावादिति भावः, असंज्ञिपंचेन्द्रिया अपि
तिर्यचश्चतसृष्वपि नारकादिगतिषूपपद्यन्ते, केवलं नरकदेवगत्योरुत्पद्यमानानामर्मीषां यो विशेषस्तमुपदर्शयति- ‘घम्माए’ इत्यादि,
सकलानि-सम्पूर्णानि पचापीन्द्रियाणि यस्यासौ सकलेन्द्रियः-पंचेन्द्रियोऽसंज्ञो-समूर्च्छजस्तिर्यग्नरकेषूपद्यमानस्तवद् घर्माभिधाना-
यामेव प्रथमनरकगृथिव्यामुत्पद्यते, न शेषासु द्वितीयादिष्वृथ्वीषु, तत्राप्युत्कृष्टतोऽपि पत्योपमासंख्येयभागायुष्केष्वेव जायते,
नाधिकायुष्केष्विति विशेषः, देवगतौ पुनरुत्पद्यमानो भवनपतिव्यन्तरेष्वेवोत्पद्यते, न तु ज्योतिष्कवैमानिकेषु, तत्रापि पूर्ववत्
पत्योपमासंख्येयभागायुष्केष्वेव जायते, न परत इति गार्थार्थः ॥ २४४ ॥ ननु संज्ञिनामसंज्ञिनां च पंचेन्द्रियतिरश्चां गतिरुक्ता,
शेषास्त्वेकोन्द्रियादयस्तिर्यचः कोत्पद्यन्त इत्याह-

तिरिए तेउवाज तेतिरिक्त्वा य तिरियमणुएसु । तमतमया सयलपसु णुयगई आणयाईया ॥ २४५ ॥

तेजःकायिका वायुकायिकाश्चैकोन्द्रियतिर्यचस्तिर्यक्षेत्रोत्पद्यन्ते नान्यत्र, अग्निवायूनामेकैव तिर्यग्गतिरुत्पत्तिस्थानं, शेषासु पुनर्नरकम-

नुष्यदेवगतिलक्षणासु तिसृष्वपि गतिष्वमी नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः, 'से तिरिकलाये'त्यादि, उक्तशेषास्तु तिर्यचःपृथिव्यव्यवसनस्पतिलक्षणा
एकेंद्रिया द्वित्रिचतुरिंद्रियलक्षणा विकलेंद्रियाश्च तिर्य मनुष्येषु चोत्पद्यन्ते, न देवनारकेष्विति भावः, आह-नन्वेवं तिरश्चां मनुष्याणां
च निरूपितमुत्पत्तिस्थानं, नारकदेवास्तु कोत्पद्यंत इत्याह-तमतया यलपसु'त्ति सकलशब्देनैन्द्रियाण्याश्रित्य परिपूर्णा इह विव-
क्षिताः, ते च पंचेन्द्रिया एव भवन्ति, पशवस्तु तिर्यचः, ततश्च तमस्तमजाः सप्तमपृथिवीनारकास्तावत्तत उद्बृत्ताः संतः पंचेंद्रिय-
तिर्यच एव भवति, न मनुष्यादिरूपा इत्यर्थः, 'मणुयगई अणयाई य' 'त्ति आनतं नवमदेवलोकमादौ कृत्वा ये उपरि वत्तेते
प्राणतारणाच्युतैवेयक्रानुत्तरविमानवासिनस्ते आनतादयो देवाः केऽलमनुष्यगतय एव भवति, मनुष्येभ्योत्पद्यते न तिर्यगादि-
ष्विति भाव इति गाथार्थः ॥ २४५ ॥ शेषास्तहिं नारकदेवाः क्व जायंत इत्याह-

पंचेन्द्रियतिरियनरे रनेरइया य सेसया जंति । अह पुढविउदयहरिए ईसाणंता सुरा जंति ॥ २४६ ॥

उक्तशेषा भवनपतिव्यंतरज्योतिष्कलक्षणाः सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलांतक्रमहाशु क्रमसहस्रारदेवलोकवासिनश्च सुरा
रत्नप्रभादिपृष्ठपृथ्वीवर्तिनश्च नारकाः 'पंचेंद्रियतिरियनरे' 'पंचेंद्रियेषु तिर्यक्षु नरेषु च 'यान्ति' उत्पद्यंत इत्यर्थः, आह-नन्वमी
भवनपत्यादयो देवास्तिर्यक्षूत्पद्यमानाः किमिति पंचेंद्रियेष्वेव निर्दिष्टाः, अन्यत्र एकेंद्रियेष्वपि केषांचिदुत्पादश्रवणादित्याह-
'अह पुढविउदयहरिए' इत्यादि, अथशब्दो विशेषोपदर्शनार्थः, भवनपत्यादय ईशानदेवलोकपर्यता देवा विशेषतश्चिन्त्यमाना
बादरपर्याप्तपृथिव्यप्कायिकेषु ग्रत्येकपर्याप्तहरितकाये चोत्पद्यन्ते, न पुनः शेषैकेंद्रियविकलेंद्रियिण्यति भावः, सनत्कुमारादिवर्तिनस्तु

देवाः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्गुणरेखेवोत्पद्यन्ते, नान्यत्रेति गार्थार्थः ॥ २४६ ॥ तदेवं चतुर्गतिकानामपि जीवानां निरूपितमुत्पत्तिस्थानम्, अथ गत्युपपातोद्वर्तनाविरहलक्षणस्यान्तरस्याग्रे प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् येषां जन्तूनां निरन्तरमुत्पत्तिर्निरंतरं चोद्वर्तना, तद्विरह एव तावन्न सम्भवति, तदेतद्दर्शयन्नाह—

चयगुववाओ एगिंदियाण अविरहिषमेव अगुसमयं । हरियाणंता लोगा सेसा काया असंखेज्जा ॥२४७॥

पृथिव्यमेजोवायुवनस्पतिलक्षणानमेकैन्द्रियाणां चयवनमुद्वर्तनं मरणमिति तात्पर्यम् उपपातः— उत्पत्तिर्जन्मेति हृदयं तदेतद् द्वितयमपि सर्वेषां प्रत्येकमनुसमयं—प्रतिसमयमविरहितं—निरंतरं भवति, पृथिव्याद्येकैन्द्रियेषु प्रत्येकं प्राणिनामुत्पत्तिः प्रतिसमयं निरंतरैव सम्पद्यते, मृत्वा जन्मान्तरगमनलक्षणं चयवनमपि तेषु प्रत्येकमनुसमतां प्रतिसमयमविरहितमेव जायत इत्यर्थः, जन्तूनामुत्पत्त्युद्वर्तनयोः प्रतिसमयमेव भावात् एतेष्वन्तरं कदाचिदपि न प्राप्यत इति भावः, तर्हि कियन्तो जीवाः प्रत्येकमेतेषु पृथिव्याद्येकैन्द्रियेषु समये समये उत्पद्यन्ते उद्वर्तन्ते वा इत्याह—‘हरिये’ त्यादि, हरितेषु—सामान्येन वनस्पतिलक्षणेभ्येकैन्द्रियेषु तावदनन्तलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणा जीवाः समये समये उत्पद्यन्ते उद्वर्तन्ते च, ‘सेसा काया असंखेज्ज’ त्ति विभक्तिव्यत्ययाच्छेषेषु—पृथिव्यमेजोवायुलक्षणेष्ु चतुर्भेकेन्द्रियकायेषु प्रत्येकमसंख्येयाः, लोका इत्यत्रापि वर्तते, ततश्चासंख्येलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणा जीवाः समये समये उत्पद्यन्ते उद्वर्तन्ते चेति स्वयमेव द्रष्टव्यम्, वनस्पतिजीवा ह्यनन्तानन्तसंख्यास्तत एवोत्पद्यमाना उद्वर्तमानाश्च जीवाः प्रतिसमयमनन्ताः प्राप्यन्ते, शेषास्तु पृथिव्यादिकायाः प्रत्येकमसंख्येया असंख्येयस्वरूपा एव भवन्ति, अतस्तेषु जायमाना भ्रियमाणाश्च जन्तवः प्रति-

समयसंख्येया एव लभ्यंत इति भाव इति गार्थार्थः ॥ २४७ ॥ अथ त्रसजीवाः कियन्तः प्रतिसमयमुत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, कियन्तं च कालं नैरन्तर्येण जायन्ते म्रियन्ते चेत्येतन्निरूपयितुमाह—

आवलियअसंखेज्जइ भागो संखेज्जरासि उववाओ । खिय मये संखेज्जयाण अट्टेव सिद्धाणं ॥ २४८ ॥

इह पृथिव्यादिस्थावरजीवानामुत्पादोद्वर्त्तनाविषयो विचारस्तावदनन्तरगाथायामपि निर्दिष्ट इति सामर्थ्योदेव प्रस्तुतगाथायां द्वीन्द्रयादिवसजन्तूनामुत्पादोद्वर्त्तने विचारयितव्ये इति प्रतिपत्तव्यम्, अतो द्वीन्द्रयादयः सूत्रेऽनुक्ता अपि गम्यन्ते, ततश्च 'असंखेज्जरासि उववाओ' चि जीवानां प्रत्येकमसङ्ख्येयो राशिर्येषु तेऽसङ्ख्येयराशयो द्वित्रिचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यक्-सम्पूर्णजमनुष्याप्रतिष्ठाननरकावासवर्जनारकाः सर्वार्थसिद्धविमानवर्ज्यदेवात्मकास्त्रसजन्तुसङ्घाताः, एते हि प्रत्येकमसङ्ख्येयजीवराशिस्वरूपास्ततश्च लुप्तसप्तमविहवचननिर्देशात् प्रत्येकमेतेषु सप्तसु त्रसजीवासङ्ख्येयराशिषु जीवानां प्रतिसमयमुपपातः— उत्पादो भवति, कियन्तं कालं यावदित्याह—'आवलिय असंखेज्जइ भागु' चि आवलिकाया असंख्येयतमे भागे यावन्तः समयास्तावतः समयान् यावदुत्कृष्टत एतेषु सप्तस्वपि राशिष्वनवरतं जन्तवः समुत्पद्यन्ते, परतो द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां प्रत्येकं जघन्यतः समयमानस्योत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणस्यान्तरकालस्यागमे निर्दिष्टत्वात्, पञ्चेन्द्रियतिर्यगाद्यन्तरकालस्य त्वत्रापि वक्ष्यमाणत्वादिति, एवं चावलिकाऽसंख्येयभागं यावज्जघन्यत एक उत्कृष्टतस्त्वसंख्याताः प्रतिसमयमेतेषु सप्तस्वपि राशिषु प्रत्येकं जीवाः समुत्पद्यन्त इत्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमपि द्रष्टव्यम्, एनमुत्कृष्टत आवलिक्ताऽसंख्येयभागं यावज्जघन्यत एकस्योत्कृष्टतस्त्व-

संख्येयानां प्रति समयमुद्धर्तनाऽप्येतेषु सप्तसु राशिषु प्रत्येकं द्रष्टव्या, परतस्तूपादवदन्तरसद्भावादिति । संख्येयेषु राशिषु तर्हि का वार्तेत्याह—‘संख्येये’ त्यादि, ये तु गर्भजमुष्या अग्रतिष्ठाननरकावासनारकाः सर्वार्थसिद्धविमानदेवाश्च प्रत्येकं संख्येयास्तेषां संख्येयानां सतां त्रिषु राशिषु प्रत्येकमुत्कृष्टतः सङ्ख्येयानेव समयान् यावदुत्पाद उद्धर्तना च नैरन्तर्येण भवति, परतोऽन्तराल-सद्भावादेवेति, इह च प्रत्येकं त्रिष्वपि राशिषु जघन्यत एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतः संख्येया एव जीवा उत्पद्यन्ते उद्धर्तन्ते च, नासङ्ख्येया इति स्वयमपि द्रष्टव्यम्, एते हि त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकं सङ्ख्यातस्वरूपा एव, सङ्ख्यातेषु चासङ्ख्येयानामुत्पादोद्धर्तने न सम्भवत इति भावः । ‘अद्वैत सिद्धाणं’ ति सिद्धानां पुनर्निरन्तरमुत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् यावदुत्पादः, उद्धर्तना तु तेषां न सम्भवति, अपुनरावृत्त्यैव सिद्धत्वभावादिति, अष्टौ च समयान् यावदुत्कृष्टतः सिद्धानां निरन्तरमुत्पत्तिस्तदैव भवति यदा प्रथमसमये एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत् सिद्ध्यन्ति, एवं द्वितीयसमयेऽप्येको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत् सिद्ध्यन्ति, एवं तृतीय-समयेऽपि चतुर्थसमयेऽपि यावदष्टमेऽपि समये एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशदेव सिद्ध्यन्ति, ततः परमवश्यमेव समयादिक-मन्तरं भवति, एवं निरन्तरमष्टौ समयानुत्कृष्टतो जन्तूनां सिद्धिरवाप्यते, यदि पुनर्जघन्यतस्त्रयस्त्रिंशत आरभ्योत्कृष्टतोऽष्टचत्वारिंशत् यावत् प्रति समयं सिद्ध्यति तदा सप्तैव समयान् यावदुत्कृष्टतः सिद्ध्यन्तो लभ्यन्ते, न परतः, समयाद्यन्तरसद्भावादिति, अथ जघन्यत एकोनपंचाशत आरभ्योत्कृष्टतः षष्टिं यावत् प्रति समयं सिद्ध्यन्ति तदोत्कर्षतः षडेव समयान् यावत् सिद्धत्वपर्यायोत्प-त्तिर्निरन्तरमवाप्यते, न परतः, अन्तरसद्भावादिति, यदा त्वेकषष्टेः आरभ्य द्वासप्ततिं यावत् प्रति समयं निरन्तरमेव सिद्ध्यन्ति तदोत्कृ-ष्टतः पंचैव समयान् यावन्निरन्तरं सिद्धिरवाप्यते, न परतः, अन्तरसद्भावादिति, त्रिसप्ततेस्त्वारभ्य चतुरशीतिं यावत् प्रति समयं

पुनर्जघन्यादिपदे ऽनुत्तरशतादय उत्कृष्टतस्त्वेकसमयेनैव युगपदष्टोत्तरशतं सिद्ध्यति तदा स एवैकः समयो जीवानां सिद्धिप्राप्तिकालः, ततोऽनन्तरमवश्यं समयाद्यन्तरसद्भावादित्येतत् सर्वं प्रागपि गतार्थं, शिष्यानुग्रहार्थं तु पुनरप्युक्तमिति, तदेवमष्टौ समयाः सिद्धानां निरन्तरं सिद्धिर्द्वात्रिंशत्पर्यन्तानामेव सिद्धिर्ब्रह्माष्टव्या, एतदेव चेह प्रकृतम्—‘अष्टव सिद्धान’मिति निर्देशादिति, या तु त्रय-
स्त्रिंशदाद्यष्टचत्वारिंशत्पर्यन्तादीनां सिद्ध्यतां नैरन्तर्येण सप्तसमयादिका सिद्धिरभिहिता सा प्रसङ्गमुखेनैवेति, अनया च गाथया
द्वात्रिंशदादीन्युत्कृष्टपदानि संगृहीतानि, जघन्यानि तु स्वयमेव परिभाषनीयानि, अष्टसप्तसमयादिसंग्रहोऽप्यनया गाथया
द्रष्टव्यस्तद्यथा—“अष्ट य सत्त य छप्पं च चैव चत्तारि तिन्नि दो एक्कं । वत्तीसाइपएसुं समया भाणिया जहांसंख ॥ १ ॥”
द्वितीयव्याख्याने तु सप्तसमयादिपक्षो नोक्त एव, अष्टसु च समयेषु यथासंख्यं यानि द्वात्रिंशदाद्यष्टपदान्युक्तानि तान्यनया
गाथया संगृहीतानि, जघन्यादिपदानि त्वष्टस्वपि सययेष्वेकद्वयादीनि, तानि च सुखस्मरणीयान्येवेत्यलं विस्तरेण, प्रक्षेपगाथा
चेयं, पूर्वटीकाकारेण साक्षादव्याख्यातत्वात्, सूत्रादर्शेषु च केवल्पदर्शनात्, केवलं संग्रहार्थिनामुपयोगिनीति व्याख्यातेति गाथार्थः
॥ २४९ ॥ तदेवं येषु जीवेषु यावन्तं कालमुत्पादोद्धर्तनयोरन्तरं न सम्भवति तदेतदुपदर्शितम्, साम्प्रतं तु नरकगत्यादिषूत्पादो-
द्धर्तनयोर्यावन्तं कालमन्तरं सम्भवति तदुपदर्शयन्नाह—

चउवीस सुहुत्ता सत्त दिवस पक्खो य मास दुग चउरो । छम्मासा रयणाइसु चउवीस सुहुत्त सण्णियरे ॥२५०॥

इह नरकगतौ तिर्यग्मनुष्यगतिका जीवास्तावदनवरतं सर्वदैवोत्पद्यते कदाचिदन्तरमपि भवति, कियन्तं कालं यावदिति

चेदुच्यते--सामान्येन सर्वापि नरकगतिमाश्रित्य जघन्येनैकः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश मुहूर्त्तौ, एतावन्तं कालमन्यत आगत्यै-
कोऽपि जन्तुर्नरकगतौ नोत्पद्यते इति भावः, इदं तु सूत्रेऽनुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यम्, यत उक्तमागमे--“निरयगई णं भंते ! केवइयं
कालं विरहिया उववाएणं पणत्ता ? गोयसा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं वारस मुहुत्त ” चि, तदेवं सामान्येन नरकगतौ
उत्पादस्यान्तरमुक्तम्, विशेषचिन्तायां तु रत्नप्रभादिकासु नरकपृथ्वीषु यदुत्पादस्यान्तरं तत् सूत्रकारः स्वयमेवाह--‘चउवीसे’-
त्यादि, रत्नप्रभानरकपृथिव्यामन्यत आगत्योत्पद्यमानानां जन्तूनां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्त्तौ अन्तरं भवतीति
गाथायां साध्यमध्याहृत्य प्रक्रमात् स्वयमपि योजनीयम्, मुहूर्त्तस्तु वटिकाद्वयप्रमाणो सन्तव्यः, एवं जघन्यमन्तरं सर्वत्र समय एव,
उत्कृष्टं तु शर्कराप्रभायामुत्पादस्य सप्त दिनान्यन्तरं वालुकप्रभायां पञ्चदशदिनसलक्षणः पक्षोऽन्तरं पङ्कप्रभायां मासः धूमप्रभायां
मासद्वयं तमायां पष्ठपृथिव्यां चत्वारो मासास्तमस्तमायां तु सप्तमपृथिव्यां पणमासा उत्कृष्टमन्तरं भवति, निजनिर्जोक्तकालं
याचदेतासु पृथ्वीष्वन्यत आगत्यैकोऽपि जीवः कदाचिन्नोत्पद्यत इति भावः, अत्र सुग्धः प्रेरकः कश्चिदाह--ननु सामान्येन नरकगतौ
द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो विरहकाल उक्तः, तद्विशेषभूतासु च रत्नप्रभादिनरकपृथ्वीषु चतुर्विंशतिमुहूर्त्तौदिकः षण्मासावसानोऽयमीभ-
हितो, न तु कापि द्वादशमुहूर्त्तमानः, यश्च विशेषभूतासु नरकपृथ्वीषु कापि नास्ति स कथं तत्सामान्यरूपायां नरकगतौ द्वादश-
मुहूर्त्तमानो विरहकालो भविष्यति, न हि सिक्ताकगविशेषेषु प्रत्येकमविद्यमानं तैलं तत्सामान्यरूपायां सर्वस्यामपि सिक्तायां
भावितुमर्हति, अत्रोच्यते, अयुक्तमिदमभिहितं भवता, सर्वस्यां हि नरकगतौ सप्तापि नरकपृथिव्यः पिण्डिताः प्राप्यन्ते, ततस्तासु
प्रत्येकमविद्यमानोऽपि समुदायापेक्षया द्वादशमुहूर्त्तमानो विरहकालो नगरदृष्टान्तेन प्राप्यत एव, तथाहि--कस्मिंश्चिन्नगरे सप्त महा-

पाटकाः, तैलकस्मिन् पाटके जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्तैरतिक्रान्तैः काऽपि योषिदवश्यमेव पुत्रं प्रसूते, द्वितीय-
पाटके तु सप्ताभिर्दिवसैः तृतीयपाटके तु पक्षेण एवं यावत् सप्तमे पाटके जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु षड्भिर्मासैरतिक्रान्तैः कापि
योषिभ्यमेव तनयं प्रसूते, एवं च सति यद्येकस्मिन् पाटके उत्कृष्टा स्थितिरिति तदाऽन्यस्मिन् जघन्यस्थितिक्रमेऽप्युत्पद्यते
पुनरन्यस्मिन् मध्यमायां स्थितौ जायते तनय इत्येवं तावद्यावत् समस्तपाटकापेक्षया जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु द्वादशभिर्मुहू-
र्तैरवश्यमेव काचिद्योषित् प्रसूते बालकम्, एवमिहापि भावनीयम्, न च विशेषेष्वविद्यमानं समुदाये न भवति, तत्त्वादौ प्रत्येकमष्टस्या-
पि पाटादेस्तत्समुदाये दर्शनादित्यत्र बहु वक्तव्यं तनु नोच्यते, ग्रन्थान्तरगम्यत्वात्तस्येति, तिर्यङ्मनुष्यगतिद्वयमाधिकृत्याह-
'चउचीस मुहुत्त सण्णियरे' त्ति सामान्येन तिर्यग्गतौ शेषगतिकानामुत्पद्यमानानां जीवानामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्ट-
तस्तु द्वादशमुहूर्तप्रमाणमन्तरमवगन्तव्यम्, एवं मनुष्यगतावपि, उक्तञ्च-" तिरियर्गई णं भंते ! केवइयं कालं विरहिंया उववाए-
णं पण्णत्ता ? , गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं बारस मुहुत्ता, एवं मणुयर्गईवि " त्ति, विशेषचिन्तायां तु तिर्यग्गतौ संज्ञिनो-
गर्भजा इतरे चासंज्ञिनः सम्मूर्च्छजास्तावत् पंचेन्द्रिया भवन्ति, मनुष्यगतावपि संज्ञिनोः गर्भजा इतरे च-संज्ञिनः-असम्मूर्च्छजा
मनुष्या भवन्ति, तत्र गर्भजपंचेन्द्रियतिर्यक्षु गर्भजमनुष्येषु चान्यत आगत्योत्पद्यमानानां जन्तूनामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्ट-
तस्तु द्वादश मुहूर्ताः प्रत्येकमन्तरमवसेयम्, सम्मूर्च्छजपंचेन्द्रियतिर्यक्षु जघन्यतः समय उत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तमन्तरम्, सम्मूर्च्छजमनु-
ष्येषु त्वन्तरं जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्ताः, एतदेव च सूत्रे साक्षादुक्तम्, शेषं तु स्याचितत्वादस्माभिरेव दर्शित-
मवगन्तव्यम्, यत्र च यावानुत्पादस्यैव विरहकाल उक्तस्तत्रोद्धर्तनाया अपि तावानेव विरहकालो बोद्धव्यः, सिद्धान्ते तथैव प्रति-

पादितत्वात्, केवलं विवाक्षितजीवेभ्य उद्बुत्त्य निर्गत्यान्यत्र गमनलक्षणा उद्धर्तना द्रष्टव्येति गार्थार्थः ॥ २५० ॥ अथ सामान्येनै-
व त्रसादिजीवानां प्रथमप्रतिज्ञातलक्षणमन्तरं प्रतिपादयन्नाह-

थावरकालो तसकाहयाण एगिंदियाण त कालो । बायरसुहुमे हरिएअरे य कमसो पउजेज्जा ॥२५१॥

चैयिते-प्रतिक्षणमुत्पद्यमानैर्जीवैः पुष्टिं नीयत इति कायः-संघातः त्रसानां कायः त्रसकायस्तेन चरन्तीति त्रसकायिका जीवास्तेषां
त्रसकायं परित्यज्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि त्रसकायोत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टतस्तु स्थावराणाम्-एकैन्द्रियाणां जीवानां
सम्बन्धी कालोऽन्तरं भवति, स चात्रैव पूर्वं कालद्वारे एकेन्द्रियकालाभिधानप्रस्तावेऽभिहित आवालिकाऽसंख्येयभागवर्तिसमय-
राशिप्रमाणपुद्गलपरावर्त्तरूपो मन्तव्यः, ' एगिंदियाण तसकालो ' ति पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां जीवानां तद्भावं परिहृत्यान्यत्रोत्प-
न्नानां पुनरप्येकेन्द्रियत्वप्राप्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं उत्कृष्टतस्तु त्रसकालोऽन्तरं भवति, स चेहैव ग्रन्थे पूर्वं कालद्वारे त्रसजीवकाला-
भिधानप्रक्रमे निर्दिष्टः सातिरेकसागरोपमसहस्रद्वयलक्षणोऽवगन्तव्यः, तदेवं दिङ्मात्रं प्रदर्श्य शेषाणां वादरादीनामन्तरकालमति-
दिशन्नाह- ' बायरसुहुमो ' ति यथा त्रसानां स्थावरकालः स्थावराणां तु त्रसकाल उत्तमकारेणोत्कृष्टमन्तरं, एवं वादराणां
सूक्ष्मकालः सूक्ष्मा ' तु वादरकाल उत्कृष्टमन्तरमित्याद्यपि क्रमेण प्रत्येकं योजयेत् बुद्धिमानितीह तावत् समुदायार्थः, इदमुक्तं
भवति-वादरनामकर्मोदयवर्तिनां पृथिव्यादिजीवानां वादरेभ्य उद्बुत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि वादरेषुत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्ट-
तस्तु सूक्ष्मनामकर्मोदयवर्तिनः सूक्ष्मा ये जीवास्तत्सम्बन्धी कालोऽन्तरं भवति, स चात्रैव पूर्वं कालद्वारे सूक्ष्मजीवकालाभिधान-

प्रस्तावे प्रतिपादितोऽसंख्येलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिष्पन्नासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणो मन्तव्यः, स्रक्षमाणामपि पृथिव्यादिजीवानां स्रक्षमेभ्य उद्बृत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि स्रक्षमेष्टुत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु बादरजीवस्थितिकालोऽन्तरं भवति, स च बादरस्थितिकालाभिधाने प्रतिपादितः सप्ततिसागरोपमकोटिकोटिस्वरूपो विज्ञेयः, 'हरिण्यरे य' 'त्ति हरितानि-वनस्पतिकायः इतरस्तु-पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसकायः, ततश्च वनस्पतिकायिकानां पुनर्वनस्पतिकायिकत्वे पृथिव्यादिस्थितिकालोऽन्तरं, पृथिव्यादिकायस्य तु पुनरपि पृथिव्यादिरूपतायां वनस्पतिस्थितिकालोऽन्तरं भवतीति क्रमेण प्रत्येकं योजयेदिति, इदमुक्तं भवति-सामान्येन वनस्पतिकायिकानां जीवानां वनस्पतिकायादुद्बृत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि वनस्पतिकायभवने जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु पृथिव्यादिदेशपृथिव्यस्थितिकालोऽन्तरं भवति, स चासंख्येलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिर्वृत्तासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानः प्रागुक्तो द्रष्टव्यः, इतेरपि तु पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसजीवानां पृथिव्यादिभ्य उद्बृत्त्य वनस्पतिषु भ्राम्यतां पुनरपि पृथिव्यादिष्टुत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु वनस्पतिकालोऽन्तरं भवति, स चावलिकाऽसंख्येयभागवार्त्तिसमयराशिप्रमाणपुद्गलपरावर्त्तस्वरूपः प्रागुक्तो मन्तव्य इति गाथार्थः ॥ २५१ ॥ किंचित्प्रकारान्तरविशेषितमिदमेवाह-

हरिण्यरस्स अंतर असंख्या ह्येति पोगलपरदा । अङ्गाइज्जपरदा पत्तेयतरुस्स उक्कोसं ॥ २५२ ॥

हरितस्य-सामान्येन वनस्पतिकायस्येतरः-पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसजीवराशिस्तस्य हरितेतरस्य एतेभ्यः पृथिव्यादिभ्य उद्बृत्त्य वनस्पतिषु-
त्पन्नस्य पुनः पृथिव्यादिरूपतापत्तौ जघन्यमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टं त्वावलिकाऽसंख्येयभागवार्त्तिसमयराशिप्रमाणाः पुद्गलपरावर्त्तो अन्तरं

भवति, 'अङ्गाइज्जपरट्ठा पत्तेयत

' चि प्रत्येकतरुः- प्रत्येकशरीरवनस्पतिकायस्तस्य उपलक्षणत्वात् सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणः पृथिव्यमैजोवाद्यादयोऽत्र गृह्यन्ते, ततश्च सामान्येन प्रत्येकशरीरिणां जीवानां प्रत्येकराशेरुद्धृत्य साधारणशरीरिषूत्पन्नानां पुनरपि प्रत्येकशरीरित्वभवेन जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्चमुत्कृष्टतत्त्वद्धृतृतीयाः पुद्गलपरावर्त्ता अन्तरं भवति, प्रत्येकशरीरेभ्यो ह्युद्धृतृत्तानां साधारणशरीरेष्वेवोत्पत्तिः, तेषु चोत्कृष्टतोऽद्धृतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणः स्थितिकालः प्रागभिहितः, एतावन्तं च कालमिह स्थित्वोद्धृतृत्तानां प्रत्येकशरीरेष्वेव गमनं. प्रत्येकसाधारणराशिभ्यामन्यस्य जीवराशेरेवाभावात्, तस्मात् प्रत्येकशरीरिभ्य उद्धृत्य पुनरपि प्रत्येकशरीरिष्वेवोत्पत्तौ युक्तमेवाद्धृतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणमुत्कृष्टमन्तरं, अन्ये तूपलक्षणव्याख्यानं न कुर्वन्ति, किन्तु केवलप्रत्येकतरुः स्वकायादुद्धृतृत्त्यान्यत्रोत्पन्नस्य पुनरपि प्रत्येकतरुत्वभवन एव यथोक्तमन्तरं व्याख्यानयन्ति, तच्चायुक्तमिव लक्ष्यते, यतः केवलानामेव साधारणवनस्पतिकायिकानामद्धृतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणा कायस्थितिरभिहिता, प्रत्येकतरुभ्यश्चोद्धृतृत्तानां न साधारणवनस्पतिकायिका एव स्थानं येन तत्कायस्थितिरान्तरं स्यात्, किन्तु पृथिव्यमैजोवायुत्रसा अपि, एतेषां च पणामपि राशीनां समुदिता कायस्थितिरसंख्याता अपि पुद्गलपरावर्त्ताः सम्भाव्यन्ते, युक्तिसंगतत्वाद्, यथा प्रत्येकाप्रत्येकस्वरूपाणां सामान्येन वनस्पतिकायिकानां, ततश्च यथा पृथिव्यमैजोवायुत्रसेभ्य उद्धृत्य वनस्पतिषूत्पन्नानां पुनरपि पृथिव्यादिरूपतायामसंख्याताः पुद्गलपरावर्त्ताः प्रागुत्कृष्टमन्तरमभिहितम्, एवं केवलप्रत्येकतरुभ्य उद्धृत्य साधारणवनस्पतिपृथिव्यमैजोवायुत्रसेषूत्पन्नानां जन्तूनां पुनरपि प्रत्येकतरुत्वभवेनोप्युक्तं स्यात्, न चैवमभिहितं, तस्मादुपलक्षणव्याख्यानात् सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणोऽत्र गृह्यन्ते, एतेभ्यश्चोद्धृतृत्तानां साधारणवनस्पतय एवोत्पत्तिस्थानं, ततस्तेषूत्कृष्टतोऽद्धृतृतीयान् पुद्गलपरावर्त्तानतिवाह्य पुनः प्रत्येकशरीरिष्वेवोत्पत्तिः, अतो युक्तं

प्रत्येका-
दीनां वाद-
रनिगोदा-
दीनां
चान्तरं

॥२६४॥

प्रत्येकशरीरिणामुद्बृत्तानां पुनः प्रत्येकशरीरित्वेऽर्द्धतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणमुत्कृष्टमन्तरमिति गाथार्थः ॥ २५२ ॥ अथ बादरनिगो-
दादीनामन्तरकालमाह-

बायरसुहुमनिओया हरियत्ति असंखया भवे लोगा । उयहीण सयपुहुत्तं तिरियनपुंसे असण्णी य ॥२५३॥

बादरनिगोदजीवानां बादरेभ्य उद्वर्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि बादरनिगोदत्वप्राप्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्त्वसंख्येया
लोका अन्तरं भवति, असंख्येलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिष्पन्नासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानमुत्कृष्टमन्तरं भवतीत्यर्थः,
बादरनिगोदेभ्य हुद्बृत्तानां बादरनिगोदानां स्रक्ष्मनिगोदजीवाः पृथिव्यर्सेजोवायुभ्रत्येकवनस्पतित्रिसाश्चोत्पत्तिस्थानं, तेषु चोत्कर्षतोऽ-
प्येतावानेव स्थितिकाल इति भावः, एवं निगोदजीवानामपि स्रक्ष्मनिगोदजीवेभ्य उद्वर्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि स्रक्ष्मनिगोदत्वभवने
एतदेवोत्कृष्टमन्तरं भावनीयम्, एतेषां हि स्वकायादुद्बृत्तानां बादरनिगोदाः पृथिव्यादयश्च जन्मस्थानं, तेष्वपि चोत्कर्षतोऽप्येता-
वानेव स्थितिकाल इति परमार्थः, ' हरिय ' चि सामान्येन वनस्पतयस्तेषामपि स्वकायान्निर्गत्यान्यत्रोत्पन्नानामिदमेवान्तरं,
यतस्तेषामपि तत उद्बृत्तानां पृथिव्यर्सेजोवाय्वादयो गमनस्थानं, तेष्वपि चोत्कृष्टत एतावानेवावस्थानकाल इति हृदयम्, इह च यत्
प्रागुक्तमप्यन्तरं पुनरुच्यते तदस्य राशित्रयस्यापि तुल्यान्तरताख्यापनार्थमित्यदोषः, अन्यस्यापि राशित्रयस्य तुल्यमन्तरं दर्शयन्ग-
ह- ' उयहीण सयपुहुत्त ' मित्यादि, ' तिरिय ' चि तिरश्चां तावत्तिर्गमतेर्निर्गत्य शेषगतित्रये पर्यटतां पुनरपि तिर्यक्त्वप्राप्तौ
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु सातिरेकसागरोपमशतपृथक्तमन्तरं भवति, सातिरेकत्वं चालपत्वेनेहानुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यं, शेष-

गतित्रये उत्कृष्टतोऽप्येतावन्तमेव कालमवस्थानादिति, 'नपुंसे'ति नपुंसकस्वापि तद्भावं परित्यज्य स्त्रीपुंवेदयोरुत्पन्नस्य पुनरपि नपुंसकत्वप्राप्तौ इदमेवान्तरं भावनीयं, स्त्रीपुरुषवेदयोरुत्कर्षतोऽप्येतावन्तमेव कालं स्थितिभावात्, न च वक्तव्यं पुरुषवेदे केवलेऽप्येतावानवस्थितिकालः प्रागुक्तोऽतः स्त्रीवेदकालोऽतिरिच्यत इति, यस्मादसौ स्वल्प एव, ततश्च सातिरेकसागरोपमशतपृथक्त्वलक्षणपुरुषवेदस्थितिकालोऽप्यन्तर्भवतीत्यदोषः । 'असंज्ञिनां य' 'त्ति न संज्ञी असंज्ञीतिव्युत्पत्तेर्गर्भजपंचैद्रियलक्षणोऽप्यन्तर्भवतीत्यदोषः सर्वोऽप्येकेन्द्रियादिरसंज्ञित्वेनेह विवक्षितः, तस्याप्यसंज्ञित्वं परिहृत्य गर्भजपंचैद्रियलक्षणेषु संज्ञापृत्पन्नस्य पुनरप्यसंज्ञित्वभवने एतदेवान्तरं, यतः संज्ञिनां प्रागेवावस्थितिकालो यथोक्तमान एवोक्त इति, यदि पुनरिहासंज्ञी सम्मूर्च्छजपंचैद्रियलक्षणः समयपरिभाषित एव गृह्येत तदा तस्यान्यत्रोत्पद्य पुनरसंज्ञित्वभवने वनस्पत्यादिकालः सर्वोऽप्यन्तरे लभ्येत, तथा च सत्यसंख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ता अन्तरं ग्रामोति, न चैवमुक्तं, तस्माद्यथोक्त एवासंज्ञीह गृह्यत इति, अन्ये तु तिर्यग्नपुंसकासंज्ञिलक्षणस्यैकस्यैव राशेरन्यत्रोत्पद्य पुनस्तद्भावे उत्कृष्टतः सागरोपमशतपृथक्त्वमन्तरमिति व्याचक्षते, एतच्चानेकदोषदुष्टत्वादयुक्तमिव लक्ष्यते, ते च दोषाः सिद्धान्तपरिकर्मितमतिभिः पूर्वोपरोक्तार्थवेत्तृभिश्च सुव्यक्तत्वात् स्वयमेवाम्बूद्धा इति गार्थार्थः ॥ २५३ ॥ अथ देवगतौ देवानामादौ प्रतिज्ञातलक्षणमन्तरमभिधीयत्सुराह-

जावीसाणं अंतोसुहुत्तमपरं गंकुसहसरो । नव दिण मासा वासा अणुत्तरोक्कोस उयहिदुगं ॥२५४॥

‘जावीसाणं’ति भवनवास्यार्दान् देवानादौ कृत्वा ईशानं-द्वितीयदेवलोकं यावद् ये देवास्तेभ्यश्च्युतस्य मत्स्यादिपृत्पन्न-

स्य देवस्य पुनरपि स्वदेवालय एवोत्पद्यमानस्यापरं जघन्यमन्तर्मुहूर्तमन्तरं, उत्कृष्टं तु वनस्पत्यादिषु पर्यटतस्तस्यैवावलिकासंख्येय-
भागवर्त्तसंख्येयपुद्गलपरावर्त्तमानं तत् स्वयमेवावगन्तव्यम्, एवमुपरितनग्रैवेयकदेवान् यावत् सर्वत्रोत्कृष्टमिदमेवान्तरं द्रष्टव्यम्, जघन्यं
तूच्यते-‘ स्रणंक्षु सहस्रारो नवदिण ’ चि सनत्कुमारदेवलोकदारभ्य यावत् सहस्रारदेवलोकस्तावद् ये देवास्तेभ्यः व्युत्स्य
देवस्य पुनरपि स्वकीयामरलोक एवोत्पद्यमानस्य नव दिनानि जघन्यमन्तरं भवति, नवदिनेभ्योऽर्वाक् तत्रासौ नोत्पद्यत इति भावः,
‘ मास ’ चि नवेत्यत्रापि सम्बध्यते, ततश्चानतप्राणतारणाच्युतदेवलोकैकम्यश्च्युतो मनुष्येषूपमो देवः पुनरपि स्वस्थान एवोत्पद्यमानो
जघन्यतोऽपि नवभिर्मासैरतिक्रान्तैरुत्पद्यते, नार्वागित्यर्थः, ‘ वास ’ चि नवेतीहाप्यनुवर्त्तते, अतश्च नवग्रैवेयकैः सर्वार्थसिद्धि-
वर्जानुत्तरविमानचतुष्टयाच्च देवश्च्युतो मनुष्येषु जातः पुनरपि स्वस्थान एवोपजायमानो जघन्यतोऽपि नवभिर्वर्षैरतिक्रान्तैरुत्पद्यते,
नार्वागिति भावः, नवमग्रैवेयकपर्यन्तः प्रागसंख्येयपुद्गलपरावर्त्तात्मकोऽनन्तः काल उत्कृष्टतोऽन्तरे सिद्धान्तोक्तो दर्शितः, सर्वार्थसि-
द्धवर्जानुत्तरविमानदेवानां तूत्कृष्टमन्तरं स्वयमेवाभिधित्सुराह- ‘ अणुत्तरुक्कोस उयहिदुगं ’ ति विजयाद्यनुत्तरविमानचतुष्टयात्
च्युतो देवो मनुष्येषु परिश्रमन् मुक्तिं चाप्राप्नुवन् उत्कृष्टतः सागरोपमद्वयात् पुनरपि विजयादिविमानेषूपद्यते, सर्वार्थसिद्धविमाने
त्वन्तैरचिन्ता नास्ति, ततश्च्युतस्य तद्भव एवावश्यंमुक्तिगमनादिति भावः, एष तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, व्याख्याप्रज्ञसौ तु
भयनपत्यादिभ्यः सहस्रारान्तेभ्यो देवेभ्यश्च्युतस्य कस्याचिज्जीवस्येह तिर्यक्षूपधान्तर्मुहूर्तं जीवित्वा पुनरपि स्वकीयदेवस्थाने
उत्पद्यमानस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमन्तरमुक्तं, मनुष्यस्तु य ईशानान्तदेवेपूपद्यते सोऽङ्गुलपृथक्त्वावागाहनाया मासपृथक्त्वमानाच्चा-
शुषोऽर्वाणं नोत्पद्यते, यस्तु सनत्कुमारादिष्वनुत्तरविमानपर्यन्तेषु देवेषु मनुष्यो जायते स हस्तपृथक्त्वावागाहनाया वर्षपृथक्त्वप्रमाणा-

चायुषोर्ज्वग् नोत्पद्यते, अतस्तिरश्चः समाश्रित्य सहस्रारान्तदेवेषु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमन्तरं तत्राभिहितमिति भावः, आनताद्यनुष-
रविमानपर्यन्तेभ्यस्तु देवेभ्योऽत्र समायाता मनुष्या एव भवन्ति, मनुष्या एव च तेषु देवेषुत्पद्यन्ते, अत आनताद्यनुत्तरविमानान्त-
देवेभ्यश्च्युतानिह वर्षपृथक्तवं जीवित्वा पुनरपि स्वदेवस्थान एवोत्पद्यमानान् मनुष्यानेवाश्रित्य भगवत्यां जघन्यतो वर्षपृथक्त्व-
मन्त्ररमभिहितं, तदेवं भगवतीनिर्दिष्टाभिप्रायेण सहस्रारान्तदेवेष्वन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यमन्तरं, परतस्त्वानतादिषु सर्वत्राविशेषेण
वर्षपृथक्त्वमेवान्तरं सिद्धं, प्रस्तुतग्रन्थे तु काव्यन्तर्मुहूर्त्तं क्वचिन्मासपृथक्तवं क्वचिन् वर्षपृथक्त्वमन्तरमावेदितं,
तत्त्वं न ज्ञायते, केवललग्न्यत्वात्तस्येति गार्थार्थः ॥ २५४ ॥ अथ देवगतावेव देवानामुत्पादोद्धर्त्तेनयोर्विरहकाललक्षणमन्तरं
प्रतिपादयितुमाह—

नवदिण वीसमुहुत्ता बारस दिण दस मुहुत्तया हुंति । अद्धं तह बावीसा पणयाल असीइ दिवससयं ॥ २५५ ॥
संखेज्जमासवासा सया सहस्सा य सयसहस्सा य । दुसु २ तिसु २ पंचसु अपुत्तरे पल्लुसंखइमा ॥ २५६ ॥

इह भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु सौधर्मेशानयोश्च तिर्यङ्मनुष्यगतिका जीवास्तावन्निरन्तरमुत्पद्यन्ते कदाचित्तु विरहोऽपि
भवति, कियन्तं कालमिति चेदुच्यते, जघन्यतः समयः, उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिर्मुहूर्त्तः, एतच्चेहानुक्तमपि सिद्धान्ते प्रतिपादितत्वात्
स्वयमपि द्रष्टव्यं, यदाह—‘असुरकुमारा णं भंते ! केवइयं कालं विरहिया उववाएणं पणत्ता १, गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं
उक्कोसेणं चउवीसं मुहुत्ता, एवं जाव थणियकुमारणं, एवं वाणमंतराणं जोइसियाणं सोहम्मीसाणकप्पेसुवि’ ‘नवदिण वीसमुहुत्त’-

ति सनत्कुमारकल्पे तिर्यङ्मनुष्यगतिकानां जीवानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु नव दिनानि विंशतिमुहूर्त्ता विरह-
कालः, एवं जघन्यतः सर्वत्र समय एव, उत्कृष्टस्वन्तरकाल उच्यते, माहेन्द्रे कल्पे द्वादश दिनानि दश मुहूर्त्ता उत्कर्षेणोत्पादस्या-
न्तरकालः, 'अष्टं तह बावीस' ति ब्रह्मलोके साद्धानि द्वाविंशतिदिनानि, लान्तके पञ्चचत्वारिंशदिनानि महाशुक्ले अशीति-
दिनानि सहस्रारे तु दिनशतं, 'संवेज्जमासे' त्यादीनां 'दुसुडुसु' इत्यादिभिः सह यथासङ्ख्येन सम्बन्धः, ततश्चानतप्राणतयोः
संख्येया मासा वर्षाद्वर्गैव उत्कर्षेणोत्पादस्यान्तरं भवति, आरणाच्युतकल्पद्वये तु संख्येयानि वर्षाणि शताद्वर्गैव, अधस्तनग्रैव-
यकप्रस्तटत्रये पुनः संख्येयानि वर्षशतानि, सहस्राद्वर्गैव, मध्यमग्रैवयकप्रस्तटत्रये तु संख्येयानि वर्षसहस्राणि, लक्षाद्वर्गैव,
उपरितनग्रैवयकप्रस्तटत्रये तु संख्येयानि वर्षलक्षाण्युत्कृष्टत उत्पादस्यान्तरं भवति, 'पंचसु अणुत्तरे' इत्यादि पञ्चस्वनुत्तर-
विमानेषु मनुष्यगतेरुत्पद्यमानानां जन्तूनामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तरं भवति, एवमिहानु-
त्तरविमानेषु पञ्चस्वपि सामान्येनैकस्वरूपमेवान्तरमुक्तं, सिद्धान्ते तु विशेषेणेत्यमभिहितं- 'विजयेजयन्तजयन्तापराजितदेवाणं
भंते ! केवइयं कालं विरहिया उववाएणं पणत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेण अंसंखेज्जं कालं, सव्वडुसिद्धदेवा णं
भंते ! पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेण पलिओवमस्स अंसंखेज्जइभागं' ति, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति । इह
यत्र यावानुत्पादस्यान्तरकालः प्रोक्तः प्रागुक्तलक्षणाया उद्वर्त्तनाया अपि तत्र तावन्निविशेयोऽन्तरालकालो विज्ञेयः, सिद्धिगतौ तु
सिद्धानामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु षण् मासा विरहकालः स्वयमेवावगन्तव्यः, यदाह— 'सिद्धा णं भंते ! केवइयं कालं
विरहिया सिज्जणयाए पणत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेण उद्वर्त्तनाविरहकालस्तु सिद्धिगतौ न

वक्तव्यः, उद्धर्तनाया एवाभावादिति गाथाद्वयार्थः ॥ २५५-२५६ ॥ तदेवं दर्शितो नारकादिगत्याश्रितजन्तूनामन्तरकालः, साम्प्रतं गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानां तमुपदर्शयन्नाह—

मिच्छस्स उयहिनामा बे छावट्ठी परं देसूणा । सम्मत्तमणुगयस्स य पुग्गलपरियट्ठमद्धूणं ॥२५७॥

मिथ्यादृष्टेः परित्यक्तमिथ्यात्वस्य पुनस्तद्भावप्राप्तौ परम्-उत्कृष्टमन्तरं भवति, कियदिति चेदुच्यते, द्वे षट्षष्टी उदाधि-
नाम्नां-सागरोपमाणां 'परं' 'त्ति तुशब्दश्चशब्दार्थे स च भिन्नक्रमे योज्यते, देशेना च सुहूर्त्तोद्वा इति शेषः, अन्तर्मुहूर्त्त-
मित्यर्थः, उक्तं च कम्मप्र [६००] कृतिचूर्ण्यम्-“कोऽपि मिच्छत्ताओ सम्मत्तं गओ छावट्ठिसागरोवमा सम्मत्तकालो, तओ अंतो-
मुहुत्तं सम्मामिच्छत्तं गओ, पुणो सम्मत्तं पडिवन्नो छावट्ठिं सागरोवमाइं अणुपालेइ, तयत्ते य सिज्झइ मिच्छत्तं वा पडिवज्झइ, एव-
मुक्कोसेणं अंतोमुहुत्तम्बहियाओ दो छावट्ठीओ सागरोवमाणं मिच्छत्तस्स अंतरकालो हवइ” त्ति, पंचसंग्रहेऽपि जीवसमासद्वारे वृत्तिकृता
प्रोक्तम्-“कोऽपि मिथ्यादृष्टिः सम्यक्तत्त्वगुणं प्रतिपन्नः षट्षष्टिः सागरोपमाणि स्थितः, ततश्चासौ सम्यक्त्वगुणी सम्यग्मिथ्यात्वेऽन्तर्मु-
हूर्त्तं स्थित्वा भूयोऽपि सम्यक्तत्त्वं गच्छति, ततस्तत्र षट्षष्टिः सागरोपमाणि स्थित्वा योऽद्यापि न सिद्ध्यति सोऽवश्यं मिथ्यात्वं
गच्छति, यत उत्कर्षेणैतदन्तरं मिथ्यात्वस्येति, कर्मग्रन्थिकमतं चेदं, सैद्धान्तिकमतेन तु सम्यक्तत्त्वान्मिश्रगमनं प्राग् निषिद्धमेवेति,
अन्ये तु व्याचक्षते-देशेने-अन्तर्मुहूर्त्तौ द्वे षट्षष्टी सागरोपमाणां मिथ्यात्वस्योत्कृष्टमन्तरमिति, तदेतदयुक्तमिव लक्ष्यते, ग्रन्थान्तरेः
सह व्यभिचारादिति, 'सम्मत्तमणुगये'त्यादि सम्यक्तत्त्वानुगतस्य-सम्यक्तत्त्वयुक्तस्याविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तोपशमश्रेणिगता-

पूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहलक्षणस्य जीवसमूहस्य स्वकीयस्वकीयपर्यायपरित्यागे पुनस्तत्पर्यायप्राप्तौ किञ्चि-
दूनं पुद्गलपरावर्त्तार्द्धमुत्कृष्टमन्तरं भवति, सम्यक्त्वानुगतग्रहणेन च सर्वेऽप्यमी अविरतादय उपशान्तमोहान्ता जीवाः संगृहीता
भवन्ति, सम्यक्त्वमात्रस्य सर्वत्र भावादिति सम्यक्त्वानुगतोपादानं, एते चाविरतादयः सम्यक्त्वगुणादपि परिभ्रष्टा उत्कृष्टतः
किञ्चिन्न्यूनं पुद्गलपरावर्त्तार्द्धं संसारसागरमवगाहन्ते, तदन्ते पुनरप्यवश्यं सम्यक्त्वादिगुणमवाप्य सिद्ध्यन्तीति, सम्यक्त्वपुंजस्य प्रायः
सत्तायामवश्यं भावात् सास्वादनाभिश्चा अपिहि सम्यक्त्वानुगतत्वेन विवक्षिता द्रष्टव्याः, तेऽपि च तद्भावपरित्यागे उत्कृष्टतोऽपार्द्ध-
पुद्गलपरावर्त्तं यावद्भवं परिभ्रमन्ति, तदन्ते च केचित् पुनरपि तद्भावं प्राप्य केचित्त्वप्राप्यैव विशुद्धां सम्यक्त्वादिगुणसामग्रीं
लब्ध्वाऽवश्यं सिद्ध्यन्तीति, क्षपकक्षीणमोहसयोग्ययोगिकेवलानां त्वन्तरचिन्ता नास्ति, तेषां प्रतिपातस्यैवाभावाद्, अतः सम्य-
क्त्वानुगतत्वे सत्यपि तेषां नेह ग्रहणम् ॥ अथ कोऽयं पुद्गलपरावर्त्तो यदर्द्धं किञ्चिन्न्यूनमुत्कृष्टतः सास्वादनादयो भवं भ्राम्यन्तीति,
उच्यते, यदा चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकवर्त्तिनः सर्वेऽपि पुद्गलाः संसारसागरे पर्यटता एकजीवेनानन्तेषु भवेवौदारिकवैक्रीयैतजस-
कार्मणभायानापानमनोलक्षणपदार्थसप्तकरूपतया परिणमय्य मुक्ता भवन्ति तदाऽसौ पुद्गलपरावर्त्तः परिभाष्यते, अन्ये त्वाचार्या
द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्द्धा पुनः प्रत्येकं बादरसूक्ष्मभेदतो द्विधा पुद्गलपरावर्त्तं वर्णयन्ति, तत्र द्रव्यतो बादरः किल तदा भवति
यदा संसारे पर्यटनेको जीवः सर्वानपि सर्वलोकवर्त्तिनः पुद्गलान् सामान्येनौदारिकवैक्रीयैतजसकार्मणशरीरचतुष्टयरूपतया परिण-
मय्य मुंचति, यदा तु यथोक्तौदारिकादिशरीरचतुष्टयमध्ये प्रत्येकमेकैकशरीररूपतया सर्वानपि सर्वलोकपुद्गलान् परिणमय्य विसृ-
जति विवक्षितशरीराच्छेषशरीरादिरूपतया तु परिणमिता अपि न गण्यन्ते तदा द्रव्यत एव सूक्ष्मपुद्गलपरावर्त्तो भवति । क्षेत्र-

तस्तु नानाभवपरम्परासु निरन्तरेषु व्यवहितेषु वाऽन्यान्याकाशप्रदेशेषु त्रियमाणो यदा सर्वानपि लोकाकाशप्रदेशान् स्पृशति तदा क्षेत्रतो वादरः पुद्गलपरावर्त्तः, यदा तु येष्वकाशप्रदेशेष्ववगाढ एकदा मृतस्तेषामेवानन्तरानाकाशप्रदेशानवगाह्यान् यदा त्रियतेऽपर-
स्यां तु वेलायां तेषामपि निरन्तरानन्यान् अन्यस्यां तु वारायां तन्निरन्तरस्थितानपरानेवं तावद्यावदित्थं त्रियमाणो जन्तुरनन्तान-
न्तेषु जन्मसु नैरन्तर्यस्थितान्नभःप्रदेशान् क्रमेण स्पृशन् सर्वानपि लोकप्रदेशान् स्पृशति योश्चापरप्रदेशवृद्धिरहितान् पूर्वावगाढान्
व्यवहितत्वान्नभःप्रदेशानवगाह्य मृतः ते न गण्यन्ते तदा क्षेत्रतः सूक्ष्मपुद्गलपरावर्त्तः । कालतो यदोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालचक्रसम-
येषु सर्वेष्वपि क्रमेणोत्क्रमेण वाऽनन्तानन्तैर्भैरैको जन्तुमृतो भवति तदा वादरः पुद्गलपरावर्त्तः, अत्र पक्षे येषु समयेष्वेकदा मृतो-
ऽन्यदाऽपि यदि तेष्वेव त्रियते तदा ते न गण्यन्ते, यदा तु प्रथमाद्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमादिसमयक्रममुल्लंघ्याप्यपूर्वेषु समयेषु
त्रियते तदा ते व्यवहिता अपि समया गण्यन्ते, सूक्ष्मे तु कालपुद्गलपरावर्त्तस्य विशेषो यत् प्रथमाद्वितीयतृतीयादिसमयक्रमेणैव
त्रियमाणस्य ते समया गण्यन्ते यावत् सर्वेऽपि कालचक्रसमया आदितोऽन्तं यावत् क्रमेण मरणैर्व्याप्ता भवन्ति, येषु तु प्रथमादि-
समयक्रममुल्लंघ्य त्रियते ते व्यवहितसमया न गण्यन्ते एवेति । इदानीं भावतः पुद्गलपरावर्त्तो निरूप्यते, तत्र तावद् ये एकस्मिन्
समये समुत्पद्यन्ते सूक्ष्माग्निकायिका जीवाः तेऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशाशिग्रमाणाः तेभ्यस्तु सूक्ष्माग्निकायिकाः सर्वेऽप्यसंख्येय-
गुणाः, कथमिति चेदुच्यते, एकः सूक्ष्माग्निकायिको जीवः समुत्पन्नोऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवति, एतावन्मात्रायुष्कत्वात् तेषां, तस्मिंश्चान्त-
र्मुहूर्त्ते ये समयास्तेषु प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशप्रदेशग्रमाणाः सूक्ष्माग्निकायिकाः समुत्पद्यन्ते, इतः सिद्धमेकसमयोत्पन्नसूक्ष्माग्नि-
कायिकेभ्यः सर्वेषां सूक्ष्माग्निकायानामसंख्येयगुणत्वं, तेभ्योऽपि सर्वसूक्ष्माग्निकायिकेभ्यस्तेषां कायस्थितिरसंख्येयगुणा, एकैक-

स्यापि स्रक्ष्माग्निकायिकस्यासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीप्रमाणायाः कायस्थितेः प्रतिपादितत्वादिति, तस्या अपि कायस्थितेः सका-
शात् संयमस्थानानि अनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि च प्रत्येकमसंख्येयगुणानि, कायस्थित्यामसंख्येयानां स्थितिबन्धानां भावाद्,
एकैकस्मिँश्च स्थितिबन्धेऽसंख्येयानामनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानां सद्भावादिति, संयमस्थानान्यप्यनुभागबन्धाध्यवसायस्थानै-
स्तुल्यान्येवेति, तत्र यदा एकैकस्मिन्ननुभागबन्धाध्यवसायस्थाने क्रमेणोत्क्रमेण वा त्रियमाणो जन्तुः सर्वाण्येतानि स्पृशति
तदा बादरो भावपुद्गलपरावर्त्तः, अत्र पक्षे यदध्यवसायस्थानमेकदा त्रियमाणेन स्पृष्टं यद्यन्यदापि तदेव स्पृशति तदा न गण्यते,
अपूर्वं तु दूरव्यवहितमपि स्पृष्टं गण्यते, यदा तु येनैव विशुद्धविशुद्धतरविशुद्धतमादिक्रमेण व्यवस्थितान्येतान्यनुभागबन्धाध्यवसाय-
स्थानानि तेनैव क्रमेणानन्तानन्तैर्भैत्रियमाणः सर्वाण्यपि स्पृशति व्यवहितानि तु स्पृष्टान्यपि न गण्यन्ते तदा स्रक्ष्मो भावपुद्गल-
परावर्त्तो भवतीत्यलं विस्तरेणैति गार्थः ॥ २५७ ॥ तदेवमुक्तं मिथ्यादृष्ट्यादिगुणानामुत्कृष्टमन्तरं, साम्प्रतं तेषामेव
जवन्यं तदेवाह—

सासाणुवसमसम्ममे पल्लासंखेज्जभागमवरं तु । अंतोमुहुत्तमियरे खवगस्स उ अंतरं नत्थि ॥ २५८ ॥

‘ सासाणुवसमसम्ममे’ति सास्वादन्तश्च औपशमिक सम्यत्तवं यस्यासौ औपशमिकसम्यत्तवश्च सास्वादनौपशमिकसम्य-
त्तवौ एतयोर्द्वयोरपि तद्भावपरित्यागे पुनस्तत्पर्यायश्रौतौ अपरं हि जवन्यमन्तरं पल्लोपमासङ्ख्येयभागः, य उपशमश्रेण्याः प्रतिपत्त-
सास्वादनो भवति यश्चोपशमश्रेण्यामौपशमिकसम्यग्दृष्टिः प्राप्यते तौ द्वावप्यल्पत्वाद्बेह विवक्षितौ, किं तर्हि ? योऽनादिमिथ्या-

दृष्टिरुद्धर्तितसम्यक्तत्वमिश्रपुञ्जो वा मिथ्यादृष्टिः पङ्क्तिशतिसत्कर्मा सन् पूर्वोपवर्णितक्रमेणोपशमिकं सम्यक्तत्वमवाप्नोति यत्र तस्यामेवौपशमिकसम्यक्तत्वाद्वायां पूर्वोक्तैर्नैव न्यायेन सास्वादनो भवति तौ द्वावपि चतुर्गतिर्वर्तित्वादिना प्रभूतत्वादिहाभिधित्सितौ, एतौ च लब्धमौपशमिकं सम्यक्तत्वं सास्वादनत्वं च परित्यज्य यदि पुनरपि तदेव प्राप्नुतस्तदा जघन्यतोऽपि पल्योपमासंख्येयभागादेव, नार्वाक्, तथाहि-औपशमिकसम्यग्दृष्टिसास्वादनयोर्मिथ्यात्वं गतयोः प्रथमं तावदवश्यं सम्यक्तत्वमिश्रपुञ्जौ सत्तायां भवत एव, न च तयोः सत्तायां तिष्ठतोः पुनरप्यौपशमिकसम्यक्तत्वलाभसास्वादनभावौ सम्भवतः, तौ च सम्यक्तत्वमिश्रपुञ्जौ मिथ्यात्वगतौ जीवः प्रतिसमयमुद्बलयति, तद्वलिकं मिथ्यात्वपुञ्जे प्रतिसमयं प्रक्षिपतीत्यर्थः, एवं च क्रमेणोद्बल्यमानावेतौ पल्योपमासंख्येयभागेनैवोद्बल्येते, सर्वथैवाभावरूपतामापद्येते, नार्वाक्, कर्मप्रकृत्यादिषु तैथैवाभिहितत्वादिति भावः, एवं च पल्योपमासंख्येयभागेन सम्यक्तत्वमिश्रपुञ्जयोरुद्बल्येते चित्तयोस्तदन्ते कोऽपि जीवः पुनरप्यौपशमिकं सम्यक्तत्वं सास्वादनत्वं च प्राप्नोतीति, एवमनयोः पल्योपमासंख्येयभागरूपं जघन्यमन्तरं भवति, 'अंतोऽमुहुत्तमियरे' ति इतरस्मिन्-उक्तशेषे मिथ्यादृष्ट्यविरतदेशविरतप्रमत्ताग्रमचोपशमश्रेणिगतापूर्वकरणा निवृत्तिचादरस्त्वस्मत्परायोपशान्तमोहलक्षणजन्तुसंघाते निजं निजं गुणमपहाय पुनस्तमेव लभमानेजन्तुमुद्बल्येते जघन्यमन्तरं विज्ञेयम्, एतच्च मिथ्यादृष्ट्यादीनां प्रायः प्रागेव भावितम्, उपशमश्रेणिगतापूर्वकरणादीनां तूपशमश्रेणः प्रतिपत्य पुनरन्तमुद्बल्येते चाभागेवाराहतामिदं जघन्यमन्तरं बोद्धव्यम्, एकास्मिन् भवे वाराद्वयमुपशमश्रेणिकरणस्य सिद्धान्ते समनुज्ञातत्वादिति, किमर्थं पुनरुपशमश्रेणिगतानां भेदापूर्वकरणादीनां ग्रहणमित्याह-क्षपकस्य पुनः-क्षपकश्रेणिगतस्यापूर्वकरणादेः क्षीणमोहसयोग्ययोगिकवल्लिनां चान्तरं नास्ति, तद्गुणप्रतिपातस्यैवाभावादित्युक्तमेवेति गाथार्थः ॥ २५८ ॥

तदेवं जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरशुक्तं जीवसमासगुणानां, साम्प्रतं-तेषामेव लोके यथासम्भवं कदाचिदभावलक्षणमन्तरं निरूपयितुमाह—
पक्षाऽसंख्यभागं सासणाभिस्सासमतमणुएसु । वासपुहुत्तं उवसामएसु खवगेसु छम्मासा ॥ २५९ ॥

‘सासणे’त्यादि सास्वादनश्च मिश्रश्चासमाप्तमनुष्यश्च ते तथा, तत्र सास्वादनमिष्टौ प्रतीतौ, असमाप्तमनुष्यस्तु यो लब्धितः करणतश्च सदैवासमाप्तः-अपर्याप्त एव मनुष्यो भवति स इह विवक्षितः, स चैवंविधः सम्मूर्छजमनुष्य एव भवति, गर्भजमनुष्याणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च भावात्, ततश्च सास्वादनमिश्चासमाप्तमनुष्येषु पल्योपमासंख्येयभागरूपमन्तरं भवति, इदमत्र हृदयम्-एते त्रयोऽपि राशयः सर्वस्मिन्नपि लोके कदाचित् पल्योपमासंख्येयभागं यावन्न भवन्त्यर्पति, मोहनीयं कर्मोपशमयन्तीत्युपशमकाः-उपशमश्रेणिवर्तिनः संयताः तेऽपि वर्पयुथत्त्वप्रमाणमन्तरं समवसेयं, कदाचिद्वर्पयुथत्त्वं यावच्छोके उपशमश्रेणि न कोऽपि प्रतिपद्यत इत्यर्थः, मोहनीयं कर्म क्षपयन्तीति क्षपकाः-क्षपकश्रेणिवर्तिनश्चारित्रिण एव, तेषु पुनः पण्मासमानमन्तरं विज्ञातव्यं, कदाचिदुत्कृष्टतः पण्मासान् यावच्छोके क्षपकश्रेणि कोऽपि न करोतीति भावः, परतस्तु करोत्येव कश्चित्तामिति, इह चोपशमकक्षपकग्रहणेनार्पूर्वकरणानिवृत्तिवादरक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहक्षीणमोहानामुत्कृष्टमन्तरमुक्तम्, अयोगिकवल्लिनां तु पण्मासमानमुत्कृष्टमन्तरं स्वयमेवावसेयं, मिथ्यादृष्टयविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयोगिकवल्लिनां तु विरहकालो न सम्भवत्येव, एतेषां लोकेऽविरहितं सर्वदेव भावाद्, एवं च गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानामुक्तं यथासम्भवं लोके विरहकालस्वरूपमुत्कृष्टमन्तरं, सम्मूर्च्छजमनुष्याणामपि गुणस्थानेषु अग्रस्तुतानामपि पल्योपमासंख्येयभागलक्षणविरहकालाभिधानप्रस्तावाह्याधवार्थमभिहितमुत्कृष्टमन्तरं,

जघन्यं तु सर्वेषां समयग्रमाणमेवान्तरं, तच्च श्रेतनगाथायां स्वयमेवाभिधास्यतीति गाथार्थः ॥ २५९ ॥ अथ गुणानां विरहकाला-
भिधानक्रमाद्योगादिगुणानामपि यथासम्भवं विरहकालमभिधित्सुराह—

आहारमिस्सजोगे वासपुहुत्तं विउब्बिमिस्सेसु । धारस हुंति हुत्ता सव्वेसु जहण्णओ मओ ॥ २६० ॥

आहारकं मिश्रं यत्रौदारिकेणासौ आहारकमिश्रो योगः, चतुर्दशपूर्वधरेण प्रयोजनोत्पत्तौ प्रारब्धमपरिपूर्णावस्थमाहारकशरीर-
मित्यर्थः, तस्योत्कृष्टं वर्षपृथक्त्वमन्तरं जायते, उत्कर्षतो वर्षपृथक्त्वं यावदाहारकशरीरस्य प्रारम्भकः कोऽपि लोके न प्राप्यत इति
भावः, 'आहारमाहं लोए छम्मासं जा न होति उ कय्यहि'त्यादि प्रज्ञापनावचनाद् आहारकमिश्रस्य पण्मासग्रमाणमेवान्तरं
ग्रामोतीति, अत्र तु वर्षपृथक्त्वमुक्तं, तदत्र तत्त्वं सर्ववेदिन एव विदन्तीति, वैक्रियाणि मिश्राणि कार्मेणैः सह येषु ते वैक्रियमिश्रा
योगाः, नारकदेवानामुत्पत्तिसमयभावीन्यसम्पूर्णावस्थानि वैक्रियशरीराणीत्यर्थः, तेषूत्कृष्टतो द्वादश सुहृत्तौ विरहकालः, नारकदे-
वगत्योर्हि उत्कृष्टतो द्वादश सुहृत्तौ उत्पादविरहकालः प्रागुक्तः, ततः सामर्थ्यादेव वैक्रियमिश्राण्यप्येतावन्तं कालं न भवन्ति, उत्पद्य-
मानानामेव नारकदेवानां तत्सम्भवात्, लब्धिप्रत्ययतिर्यङ्मनुष्यवैक्रियमिश्राणां त्विहाविवक्षितत्वादिति, शेषाणां त्वौदारिकौदा-
रिकमिश्रवैक्रियकार्मेणलक्षणानां काययोगानां चान्तरमेव नास्ति, तेषां लोकेऽधिरहितं सर्वदैव भावादिति ।
आहारकमिश्राणां त्वन्तरे ग्रेक्ते आहारकाणामपि तत् ग्रेक्तेमेव, आहारकमिश्रस्य सम्पूर्णस्य चान्तर्मुहूर्त्तत् परतोऽवस्थानाभावादिति ।
तदेवं प्राक्तनगाथायां प्रस्तुतगाथायां च निर्दिष्टं सास्वादनादीनामुत्कृष्टमन्तरं, साम्प्रतं सर्वेषामपि जघन्यं तदाह—सर्वेषु—सास्वाद-

नादिषु वैक्रियमिश्रपर्यन्तेषु गुणेषु जघन्यतः समयो विरहकाल इति गार्थार्थः ॥ २६० ॥ साम्प्रतं छेदोपस्थापनीयादिचारि-
त्रिणां विरहकालमाह-

तेवद्वी चुलसीई वाससहस्साइं छेयपरिहारे । अवरं परमुदहीणं अट्टारस कोडिकोडीओ ॥ २६१ ॥

छेदोपस्थापनीयसंयतानां त्रिषष्टिवर्षसहस्राण्यपरं-जघन्यमन्तरं भवति, 'परिहारे' त्ति परिहारविशुद्धिकसंयतानां-चतुरशीतिवर्ष-
सहस्राण्यपरं-जघन्यमन्तरं सम्पद्यते, परम्-उत्कृष्टं त्वन्तरमुभयेषामपि प्रत्येकमष्टादश सागरोपमकोटीकोटयः, इदमुक्तं भवति-अवसर्पिण्यां
दुष्पमालक्षणस्य पञ्चमारकस्य पर्यन्ते भरेतेर्ष्वरवतेषु च सर्वत्र छेदोपस्थापनीयसंयतास्तावद्व्यवच्छिद्यन्ते, ततश्च तीर्थकरगणधरा-
दिशून्ये एकविंशतिवर्षसहस्रग्रमाणे दुष्पमदुष्पमाभिधानेऽवसर्पिण्याः षष्टारके तावत्ग्रमाणयुक्ते तन्नास्त्येव चोत्सर्पिण्याः प्रथमारके,
तावन्माने दुष्पमाभिधाने उत्सर्पिण्या एव द्वितीयांरकेऽपि ते न लभ्यन्ते, किं तर्हि? दुष्पममुपमालक्षणे तस्यास्तृतीयांरके तीर्थक-
रोत्पत्तावेव ते प्राप्यन्ते, एवं च प्रत्येकमेकविंशतिवर्षसहस्रमानेषु त्रिष्वरकेषु त्रिषष्टिवर्षसहस्राणि छेदोपस्थापनीयसंयतानां जघन्यो
विरहकालः सम्पद्यत इति, परिहारविशुद्धिकसयतास्त्ववसर्पिण्याः पञ्चमेऽरके प्रवृत्ते आदावेव व्यवच्छिद्यन्त इत्येकविंशतिवर्षसहस्र-
ग्रमाणेनैतनारकेण पूर्वोक्तेन चारकत्रयेण चतुरशीतिवर्षसहस्राण्यमीषां जघन्यमन्तरं भवति, उत्कृष्टतस्तूभयेषामप्यष्टादशसागरोप-
मकोटीकोटिलक्षणो विरहकालः प्रोच्यते, तद्यथा-उत्सर्पिण्याः सुषमदुष्पमाभिधाने चतुर्थांरके प्रवृत्ते छेदोपस्थापनीयाः परिहारवि-
शुद्धिकाश्च चारित्रिणो व्यवच्छिद्यन्ते, ततश्चात्रारके द्वे सागरोपमकोटीकोट्यौ सुषमाभिधाने तु पंचमेऽरके तिस्रः सागरोपमकोटी-

कोटयः सुषमसुषमारे तु पष्ठारके चतस्रः सागरोपमकोटीकोट्य इत्येवमुत्सर्पिण्यां नव सागरोपमकोटीकोटिग्रमाणं कालं यावत् प्रस्तुतसंयताः क्वापि न प्राप्यन्ते, अवसर्पिण्यामपि सुषमसुषमासुषमासुषमदुष्पमाभिधानेषु त्रिज्वरकेषु नवसागरोपमकोटीकोटीमानं कालमेते न लभ्यन्त इत्येवमष्टादशसागरोपमकोटीकोटयश्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकानामुत्कृष्टो विरहकालः सम्पद्यते, यत्पुनरुत्सर्पिण्याश्चतुर्थारकस्यादौ अवसर्पिण्यामपि तृतीयारकस्य पर्यन्ते कियन्तमपि कालमेते प्राप्यन्ते आतिस्वलपत्वात्तेन न्यूनता उत्कृष्टविरहकालस्येह न विवक्षिता, एवं जघन्यकालविरहपक्षेऽपि किञ्चिद्द्वीनाधिकत्वस्याप्यविवक्षोत्प्रेक्षणीयेति, पंचसु महाविदेहेषु पुनरमीषां प्रस्तुतसंयतानां सर्वदेवाभाव एव प्रतिपत्तव्यः, सामायिक्यथाख्यातचारित्रिणां तु विरहकाल एव नास्ति, महाविदेहादिषु तेषामविरहितं सर्वदैव भावात्, सूक्ष्मसम्परायचारित्रिणां तु जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु षड् मासा विरहकाल इति स्वयमेव द्रष्टव्यमिति गार्थार्थः ॥ २६१ ॥ साम्प्रतं सम्यक्त्वादिगुणानां प्रतिपत्तिविरहकालमाह—

सम्मत्त त्तगं ख विरयाविरईय होइ चोइ गं । विरईए पनरसगं विरहियकालो अहोरत्ता ॥ २६२ ॥

इह प्रस्तुतगार्थोक्तान् सम्यक्त्वादिगुणानां श्रित्य द्विविधास्तावज्जीवा भवन्ति—पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकाश्च, तत्र सम्यक्त्वस्य पूर्वप्रतिपन्नाः कदाचिदपि न व्यवच्छिद्यन्ते, लोकेऽसंख्यातानाममीषामविरहितं सर्वदैव भावादिति, प्रतिपद्यमानकास्तु सम्यक्त्वस्य कदाचिद्भवन्ति कदाचित्तु जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्तु सप्तकं-सप्ताहोरात्राणि यावन्न भवन्ति, उत्कर्षतः सप्ताहोरात्राणि यावत् त्रिज्वरपि लोकेषु कदाचित् सम्यक्त्वस्य प्रतिपत्ता कोऽपि न प्राप्यत इति भावः, विरताविरतेरपि-देशविरतेः पूर्वप्रतिपन्नाः सर्वदैव,

असंख्याताः सर्वदैव प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकानां त्वमीषां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वावश्यके 'विरयाविरह' होइ बारसग'-
मिति वचनाद् द्वादश दिनानि विरहकालः प्रोक्तः, अनेन तु कुतोऽपि चतुर्दश दिनान्यसौ लिखित इति परमार्थमत्रापि न जानीमः,
सर्वविरतेरपि पूर्वप्रतिपन्नाः संख्याताः सर्वदैव प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकानां त्वेतैषां जघन्यतः समय उत्कर्षतस्तु पञ्चदशाहो-
रात्राणि विरहकाल इति गाथार्थः ॥ २६२ ॥ तदेवं जीवगतभावानां कियतामपि लेशतोऽन्तरकालमभिधाय सर्वेषां विरहकालमि-
धानस्याशक्यतां प्रविभाव्यातिदिशन्नाह-

भवभावपरिक्तीणं कालविभागं कमेणऽणुगमिन्ना । भावेण समुवउत्तो एवं कुजंजंतराणुगमं ॥ २६३ ॥

भवा-नारकादिजन्मलक्षणा भावास्तु-औदयिकादयस्तेषां भवभावानां परावृत्तयो-विविधितेभ्यस्तेभ्योऽन्यत्र गतिलक्षणास्तासां
भवभावपरावृत्तीनां कालद्वाराद्यभिहितं कालविभागं विविक्तम्-असंकीर्णं कालस्वरूपमागमोक्तक्रमेणानुगम्य-ज्ञात्वा 'भावेन'
मनःपरिणामेन समुपयुक्तः-एकाग्रो भूत्वा एवं-पूर्वोक्तानुसारेण प्रागनुक्तस्यापि जीवगतभावस्य कुर्यात्, किमित्याह-अन्तरानुयो-
गम्-अन्तरकालव्याख्यानम्, इदमुक्तं भवति-विविधितभवाद्भवान्तरे गमनलक्षणा विवक्षितभावाच्च भावान्तरे संक्रमणस्वरूपा
परावृत्तिर्यावता कालेन भवति तं कालविभागं ज्ञात्वा उपलक्षणत्वाल्लेश्यावेदकपायज्ञानदर्शनादिपरावृत्तीनां च कालस्वरूपभाग-
मानुसारेणावगम्य पूर्वमनुक्तानामपि पदार्थानामुक्तानुसारेण सुबुद्धिः सिद्धान्तपरिकर्मितात्मा कश्चिदन्तरस्य-विरहकालस्य व्याख्यानं
विदध्यादिति गाथार्थः ॥ २६३ ॥ तदेवं चिन्तितं जीवानां श्रित्यान्तरं, साम्प्रतं तद्विपक्षभूतानामजीवानां तच्चिन्तयितुमाह-

परमाणू दब्बाणं दुपए ईणमेव खंधाणं । मओ अंगंतकालोत्ति अंतरं नत्थि से णं ॥ २६४ ॥

‘परमाणू दब्बाणं’ ति एकैकाविशकलितपुद्गलरूपाणां परमाणुद्रव्याणां जघन्यतः समय उत्कर्षतस्त्वसंख्येयः कालोऽन्तर-
मिति शेषः, इदमत्र हृदयम्—यदा एकाकी परमाणुः कश्चिदन्येन परमाणुद्वयणुक्यणुकादिना द्रव्येण सह समयमेकं संयुज्य पुनरप्यो-
काकिपरमाणुतां प्रतिपद्यते तदा परमाणोः पुनः परमाणुत्वभवने जघन्यतः समयोऽन्तरं भवति, यदा तु स एव परमाणुस्तेन
परमाण्वादिनाऽन्यद्रव्येण सह संयुक्तोऽसंख्येयं कालं स्थित्वा पुनः परमाणुत्वमश्नुते तदोत्कृष्टतोऽसंख्येयः कालोऽन्तरं भवति,
उक्तञ्च—“परमाणुस्स णं भंते ! अंतरं कालओ केच्चिरं होइ !, गोयमा ! जहणेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं ” ति,
‘दुपएसईणमेवे’ त्यादि द्वौ प्रदेशौ—परमाणुद्वयलक्षणौ यस्मिन्नसौ द्विप्रदेशः स्कन्धः स आदिर्येषां त्रिप्रदेशादीनां ते द्विप्रदे-
शादयस्तेषां द्विप्रदेशादीनां स्कन्धानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वनन्तः कालोऽन्तरं भवति, इदमुक्तं भवति—इह विवाक्षितेन
केनापि द्विप्रदेशादिस्कन्धेनैकेन खण्डशः स्फुटित्वा द्रव्यान्तरेण वा संयुज्य परित्यक्ते द्विप्रदेशादिभावे विश्रसापरिणामेन समया-
दूर्ध्वं पुनः प्राप्ते च तस्मिन्नेकस्य द्विप्रदेशादिस्कन्धस्य परित्यक्ततत्परिणामस्य पुनस्तदवाप्तौ जघन्यतः समयोऽन्तरे ग्राप्यते, यदा
तु स एव द्विप्रदेशादिस्कन्धः खण्डशो विभिद्य द्रव्यान्तरैः सह संयोगवियोगादिभावमनुभवन्ननन्तं कालं परिभ्रम्य पुनरपि तैरेव
परमाणुभिस्तमेव विवाक्षितभावमासादयति तदोत्कृष्टतोऽनन्तः कालोऽन्तरे सिद्धो भवति, अन्ये त्वध्याहारमकृत्वा परमाणुद्रव्याणा-
मप्युत्कृष्टतोऽनन्तमेव कालमन्तरे व्याचक्षते, तच्चायुक्तमेव, परमाणोः पुनः परमाणुत्वभवने व्याख्याप्रज्ञप्त्यादिध्वागमे-

मेघ्वनेकेषु स्थानेषूत्कृष्टान्तरेऽसंख्येयस्यैव कालस्य प्रतिपादितत्वादिति, 'नत्थि सेसाणं' ति उक्तात् पुद्गलास्तिकायात् शेषाणां धर्माधर्माकाशास्तिकायकालस्वरूपाणामजीवानां नास्त्यन्तरकालः, स्वरूपपरित्यागपुनस्तल्लाभयोरेतेष्वसम्भवात्, न हि स कश्चित्कालोऽस्ति यत्र धर्मास्तिकायादयो निजस्वरूपमपहाय पुनः कालान्तरेण तत् प्रतिपद्यन्ते येनान्तरकालश्चिन्त्येत, अनाद्यपर्यवसितपरिणामिकभावेन तेषां सर्वदैवावस्थितत्वादिति भावः इति गार्थार्थः ॥ २६४ ॥ तदेवं चिन्तितं यथासम्भवमजीवानामप्यन्तरं, तथा च सति जीवानजीवोश्चाश्रित्य समर्थिताऽन्तरकालचिन्ता, तत्समर्थने च षष्ठमन्तरद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ 'संतपयपरूवणया दब्बपमाणं चे' त्यादिगार्थोक्तद्वारक्रमायातं सप्तमं भावद्वारमभिधित्सुराह--

उवसम त्वइओ मीसो उदओ परिणाम सन्निवाओ य । छद्धा जीवसमासो परिणामुदओ अजीवाणं ॥२६५॥

इह सूत्रस्य सूत्रमाचत्वादेकदेशेन च समुदायस्य गम्यमानत्वाद् 'उवसमे' त्यादिना सिद्धान्तपीठता औपशमिकादयः पड् भावा निर्दिष्टा इति प्रतिपत्तव्यम्, तद्यथा-औपशमिकः १ क्षायिकः २ मिश्रः-क्षायोपशमिकः ३ औदयिकः ४ पारिणामिकः ५ सान्निपातिकः ६, तत्रोपशमनमुपशमः-कर्मणोऽनुदयाक्षीणतावस्था भस्मपटलावच्छन्नाग्निवत् स एवौपशमिकः तेन वा निर्धृतः औपशमिकः, क्षयः-कर्मणोऽपगमः स एव तेन वा निर्धृतः क्षायिकः, कर्मणो यथोक्तौ क्षयोपशमावेव ताभ्यां वा निर्धृतः क्षायोपशमिकः दरविध्यातभस्मच्छन्नवह्निवत्, ज्ञानावरणादिकर्मणामात्मीयात्मीयस्वरूपेण विपाकतोऽनुभवनमुदयः स एव तेन वा निर्धृतः त औदयिकः, तेन २ रूपेण वस्तूनां परिणमनं-भवनं परिणामः स एव तेन वा निर्धृतः पारिणामिकः, एषामेव निर्दिष्टभावानां

द्वयादिमेलकः सन्निपातः स एव तेन वा निर्वृत्तः सान्निपातिकः, एते षडप्यागमे भावा इत्युच्यन्ते तत्र विशिष्टहेतुभिः स्वभावतो वा जीवाजीवानां तत्तद्रूपतया भवनानि भावाः भवन्ति एभिरिति वा भावाः, तदेवमेतान् षड् भावान् स्वरूपतो निरूप्य जीवसमासेषु तत्तत्सम्भवमुपदर्शयन्नाह- 'छद्वा जीवस सो'चि मिथ्यादृष्ट्यादिकश्चतुर्दशविधोऽपि प्रस्तुतो जीवसमासः प्रक्रान्तभावपङ्क-
सम्बन्धात् षोढा भवति, एते प्रस्तुताः षडपि भावा जीवानां ग्राप्यन्त इति भावः, अजीवानां तर्हि क्रियन्तोऽमी लभ्यन्ते इत्याह-
'परिणामुदओ अजीवाणं'ति अजीवानां शरीरधर्मास्तिकायादीनामौदयिकः परिणामिकश्च भावो भवति, नौपशमिकादय इति भावः, तत्राजीवानामौदयिको भाव औदारिकादिशरीरेषु नामकर्मोदयादिर्जनितः सुरुपकुरूपत्वादिको भावनीयः, अन्ये तूदय एवौदयिक इति व्युत्पत्तेर्ज्ञानावरणादिकर्ममूलक्षणेऽप्यजीवेष्वौदयिकं भावमुपवर्णयन्ति, विपाकतोऽनुभवलक्षणस्योदयस्य जीवे कर्मणि च स्थितत्वादिति गार्थार्थः ॥ २६५ ॥ आह- ननु य एते औपशमिकादयो भावा जीवानामुक्तास्तेषां मध्ये को भावः कस्मिन् कर्मणि भवतीत्याह--

उदईओ उवसमिओ खइओ मीसो य मोहजा भावा । उवसमरहिया घाइसु होंति उ सेसाइं ओदइए ॥२६६॥

औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षयोपशमिकलक्षणाश्चत्वारो भावा मोहनीयकर्मणि जाता मोहजा भवन्ति, मिथ्यात्वादिभेदभिन्ने मोहनीये कर्मणि एते चत्वारोऽपि भावा भवन्तीत्यर्थः, यो यस्मिन् सति भवति स तस्माज्जात इत्यपि व्यपदिश्यत एव, यथा रोगादौ सति जीवादिपूतपन्ना आन्त्यादयः, ज्ञानादिगुणं हन्तुं शीलं येषां तानि घातीनि-ज्ञानावरणादिकर्मणि चत्वारि, एतेषु च

मध्ये मोहनीयस्योक्तत्वादिह शेषाणि त्रीण्येव गम्यन्ते, अतस्तेषु ज्ञानदर्शनावरणान्तरायलक्षणेषु त्रिषु घातिकर्मस्वौपशमिकवज्या एत एवौदयिकक्षार्यिकक्षार्यौपशमिकलक्षणाः समनन्तरोक्तास्त्रयो भावा भवन्ति, औपशमिकस्तु मोहनीयं वर्जयित्वा शेषकर्मसु न सम्भवत्येव, “मोहस्सेवोवसमो” इति वचनादिति, ‘होति उ सेसाइ ओदइए’ चि विभक्तिव्यत्ययादुक्तशेषेषु तु भवोपग्राहिषु वेदनीयायुर्नामगोत्रलक्षणेपु चतुर्षु कर्मस्वौदयिको भावो भवति, न शेषा इत्यर्थः, आह-ननु क्षार्यिके भावे एतान्यपि वर्तन्ते एव, शैलश्रवस्थादिष्वेतेषामपि क्षयसम्भवादन्यत्रोक्तत्वाच्च, यदाह-“मोहस्सेवोवसमो खाओवसमो चउण्ह घाईणं । खयपरिणामिय-उदया अट्टण्हवि हुंति कम्माणं ॥ १ ॥” ति, सत्यं, किन्तु यथा ज्ञानावरणादीनां क्षये विशिष्टाः केवलज्ञानादिका लब्धयः प्रादुर्भवन्ति, नैवमेतेषां क्षये काचिद्विशिष्टा लब्धिरुद्भवन्ती समये समाकर्ण्यते, एका तु सिद्धत्वलब्धिः सत्यपि न विवक्षिता, एक-त्वाद्वेति, अतः सम्पत्तेषां क्षार्यिको भावोऽत्र नाभिधत्तिसतः, औदयिकस्त्वभिहितः, प्रस्तुतकर्मोदये वेदनादीनां व्यक्तानामवोपल-म्भादिति, अपरस्त्वाह-ननु कर्मणां विपाकतोऽनुभवलक्षणः प्रागुदयः प्रतिपादितः, स च जीवस्यैव सम्भवति, न कर्मणां, तेषां विपाकानुभवस्याभावात्, तत् कथमेतान्यौदयिके भावे वर्तन्ते इति?, उच्यते, हन्त ! विस्मरणशीलोऽसि यतोऽनन्तरमेवोक्तं विपाकानुभवलक्षणस्योदयस्यानुभवेतिर जीवेऽनुभवनीये कर्मणि च स्थितत्वादन्यतराभावेऽपि तस्याभावादिति, सत्यं, न किञ्चिद्विस्मृतं, किन्त्वनेन न्यायेन कर्मण्याश्रित्यौपशमिकादयोऽपि भावा अजीवानामपि प्राप्नुवन्ति, उपशमादीनामपि तत्कर्तार जीवे उपशमनीयादिके च कर्मणि स्थितत्वादिति, सत्यमेतत्, किन्तु विवक्षाप्रधानत्वात् सूत्रप्रवृत्तीनामौदयिकपारिणामिकावेव

भावौ अजीवानां विवक्षितौ, न त्वनया युक्त्या सम्भवन्तोऽप्यौपशमिकादय इत्यदोषः, अत एव च तत् केषांचिदेव मतं न सर्वेषां कैश्चिदकस्यैव पारिणामिकभावस्याजीवेवभ्युपगतत्वादिति, भवत्वेन, तथापि प्रस्तुतगाथायां पारिणामिको भावः कर्मणां कस्मान्नोक्तो, न च परिणामस्तेषां नास्ति, “स्वयपरिणामिय उदया अट्टण्हवि हँति कम्मणं” इत्यादिवचनादन्यत्राभिहितत्वात् समस्तवस्तुस्तोमव्यापकत्वेन परिणामस्य जैनरभ्युपगतत्वाच्चेति, साधूक्तं, किन्तु कर्मणामौदयिक एवोत्कटो भावो न पारिणामिकः, तस्य न्यग्भूतत्वाद्, उत्कटस्यैव चेह विवक्षितत्वादित्यलं विस्तरेणेति गार्थार्थः ॥ २६६ ॥ साम्प्रतं क्षायिकादिभावजन्यान् लब्धि-विशेषान् विभागतौ दर्शयन्नाह—

केवलिय नाणदंसण स्वाइय मं च चरणदाणाई । नव खइया लद्धीओ उवसमिए सम्म चरणं च ॥ २६७ ॥

केवलज्ञानं केवलदर्शनं तथा ‘स्वाइय मं चे’त्यादि, क्षायिकसम्यक्तत्वं, क्षायिकचारित्रं तच्चान्तरायकर्मक्षयसमुद्भूता दानलब्धिः आदिशब्दाह्लाभभोगोपभोगवीर्यलब्धिपरिग्रहः, ततश्चैताः केवलज्ञानादिका नव लब्धयः क्षायिक्यः-क्षायिकभावसमुद्भूता भवन्ति, तथाहि-केवलज्ञानं केवलदर्शनं च निजनिजावरणक्षय एवोपजायते, क्षायिकसम्यक्तत्वमपि दर्शनमोहसप्तक्षये, क्षायिकचारित्रमपि चारित्रमोहक्षये, क्षायिकदानादिलब्धयस्तु पञ्चापि पञ्चविधान्तरायक्षय एवोपजायन्त इति क्षायिकत्वमेतासामिति, ‘उवसमिए म्मचरणं च’ ति इह सम्यक्तत्त्वचरणयोरनुक्तमप्यौपशमिकत्वविशेषणं व्याख्यानतो द्रष्टव्यं, सर्वसम्यक्तत्त्वचारित्रयोरौपशमिक-भाववृत्त्ययोगात्, ततश्चौपशमिकसम्यक्तत्वमौपशमिकचारित्रं चौपशमिक भाव एव वर्त्तते, न शेषेषु, औपशमिकं हि सम्यक्तत्वं

दर्शनसप्तके चारित्रं तु चारित्रमोहनीये उपशान्ते सम्भवति, अत औपशमिकभाववर्तित्वमनयोरिति गाथार्थः ॥२६७॥ अथ क्षयो-
पशमिकभाववर्तिनो लब्धिविशेषानुपदर्शयन्नाह—

नाणा चउ अण्णाणा तिन्नि उ दंसणत्तिगं च गिहिधम्मो । वेयय चउ चारित्तं दाणाइण मिस्सगा भावा ॥ २६८ ॥
'मिस्सगा भाव'त्ति, एते ज्ञानादयो भावा-जीवपर्याया मिश्रं-क्षयोपशमिकं भावं गच्छन्ति--कारणत्वेनाश्रयन्तीति
मिश्रगाः-क्षयोपशमिका भवन्ति, तथाहि-मतिश्रुतावधिमनःपर्यायलक्षणानि चत्वारि ज्ञानानि मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभंगज्ञानरूपाणि
च त्रीण्यज्ञानानि यथास्वभाववारकस्य मतिज्ञानावरणादिकर्मणः क्षयोपशम एव भवन्ति, 'दंसणत्तिगं च'त्ति चक्षुरचक्षुरव-
धिदर्शनत्रिकं चक्षुर्दर्शनावरणादिक्षयोपशमे, गृहिधर्मो-देशविरतिरूपः, सोऽप्यग्रत्याख्यानावरणकषायमोहनीयक्षयोपशमे, 'वेयय--'
त्ति वेद्यन्ते विपाकानुभवेन सम्यक्तत्त्वपुञ्जपुद्गला यत्र तद्वेदकं-क्षयोपशमिकं सम्यक्तत्वं, तदपि दर्शनसप्तकक्षयोपशमे, 'चउ चारित्तं'-
ति, सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिक्लृप्तसम्परायलक्षणं चारित्रचतुष्कं तु चारित्रमोहनीयक्षयोपशमे, 'दाणाइण' ति
दानादिकास्तु पुञ्च लब्धयोऽन्तरायकर्मक्षयोपशमे भवन्ति, आह-ननु दानादिलब्धयः पूर्वं क्षायिक्यः प्रोक्ता इह तु क्षयोपशमिक्य
इति कथं न विरोधो?, नैतदेवम्, अभिप्रायापरिज्ञानाद्, दानादिलब्धयो हि द्विविधा भवन्ति-अन्तरायकर्मणः क्षयसम्भविन्यः
क्षयोपशमसम्भविन्यश्च, तत्र पूर्वं याः क्षायिक्योऽभिहितास्ताः क्षयसम्भविन्यः केवलिन एव भवन्ति, यास्तिह क्षयोपशमिक्यः
प्रोच्यन्ते ताः क्षयोपशमभाविविन्यश्छद्मस्थानामेव अवगन्तव्या इत्येवममी सर्वेऽपि प्रस्तुता भावाः क्षयोपशमिका भवन्तीति गाथार्थः
॥ २६८ ॥ अथौदधिकभावजन्यान् पारिणामिकभाववर्तिनश्च जीवधर्मान् दिदर्शयिषुराह—

गङ्गाकायवेयंलेसा क ाय अन्नाण अजय णी । मिच्छाहारे उदया जियभविपरियत्तियसहावो ॥२६९॥
 ' उदय'त्ति एते सर्वेऽपि गत्यादयो जीवपर्यायाः उदयाः--नरकगतिनामादिकर्मोदयजन्यत्वात्, कार्ये कारणोपचाराद् यथेदं मे शरीरं पौराणं कर्मत्यादि, ततश्च सर्वेऽप्यमी गत्यादयो जीवपर्याया औदयिकभाववर्तिन इति तात्पर्यं, तथाहि--योऽयं नारकत्व-
 तिर्यक्त्वमनुष्यत्वदेवत्वलक्षणो गतिपर्यायो जीवे प्रादुरस्ति स नरकगत्यादिनामकर्मोदय एव भवति, ' कार्य'त्ति पृथ्वीकायि-
 कत्वाप्कायिकत्वादिपर्यायोऽपि गतिजातिशरीरप्रत्येकस्थाचरादिनामोदये सम्भवति, ' वेय ' त्ति स्त्रीवेदादिदेवद्रव्यं स्त्रीवेदपुरुषवेद-
 नपुंसकवेदमोहनीयकर्मोदये, लेख्यापट्कं तु येषां मते कपायनिष्यन्दो लेख्यास्तदभिप्रायेण कपायमोहनीयकर्मोदये येषां तु योगपरि-
 णामो लेख्यास्तन्मतेन तु योगत्रिकजनकर्मोदये, अन्ये तु मन्यन्ते--यथा संसारस्थत्वमसिद्धत्वं वा समुदितकर्मोदये भवति
 तथा लेख्यापट्कमपि, कपायास्तु क्रोधादयः कपायमोहनीयकर्मोदये, अज्ञानमपि विपर्यस्तबोधरूपं मत्तज्ज्ञानादिकं ज्ञानावरणमि-
 थ्यात्वमोहनीयकर्मोदये, यत्तु पूर्वमस्यैव मत्ताद्यज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वमुक्तं तद्वत्त्वबोधमात्रापेक्षया, सर्वमपि हि वस्त्वबोध-
 मात्रं विपर्यस्तमविपर्यस्तं वा ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशम एव भवति, यत्पुनस्तस्यैव विपर्यासलक्षणमज्ञानत्वं तज्ज्ञानावरणमि-
 थ्यात्वमोहनीयकर्मोदय एव सम्बध्यत इत्येकस्यैवाज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वमौदयिकत्वं च न विरुद्धयत इति, एवमन्यत्रापि विरो-
 धपरिहारः कर्तव्य इति, अयतत्वम्--अविरतत्वं तदप्यप्रत्याख्यानावरणावरणकपायोदये समुपजायते, असंज्ञित्वं तु मनोऽपर्याप्तिनाम-
 कर्मोदये ज्ञानावरणाद्युदये च समुदेति, मिथ्यादृष्टित्वं तु मिथ्यात्वमोहनीयोदये, आहारकत्वं तु बुभुक्षावेदनीयाहारपर्याप्त्यादि-

कर्मादये सम्पद्यत इत्येवं यथास्वकर्मादयजन्यत्वादमी गत्यादयो जीवपर्यायाः सर्वेऽप्यौदयिकाः । आह-यदेवं तर्हि निद्रापंचक-
वेदनाहास्यरत्यादयोऽसिद्धत्वंसारस्थत्वादयश्चापरेऽपि कर्मादयजन्याः पर्याया जीवेषु बहवः सन्ति, तेऽपि कस्मादिह
नोक्ताः?, 'सत्यम्' उपलक्षणमात्रत्वादमीषां सम्भविनोऽप्येऽपि द्रष्टव्या इति । पारिणामिकभावमाह-'जिये' त्यादि, जीवत्वं
भव्यत्वं इतरच्च-अभव्यत्वं, जीवस्य स्वभावः अनादिकालात् प्रवृत्त, आत्मगतं स्वरूपं अनादिपारिणामिको भाव इत्यर्थ इति
गार्थः ॥ २६९ ॥ अत्राह-ननु दर्शिता मोहजत्वदिरूपेण केवलज्ञानादिकार्यदर्शनद्वारेण च औदयिकादयः पंच भावाः, षष्ठस्तु
सान्निपातिको भावो य आदौ जीवानामस्ति तेनोक्तः स कार्योदिदर्शनद्वारेण क्वापि न प्रोक्तः, सत्यं, किन्तु यद्यौदयिकादिभावपंच-
कव्यतिरिक्तोऽसौ भवेत्तदा तस्य कार्याद्यपि भिन्नं दृश्येत, एतच्च नास्ति, औदयिकादिभावद्वयादिसंयोगेनैव तस्यागमे निर्दिष्ट-
त्वात्, तथाहि-औदयिकादिभावपंचकस्य दश द्विकसंयोगा भवन्ति, दशैव च त्रिकसंयोगाः, पंच चतुःसंयोगाः, एकस्तु पंच-
कसंयोग इत्येवं प्ररूपणामात्रेण षड्विंशतिभङ्गनिष्पन्नः सान्निपातिको भावो भवति, परमार्थतस्त्वेतेषां मध्ये जीवेषु षडेव भङ्गाः
प्राप्यन्ते, शेषास्तु विंशतिः प्ररूपणामात्रेणैव संति, न पुनः क्वापि लभ्यन्ते, तत्र दशसु द्विकसंयोगेषु मध्ये क्षायिकपारिणामिक-
भावद्वयनिष्पन्नो नवमो भंगकः सिद्धानां सम्भवति, क्षायिकस्य सम्यक्तत्वादेः पारिणामिकस्य तु जीवत्वस्य तेषु भावात्, शेषास्तु
नवद्विकयोगभंगकाः प्ररूपणामात्रम्, अन्येषां हि संसारिजीवानामौदयिकी गतिः क्षायोपशमिकं ज्ञानादिकं पारिणामिकं तु
जीवत्वमित्यादिभावत्रयं जघन्यतोऽपि लभ्यत इति कथं तेषु द्विकयोगसम्भवः? इति भावः, त्रिकसंयोगेष्वपि दशसु मध्ये औदयिक-
क्षायिकपारिणामिकभावत्रयनिष्पन्नः केवलिनः सम्भवति, तथाहि-औदयिकी मनुष्यगतिः क्षायिकाणि केवलज्ञाना-

दीनि पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येते त्रयो भावास्तस्य सम्भवन्ति, औपशमिकस्त्विह नास्ति, मोहनीयाश्रयत्वेन तस्योक्तत्वात्, मोहनीयस्य च केवलिन्यसम्भवात्, तथा क्षायोपशमिकभावोऽत्रापास्य एव, क्षायोपशमिकज्ञानादेरस्यासम्भवात्, तस्मात् पारिशेष्याद्यथोक्तभावत्रयनिष्पन्न एव पंचमो भंगः केवलिनः सम्भवति, पष्ठस्त्वौदधिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावत्रयात्मको नारकादिगतिचतुष्टयेऽपि प्राप्यते, तथाहि—औदयिकी अन्यतरा गतिः क्षायोपशमिकं ज्ञानादिकं पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येतद्भावत्रयं सर्वास्वपि गतिषु जीवानां लभ्यते, शेपास्त्वष्टौ त्रिकयोगाः प्ररूपणमात्रं, काप्यसम्भवादिति, चतुष्कसंयोगेष्वपि पंचसु मध्ये औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावचतुष्टयनिर्वर्तितस्तृतीयो भंगश्चतसृष्वपि गतिषु सम्भवति, तत्र भावत्रयभावना पूर्वोक्तैव, औपशमिकं तु सम्यक्तत्वं प्रथमसम्यक्तत्वाभादिकाले भावनीयम्, एवमौदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावचतुष्टयनिष्पन्नश्चतुर्थभंगोऽपि सर्वोऽपि गतिषु सम्भवति, तत्रापि भावत्रयभावना सैव, क्षायिकं तु सम्यक्तत्वं गन्तव्यं, शेपास्तु त्रयश्चतुःसंयोगाः प्ररूपणमात्रमसम्भवादिति, एकस्तु पंचकसंयोगो यः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः सन्नुपशमश्रेणी प्रतिपद्यते तस्य सम्भवति, नान्यत्र, समुदितभावपंचकस्यास्य तत्रैव भावादिति । तदेवमेको द्विसंयोगभंगको द्वौ द्वौ त्रिकचतुष्कसंयोगभंगकावेकस्तु पंचकसंयोगभंगक इत्येते षड् भंगका अत्र सम्भविनः प्रतिपादिताः, शेपास्तु विंशतिः संयोगोत्थानमात्रतयैव प्ररूपिता इति स्थितं, सम्भविषु च षड्सु भंगकेषु मध्ये एकस्त्रिकसंयोगभंगको द्वौ पुनश्चतुष्कसंयोगभंगकावित्येते त्रयोऽपि प्रत्येकं चतसृष्वपि गतिषु सम्भवन्तीति निर्णीतम्, अतो गतिचतुष्टयभेदात्ते किल द्वादश विवक्ष्यन्ते, शेपास्तु द्विकयोगत्रिकयोगपंचकयोगलक्षणस्त्रयो भंगाः सिद्धकेवल्युपशान्तमोहानामेव यथाक्रमं निश्चिता इत्येकैकस्थानवर्तित्वादेते त्रय एवेत्यनया विवक्षयाऽयं सान्निपातिको भावः स्था-

नान्तरे पंचदशविधः प्रोक्तो द्रष्टव्यः, तदुक्तम्—‘अविरुद्धसम्बन्धभेदा एमेते पञ्चरस’ इति, तदेवमौदयिकादिभावपंचकसंयोग-
साध्यत्वात् कार्यादिदर्शनद्वारेण पृथगसाविह नोक्त इत्यलं विस्तरेण, प्रकृतमुच्यते ॥ २६९ ॥ पूर्वं जीवानां षडपि भावाः सम्भव-
न्तीति यदुक्तं तदर्थितं, यत् पुनरुक्तम्—‘परिणामुदयो अजीवाणं’ इति तदुपदेशयन्नाह—

धम्ममाधम्मागासा कालोत्ति य पारिणामिओ भावो । धा देस पएसा अणू य परिणाम उदए य ॥ २७० ॥

धर्मार्थमाकाशास्तिकायाः कालश्च पारिणामिको भावः, अनादिपारिणामिके भावेऽस्मी वर्तन्त इत्यर्थः, अनादिकालादारभ्य
जीवपुद्गलानां गतिस्थित्युपपद्यमानावगाहदानपरिणामेन समयावलिकादिपरिणामेन चैषां परिणतत्वादिति, तथा स्कन्धा-द्वयणुकादयो-
ऽनन्ताणुकस्कन्धपर्यन्ता देशाः—तेषामेव स्थूलावयवाः प्रदेशास्तेषामेव सूक्ष्मतरावयवाः अणवस्त्वेकाकिपरमाणव इत्येवं चतुर्वि-
धोऽपि पुद्गलास्तिकायः पारिणामिके औदयिके च भावे वर्तते, द्वयणुकादिस्कन्धानां सादिकालात् तेन रूपेण परिणामात् मेवाद्विस्क-
न्धानां त्वनादिकालात् तेन रूपेण परिणामादिति, आह—ननु भवत्वेवं सादिपारिणामिकेऽनादिपारिणामिके वा भावे पुद्गला-
स्तिकायस्य वृत्तिः, औदयिके तु भावे कथमसौ वर्तते ? कर्मणां विपाकानुभावो ह्युदयः, स एव तेन वा निर्भूत औदयिक इति प्राग्-
व्याख्यातं, न चैतत् सामान्येन पुद्गलास्तिकायस्य सम्भवति, सत्यं, किन्तु वर्णगन्धरसादीनां पुद्गलास्तिकायेऽप्यस्त्युदयोऽतः
स एव तेन वा निर्भूत औदयिक इत्यनया विधक्षयाऽस्याप्यौदयिकभाववृत्तित्वं न विरुध्यते, पूर्वविवक्षा त्विह नोपैक्षितैवेत्यदोष
इति गाथार्थः ॥ २७० ॥ तदेवं जीवाजीवानां यथासम्भवं दर्शिताः षडपि भावाः, तथा च सति संभावद्वारं समाप्तिमिति ।
साम्प्रतं ‘संतपयपरुषणया दन्वपमाणं चे’ त्यादिगाथाभिहितमल्पबहुत्वलक्षणमष्टमं द्वारमभिधित्सुराह—

धो नरा नरेहि य असंखगुणिया ह्वन्ति नेरइया । ते सुरा सुरेहि य सिद्धाणं तओ तिरिया ॥ २७१ ॥

शेषगतिसम्बन्धिजीवापेक्षया मनुष्यगतिवर्त्तिनो मनुष्यास्तावत् सर्वेभ्योऽपि स्तोकाः, अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रमात्रवर्त्तित्वात्तेषां, तेभ्योऽप्यसंख्यातगुणिता नारका भवन्ति, रत्नग्रभादिसप्तपृथ्वीभावित्वादैककस्यां च पृथिव्यामसंख्येयानां तेषां सद्भावात्, तेभ्योऽपि चासंख्येयगुणिताः सर्वेऽपि सुराः, भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु द्वादशसु देवलोकेषु नवसु ग्रैवेयकेषु पञ्चसु चानुत्तरविमानेषु तेषां सद्भावात्, महादण्डके तथैव पठितत्वाच्चेति, तेभ्योऽप्यनन्तगुणाः सिद्धाः, कालस्यानन्तत्वात् षण्मासान्ते च कस्यचिदवश्यं सिद्धिगमनात् तत्प्राप्तस्य च पुनरावृत्त्यभावात्, तेभ्योऽपि च तिर्यचोऽनन्तगुणाः, अनन्तेनापि कालैर्नैकानिगोदानन्तभागवर्त्तिजी-
वराशेः सिद्धत्वात्, तिर्यग्गतौ चासंख्येयनिगोदसद्भावात्, प्रतिनिगोदं च सिद्धानन्तगुणजीवराशिभावादिति गाथार्थः ॥ २७१ ॥
अथ तिर्यगादिगतिवर्त्तिनीनां स्त्रीणां तत्प्रसंगतोऽन्येषां च नारकादीनामल्पबहुत्वमाह--

थोवा य मणुस्सीओ नरनरयतिरिक्खिओ असंखगुणा । सुरदेवी संखगुणा सिद्धा तिरिया अणंतगुणा ॥२७२॥

पूर्वोक्तयुक्ति एव सर्वस्तोकास्तावन्मनुष्याः ; 'नरास्तु' मनुष्यास्तेभ्यः, असंख्येयगुणा इति सर्वत्र ध्यते, आह-ननु स्थानान्तरे मनुष्येभ्यो मानुष्य एव सप्तविंशतिगुणाः सप्तविंशतिरूपाधिः प्रोक्ताः, यदाह-“ तिसु तिरूवअहिया तिरिया-
णं इत्थिया मुणेयव्वा । सत्तावीसगुणा पुण मणुयाणं तदहिया चेव ॥१॥ वत्तीसगुणा वत्तीसरूव अहिया य तह य देवाणं ।
देवीओ पणत्ता जिणेहिं जियरागदोसेहिं ॥२॥” कथं ताभ्यो मनुष्या एवासंख्येयगुणाः?, सत्यं, किन्तु गर्भजनरापेक्षया

नार्योऽन्यत्र बह्वयः प्रोक्ताः, इह तु सम्मूर्च्छजमनुष्यापेक्षया ताम्यस्तेषामसंख्येयगुणत्वं, सम्मूर्च्छजमनुष्याणामसंख्यातत्वात् मनुष्यीणां तु संख्यातत्वादित्यदोषः, नरेभ्योऽपि पूर्वोक्तयुक्तितोऽसंख्येयगुणा नारकाः, तेभ्योऽपि तिरश्च्योऽसंख्येयगुणाः, महादण्डके हि नारकेभ्योऽसंख्येयगुणास्तिर्यक्पुरुषाः पठ्यन्ते तद्योषितस्तु तेभ्यस्त्रिगुणास्त्रिरूपाधिका इति युक्तं तासां नारकापेक्षयाऽसंख्येयगुणत्वम्, एताभ्योऽपि सुराः—सामान्येन देवाः संख्यातगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वात्, तेभ्योऽपि देव्यः संख्येयगुणाः, देवेभ्यस्तासां द्वात्रिंशद्गुणानां द्वात्रिंशद्रूपाधिकानां च पठितत्वात्, ताभ्योऽपि पूर्वाभिहितयुक्तितोऽनन्तगुणाः सिद्धाः, तेभ्योऽप्युक्तन्यायातिर्यचोऽनन्तगुणा इति गार्थार्थः ॥२७२॥ अथ नरकादिगतिष्वेव नारकादीनां स्वस्थान एवाल्यबहुत्वमुपदर्शयन्नाह—

थोवा य तमतमाए कमसो घम्मंतया असंखगुणा । थोवा तिरिक्खपज्जत्तऽसंख तिरिया अणंतगुणा ॥ २७३ ॥

तमस्तमायां सप्तमनरकपृथिव्यां नारकाः शेषनरकपृथ्वीनारकेभ्यः स्तोकाः, तेभ्यः षष्ठपृथ्वीनारकास्त्वसंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पंचमपृथिव्यामसंख्येयगुणाः, एवं क्रमेण तावन्नेयं यावद् घर्मान्ताः—रत्नप्रभापृथ्वीपर्यन्ता नारकाः शर्कराप्रभानारकेभ्यस्तेऽसंख्येयगुणा इति यावद्वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तं च नरकगतौ स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमथ तिर्यग्गतौ तदाह—स्तोकास्तिर्यग्गतौ तिरश्च्यः, ताभ्यस्तु पर्याप्तकाः पंचेन्द्रयतिर्यचोऽसंख्येयगुणाः, पर्याप्तपंचेन्द्रियनपुंसकतिरश्चां तिर्यक्स्त्रीभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन महादण्डके पठितत्वादिति, आह—भवत्वेवं, किन्तु पर्याप्ततिरश्चां पंचेन्द्रियत्वविशेषणमत्र कुतो लभ्यते ?, सत्यं, तिरश्च्यस्तावत् पंचेन्द्रिया एव

जीवसमासे
हैमीधृत्तौ.
भावद्वारे
॥२९२॥

देवानामल्प
बहुत्वं

॥२९२॥

भवन्ति, तत्प्रस्तावादेतेऽपि पंचेन्द्रिया एव लभ्यन्ते, असंख्येयगुणत्वाभिधानाच्च, अन्यथा पर्याप्तिकेन्द्रियादितिरश्चामनन्तत्वात्ति-
रश्चीनां त्वसंख्येयत्वात्ताभ्यः सामान्येन पर्याप्तिरितिरश्चामनन्तगुणत्वमेव स्यादित्यलं विस्तरेण । पर्याप्तपंचेन्द्रियतिर्यग्भ्यस्तु सामान्ये-
नैकेन्द्रियादितिर्यचोऽनन्तगुणा इति गाथार्थः ॥ २७३ ॥ अथ देवगतौ स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमाह-

थोवाणुत्तरवासी असंखगुणवट्टा सोहम्मो । भवणेसु वंतरेसु य खेज्जगुणा य जोइसिया ॥२७४॥
शेषदेवापेक्षया स्तोका एवानुत्तरविमानवासिनो देवाः, तेभ्यो श्रैवेयकवर्त्तिनोऽसंख्येयगुणाः, एतेभ्योऽप्यच्युतेऽसंख्येयगुणाः
ततोऽप्यारणौ इतोऽपि प्राणते अस्मादप्यानते कल्पेऽसंख्येयगुणा देवाः, एवं क्रमेण प्रतिकल्पमसंख्येयगुणा वृद्धिस्तावन्नेया यावदी-
शानकल्पनिवासिदेवेभ्यः सौधर्मेऽसंख्येयगुणा देवा इति प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, स चासंगत इव लक्ष्यते, यतो महादण्डकेऽनुत्तर-
विमानवासिभ्य आनतकल्पं यावत् संख्यातगुणैव वृद्धिरुक्ता, माहेंद्रदेवलोकेभ्योऽपि सनत्कुमारदेवाः संख्येयगुणाः, ईशानदेवेभ्योऽपि
सौधर्मे देवाः संख्येयगुणाः प्रोक्ता इति, सौधर्मेदेवेभ्यो भवनेषु ये भवनपतिलक्षणा देवाः प्रतिवसन्ति तेऽसंख्येयगुणाः, एवमेतेभ्यो
व्यन्तरेष्वप्यसंख्येयगुणत्वं वाच्यं, व्यन्तरसुरेभ्यस्तु ज्योतिष्कदेवाः संख्येयगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वादिति गाथार्थः
॥ २७४ ॥ साम्प्रतं सामान्येनैकेन्द्रियत्वादिविशेषणविशिष्टानां जन्तूनामल्पबहुत्वमभिधत्सुराह-

पंचिंदिया य थोवा चिवज्जएण वियला विसेसहिया । त पे थ णं त णा णिंदिएणिंदिया क पे ॥ २७५ ॥

द्वीन्द्रियादिजीवापेक्षया स्तोकास्तावत् पंचेन्द्रियाः, तेभ्यस्तु विकलाः-द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणा विकलेन्द्रिया(विपर्ययेण)विशेषाभ्य-

धिकाः, इदमुक्तं भवति—पंचिन्द्रियेभ्यश्चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकास्तेभ्योऽपि त्रीन्द्रिया विशेषाभ्यधिकाः एतेभ्योऽपि द्वीन्द्रिया विशेषोपेता इत्येवं विपर्ययेण-पश्चानुपूर्व्या विकलेन्द्रिया विशेषाधिकाः, 'तत्तो य अणन्ते' त्यादि, तेभ्योऽपि द्वीन्द्रियेभ्योऽनिन्द्रियाः—सिद्धा अनन्तगुणाः, सिद्धेभ्यस्त्वेकिन्द्रियाः प्रागुक्तयुक्ति एवानन्तगुणा इति गार्थः ॥ २७५ ॥ अथ सामान्येनैव जन्तूनां कायविशेषाविशेषार्थितानामल्पबहुत्वमाह—

थोवा य तसा तत्तो तेउ असंखा तओ विसेसहिा । कमसो भूदगवाऊ अकाय हरिया अणंतगुणा ॥ २७६ ॥

शेषतेजःकायादिजीवोपेक्षया स्तोकास्तावत् त्रसाः—त्रसकायिका जीवाः, एतेभ्योऽप्यसंख्येयगुणितास्तेजःकायिकाः, तेभ्योऽपि विशेषाधिकाः क्रमेण भूप्रभृतयः, इदमुक्तं भवति—तेजःकायिकेभ्यः पृथ्वीकायिका विशेषाधिकास्तेभ्योऽप्यज्जकायिकाः एतेभ्योऽपि वायुकायिकाः, इत्येवं क्रमेणामीषां जन्तूनां विशेषाधिकत्वमिति, 'अकार्ये'त्यादि, वायुभ्योऽप्यकायाः—अयोगिकेवलिसिद्धाः समुदिता एवानन्तगुणाः, तेभ्योऽपि हरितकाया-वनस्पतिकायिका जीवाः सामान्येनानन्तगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वादिति युक्तिः सर्वत्र स्वयमेवाभ्यूह्येति गार्थः ॥ २७६ ॥ अथ प्रस्तुतग्रन्थप्रक्रान्तानामेव गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानामल्पबहुत्वमाह—

उवसामगा य थोवा खवग जिणे अप्पमत्त इयरे य । कमसो संखेज्जगुणा देसविरय सासणेऽसंखा ॥ २७७ ॥
मिससाऽसंखेज्जगुणा अविरयसम्मा तओ असंखगुणा । सिद्धा य अणंतगुणा तत्तो मिच्छा अणंतगुणा ॥ २७८ ॥

इहोपशमकग्रहणेन मोहो उपशान्तमोहाश्च गृह्यन्ते, क्षपकोपादानेनापि क्षपकाः क्षीणमोहाश्च स्वीक्रियन्ते, उपलक्षण-
व्याख्यानात्, ततश्च सर्वस्तोका एव उपशमकाः, क्षपकास्त्वेतेभ्यः संख्येयगुणाः, एतेषां चोपशमकक्षपकाणामेतदल्पबहुत्वमुभये-
षामप्युत्कृष्टपदसत्त्वे लभ्यमाने द्रष्टव्यम्, अन्यदा तूभयेऽप्यमी भवन्ति वा नवा, भवन्तोऽपि कदाचिदुपशमकाः स्तोकाः क्षपकास्तु
बहवः, कदाचित् विपर्ययेति भजनैव द्रष्टव्या, क्षपकेभ्योऽपि जिनाः-भवस्थकेवलिनः संख्येयगुणाः, एतेभ्योऽप्यग्रमत्तगुणस्थान-
वर्त्तिनो यतयः संख्येयगुणाः, तेभ्यस्त्वितरे-ग्रमत्तयतयः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि देशविरताः तिर्यक्ष्वपि भावादसंख्येयगुणाः,
सास्वादनास्तु कदाचित् सर्वथैव न भवन्ति, यदा तु भवन्ति तदा जघन्यपदे एको वा द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो गतिचतुष्टयसम्भवित्वा-
देशविरतेभ्योऽसंख्येयगुणा भवन्ति, मिश्राः-सम्यग्मिथ्यादृष्टयो यदा भवन्ति तदोत्कृष्टतः सास्वादनेभ्यः संख्यातगुणा भवन्ति,
तेभ्यस्तु अविरतसम्यग्दृष्टयः सर्वदेवासंख्येयगुणाः प्राप्यन्ते, एतेभ्योऽप्यनन्तगुणाः सिद्धाः, सिद्धेभ्योऽपि मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः,
सर्वनिगोदजीवानां मिथ्यादृष्टिवादित्यादियुक्तिः सुगमैवेति गाथाद्वयार्थः ॥ २७७-२७८ ॥ साम्प्रतमेतेषामेव गुणस्थानजी-
वसमासानां गतिचतुष्टये प्रत्येकमल्पबहुत्वमभिधित्सुनारकदेवगत्योरेकवक्तव्यत्वाद्युगपदेवाह—

सुरनरए सासाणा धो मीसा य संखगुणयारा । १० अविरयसम् मिच्छा य भवे असंखगुणा ॥ २७९ ॥

सुरेषु नारकेषु च प्रत्येकं सति सम्भवे उत्कृष्टपदवर्त्तिनोऽपि सास्वादनाः स्तोकाः, मिश्राः-सम्यग्मिथ्यादृष्टय उत्कृष्टपदभाविनः,
संख्येयेन राशिना सास्वादनराशेर्गुणकारो येषां ते संख्येयगुणकाराः, संख्येयगुणा इत्यर्थः, तेभ्यस्तु-मिश्रेभ्योऽविरतसम्यग्दृष्टयोऽ-

संख्येयगुणाः, तेभ्यो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणा इति एतेषां मिथ्यादृष्टिसास्वादनामिश्राविरतलक्षणानां चतुर्णां जीवसमासानां देवनरकगत्योः पृथगल्पबहुत्वं द्रष्टव्यं, शेषाणां देशविरतादिजीवसमासानामत्रासम्भवादिति गाथार्थः ॥ २७९ ॥ अथ तिर्यग्गतौ सम्भविनां जीवसमासानामल्पबहुत्वमाह—

तिरिणसु देसविरया थोवा सासायणा असंखगुणा । मीसा य संख अजया असंख मिच्छा अणंतगुणा ॥ २८० ॥

तिर्यक्षु देशविरताः स्तोकाः, सास्वादनास्तु सति सम्भवे उत्कृष्टपदवर्तिनोऽसंख्येयगुणाः, मिश्रास्तेभ्यः संख्येयगुणाः, अविरतसम्यग्दृष्टयस्तेभ्योऽसंख्येयगुणाः, मिथ्यादृष्टयस्त्वमीभ्योज्ञान्तगुणाः, शेषास्तु प्रमत्तादयो जीवसमासा इह न सम्भवन्त्येवेति गाथार्थः ॥ २८० ॥ अथ मनुष्यगतावल्पबहुत्वमाह—

मणुया संखेज्जगुणा गुणीसु मिच्छा भवे असंखगुणा । एवं अप्पाबहुयं दब्बपमाणेहि सोहज्जा ॥ २८१ ॥

मनुष्यगतौ तावच्चतुर्दशापि गुणस्थानकानि सम्भवन्ति, अतो मिथ्यादृष्टीनां पृथगुपात्तत्वाच्छेषेषु सास्वादनादिष्वयोगिपर्यन्तेषु त्रयोदशसु गुणेषु त्रयोदशगुणस्थानवर्तिषु जीवेषु विषये मनुष्याः परस्परतो यथासम्भवं संख्येयगुणाः सर्वत्र वक्तव्याः, मिथ्यादृष्टिवर्ज्यमनुष्यराशेरेव संख्येयत्वादिति भावः, मिथ्यादृष्टिमनुष्यास्त्वसंख्येयगुणाः, इदमुक्तं भवति—मनुष्यगतौ सति सम्भवे सर्वस्तोकास्तावद्योगिकेवलिनः, तेभ्यस्तु सम्भवमाश्रित्योत्कृष्टपदवर्तिन उपशमकाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि सयोगिकेवलिनः संख्येयगुणाः, प्रमत्तयतयस्तेभ्यः संख्येयगुणाः, देशविरतास्तेभ्यः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि अविरताः संख्येयगुणाः सास्वादनाः संख्येयगुणा मिश्राः संख्येयगुणाः, मिथ्यादृष्टयस्तु गर्भजान् सम्मूर्च्छजान्श्च मनुष्यानाश्रित्यैतेभ्योऽसंख्येयगुणाः, सास्वादनादीनि हि त्रयोदश गुणस्थानानि गर्भजानामेव मनुष्याणां सम्भवन्ति, ते च संख्याता एवेत्यतस्त्रयोदशसु गुणस्थानेषु यथासम्भवं पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरे मनुष्याः सर्वत्र संख्यातगुणा एवोक्ताः, मिथ्यादृष्टिगुणस्थानके तु मिथ्यादृष्टयः सर्वमनुष्यानाश्रित्य मिश्रेभ्योऽसंख्यातगुणाः प्रोक्ता इति, तदेवं संक्षेपतो जीवसमासानामल्पबहुत्वं प्रतिपादोपसं-
जिघृक्षुरतिदेशमाह—‘एव’मित्यादि, एवमुक्तानुसारेणान्यदल्पबहुत्वं जीवानां प्राज्ञः सिद्धान्तपरिकर्मितमतिः साधयेत्, केहेतु-
भूतैः ?-प्रागभिहितद्रव्यप्रमाणैः, पृथिव्यादिजीवद्रव्याणां पूर्वं प्रमाणद्वारे यान्यभिहितानि संख्याविशेषरूपाणि प्रमाणानि तैर्हेतुभू-
तैरित्यर्थः, इदमुक्तं भवति-प्रागभिहितानि जीवद्रव्यप्रमाणान्यवधार्य येभ्यो येषां यदल्पबहुत्वं सम्भवति तदागमाविरोधेन प्राज्ञः
प्रतिपादयेदिति, तद्वयमेव सिद्धान्ताभिहितं विनयजनानुग्रहाय किञ्चिदुपदर्शयामः—सर्वस्तोकास्तावन्मनोयोगिनो जीवाः, वाग्यो-
गिनोऽसंख्यातगुणाः, अयोगिनोऽनन्तगुणाः, काययोगिनोऽनन्तगुणाः । सर्वस्तोकाः पुरुषवेदकाः स्त्रीवेदकाः संख्येयगुणाः अवेद-
कास्त्वनन्तगुणाः नपुंसकवेदकास्तेभ्योऽप्यनन्तगुणाः । स्तोका अकपायिणो मानोपयुक्तास्त्वनन्तगुणाः क्रोधापयुक्ता विशेषाधिका
मायोपयुक्ता विशेषाधिकाः लोभोपयुक्ता विशेषाधिकाः । स्तोकाः शुक्लेश्याजीवाः पद्मलेश्याः संख्येयगुणाः तेजोलेश्याः संख्येय-
गुणाः अलेश्यास्त्वनन्तगुणाः कापोतलेश्यास्तेभ्योऽनन्तगुणाः नीललेश्या विशेषाधिकाः कृष्णलेश्या विशेषाधिकाः । स्तोकाः सम्य-
ग्मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयोऽनन्तगुणा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः । मनःपर्यायज्ञानिनः स्तोकास्तेभ्योऽत्रधिज्ञानिनोऽसंख्येयगुणाः,
आभिनिवोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनश्च स्वस्थाने तुल्याः पूर्वभ्यो विशेषाधिकाः, विभंगज्ञानिनोऽसंख्यातगुणाः केवलज्ञानिनोऽनन्त-

गुणाः; मत्तज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनश्च स्वस्थाने तुल्याः पूर्वभ्योजनन्तगुणाः । अवधिदर्शनिनः स्तोकाः चक्षुर्दर्शनिनोऽसंख्येयगुणाः केवलदर्शनिनोऽनन्तगुणाः अचक्षुर्दर्शनिनोऽनन्तगुणाः । सर्वविरताः स्तोकाः देशविरतास्त्वसंख्येयगुणाः नोविरताविरताः पुनरनन्तगुणाः अविरतास्तेभ्योजनन्तगुणाः । अनाकारोपयुक्ताः स्तोकाः साकारोपयुक्ताः संख्यातगुणाः; दर्शनोपयोगापेक्षया ज्ञानोपयोगकालस्य संख्येयगुणत्वादिति । अनाहारकाः स्तोका आहारकास्त्वसंख्येयगुणाः; अन्तर्मुहूर्त्तसमयराशिप्रमाणा हि सूक्ष्मनिगोदाः सर्वदैव विग्रहे वर्तन्ते, तेषु चैकविग्रहिकान्मुक्त्वा शेषा अनाहारकाः; अन्ये तु सूक्ष्मनिगोदजीवाः सर्वेऽप्याहारका इति पूर्वभ्योऽसंख्यातगुणाः । अपर्याप्तेभ्यः पर्याप्ताः संख्येयगुणाः; सामान्यजीवानाश्रित्यैतदवगन्तव्यं, विशेषतस्तु बादरपर्याप्तेभ्यस्तदपर्याप्ताः एव असंख्येयगुणाः । बादरेभ्योऽसंख्येयगुणाः सूक्ष्माः । अभव्याः स्तोकाः नोभव्यअभव्यरूपाः सिद्धास्त्वनन्तगुणा भव्याः पुनरनन्तगुणाः । दिशोऽप्याश्रित्य स्तोका जीवाः पश्चिमायां दिशि, पूर्वस्यां विशेषाधिकाः दक्षिणस्यां विशेषाधिकाः, उत्तरस्यां तु विशेषाधिकाः; बादरजीवानाश्रित्येदमल्पबहुत्वं, सूक्ष्माणां सर्वास्वपि दिक्षु प्रायस्तुल्यत्वाद्, बादरेष्वपि वनस्पतय एव बहवोऽतस्तदनुरोधेनवाल्पबहुत्वं, ते च बादरवनस्पतयो यत्रोदकं बहु तत्र बहवो भवन्ति, यत्र त्विदमल्पं तत्राल्पा एव भवन्ति, उदकं च बहु समुद्रेष्वेव प्राप्यते, प्राचीप्रतीच्योश्च समुद्राणां मध्येषु चन्द्रसूर्यद्वीपाः सन्ति, यत्र च तेषामवस्थानं तत्रोदकाभावः, तद्भावे च बादरवनस्पत्यभावः; पश्चिमायां दिशि पुनरप्यय विशेषो यदुत तस्यां पट्सप्तत्यधिकं योजनसहस्रमुच्चैस्त्वेन द्वादश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण गौतमद्वीपोऽभ्यधिकः समस्ति, तदवष्टब्धं च प्रदेशं जलाभावेन बादरवनस्पत्यभावादस्यां दिश्यल्पा जीवाः, पूर्वस्यां तु दिशि गौतमद्वीपाभावाद्विशेषाधिकाः; दक्षिणस्यां तु चन्द्रसूर्यद्वीपाभावाद्विशेषाधिकाः; उत्तरस्यां तु दिशि संख्यातयोजनविस्तर-

द्वीपमध्ये संख्येययोजनकोटीकोट्य आयामविष्कम्भाभ्यां मानससरोवरमस्ति, ततोऽस्यां विशेषाधि जीवाः, तदेवं सामान्येन जीवानां दिगाश्रितमल्पबहुत्वमभिहितं, विशेषतोऽप्यव्यवस्थितिद्वित्रिचतुरिन्द्रियातिरश्चामिदमेव प्रायोऽल्पबहुत्वकारणं, तेजोवायूनां तु मेरोः पश्चिमायां दिश्यधोलौकिकग्रामेषु बाहल्यसद्भावाद् बहुत्वमन्यत्र त्वल्पत्वं इत्यादि सर्वमन्यत् समयसमुद्रादधिगन्तव्यम्, ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकाश्रयेण स्तोका जीवास्तिर्यग्लोके ऊर्ध्वलोके त्वसंख्येयगुणाः, क्षेत्रस्यासंख्येयगुणत्वादसंख्येयगुणाः, अधोलोके तु क्षेत्रविशेषाधिक्याद्विशेषाधिका इत्यलं विस्तरेण, तदर्थिना तु प्रज्ञापनातृतीयपदमन्वेपणियमिति गार्थार्थः ॥ २८१ ॥ तदेवमभिहितं जीवगतमल्पबहुत्वं, साम्प्रतमजीवगतं तदभिधित्सुराह—

धम धम गासा तिम्वि दवट्टया भवे थोवा । तत्तो अणंतगुणिया पोग्गलदब्बा तओ समया ॥ २८२ ॥

द्रव्यलक्षणोऽर्थो द्रव्यार्थस्तद्भावो द्रव्यार्थता तथा द्रव्यार्थतया- द्रव्यत्वेन चिन्त्यमानानि धर्मोधर्मकाशास्तिकायलक्षणानि वस्तूनि त्रीण्यपि प्रत्येकमैकद्रव्यत्वात् स्वस्थानं तुल्यान्युत्तरद्रव्यापेक्षया तु स्तोकानि भवन्ति, तेभ्यस्त्वनन्तगुणानि पुद्गलद्रव्याणि परमाणुञ्चणुक्यणुकान्यनन्ताणुकपर्यायानि, तेभ्योऽपि निर्दिभागकालांशरूपाः समयाः अनन्तगुणाः, तेषु हि पुद्गलद्रव्येषु मध्ये एकैकेन परमाण्वाद्विद्रव्येण अन्यान्यद्रव्यक्षेत्रकालभावसंयोगैरनन्ताः समयाः समनुभूतपूर्वाः एवमपरापरद्रव्यक्षेत्रकालभावसम्बन्धेनानन्ताः समयाः पुरस्तादप्यनुभविष्यन्त इति युक्तं पुद्गलद्रव्येभ्यः समयानामनन्तगुणत्वं, न च वक्तव्यमतीतसमयानां विनष्टत्वेन भविष्यतां चानुत्पन्नत्वेनावस्तुत्वात् वर्तमान एवैकः समयोऽवस्थितः, निरन्वयविनाशस्यैकान्तासत उत्पादस्य चान्यत्र न्यक्षेण निराकृतत्वादिति गार्थार्थः ॥ २८२ ॥ अथ धर्मास्तिकायाद्यजीवानामेव प्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वमाह-

धम्ममाधम्मपएसा तुल्ला परमाणवो अणंतगुणा । समया तओ अणंता तह खपएसा अणंतगुणा ॥ २८३ ॥

धर्माधर्मास्तिकायोः प्रदेशाः प्रत्येकमसंख्येयत्वात् स्वस्थाने तुल्याः पुद्गलास्तिकायादिप्रदेशेभ्यस्तु स्तोका इति स्वयमेव द्रष्टव्यं, तेभ्यः समस्तपुद्गलास्तिकायप्रदेशरूपाः परमाणवोऽनन्तगुणाः, एकैकधर्माधर्माकाशास्तिकायप्रदेशावगाहेऽनन्तानां परमाणु-
अणुकथ्यणुकादिपुद्गलद्रव्यप्रदेशानामवगाढत्वादिति, पुद्गलद्रव्यप्रदेशेभ्यस्तु पूर्वोक्तयुक्तेरनन्तगुणाः समयाः, तथा खं-लोकालोक-
गतमाकाशं तस्य प्रदेशा-निरंशा भागास्तेऽनन्तगुणास्तथैव समये दृष्टत्वादिति गाथार्थः ॥ २८३ ॥ अथैवमेव धर्मास्तिकायाद्यजी-
वप्रदेशानां जीवान मध्येऽधिकृत्याल्पबहुत्वमाह-

धम्ममाधम्मपएसेंहितो जीवा तओ अणंतगुणा । पोगलसमया न्वपि य पएसओ तेणऽणंतगुणा ॥ २८४ ॥

धर्माधर्मास्तिकायप्रदेशेभ्यस्ततोऽनन्तरं प्रदेशतो द्रव्यतो वाऽनन्तगुणा जीवाः, एकैकस्मिन्नपि निगोदे च धर्माधर्मास्तिकाय-
प्रदेशेभ्यो जीवद्रव्याणामनन्तगुणत्वात्, किं पुनः समग्राणां?, प्रतिजीवद्रव्यं चासंख्येयत्वात् प्रदेशानां धर्माधर्मप्रदेशेभ्यो यदनन्त-
गुणत्वं तत् सुबोधमेव, जीवास्तिकायप्रदेशेभ्यस्तु पुद्गलास्तिकायो द्रव्यतोऽप्यनन्तगुणः, किं पुनः प्रदेशतः?, एकैकस्यापि जीवप्रदेश-
स्यानन्तान्तैः कर्मपुद्गलस्कन्धद्रव्यैरावेष्टितपरिवेष्टितत्वादिति, पुद्गलास्तिकायप्रदेशेभ्यस्त्वनन्तगुणाः समया इत्यत्रोक्तैव युक्तिः,
तेभ्योऽपि खं-लोकालोकाकाशं प्रदेशतोऽनन्तगुणमिति गाथार्थः ॥ २८४ ॥ तदेवमाभिहितं जीवाजीवगतमल्पबहुत्वं, तदाभिधाने चावसितम-
ल्पबहुत्वद्वारं, तथा च सति विचारिताः सत्पदप्ररूपणतादिभिरष्टभिरपि द्वारैर्जीवसमासाः, एवं सति व्याख्याता 'संतपयपरूवणया
दव्वपमाणं चे' त्यादिगाथा, ततः समाप्तं जीवसमासाख्यं प्रकरणमिदं, तत्कर्तुंश्च प्रथासस्तदध्येतुश्रोतृजनप्रवृत्त्यैव सफलतामा-

दयत्यतस्तदुत्साहनार्थं प्रकरणार्थोपयुक्तानां फलमाह-

बहुभंगदिष्टिवाए दिष्टत्वाणं जिणोवहट्ठाणं । धारणपत्तड्डो पुण जी त्तो ॥ २८५ ॥
जीवसमासस्य-ग्रस्तुतप्रकरणस्यार्थः--अभिधेयलक्षणस्तत्र तदध्ययनपरावर्त्तनश्रवणचिन्तनद्वारेणोपयुक्तो जीवसमासार्थोपयुक्तो जन्तुर्भवति, कथंभूत इत्याह- 'धारणपत्तड्डो' त्ति धारणे-अवधारणे स्थिरतया चेतसि व्यवस्थापने सार्थः-समर्थः, केषामित्याह-दृष्टाश्च तेऽर्थोश्च-जीवादयो दृष्टार्थस्तेषां, दृष्टार्थानामित्याह-परिकर्मद्वत्रादिभेदाद् 'भंगो' बहुभेदो यो दृष्टिवादस्तस्मिन् बहुभंगदृष्टिवादे, सर्वस्मिन्नागम इत्यर्थः, दृष्टिवादादेवैकादशांगथाः समुद्धरणाद् दृष्टिवादग्रहणेन सर्वस्याप्यागमस्य 'हृदि' ति, पुनरपि कथंभूतानाम् ?-अर्थतो जिनोपदिष्टानां सूत्रतस्तु गणधरकथितानां, इदमुक्तं भवति-जिनागमदृष्टानामशेषविशेषयुक्तानां जीवाद्यर्थानामविस्मृत्या धारणे स जीवः समर्थो भवति यो जीवसमासार्थ उपयुक्तो भवति, अतस्तदर्थिना तदुपयोग एव सर्वदैव यतितव्यमिति गाथार्थः ॥ २८५ ॥ जीवसमासार्थोपयुक्तानामन्यदपि फलमाह-

एवं जीवाजीवे वित्थरभिहिण मासनिद्धिंहे । उवउत्तो जो णए ई जायए विउला ॥ २८६ ॥
जीवाजीवान् विस्तरतः सिद्धान्तेऽभिहितान्-प्रतिपादितान् अत्र त्वेवं-पूर्वोक्तेन प्रकारेण 'संक्षेपतो निर्दिष्टान् 'उपयुक्तो' दत्तावधानो जीवः एतद् गुणयेत्-शृणुयात् अनुप्रेक्षेत च, तस्य विपुला-विस्तीर्णा मतिर्जायते, अयमर्थः-आगमे विस्तरोक्तान् अत्र तु पूर्वोक्तक्रमेण गाथासंक्षेपनिर्दिष्टान् सत्पदग्ररूपणतादिभावयुक्तान् जीवाजीवान् उपयुक्तो यः परिभावेत्तस्यैतत् कुर्वतोऽभ्यासात् क्रमेणोत्तरोत्तरविशेषानासादयन्ती 'विपुला' विस्तीर्णा मतिर्जायत इति गाथार्थः ॥ २८६ ॥ एवं प्रकरणे समर्थिते निगमि ते च

‘जीवा योगल समया दब्ब पएसा य पज्जवा चेव । थोवाहं अणंताहं विसेसमाहिया दुवेऽणंता ॥ १ ॥

इति प्रक्षेपगाथा केषुचित् सूत्रादर्शेषु लिखिता दृश्यते, इयं च पूर्वटीकाकृताव्याख्याताऽपि विनयानुग्रहार्थं व्याख्यायते, तद्यथा-जीवादियदानां स्तोकादिपर्यदैः सह यथासंख्येन सम्बन्धः, ततः पुद्गलाद्यपेक्षया स्तोकास्तावज्जीवाः, तेभ्यः पूर्वोक्तशुक्तिः पुद्गलाः सर्वेऽप्यनन्ताः, अनन्तगुणा इत्यर्थः, समयास्तु तेभ्यः प्रागभिहितन्यायादेवानन्तगुणाः, समयेभ्यस्तु सर्वद्रव्याणि विशेषाधिकानि, समया हि सर्वे प्रत्येकं द्रव्यत्वेनैव सिद्धान्तेऽभिहिताः, ततोऽन्यानि यानि जीवपुद्गलद्रव्याणि तान्येतदनन्तमे भागे वर्तन्ते, यच्च धर्माधर्माकाशास्तिकायलक्षणं द्रव्यत्रयं तेषु सर्वेष्वपि द्रव्येषु समयलक्षणद्रव्यराशौ मीलितेषु यो द्रव्यराशिः सम्पद्यते स केवलसमयद्रव्यराशेर्विशेषाधिको भवतीति सुबोधमेव, सर्वद्रव्येभ्यस्तु तत्प्रदेशा अनन्तगुणाः, एकस्यापि लोकालोकाकाशद्रव्यस्य सर्वद्रव्यानन्तगुणप्रदेशत्वादिति, प्रदेशेभ्यस्तु पर्याया अनन्तगुणाः, एकैकस्यापि प्रदेशस्यानुगतव्यावृत्तानन्तपर्यायात्मकत्वादिति गार्थार्थः ॥ १ ॥ तदेवमन्या अपि प्रक्षेपगाथाः सिद्धान्तानुसारेण व्याख्येयाः ॥

यद् वृत्ताविह वस्तु प्रायस्तत् समयसागरास्त्रिखितम् । मन्युतिदोषदुष्टं तथापि शोध्यं बुधैः सर्वम् ॥ १ ॥

जीवसमासस्यैतां वृत्तिं कृत्वा मयाऽपि यत् पुण्यम् । जीवादितत्त्वमवगम्य तेन शिवमाप्नुवन्तु जनाः ॥ २ ॥

श्रीप्रश्नवाहनकुलाम्बुनिधिप्रसूतः, क्षोणीतलप्रथितकीर्तिरुदीर्णशाखः ।

विश्वप्रसाधितविकल्पितवस्तुरुच्चैश्छायाश्रितप्रचुरनिर्वृतभव्यजन्तुः ॥ ३ ॥

ज्ञानादिकुसुमनिचितः फलितः श्रीमान् मुनीन्द्रफलवृन्दैः । कल्पद्रुम इव गच्छः श्रीहर्षपुरियनामास्ति ॥ ४ ॥

एतस्मिन् गुणरत्नरोहणगिरिर्गम्भीरार्थोनिधिस्तुंगत्वानुकृतक्षमाधरपतिः सौम्यत्वतारापतिः ।
सम्यग्ज्ञानविशुद्धसंयमपतिः स्वाचारचर्यानिधिः, शान्तः श्रीजयसिंहस्तरिभवन्निःसङ्गचूडामणिः ॥ ५ ॥
रत्नाकरादिवत्समाच्छिष्यरत्नं बभूव तत् । स वागीशोऽपि नो मन्ये, यद्गुणग्रहणे प्रभुः ॥ ६ ॥
श्रीवीरदेवविधुधैः सन्मन्त्राद्यतिशयप्रवरतैर्यैः । द्रुम इव यः संसिक्तः कस्तदगुणकर्त्तिने शक्तः ? ॥ ७ ॥ तथाहि—
आज्ञा यस्य नरेश्वरैरपि शिरस्यारोप्यते सादरं, यं दृष्ट्वापि मुदं ब्रजन्ति परमां प्रायोऽतिदुष्टा अपि ।
यद्वक्त्राभ्याधिनिर्यदुज्वलवचःपीयूषपानोद्यतैर्गीवाणैरिव दुग्धसिन्धुमथने तृप्तिर्न लेभे जनैः ॥ ६ ॥
कृत्वा येन तपः सुदुष्करतरं विभवं प्रबोध्य प्रभोस्तीर्थं सर्वविदः प्रभावितमिदं तैस्तैः स्वकीयैर्गुणैः ।
शुक्लीकुर्वदशेषविश्वकुहरं भव्यैर्निवद्रस्पृहं, यस्याशास्वनिवारितं विचरति ज्वेतांशुशुभ्रं यशः ॥ ७ ॥
यमुनाप्रवाहविमलश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरिसम्पर्कात् । अमरसरितेव सकलं पवित्रितं येन भुवनतलम् ॥ ८ ॥
विस्फूर्जत्कालिकालदुस्तरतमः सन्तानलुप्तस्थितिः, सूर्येणैव विवेकभूधरशिरस्यासाद्य येनोदयम् ।
सम्यग्ज्ञानकरैश्चिरन्तनसुनिक्षुण्णः समुद्योतितो, मार्गः सोऽभ्यदेवसूरिरिभवत्तेभ्यः प्रसिद्धो भुवि ॥ ९ ॥
तच्छिष्यलवप्रायैरवगीतार्थापि शिष्टजनतुष्ट्यै । श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरियमनुरचिता प्रकृतवृत्तिः ॥ १० ॥
प्रत्यक्षरगणनया चात्र सर्वग्रन्थाग्रमनुष्टुभां पद् सहस्राणि पदशताधिकानि सप्तविंशतिः श्लोकाः ॥ अङ्कतोऽपि ६६२७ ॥
हर्ष रीय धारश्री के चन्दूरिस्त्रुत्रिता श्रीजीवसमा वृत्तिः सम्पूर्णा-

